

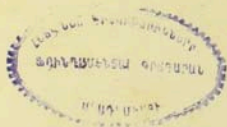

ЭКОНОМИКА И КУЛЬТУРА ВЕЛИКАЯ БРИТАНИЯ
ЭКОНОМИКА И КУЛЬТУРА ВЕЛИКАЯ БРИТАНИЯ
ЭКОНОМИКА И КУЛЬТУРА ВЕЛИКАЯ БРИТАНИЯ
ЭКОНОМИКА И КУЛЬТУРА ВЕЛИКАЯ БРИТАНИЯ
ЭКОНОМИКА И КУЛЬТУРА ВЕЛИКАЯ БРИТАНИЯ

ВВЕДЕНИЕ

2(1)

Վ Ա Ր Ք

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ա Յ Ա Բ Բ Ա Յ Ի

Ս Ե Բ Ա Ս Տ Ա Ց Ի Ո Ց

Գ Բ Ե Ց

Հ. Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Է Ս Վ. Թ Ո Ր Ո Ս Ե Ա Ն

Յ Ո Ւ Ի Տ Է Ն Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ա Յ

Վ Ե Ն Ե Տ Ի Կ

Ի Վ Ա Ն Ս Ս. Վ Ա Ջ Ա Ր Ո Ւ

1901

1895

UNITED STATES DEPARTMENT OF THE INTERIOR

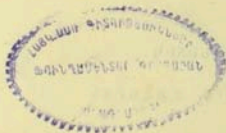
GEOLOGICAL SURVEY

WATER RESOURCES DIVISION

WASHINGTON, D. C.

657
794

Վ.Ա.Ր.Բ.

ՄԽԻԹԱՐԱՅ ԱԲԲԱՅԻ

ՅԻՇԱՏԱԿ ՅՈՐԵԼՅՈՒ

ԵՐԿՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱՅ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

qbbbsbb 0 • 9uqrP -- VENEZIA S. LAZZARO

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հասարակ մահկանացուաց գերեզմանին շուրջը կը հսկին լուռութիւն եւ մուացութիւն . մեծ մարդիկ, ընդհակառակն, իրենց դատքամաց միջէն ալ դէռ կ'ապրին : Այդ մեծերէն է եւ Մխիթար : Հարիւր յիսուն տարիներէ աւելի կ'ընէ՝ որ կը հանգչի նա իրեն կառուցած վանքին մէջ . եւ այն օրէն որ շիրիմ իջաւ, սկսաւ իրեն համար կենաց նոր շրջան մը՝ մեծ, փառաւոր եւ ընդարձակ : Այնչափ կ'ապրի մարդ, որչափ կը տեսէ անոր գործը : Մխիթարաց հիմնած վանքը կը տեսէ, կը տեսնն անոր գրքերը, կը տեսէ անոր վարուց սրբութիւնը : Չամազան նշանաւոր գրիչս անմահացուցին անոր վարքը եւ գործերը, այլ եւ այլ լեզուներով հրատարակուեցան անոր նկարագիրը եւ դրուատիք, եւ ուր որ գնաց հայ գաղուծ մը՝ տարաւ իրեն հետ նաեւ Մխիթարաց անունը : Ամենչն ալ, օտարը եւ բնիկը, կը հիանան անոր գործօնէութեան վրայ . անոր գիտութեան համբաւը մնաց անտալարտ . անոր վարուց սրբութեան ոչ ոչ յանդգնեցաւ բիծ դնել . մինչդեռ անոր կրօնական համոզումներու մասին, եղան ոմանչ՝ որոնչ այլ ընդ այլոյ խօսեցան, այնպիսիչ՝ որոնչ չէին ճանչնար զինչը : Այսպէս Մխիթար, իրեն գործերով, եղած է այն աշխարհածանօծ անձերէն մին, որոնց վարուց եւ գործոց մուծ կողմ մը մնացած չէ, որուն վրայ հարկ ըլլայ նոր լոյս մը սփռել :

— Ապա ինչո՞ւ այս նոր գրութիւնը, պիտի հարցնեն շատերը :

Քանի մը խօսքով բացատրեմ հոս այն պատճառները, որոնցմով պատշաճ դատուեցաւ ներկայ գրութեանս հրատարակութիւնը: Իբրտ է, որ զանազան առիճներով, ազգային եւ եւրոպացի թերթեր, պատմական կամ մատենագրական դասագրեանք, բառարանք, եւ նոյն իսկ առանձին գրքեր նկարագրած են համառօտիւ կամ ընդարձակօրէն Երանաշնորհ Հիմնադրիս վարքը, գործօնեւթիւնը եւ գրական կեանքը. բայց այդ գրութիւններէն շատերը, զանազան պատճառներով, առկի կամ նուազ անմատչելի եղած են մեր ներկայ սերունդին: Երկրորդ, յիշեալ գրողը, — բաց ի մի ջանիէն եւ ի մտանառի Գեր. Ազոնցէն, որ Մխիթար Արքայի յաջորդներէն մին եղած է, — օտարը ըլլալով, չեն ըմբռնած Հիմնադրիս բուն հոգին, որ կը փայլի իսկապէս իրեն առանձնական թրղւթոց մէջ. այսու պակաս մը կը մնար լրացնելու: Երրորդ, որ գլխաւորն է, անոր կրօնական համոզմանց մասին, ինչպէս կանխելի ըսել, ընդհանրապէս անճիշդ կարծիք մը կազմուած է, մանաւանդ գրագիտաց մէջ եւ անոնց ձեռքով, որով շատ պայքարներու առիճ տրուած. հետեւաբար հարկ էր ուղղել այդ սխալ կարծիքը:

Այս բոլորն ի նկատի առած, եւ տարւոյս մէջ կատարուելիք՝ Միաբանութեանս հիմնարկութեան Երկհարիւրամեայ Յօրեղինի հանդէսը՝ յարմարագոյն առիճն համարելով, ի լոյս կ'ընծայուի ներկայ գրութիւնս, որուն մէջ՝ ինծմէ աւելի՝ պիտի խօսի ինքը Մխիթար, պիտի խօսին զինքը մօտէն Տանչցողը եւ գնահատողը, պիտի խօսին վկայագիրք, նամակք, եւ այլն:

Ներկայ աշխատութեանս համար, բաց ի յիշեալ գրքէն Գեր. Ազոնցի, օգտուելք եմ ձեռագիր պատմութենէ վարուց Մխիթարայ Արքայի, — զոր գրած է Հ. Մատթէոս Վ. Եւզովիացի, որ իրեն ձեռաստուն աշակերտն էր եւ ատենադպիրը, — եւ Միաբանութեանս յինամեայ ժամանակագրութենէն, նոյնպէս անտիպ եւ գրութիւն յիշեալ Հ. Մատթէոս վարդապետի: Ասոնցմէ զատ, օգտուելք եմ դարձեալ Մխիթարայ Արքայի խրատներէն, զորոնք գրի առեր են աշակերտք, իրեն նամակներէն, եւ այլոց առ ինն ուղղած թղթերէն:

Ամբողջ գործն, որ շատ ընդարձակ չէ, եւ պարզ ու
 ճշով գրուած ըստ կարելւոյն, երեք մասերէ կը բաղկա-
 նայ: Առաջնոյն մէջ՝ նկարագրուած է Մխիթարաց ա-
 ռանձնական կեանքը, սկսեալ իրեն ծննդենէն մինչեւ
 Միաբանութեան հաստատութիւնը (1676-1701): Եր-
 կրորդին մէջ՝ իրեն հրապարակական կամ գործունեայ
 կեանքը, Միաբանութեան հիմնարկութենէն մինչեւ Հիմ-
 նադրին մահը (1701-1749): Երրորդին մէջ պիտի խօ-
 սիմ համառօտիւ անոր գրական կենաց կամ գործօնեւ-
 թեան վրայ:

Գրքին վերջն ալ պիտի դրուի *Յանելուած* մը, ուր պիտի
 գտնուին կարեւոր նամակը, վկայագիրք, եւ այլն:

Մխիթար Աբրահայ և իրեն յաշորոզք.

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայ ազգին մաաւորական վերածնութեան արշաւոյսը կը սկսի ժ՛՛Լ դարուն: Այդ դարուն՝ գասն իրենց լուծումն այնպիսի կնճռոս խնդիրներ, տեղի ունեցան այնպիսի կրօնական և քաղաքական դէպքեր, կատարուեցան այնպիսի Հիմնական փոփոխութիւնք կամ յեղաշրջութիւնք գաղափարներու մեր ազգին մէջ, որ վերջնապէս բացաւ իրեն զոները եւրոպական քաղաքակրթութեան ղիմաց, և այն ազգեցութեան ներքև տրուեցաւ մեծագոյն մղումը մեր մաաւորական զարգացման:

Ճիշդ երկու հարիւր տարի առաջ (1701-ի սեպտ. 8-ին), արևելքի մայրաքաղաքին մէջ մեծ գործի մը հիմք կը դրուէր: Դեռ կը հանգչէր մթութեան մէջ այն միշտ երեւումն քաղաքը, երբ Բերայի քաչուած թաղերէն միտն մէջ, անշուք տան մ'անկիւնը, մի քանի ճրագներու աղօտ լուսով փայլիւող Աստուածամօր պատկերի մ'առջև, քսան և հինգ տարեկան Վարդապետ մը, հսկայ գաղափարի մը տէր, կը պարզէր շուրջը խմբած տասնեակ մ'աշակերտաց իրեն գործին ծրագիրը: Հոն կենդանի գոյներով կը նկարագրէ Հայ ազգին խղճալի կացութիւնը, որ զրեթէ հոգեվարք, կը մաքառէր մաչուան դէմ յուսաչատ ճիգերով: Ինքն իրեն մէջ ձրձրտուած, անհամար տառապանաց և ցաւերու ներքև ընկճուած, անասն, անտէրունչ, ցրուրտած երկրիս շորս կողմը, օտար մը նոյն իսկ իւր բնիկ հողին վրայ, մաաջուած քաղաքականացեալ աշխարհէն, կոխտուած դարաւոր թշնամիներէն, ինքնիրեն կանգնելու անկարող, կը սպասէր փրկող ձեռքի մը: Ահա ազգերնու

վիճակը մէ-մէ՛ գարուց անցքին ժամանակ: Այդ՝ ազգը կանգնող՝ կենդանացնող ձեռքը պիտի ըլլար Մխիթար: Աւելը նա կատարեալ գիտակցութիւնն աղետին մեծութեան, և չէր վշատեր: Ար թուէր կրել նա ձեռքին մէջ ազգին ապագայն, այնչափ փասա՛հ էր իւր գործին վրայ: Ինքը, թափանցող միտք մը, ճանչցեր էր յատկօրէն՝ թէ այն բոլոր շարիք յառաջ կու գային կրօնից թիւր ըմբռնումէ, սգիտութենէ և անմիաբանութենէ. ուստի իրեն կանգնելիք չէնքին չիմունք պիտի ըլլային կրօնք, գիտութիւն և միութիւն: Հարկ էր ծառայել կրօնքը՝ իրեն բարձրութեան և սրբութեան մէջ, և փարատել անոր շուրջը կուտակուած նախապաշարումները, որով պիտի ըլլար այն՝ հայութիւնը քրիստոնեայ արեւմուտքին հետ միացնող կապը: Կրօնից պիտի ընկերանար կրթութիւնը, որ պիտի բարձրացնէր սրտերը դէպ ի այն ամէն բան, որ բարի, զեղեցիկ և ազնուական է, և անտեղիտալի կորով մը պիտի դնէր մեղկութեամբ թուլացած երակներուն մէջ: Այդ լոյսերուն պիտի միանար գիտութեան լոյսը, որ պիտի ցրուէր մտքերը կաշկանդող խաւարը, և պիտի բանար անոնց զիմաց նորանոր հորիզոններ, ուր պիտի տեսնէին մարդկութիւնը և կեանքը՝ երջանկութեամբ պատարան, ուսումները և արուեստները՝ ծաղկած վիճակի մէջ, շատ տարբեր իրենց շուրջը տեսածէն. և այդ՝ պիտի խրախուսէր զիրենք յառաջադիմութեան մրցանքով մը, որով պիտի ըլլային հին արեւելքին ամենէն աւելի զարգացեալ և քաղաքակիրթ ազգը: Հայութիւնն, յետ անգամ մի ճանչնալու այսպէս իրեն կացութիւնը, պէտք պիտի զգար ինքզինքը ժողվելու, և աշխարհիս ամէն կողմ տարտղնած գաւակները կապելու մի և նոյն մայր երկրին սիրով, մի և նոյն պատմական աւանդութիւններով, մի և նոյն նպատակին ծառայելու յաւան կամբով: — Արևու շող մը ներս մտաւ պատուհանէն. ճրագները մարեցան. արթնցող քաղաքին աղմուկն և իրարանցումը սթափեցուց զՄխիթար և իրեն աշակերտները՝ իրենց հոգեզմայլ յափշտակութենէն: — Այդ էր ծրագիրը Մխիթարայ գործին, որուն ինքը սկիզբը պիտի տար, և աշակերտք յառաջ պիտի տանէին մի և նոյն ուղղութեամբ և հոգեով: Հիմը գրուած էր արդէն այն միաբանութեան,

որուն գաղափարն ունեցեր էր Մխիթար՝ պատանի հասակէն: Առաջին քայլէն ունեցաւ խոր համոզումը յաջողութեան գործին, գիտնալով որ իրենը չէր միայն, այլ անբերեայթ ձեռք մը կը մղէր զինքն առ այն, և պիտի տար իրեն կարեւոր ուժը: Վստահ միանգամայն՝ թէ ամուր և անձնանուէր կամքի մը հանդէպ, զոր կը զգար իրեն մէջ, տեղի պիտի տային ամէն դժուարութիւնք: Մարդիկ և բախտն, որոնք յաճախ կը նպաստեն յաջողութեան մեծամեծ գործոց, ուրիշ մասն չունեցան այս գործին մէջ, բաց ի խոչընդակներ հանելէ, որոնց յաղթելովն է որ յայտնի եղաւ Աստուծոյ մասն և Մխիթարոյ հոգւոյն մեծութիւնը:

Նախ քան սկսիլը՝ Նախաձորս վարուց պատմութիւնը, կարեւոր կը համարիմ անցողակի ներկայացնել հոս, մի քանի էջերու մէջ, մեր ազգին պատմութեան քանի մը կէտերը՝ այն երկու իրար յաջորդող դարուց անցքին կամ շրջանին ժամանակ, յորում ծնաւ, ապրեցաւ և գործեց Մխիթար: Դա՛ շրջանակն է՝ որ դուրս պիտի ցատկեցնէ մէջը զեռեղուած պատկերը: Անկարելի է ըմբռնել գործի մը մեծութիւնը, եթէ չի նկատուի նախ այն միջավայրը՝ որուն մէջ գործուեցաւ, և այն դժուարութիւնք՝ որոնց դէմ հարկ և զաւ կուսիլ:

Պիտի սկսիմ նախ մեր ազգին վանքերէն՝ թէ ինչ փճակի մէջ կը զանուէին ժի: զարու կիսէն մինչև ժի՛ զարուն սկիզբները, բաղդատելով զանոնք հին վանքերուն հետ. այդու պիտի ցուցուի ընդհանուր եկեղեցականներուն հոգին և անոնց կացութիւնը: Յետոյ թէ ինչ պայմաններու մէջ կը զանուէր հայ ազգն, կրօնական, ուսումնական և անտեսական տեսակէտներով, այդ մի և նոյն շրջանին մէջ:

Մեր մէջ ընդհանրապէս, սակաւ բացառութեամբ, կրօնից թևերուն ներքև ծաղկեցաւ գիտութիւնը: Վանորայք եղան նշանաւոր վարժարանք ուսմանց: Քրիստոնէութենէն սակաւ ժամանակ յետոյ մուտ դտաւ հայերուս մէջ վանականութիւնը, և մեր գլխաւոր պարծանքներէն մին եղաւ, իրեն բարգաւաճ վիճակով, ինչպէս կը կարգանք ազգային

Հին պատմիչներուն մէջ՝ Արդէն, Ի և Ե զարերուն, Հա-
ղիւ Հաստատուած, կը գտնենք զայն զարգացած, բարե-
կարգ և կանոնաւոր վիճակի մէջ, որպիսի գժուար ԸԿայ
Թերևս գտնել նոյն ժամանակի ուրիշ քրիստոնեայ ազգաց
մօտ¹. այնպէս որ Փաւստոս կը ներկայացնէ մեզ բոլոր
Հայ ազգը, մեծին Կերսիոի ժամանակ, իրր վանականաց
միաբանութիւն մը²: Չկայ Համաշխարհի զէպք մը մեր
քաղաքական և զրական պատմութեան մէջ, ուր չհանդի-
պինք վանքերու, որոնք մեծ սուրբեր, գիտնականներ և
մեծագործ անձինք տուած չըլլան ազգերնուս: Վանքերէն
ունեցանք զրեթէ բոլոր նշանաւոր կաթողիկոսները, վան-
քերէն ունեցանք լուսամիտ անձինք, խորհրդատուներ թա-
ղաւորաց, ասմարազէտներ³, պատմիչներ, իմաստասէրներ.
վանքերէն ելան երգիչներ և բանաստեղծներ, Կարեկացի-
ներ և Սարկաւագներ: Հայ ազգն՝ կրօնասէր բնաւորու-
թեան հետ միացուցեր էր նաև վանասիրութիւնը⁴: Իւր
աշխարհին ամենէն աւելի հրաշագիրտակ և զեղեցիկ զիր-
քերը վանքերու յատկացուցեր էր: Կերանց ծայրերը, ձո-
րերու խորը, անտառներու և ծովակներու մէջ, ազգերաց
կամ առուակներու մօտ կը հանդիպինք վանքերու, ուր ա-
մայի լուսութեան մէջ՝ բնութեան անուշ կամ ահարկու ձայ-
ներուն հետ՝ զարմանալի ներդաշնակութիւն մը կը կազմեն
սրտերու խոր հառաչները: Կը ինչպիսի վանքեր. պարբոս,
պապաս և աշտարակներով ամրացած, անառիկ զիրքերով,
որոնք յաճախ, թշնամույն հրոսակներուն առջև, ապաս-
տանարաններ եղան անզէն ամբոխին: Հոն, աղբաօք և
հարուստք, իշխանք և թագաւորք, կը մրցէին ընծայարերք
ըլլալու այն սրբափայլերուն, որոնց դռները բաց էին, զի-
շեր և ցորեկ, պանդըխտին և ուղեորին, հիւանդին և տա-

1. Յ-Տ-Է-դ-բ-ւ-ւ. ձտո իՊ:

2. Փ. Բիւզանդ. 1852. Դ. 75:

3. Յամին 551. Ամանաս վարդապետ, Գլակայ վանքին առաջնորդը,
մեծ ասմարազէտ մ'էր, որ Գուսնայ մարզին մէջ կազմեց նոյն ասմարը,
Մոզուս Երզնթուրիցույ կաթողիկոսութեան ժամանակ. (Յով. Մախ-
կան. Պ-բ-ւ-ւ-Յ-Տ-ը-ւ-ւ. էջ 8):

4. « Վանքի տնուն, կ'ըսէ Միտիթար Գոշ, նաեղասարան սրբոց եւ
և թեկանք եղիսկոպոսաց և քունուպից և արեղայից և աղբաօսաց ».
(Դ-բ-ւ-ւ-Յ-Տ-ը-ւ-ւ. Էջմիածին, 1880. էջ 413-4):

սպառնալից, ուր ամէն թշուառ իրենց ցաւոց դարմանը կը գտնէր¹ :

Այդ վանքերուն մէջ ամէն բանէ առաջ կը փայլէին կրօնք և առաքինութիւն : Աշխարհի մուար կարծիք և զեղծ մտնք հոն իրենց զիմաց անտեղխտալի պատուար մը կը գտնէին, որով երբէք կամ շատ քիչ անգամ կրցան մուտ գտնել այն նուիրական տեղեաց մէջ, ուր անշէջ ճրագնե-րու նման կ'ապրէին մաքուր հոգիներն, ուր մշտամտունչ աղօթք, ճգնութիւնք և մեռելութիւնք անընդհատ կը յա-ջորդէին իրարու : Այն տեղերէն մերժուած էին ի սպաս փափկութիւն, զիւրակեցութիւն, և ամենէն աւելի անմեղ զրօսանք, բնութեան պաշանջած պէտքն իսկ քնոյ կամ զգեստուց ամենախիստ չափով լեցնելով² : Բաւական է այն վանական միարանութեանց զանազան անունները լը-սել, որոնց մէջ կը փայլի անոնց բոլոր նկարագիրը. Թա-նաճատք³, Մաքրեկոյցք, Խոտաձարակը, Մշտապաշտօնք, Խա-րագնագեղարք, Երկարապատք, և այլն : Զարմանալի բարե-կարգութիւն մը կը տիրէր հոն, խիստ կանոնապահութիւն մը. աղօթք, ձեռագործք, բնթերցմունք և ուրիշ ո՛ր և է զրա-

1. Հայոց վանքերուն թիւը նազարներու կը հասնէր. միայն մեծն Ներ-սէս երկու նազար քառասուն վանք կամ եւէք-շէնոյ շինել տուեր է : Ինչպէս կը պատմէ Մերսոք երէց (Սոփերք. Զ. էջ 59). Իսկ Աբրա-տակէս Լաստիվեթացի կ'ըսէ. « Նաև տեսողատարայն վայրքն լցեալ և խնդեալ էին կրօնաւորացոյն դասուք, մինչ զի զգեպս և զազարակա-սա բարի նախանձ քահանայ՝ ասնէին բնակութիւն կրօնաւորաց : » (Գլ. Ժ. էջ 59) :

2. Գր. Մագիսարոս առ Սանահնեցիս գրած թղթին մէջ՝ տնոց ճշգ-նութիւնները կը յիշէ. « Սմանք ի ձեռն ի մարմնոց փայտոց զգեստաւո-րեալ, և ի կերակուրս մարդկայինս ոչ նպեցեաց, այլ խոտովք վայրե-նի շատացեալք, և սմանց մաշկեոք միայն, և տանց պարեգատի և ըզ-զեստու : Զտապ մտաբանոյ և զստանամանեաց ոչոյ զմեղակութիւն մե-րայնոյ չիւսխոյնի յինքն կրեալ, և զեանախոյսի աստամեալ, և սովու և ծարաւու նաճերեալ : » (Ինչի՛ն. Սոփերք. ԶԲ. 2-րդ. 548-9) :

3. Գեղեցիկ կը նկարագրէ Ստեփան. Օրպել. (Գլ. ԼԻ) Թաւաշոյ կողմում վանականաց ճգնութիւնքը. « Մշտապաշտօնք, նետացեալք յա-մենայն փափուկ կերակրոց, միայն սասուն նացիս և լոկ ջրով վարէին զպէտս իւրեանց : Լոխք, նեղաշարժք, որք իբրև զկանթեզուս անշէջ կանխեալք լինէին յազոյն զցոյզ և զցերեկ... և բայց ի սպասուորացն ընդ գրուես վանիցն ոչ որ ելանէր արտաքս : »

զումն ունէին իրենց յատուկ սահմանուած ժամերը: Կային նաև յատուկ օրագրութիւնք կամ ժամանակագրութիւնք, ուր կը նշանակուէին երևելի զէպքերը, որուն օրինակ մը կրնայ համարուիլ Յովհաննու Մամիկանենոյ գիրքը, — և ի մասնաւորի Ա գրութը, — ինչպէս կը կարգանք Յիշատակարանին մէջ. « Արդ որք զկնի զոցս այլք նստին վանականք, զոր ինչ գործի յաւարս նոցա ի տանս այմիկ՝ զիցէ ի նոյն մատեան. զի այսպէս գտաք օրինադրեալ յառաջնացն¹ »: Կային ժամանակի վանքերուն մէջ ոչ նուազ կը փայլէր գիտութիւնը, որոնց միակ զարդերն էին բազմաթիւ ձեռագիր մատեանք, արդիւնք երկար սքնութեանց վանականներուն: Վանորայք՝ տեսակ մը համալսարաններ էին այն ժամանակներուն, մանաւանդ իմաստասիրական և սրբազան գիտութեանց, ուր հարիւրաւոր երիտասարդ արեղայք և պատանիք, անուանի վարդապետաց առաջնորդութեան ներքև, կ'ուսանէին իրենց աստիճանին պատշաճ և կարևոր գիտութիւնները²: Այդ գերաշխարհիկ, ներանձնացեալ և ուսումնասէր հոգիներն էին, որ կը գերազատէին վանօրէից լոթիկ հանդարտութիւնը քան քաղաքաց ժխորը, և որոնք՝ առանձնութեան մէջ՝ նիւթական աշխարհէն վեր բարձրացած, երկնաւոր զմայլմանց և յափշտակութեանց մէջ կ'ընկզմէին:

Այդ հոգիներէն մին էր Մխիթար, որ այցելեց ամենէն աւելի նշանաւոր վանքերը, որոնք կ'ապրէին զևս իրեն ժամանակ, և ուր դժբախտաբար հնէն մնացած միայն պատերը գտաւ: Ժէ: դարուն վերջին քառօրգին, և անկէ ալ առաջ, այն հազարաւոր վանքերէն շատերուն աւերակները միայն կային, շատերն ալ ամոյի թողուած, շատ

1. Յովհ. Մամիկան. Պատմութիւն Տշմոյ. 60:

2. Ամենէն աւելի նշանաւորն էին Սիւնեաց վարդապետարանը, ուր ժ. դարուն 500 կրօնաւորք կային. Հաջրատու վանքը, ուր նոյնպէս զբթէ 500ի կը հասնէր միաբաններու թիւը ժ. դարուն, և որուն մատենագրարանը կոչուած է «ամենափարթաւ գանձարան». նոյնպէս Շիրակայ Հոռոմոսի վանքն ունէր հարուստ մատենագրան մը. Գլաձոր կամ Գալոյ ձոր, որուն ճամբար կ'ըսէ վարդան աշխարհագիր, «ուր ամենն է և փարձարան սուրբ վարդապետացն մերոց». Սեանայ վանքը, որուն ճամբար կը վկայէ Ասողիկ (Գ. 5). «միակրօնք ի տան Աստուծոյ և զեալ, ստանալով զբազմութիւն զրոց սրբոց» և այլն:

փիչերն ալ բնակուած մի քանի արեղաններէ, որոնք աւելի պահապաններ էին այն հնութեանց՝ քան վանականք։ Երբ զեռ աղայ էր Մխիթար, Աերաստիոյ Ս. Աշան վանքին տեղոյն, փախ, երկայնամտորու արեղաները տեսնելով, որոնց մասին շատ փիչերը զեռ աւանդական յարգանք մը կը զգային, կրօնաւորելու բուն փափաք մ'ունեցաւ։ Մանկական պարզութեամբ մը յայտնեց իրեն այդ փափաքը, և փոխարէն խիստ յանդիմանութիւն մը լսեց, որովհետեւ այն ժամանակները ընդհանրապէս վանականի մասին՝ դատարկապորտ և ախաւսօր մարդու գաղափարն ունէին։ Պատանեկութեան հասակին՝ ուզեց իրագործել այդ փափաքը, որ յետ երկար թափառումներու վանքէ վանք, ոչ մէկ տեղ չի գտնելով իրեն հոգևորի և ուսման ծարաւը յազեցնող անձ մը կամ առարկայ մը, յարեմուսս ուղղեց իրեն քայլերը։

Վանքերը հեռուէն միայն հրապուրիչ բան մ'ունէին. բաւական էր անոնց սեմը կոխել անցնիլ, կատարեալ յուսախաբութիւն մը կ'ունենար մարդ։ Հոն թափանցեր էր աշխարհի հոգին. խաղաղութեան և խոնարհութեան սրբավայրք՝ յաճախ փռաամուլ և վիճասէր արեղայից կոխնելով կը վրդովէին, և աւելորդ էր այնուհետև սուրբերու և գիտնականներու սպասել անոնցմէ։ Հազուադէպ երևոյթ մը չէր տեսնել, այն սրբազան զգեստուց ներքեւ, փռաաւերներ, արծաթասէրներ, ախաւսորներ, տղէտներ, որոնք աշխարհիկ մարդոց ծաղրածութեան առարկայ դարձած, զգուելի կ'ընէին վանական կոչումը։ Այդպիսիք էին Չօլախ վարդապետները, Մատուկ արեղաները, որոնց պիտի հանդիպինք Մխիթարայ վարուց պատմութեան մէջ։ Վային տակաւին մի քանի վանքերու մէջ արտաքին ձգնութիւնք, ծնրագիր աղօթականացութիւնք, պահեցողութիւնք, խարազնագրեատութիւնք, և այլն. բայց այդ բոլորը սոսկ արտաքին երևոյթք էին, իսկ բուն հոգին վանականութեան մարբեր էր բոլորովին, և հագիւ կը լսուէին հոն խոնարհութեան, անձնուրացութեան, սիրոյ անունները։ Ժողովրդեան յարգանքն և համարումն երթալով նուազեր էր, նուազեր էին ուխտագնացութիւնք վանքերու և նուիրատուութիւնք, քանի որ դադրեր էին անոնք սրբավայրեր

ըլլալէ, և ուր չէին գտներ այլ ևս թշուառներն իրենց ցաւոց դարմանը: Բարեպաշտից տուած ճոխ կալուածներն և գանձերը՝ հալեր, սպառեր էին ընչաքաղց, զրօսատէր և գիւրակեաց կրօնաւորաց ձեռքը, որոնք վանքերուն հասարակաց եկամուտները բաժնած իրենց մէջ, ինչպէս կ'ըսէ ականաաես և ժամանակակից պատմիչ մը, կը գործածէին գանձք իրենց և ազգականաց պիտոյից և զուարճութեանց համար¹: Իւրաքանչիւր արեղայ ունէր առանձին այգի և բուրաստան, փեթակ և տուն, մառան, համբարանոցներ², և այլն. մէկդի գրած փիլոն և վեղար, աշխարհականաց նման կը հագնէին ազնիւ նիւթերէ շինուած զգեստներ, լախուր, և այլն, գեղեցիկ զլխարկներ՝ զլուխնին, և վրանին բաշափուշ առած, կ'ուզէին պճնասիրութեամբ մրցիլ իշխանաց հետ. ոչ պաշք և ոչ ծոմ ունէին, բոլոր տարին ուտիք էր իրենց համար, որոնց սեղանները կը զարդարէին ամէն օր զինի, միս և զանազան համեղ խորտիկներ: Այդպիսիք ի հարկէ ոչ կ'ազօթէին, ոչ կը ժամերգէին և ոչ կը պատարագէին. « Բնաւին թողեալ զժամ և զպատարագ, կ'ըսէ տխուր շեշտով մը յիշեալ պատմիչն, ոչ կանխէին ի ժամ աղօթից յեկեղեցի, և ոչ լինէր լսելի ձայն ժամակոչի ի գեղորայս, և բնաւին բարձեալ ի նոցունց շնորհ քահանայութեան³ »: Բայց ամէն բանէ աւելի կը պակսէին վանքերուն մէջ գիտութիւն և բարեկարգութիւն, որոնք իրարու հետ կը զուգընթանան միշտ: Վանական միաբանութիւնք կ'ըսուէին, առանց միու-

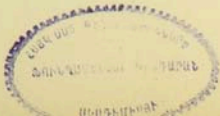
1. « Զմուտս չտարակաց վանիցն մասունս արարեալ յինքեանս բաժանէին. և զայն ամենայն ինքեանց և ազգայնոց և իւրեանց չանհիւսոց արանց ծախէին ի պէտս կարեաց » (Առաքել Գաղթիմեցի. Լէվիթիւն. 1884. էջ 220):

2. Շնորհային ևս կը ձեռագրէ իրեն ժամանակի վանականները, թէ « քաղուտք ի ժամանակիս կրօնաւորաց, որ յաշխարհի առանց ժառանգութեան էին... ազգաբար ի զօյից և կարօք չարկաւորացն, յորժամ զմէ կրօնաւորութեան ընկալան, տեսք եղեն ի վանորայս բազում ժառանգութեան և փարթամացան ստացուածովք » (Լեւիթիւն. 1875. էջ 73):

3. Առաքել Գաղթիմեցի. յէջս 220-221, ուր տեղեկեալը կը նկարագրէ իրեն ժամանակի վանականաց, զիւրական քահանայից, և նոյն իսկ եպիսկոպոսաց և կաթողիկոսներուն անկարգութիւնները:

թեան և սիրոյ. կանոնք, փոխանակ իշխելու, ստնակոխ
 եղած: Պկային հոն ոչ հոգևոր խրատներ, ոչ կրթութիւնք,
 ոչ հայեցողական կեանք կամ խոկմունք, որոնք հոգին կը
 վառեն, կը սնուցանեն բարեպաշտութիւնը, — ոչ ուսում-
 նական պարտպմունք, ոչ արտաքին կամ սրբազան գիտու-
 թիւնք, որոնք մտքին հետ սիրան ալ կը կրթեն և կը զար-
 գացնեն: Պկային հոն հոգևոր դաստիարակներ, որոնք կա-
 ռավարէին անոնց խղճերը, կրթէին անոնց զգացումները,
 ուղղէին բնաւորութեանց թերութիւնները: Պկար ներ-
 քին կապ մը, որ միացնէր իւրաքանչիւր անդամները իրա-
 բարու հետ, և բոլորը՝ ղլխոյն հետ. կ'ապրէին մի և նոյն
 յարկին ներքեւ, իբրու օտարք իրարմէ, առանց հասարա-
 կաց նպատակ մը ունենալու՝ որուն զիմէին ամէնքն ալ
 միատիրա և միակամ: Չունէին ուխտերու պարտաւորիչ
 կապը, որ սանձ մ'ըլլար անոնց վայրայած թափառումնե-
 բուն, որով անբնդհատ երթևեկ մ'էր վանքերուն մէջ, ու-
 բոնք տեսակ մը իջևաններ էին: Շատերը, հոգեկան մխի-
 թարութենէ զուրկ, մարերնին դատարկ, երևակայութիւնին
 տանջուած միայնութեան երազներով, — մեղամաղձոտ ու-
 զիններ, — բաց զանելով զիմացնին վանքին դռները,
 զուրս կը նետուէին օր մը քաղաքաց յորձանուտ ժխորին
 մէջ, ուր արեղայութեան ձևը միայն պահելով, աշխարհի
 հոսանքին կու տային իրենք զիրենք¹: Իսկ անոնք որ կ'ըզ-
 գային ճշմարիտ կոչումը վանականութեան, չունենալով
 առաջնորդ մը՝ որ ուղղէր իրենց քայլերը սրբութեան ճա-
 նապարհին մէջ, անկարողք յաղթելու հանդիպած դժուար-
 ութեանց, աշխարհ կը դառնային վհատելով կամ ծամա-
 ծուռ ընթացք մը կը բանէին: Գրքերը թողուած դարան-
 ներուն խորչերը, ուր փոշին և ցեցը դարէ դար կը կրծէին

1. Ենթադրուի կը յորոշուէր իրեն ժամանակի վանականները « փոփո-
 խի ի փոփոխական բարուց, վանաց ի վանս ըրլիւով. զի վասն զոչն
 պատճառի թորուզ զառաջնորդն իւր և զկենսակից եղբարսն, սանձառա-
 տութեան բարուց է նշանակ... Չի յորժամ յանպատշաճս... տեսա-
 նիցնն զոք եղեալ՝ առաջնորդն, կամ վարդապետն, կամ ոք ի ձեռազու-
 նիցն, և յանխմանոց բանի ստատիցէ, վաղձագակի զիշերազանց ե-
 դեալ փախի » (Մարտիրոսի Էջ. 89):

65
 794

զանոնք ¹, երբեմն ալ՝ որ չարագոյն է՝ ծոփասոյց եղած ², շատերուն միակ պարագումն էր մշակութիւն զաշտերու ³, առատոր կամ արուեստ մը, յաճախ նոյն իսկ առաջնորդաց խօսքերէն կամ օրինակներէն յորդորուած ⁴։ Ի հարկէ, առանց զբքերու և վարժարաններու, կը մեռնի գիտութիւնը։ Այն ժամանակները, դեռ լոյս չի տեսած կանոնաւոր քերականութիւնք և բառարանք, որոնք լեզուի մ'ազաւազութեանց առջևը կ'առնուն, ամէն մարդ իրեն խօսելու և գրելու յատուկ ոճն ունէր, առանց գիրար հասկնալու. ամէն ոք ինքն իրեն ուսուցիչն էր։ Միայն եկեղեցական աստիճանի թեկնածուք ուսմանց կը պարագէին, և այդ գիտելեաց ցանկը շատ քիչ բան կ'ամփոփէր մէջը, կարգալ ու գրել։ Իսկ եթէ անոնց վրայ երգեցողութիւն կամ մանր ուսմունք ալ աւելնար, այնպիսին կը կոչուէր փիլիսոփայ, բերրող, գիտնական, վարդապետ, և այլն. այսչափ դիւրագին էին այն

1. Առաջել պատմիչ կ'ըսէ իւր ժամանակի արեղայից չամար. թէ « ոչ բնու ընթեռնութի զիրս, այլ էին փակեալ և լուսալ մատեանք, վասն զի էր խափանեալ ընթերցումն սուրբ Գրոց, որք էին արձամարեալ յաշտ նոցա, չողով և մտխոյժ լցեալ և անկեալ յանկեան ուրից » (Պատմ. քնն. էջ 221)։

2. Իրաւամբ կը մեղադրուի Սեանայ վանքին տառադրուի Յովաննէս Բ վարդապետ, որ ծով նեաել տուեր է բոլոր Հին Հնարագործները, որպէս զի Սիմեոն կաթողիկոս (յամա 1777-1780), որ այցելութեան պիտի երթար վանքին, չի տեսնէ անոնց անկարգ և խանգար վիճակը (Սիմեոն. 87-88)։

3. Ծնորդալիս վանականներուն կ'ուզէ շտեմեալ խօսքերը. « Զգուշացուցանեմք զճնարտագունիցց երամս, յազագս նոր եզելոյ սովորութեանց ի վանորոյս ի մերում ժամանակիս, այդեղործ իւրացանչիւր որ լինելով ի կրօնաւորաց, որպէս ի զիւզս » (Մատն. քնն. էջ 71-72)։ Ուրիշ տեղ մ'ալ. « Արժան է, տեսն, այսպիսի օրինակա վաստակել եղամբք, և բրել մեռամբ և փայտատց և բահիւք. թողից տսել զպատուաստելոյն նարս, մի քան զմի տուտելեալ ի նանար » (անդ. 74-75)։

4. Հազիւ դար մ'առաջ, յամա 1780-1799, երբ գիտութիւնց սկսեր էին զարգանալ մեր մէջ, Ղուկաս կաթողիկոսը կը յորդորէր Էջմիածնի միաբանները, ինչպէս կը պատմէ Մսեր Մսերեանց, որ թողուն գրքերն և ուսումը, և մշակեն այգիները և նախիրներն արածեն, ըսելով. « Մեծ է տունս այս, ինձ մարդիկ նարկաւորք են ի կոտոսմարել, իմ միաբանքս եթէ զՍարգիս Տեբէ և զՀարսիս Գրեկեան, ինձ բաւական է. ես փիլիսոփայ միաբան ուզում չեմ » (Պատմ. քնն. Էջ 12. Մտկութ. 1879)։

ժամանակ մեծ տխրոսները: Շատ վարդապետներ և եպիսկոպոսներ հազիւ աւետարան մը կարգալ գիտէին և Աստուածաշնչի մի քանի պատմութիւններ՝ քարոզի համար. այս էր իրենց գրական բոլոր պաշարը: Բնաւ արժանիք չէին փնտուեր այնպիսի բարձր աստիճաններու համար, հակառակ կանոնաց Եկեղեցւոյ, որոնք կը պատուիրէին, «Վարդապետք եղիցին ըստ իրաւանց նախակրթեալք հին և նոր Կտակարանաց և կանոնական հրամանաց:... Եւ զայնոսիկ որ հանդերձեալ իցեն կոչիլ յաստիճան հրամանի (վարդապետութեան), զհամար ասման զբացն արժան է պահանջել»¹, և այլն: Անգամ մ'որ վարդապետի անուն կը ստանային, կը հաւաքէին իրենց շուրջը աշակերտներ, մերթ նոյն իսկ իրարու ձեռքէ որսալով կամ յափշտակելով, որուն համար սպանալիք և բանական միջոցք ևս ի գործ կը գրուէին: Թուի թէ մեր վարդապետաց այս շնորհալի սովորութիւնը հին ժամանակներէն մնացեր է, որուն համար Մխ. Գոշ առանձին կանոն մը կը դնէ իւր կանոնագրքին մէջ, թէ «Վարդապետք զաշակերտս միմեանց առանց գրոյ և կամաց ինքեանց մի առցեն. ապա թէ քամահելով առցէ, զատաստան լիցի»², և այլն:

Ըսածներս կը հաստատէ հետևեալ միջադէպը, զոր կ'աւանդէ մեզ Առաքել պատմիչ, որով յայտնի կ'ըլլայ նոյն գարու մեր եկեղեցականաց գիտութեան աստիճանը: Յամս 1630 - 1633, Մովսէս Գ կաթողիկոսի ժամանակ, Կեսարացի Խաչատուր վարդապետին հետ մի քանի գիտնական³ համարուած արեղայք նուիրակութեան կը զրկուին Լեհաստանի Իւլով կամ Լեոպոլիս քաղաքը: Հոն, «Ելով քաղաքի, յազգէն ֆրանկաց պատրիկք (այս է՝ քահանայք կամ կրօնաւորք) ոմանք եկին առ աշակերտսն Մովսիսի»⁴

1. Գ-Վ-Վ-Վ-Վ-Վ-Վ-Վ-Վ Մխ. Գոշի. Մասն Ա. դ. Գ. 88, 91:

2. Անդ. էջ 90:

3. Ասոնց համար կ'ըսէ Առաքել, թէ «Վասն զի ոչ ընդդիմակաց տխոյեանի պատահեալք էին, վասն որոյ ի միտս իրեանց կարծէին զինքեանս գիտնականս և կարողս ոմանս զոյ» (Պատմ. էջ 307):

4. Սա՛ նոյն ժամանակի կաթողիկոսն է, որ բաւական լուսավիտ անձ մ'էր, և նշանաւոր Եփեսոսեանից ծաղկեցնողն եղաւ:

վասն հակաճառութեան, և հարցին նորա ցմերսն, նախ ի քերական արհեստէն, և ասացին՝ վարեմ բառս ան՞ուն է թէ բայ. և մերքն անհմուտ գոյով, զայլ և այլ պատասխանիս ասնէին: Յայնժամ նորա քամահելով և ծիծաղելով այսպն արարեալ են զմերովքն. և ի բազում աւուրս վասն հակաճառութեան այսպէս են արարեալ: Յայնժամ մերքն ի սիրա և յոգի խոցեալք են. և իմացեալ թէ զայն՝ զոր գիտեն, ոչ է գիտութիւն, այլ պարտ է նոցա զարտաքին զիրքն կարգալ, և անդէն ի մտի եղեալ են Հաստատութեամբ, թէ գնամք յԱշխիւսիւս առ Մելքիսէթ՝ վարդապետն, զայլ ամենայն ինչ թողեալ՝ արտաքին զիրքն կարգամք ի նմանէ՝² »:

Առաքել պատմիչ իրեն ժամանակի վանականաց և ընդհանուր եկեղեցականաց ողորմելի վիճակը նկարագրելէն վերջ, «սոցին ամենեցուն առիթ ոչ այլ ինչ, կ'ըսէ, եթէ ոչ Հեռացումն ի սուրբ Գրոց և յերկիւղէն Աստուծոյ՝³ »: Այդ էր զրեթէ բոլոր ժամանակակից անձանց զանգատը նոյն դարուն անկարգութեանց զէմ. չկային վանքերուն մէջ Հաստատուն կանոններ, որոնք բարեկարգութիւնը կանգուն բռնէին. չկային յատուկ հոգևոր վարժոցներ կամ կղերանոցներ, ուր կրթուէին, ուղղուէին, ուսանէին պատանիք՝ նախ քան եկեղեցական աստիճաններն ընդունելը: Այդ պակասն ըմբռնեց Մխիթար և ուղեց զարմանել: Նա, Պոլսոյ մէջ Մխարանութեան հիմը զրած ժամանակ,

1. Սա, իբր իմաստասիրական գիտութեանց պարագոյց և նմուտ քերականութեան, շատ կը զովուի իրեն ժամանակակիցներէն: Այս ժամանակները կը ծաղկէր նաև Ստեփանոս լեւոյցի, նմուտ լատին լեզուի, որ շատ կարևոր թարգմանութիւններ բերեւ է. ինչպէս Յովսէփոսի Յուդէո-հիսթորիոյ զերբը. ինչպէս Սիլբիոյ, որ իրատարակուած է Ռոկան վ. ի Ատուածաշնչին մէջ, և այլն. (Առաքել. 314-5):

2. Այդ միջոցիպէն շնորհիւ ունեցանք Սիմէան Զուգայեցիին, յիշեալ աքեղաներէն մին, որ գտնաւով յիշմիածին, քերականութեան և իմաստասիրութեան դասեր առաւ Մելքիսէթ վարդապետէն, և յետոյ շարադրեց Քիւր-լան-ճիւն մը, բառական ընտիր՝ իտեմաստութեամբ իւր գորուն, Տրու-ճիւն-ճիւն մը, զոր շատ կը զովէ Առաքել, և սըբարդեց Պրոկզի իմաստասիրի գրոց նայերէն թարգմանութիւնը (Առաքել. յէջս 235. 310. 313):

3. Առաքել. էջ 231:

ունէր մաքին մէջ այն ծրագիրը, որով պիտի հասնէր դի-
 տած վախճանին. բայց քաղաքին խառնաշփոթ վիճակը,
 ուր ամէն կողմէ կը սպառնար փոթորիկը, և ամէն բոպէ
 վտանգի մէջ էր իրեն և Միաբանութեան կեանքը, չներեց
 իրագործել զայն: Այն բուռն հալածանաց կրակներու մի-
 ջէն, իրբու նոր Էնէաս մը, փախուց՝ ազատեց իրեն նո-
 բահաստատ Միաբանութեան առաջին նշխարները, և տա-
 բաւ զետեղեց ճին Պեղոպոնեսի մէկ ծայրը, Մեթոնի
 մէջ. ուր, աւելի նպատաւոր հանգամանաց մէջ, սկսաւ
 գործադրութիւնը այդ ծրագրին: Կրաւ կարգեր և կանոն-
 ներ, քաղելով ճին ճգնաւորաց վարքերէն և խրատներէն,
 որոնք խղճերը պարտաւորող բարոյական ուժ մ'ունէին, և
 որուն առջև կը ճկէին ամենէն աւելի յամառ մաքերը: Պե-
 ղեցիկ ներդաշնակութեամբ մը խառնեց միացուց աղօթքը՝
 ուսման, հոգևորը՝ արտաքին գործերու, լուսթիւնը՝ օգ-
 տակար զրուցաբարութեան, ներանձնական կեանքն՝ առա-
 քելութեան. այսու արգասաւոր և գործօնեայ ըրաւ կրօ-
 նաւորական կեանքը, որ՝ իրաց և ժամերու միօրինակու-
 թեամբ՝ մեծագոյն տանջանքը կը համարուի աշխարհասի-
 րին, և եղաւ մեծագոյն մխիթարանքը՝ կրօնաւորին: Մխի-
 թար նոր ուղղութիւն մը գծեց վանական հաստատութեան,
 որ թերևս շատ յարմար չէր արևելցի բնաւորութեանց,
 բայց փրկութեան միակ միջոցն էր այն: Նա իրեններուն
 սրտին խօրը քանդակեց սէր և միութիւն, ներքին առնչու-
 թիւն մը առաջնորդին և հպատակին մէջ, և մանաւանդ՝
 անձնութեան հոգին, անձին նուիրումը, անհատին
 ոչընչացումը այն գերբնական սիրոյ վառարանին մէջ, ուր
 հալելով, ի մի ձուլուելով, դուրս պիտի ելնէր ամուր, վիթ-
 խարի զանգուած մը կամաց, կարծիքներու, զգացմանց, որ
 ունենար մի և նոյն գոյնը, մի և նոյն ուղղութիւնը, ձկտէր մէկ
 նպատակի, և այնպիսի ուժ մ'ունենար իրեն մէջ, որ հրաշք-
 ներ գործէր, փչրէր ամէն խոչ և խուժ, և մնար ան-
 տեղիտալի ո՛ր և է արտաքին ուժոյ կամ բռնութեան առ-
 ջև: Բայց հարկ էր ուրիշ կապ մ'ալ, ուրիշ ուժ մ'ալ, ու-
 բով բոլորովին ազատ մնար քայքայուելու վտանգներէ-
 հարկ էր որ այդ մարմինն ունենար իրեն զլուխը, միացած
 ըլլար զօրաւոր կեղբոնի մը, ուսկից պիտի ծծէր իրեն

կեանքը, իրեն հոգին, և որ միակ ապաւենը պիտի ըլլար իրեն գոյութեան սոցառնացող ո՛ր և է փոթորիկներուն գէմ՝ Այդ զօրաւոր կեզրոնը, որ տուաւ իրեն գործին տևողութիւն և փայլ, գտաւ նա Հոովմէական եկեղեցւոյ մէջ, որուն բոլոր վարդապետութեանց խորապէս համոզուած էր:

Ներկայ վիճակէն՝ զոր ունի մեր ազգն դարուս մէջ, — երբ կը պարծին մարդիկ քաղաքականութեան ծայրը հասած ըլլալ, և քրիստոնեայ Սերոպան գերիշխան գիրք մ'առած արևելքի մէջ, — կրնայ գուշակուիլ՝ թէ ինչ եւ զած է անոր վիճակն, սակէ երկու հարիւր և աւելի տարիներ առաջ, երբ նա հազիւ լսեր էր Սերոպայի անունը, և Օսմանեան պետութեան ուժոյն առջև տեղի կու տային Վենետիոյ նաւատորմիչը, Աւստրիոյ բանակները, և բովանդակ Պաքստանեան թերակղզին՝ անոր մէկ մէկ հարկատու նահանգներ էին. երբ Պարսկաստան կ'ամփոփուէր հեազհեաէ, անոր ձեռքը թողոյ՛վ իրեն գաւառները, և Ռուսաստան — միակ զրացի զօրաւոր պետութիւնը — սիրտ չէր ըններ կոխել անոր սահմանները: Յարևելս ամէն բան անխնամ թողուած, սկսեալ երկրագործութենէն մինչև արուեստները և ճարտարութիւնները, որոնք հարստութեան ազբիւրներ են, զուրկ առևտրական միջոցներէ, անընդհատ աւարառութեանց ենթակայ, ամէն վայրկեան վտանգի ենթարկուած կեանքերնին և ստացուածնին, ինչպէս կարող էր ժողովուրդ մը իրեն վիճակը բարոքելու և զարգանալու գաղափարն ունենալ: Հարիւրաւոր տարիներով ստրկութեան շղթաներուն վարժած, անզգայ իրեն վրայ ծանրացող լծոյն՝ զոր խանձարուրքէն կը սկսէր կրել, համակամած զինքը չընտանաւ թշուառութեան, կորուսած այն բոլոր վեհ և ազնուական զգացումները՝ որոնք ազատ օգոյ մէջ կը շնչուին, շունէր ներքին մղումը՝ կենաց գիւրիչ և անուշիչ միջոցները ձեռք բերելու, իբր թէ իրեն չի պատկանէր այդ իրաւունքը: Չունէր միութեան և համերաշխութեան հոգին, այլ լոկ անհատականը ծանրացած՝ տիրացած անոր վրայ, ամէն ոք իւր ընտանիքը՝ իւր անձը կը հոգար,

այդ շրջանակէն զուրս ուրիշ իրեն մերձագոյն անձ չի ճանչնալով. ապրելու պէտքը միայն կը զգային, և ինչ որ անմիջաբար կապուած էր ազոր հետ՝ այն միայն կը գրաւէր անոնց ուշը: Յանձնած իրենք զիրենք բախտին ձեռքը, կը տարուբերուէին կենաց և դիպաց յաջող կամ ձախող հասանքներէն: Եւ այսպէս, մինչդեռ ոմանք շնորհիւ այդ տարուբերմանց, որոնք յաճախ թշուառութեանց արգասիք էին, օտար աստղերու ներքև կ'ինկնային, ուր յաջողութիւնը կու գար կը գտնէր զիրենք. այլք, բնիկ հողին կոպած, անցելոյն անուշ յուշերով կամ սպազային յուսալից երազներով միայն կ'որորուէին: Այդ բոլոր ցաւերուն և նեղութեանց վրայ կ'աւելնար աղքատութիւնը, որուն ներքև կը հեծէր ժողովուրդը: Անկարող տէրութեան հարկերը հատուցանելու, և նոյն իսկ օրապաշիկը ճարելու, պարտքերը կը դիզուէին վրանին, և սախուած ըլլալով՝ պարտքը պարտքով հատուցանելու, գրաւ կը դնէին իրենց կալուածները, հայրենական տունը, ընտանիքը, նոյն իսկ կեանքը, մինչև որ պանդխտութեան գաղափարը ծնանելով որ մը մտքերնուն մէջ, ամէն բան թողած՝ մայրաքաղաքը կը վազէին: Հոն դիմացնին նոր պայքար մը կը բացուէր կենաց, ուր իրենց նման հազարներ, սովալլուկ, ապրելու համար ժողովուած, իրարու ձեռքէ կը խլէին ապրուստի միջոցները: Բայց ամէն բանէ աւելի անգործութիւնն էր, մեղկ և թոյլ կեանքը, որ կը սպառէր, կ'աղքատցնէր մեր ժողովուրդը: Ինչպէս նիւթականին, այսպէս և մտաւորականին մէջ անբախտ, զուրկ այն մեծ գաղափարներէն՝ որոնք կորով մը, յանդգնութիւն մը կ'ազդեն մարդու՝ չի կասելու դժուարութեանց հանդէպ և մեծամեծ ձեռնարկներ գլուխ հանելու, կը սպասէր նա որ Նախախնամութիւնը կամ բարեյաջող դէպք մը, առանց իրեն աշխատանաց, սկիզբար մը բանար գիմացը գիտութեանց, արուեստից, քաղաքականութեան և երջանկութեան:

Մինչդեռ Հայք, բնաշխարհին վրայ և մայրաքաղաքին շրջակայքը, այս պայմաններու մէջ էին, անդին, Արցախու և շրջակայից մէջ, պարսիկ կառավարութեան հպատակ ազգայինք, ժ՛՛՛՛ գարուն սկիզբները, տեսակ մը խլրտում սկսեր էին: Պարսիկ տէրութիւնը, իրեն մէջ յաճախ տեղի ու-

նեցած ներքին կռիւներով և ապստամբութեամբք տկարացած, չէր կարող հսկել իրեն հեռուոր սահմաններուն վերայ: Մէկ կողմէն՝ Կովկասու լեռնարնակ ցեղերը, միւս կողմէն՝ Օսմանցիք և Ռուսք, ստէպ յարձակումներով և ասպատակներով կը գրաւէին անոր դաւառները: Այս խաղճարար շարժումներուն ժամանակ, Ղարաբաղի հայ մէլիքները, — պարսիկ տէրութեան աւատական իշխաններ, — անտառներու և անմատչելի լեռներու մէջ ապաստանած, կը մտածեն թօթովի բոլորովին պարսիկ լուծը և անկախ իշխանութիւն մը հաստատել: Անոնք շատ կանուխէն ունեցեր էին այդ գաղափարը, բայց հանգամանք չէին ներած իրականացնել զայն: Այդ գործին մասնակցող միայն աշխարհականք չէին, այլ նաև մի քանի սրբտոտ եկեղեցականներ, ինչպէս Գանձասարի Ետայի կաթողիկոսը, որ բուն հոգին էր անոր, և Մինաս վարդապետ մը, ընկեր Իսրայէլ Որիի. սա հնդկաստանցի հայերէն էր, որ գործին զլուխ անցած շի խնայեց ո՛ր և է ճիզն և հնարք անոր յաջողութեան համար¹: Եւ սակայն ձախող ելք մ'ունեցաւ, որուն պատճառ կը համարուին, մէկ կողմէն՝ չափազանց յարումն ազգային եկեղեցւոյ, և միւս կողմէն՝ եկեղեցական անձանց փառասիրական և շահագիտական ձկտումներն:

Եւ այսպէս, մինչդեռ ազգն վերջին ճգնաժամի մէջ էր, անհրաժեշտ պէտք մը զգալով մտաւոր, բարոյական և նիւթական վերանորոգութեան մը, յանկարծ կրօնական վիճարանութիւնք կը ծագին, որոնք կը զբաղեցնեն մըտքերը, ո՛չ միայն եկեղեցականաց՝ այլ և աշխարհականաց, որոնք բուն թափով կը նետուէին այնպիսի խնդրոց մէջ, որոնց էութիւնն անգամ չէին ըմբռներ: Ճիշդ ինչպէս Յոյնք, յամին 1453, երբ Օսմանցւոց բանակները հասեր էին Կ. Պոլսոյ պարիսպներուն տակ, ներսը զիրար կը բզբռտէին կրօնական հակաճառութեամբք: Մեր ազգին ըզգացմանց մէջ ամենէն սաստիկն է կրօնականը. ոչ մէկ ժողովուրդ թերևս մեզի չափ մարտիրոսներ ունեցած է: Այդ զգացումն, ևս աւելի արծարծուած նախապաշարմանց

1. Բաթի. Խ-Ը-Ե Մեյ+--Ք-Ն-Ե, Թիֆլիս. 1882:

շնչով, յառաջ կը բերէր մահացու, կոյր ստեղծութիւն մը՝ մի և նոյն ազգին, մի և նոյն ընտանեաց զաւակներուն մէջ. որով, ոտնակոխ եղած ամենէն աւելի նուիրական իրաւունք, զարհուրելի ոճիրներ կը գործուէին: Եւ օրէ օր երթալով կը ծաւալէր հրդեհը, քանի որ փոխանակ մարելու՝ նորանոր խանձեր կը գիղուէին վրան:

Այս բոլոր խնդիրներու, շփոթութեանց և կռիւներու կեդրոնն էր Պոլիս, և անոնց զլուխ և գրգռողք էին եկեղեցականք, որոնք իրարու ձեռքէ կը յափշտակէին մայրաքաղաքին և Երուսաղեմայ պատրիարքութիւնքը և Սըսոյ կաթողիկոսութիւնը: Յաւալի ժամանակներ էին անոնք, երբ ազգին հոգևոր և քաղաքական կառավարութեան զեկն այնպիսեաց ձեռքն ինկեր էր, որոնք խուլ և կոյր անոր պէտքերուն, անզգայ անոր ցաւերուն, օգուտ քաղելով հասարակաց աղետէն՝ իրենց փառասիրութիւնը գոհացնելու միայն հետամուտ էին: Այն ամէն վարդապետ, որ քիչ մը յաջողակ էր խօսքով կամ գործով, իրեն առանձին կուսակիցներն ունէր¹, որոնք շատ ուշ կը հասկնային իրենց սխալը, երբ բոլոր դրամներն վարդապետին քսակը կ'երթար, և անկէ՝ պաշտօնէից արկզները. այս կերպով, ամէն տարի 20-30 քսակ ոսկի պակսելով աղքատ ժողովըրդէն, երթալով կը ծանրանար շքաւորութիւնը ազգին վրայ: Վերջապէս օր մը կը տեսնէին իրենց վարդապետը բարձրացած պատրիարքական աթոռին վրայ, ուր կը մնար առ առաւելն մէկ տարի, երբեմն ալ հազիւ ամիս մը կամ երկուք, իրմէն աւելի ճարտարէ կամ բռնազունէ մը աթոռանկ ըլլալով: Երբեմն այդպիսիք կը յաջողէին դարձեալ բարձրանալ նոյն աթոռին վրայ, կրկին անգամ վարդապետ համար աւելի անարգօրէն: Այնուհետև կը սկսէին տառապանաց օրերը. պաշտօնանկ եղած պատրիարքին կուսակիցք՝ անոր բոլոր աղետից և վտանգներուն մասնակից կ'ըլլային:

Այն տարիներուն մէջ, Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին

1. Բոլոր ժողովուրդը Պոլսոյ այլևայլ կուսակցութեանց կը բաժնուէր. և այն անուամբ կը կոչուէր իւրաքանչիւրն, ով որ իրեն պատրիարք կը ճանչնար. այսպիսիք էին, Թիւրք-նո, Ջ-ն-ի-ն-նո, Ա-ն-ի-ն-նո, Ե-ն-ի-ն-նո, Մ-ն-ի-ն-նո, և այլն:

վրայ շի բարձրացաւ մէկը՝ առանց տապալելու իւր նախորդը, ինչպէս ինքն ալ, իւր կարգին, կործանելու յաջորդէն: Անընդհատ ելեւէջ մ'ամօթալի, համարձակ կամ գաղտագողի դուադրութեամբ իրարու պատուոյն և բախտին՝ նախանձարեկ հոգիներու. և մեծ բան էր, եթէ այդու վերջանար գործը: Թշուառները, պարտքերու տակ ճնշուած, շատ անգամ իրենց կուսակիցներէն ևս թողուած, անարգ քսութեանց զոհ երթալով, թիափարութեան մէջ և գնդաններուն խորը կը մաշէին կեանքերնին, ախոր հասակնուն՝ դատարանէ դատարան քաշկուտուելով, և երբեմն ալ, մահուան հարուածէն ապրեցնելու համար իրենց զառամեալ կենաց մի քանի տարիները, կ'ուրանային հաւատքնին ի գայթակղութիւն ժողովրդեան: Երբեմն ալ տգէտ՝ գոհնչիկ մարդիկ, հասարակ արուեստաւորք, ընչեղք և ամիրայք, յանկարծ բախտին քմահաճոյքով մը, զբրամի ուժով կամ ազդեցիկ բարեկամաց ձեռքով, աշխարհիկ վիճակէն պատրիարքական աթոռին վրայ կը բարձրանային, ազգի մը զլուխ ըլլալու, այնպիսի կնճառա ժամանակներու մէջ, երբ ամենէն աւելի ճարտարք և փառասէրք վարանքով մը կը ստանձնէին այն ծանր բեռը: Այդ շփոթից օրերուն մէջ սկսան Հայք, ըստ գանազան գաւառութեան, այլ և այլ անուններ տալ իրարու, կարդիկ, ֆասակ, հայ, ճերձուածոյ, և այլն, որ նորանոր խառնութեանց առիթ տուաւ:

Մեր վերը յիշած պատմիչն Առաքել, որ կ'ապրէր ժեզարու երկրորդ կիսուն և զրի կ'առնուր հաւատարմօրէն իրեն ժամանակի անցքերը, հետևեալ տողերուն մէջ գեղեցիկ կերպով կը համառօտէ Պօլոսյ մէջ պատահած շփոթութիւնքը. « Արք բնիկ տեղացիք էին ի քաղաքէն Կոստանդնուպօլսէ, բարձրամիտ, բարձրայօն պանծանօք հաբըստահարեալ՝ թեւ ամէին ի վերայ եկամուտ ժողովրդոցն, և իբրև զգոհնչիկ ի շմարդի ունէին զնոսա: Եւ զամենայն իշխանական իրակութիւնս, զգործս և զբանս ի ձեռս իրեանց զբաւեալ ունէին և գործէին. և զեկամուտսն (այսինքն՝ գաւառացիները) ի բաց քեցեալ անհաղորդս պահէին: Վասն որոյ և նօքս հոգեով շափ վշտանային ընդ քամահանս իրեանց, և հանտալազ խօցոտիչ և

ատելութեան բանիւ զիմագրաւ լեալ ընդ միմեանս մաքա-
 աէին. և հաստատեալ արձանացեալ էր խոռովութիւն ի
 մէջ նոցա անհաշտ և արեամբ շափ ատելութեամբ։ . . .

«Ապա յայնմ հետէ ձեռն ի դործ էարկ (Փիլիպպոս
 կաթողիկոսն¹) վճարել զպարտս եկեղեցեացն, վասն զի
 քառասուն հազար դուռուչ պարտք կայր ի վերայ եկեղե-
 ղեացն Հայոց որ ի Առստանդնուպոլիս։ Եւ պատճառ պար-
 տուցս էին, նախ՝ սոսկ միայն կոչմամբ և եթ պատրիարք
 անուանեալ առաջնորդքն, որ նստին թագաւորական իշ-
 խանութեամբ, և արծաթոյ ընտրութեամբ սպրդեալ ի
 ներքս մտանեն՝ յանձանց և ի սուտակասպոսից ընծա-
 յեալք, և ոչ յԱտուժոյ։ Եւ երկրորդ, խազմասէրքն և
 խոռովարարքն ի փողովրդականաց, որք վասն փառասիրու-
 թեան և վասն նախանձու և վասն մարմնաւոր շահուց
 ակնկալութեան, զուժարտակ լինէին, ոմանք ի վերայ այսմ
 առաջնորդի, և ոմանք այնմ առաջնորդի, և սուտակա-
 սպաս արբանեակք, և զորավիգ լինէին նոցա, և ապա զը-
 նացեալ . . . տային կաշառս յոլովս նոցա, և վանէին զա-
 խոյեանն, և առնուին զիշխանութիւն սոսկ անուն պատ-
 րիարքութեան և առաջնորդութեան։ Եւ այլ ևս բազմա-
 պատիկ կաշառս ի դրունս իշխանացն ցրուէին աստ և
 անդ, և այսպէս առնելով բազմացաւ բարգեցաւ և զիզա-
 ցաւ պարտքն, և եհաս մինչև ի քառասուն հազար դու-
 ռուչն։ Եւ յայսմ պատճառէ լցաւ խոռովութեամբ մեծաւ
 քաղաքն Առստանդնուպոլիս, և իրրև զխոռովեալ ծով ան-
 դնդպտոյս յատական, լեռնանման կոհակաւ, շարժմամբ,
 շաշմամբ, շառաշմամբ և բարձրաձայն զոչմամբ . . . Եւ
 համբաւ խոռովութեանս այսմիկ ծաւալեալ տարածեցաւ
 յամենայն քաղաքս և ի գիւղս, ընդ արևելս և ընդ արեւ-
 մուտս, և ամենայն ոք զայն ի բերան առեալ խօսէր։ Եւ
 ի պատճառս այսմիկ բազում անգամ արք երևելիք և ա-
 նուանիք, երիցունք և երէցփոխանք, և այլք ի Առստան-
 դնուպոլսէ ելեալք երկարածից ճանապարհաւ եկին ի սուրբ
 աթոռն Էջմիածին առ կաթողիկոսն, առ ի հնարել ինչ

1. Որ Պոլիս զնացեր էր 1652 տարւոյն, յատկապէս ժողովրդեան
 մէջ խաղաղութիւն նստատեւու և եկեղեցեաց պարտքերը նստուցանե-
 լու համար։

վասն բառնայոյ խոսովութեանցն և վճարելոյ պարտուցն : Եւ կաթողիկոսն յամենայն զօրութենէ ջան եղեալ Հնարէր, երբեմն թղթով և երբեմն մարդ ուղարկելով, և այլ կերպիւ Հնարս Հնարելով, և ոչ եղև խաղաղութիւն խոսովութեանց ժողովրդեանն : Եւ յայսմ պատճառէ՝ ժողովրդականաց քաղաքին բազմաց եղև վիշտ և վտանգ և վնաս, զի ոմանք եղեն տնանկր և աղքատք, զրկեալք յընչից և յապրանաց, ի տանց և ի հայրենեաց, և ոմանք ի բանտս և ի կալանս մեռան. և ոմանք վտարական լեալ՝ ի հեռաւոր քաղաքս նժդեհութեամբ չրջէին, հեռացեալք յընդանեաց և ի ծանօթից, և այնպէս զաւուրս կենաց վճարէին¹ ։

Առաքելի նկարագրին պակասը կը լրացնէ, աւելի ստորին լեզուով և ոճով մը, Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, որ կ'ապրէր մինչև 1695 տարին, և շատ մտէն ակննատես եղած էր այն անկարգութեանց : Սա, Մարտիրոս պատրիարքին նօտարը և բաւական հեղինակաւոր անձ մը, իրեն դիրքով և զիտութեամբ, կ'աշխատէր խաղաղել կրօնական մտլեռանդութեամբ զիրար բզբբտող կուսակցութիւնները : Ոչ միայն չի լսեցին անոր ձայնին, այլ և շատք կը հակառակէին անոր հաշտարարի դեր կատարելուն, երեսն ի վեր գօշնելով, թէ « Ո՞ր կացոյց զքեզ իշխան և գառաւոր ի վերայ մեր », որուն զէմ կը բողոքէ այրած սրտով և խօսքը կ'ուզղէ նոյն ժամանակի կաթողիկոսին². « Թագաւորք արդարք կարեն գատել զկաթողիկոսունս խոտորեալ յուզիղն շաւղաց, ըստ այնմ, « զամբարիշտ հարս որդիք անգրանեն », և ինձ շատք գատել իրր զժողովուրդս խոտորեալս և անխրատս : Գատաւորք Լեւնաց կարեն գատել զարքեպիսկոպոսունս իւրեանց, ինձ ո՛չ ճաշ համարիցիք մասնիկ իշխանութեան՝ գատել զժողովուրդս անմիտս և ուամիկս : ԶԶաքարիա Ղալֆա կոչեցեալ ոմն ուամիկ՝ կացուցանէր Յակոբ կաթողիկոս՝ գատաւոր ուղղիչ քննիչ ո՛չ միայն ի վերայ երիցանց քաղաքիս, այլ և ի վերայ վար-

1. Առաքել. էջ 257 - 259.

2. Որ էր՝ Եղիշապար Այնթապցի, նախ հակաթոռ Երուսաղեմաց մէջ, յետոյ որինուոր բնարօթեամբ հաստատուած կաթողիկոս 1682 ին՝

դապետաց և ի վերայ եպիսկոպոսաց. ես որ ոչ խնդրեցի երբէք ի ձէն՛ջ, շմարթիցիմ ասել յատենի տա տառապեալ ազգս, թէ ահա սա՛ լոյս և սա խաւար. սա՛ դառն և նա քաղցր, ըստ ժամանակին խանդարման խափութեան... Յաւուրս անեպիսկոպոսութեան քաղաքիս ի գայթակղութենէ Գաւթի եպիսկոպոսի եղեն սրինաց տեարք և հրամայողք աշխարհականք, կապել և արձակել զերիցունս, անարգել զերիցունս շուն կոչմամբ, և առաւել հարրատաւարել զվարդապետս դասասացս և քարոզիչս՝ ոչ մուծանել յեկեղեցիս, հալածելով և մտանելով զեկեղեցին ի քաղաքս. և ոչ ընդունելով զսեպուրս ոմն ի սրբոյ անթոռոյ բերել զսրբալոյս մեռնն, ըստ որում կամաց հաճեցաւ հանճարեղէ և հեզն յամենայնի լուսաւորեցեալ հոգի Փիլիպպոս կաթողիկոսն աշխարհականաւ միով Յովսէփ անուամբ առաքել նուիրակս միւռոնիւ սրբով ի քաղաքս...

Ոմն Յրատի էքմէքճի գրել ես զինքն՝ Սարգիս Բաշիպ և կալաւ զպատրիարքութիւն, և տակաւին թերատ և թլուատ ասէր՝ «Ար ար բեմ բեմ», տէրտէր եղաւ՝ ելաւ ի բեմ, թէ զձեզ ի մեղաց սրբեմ. մինչև սկսան թորոս և Մորոս, խաչատուր և Տիրատուր, Մեծատուր և Աւվատուր երիցունք առնուլ զգործ և զանուն պատրիարքութեան: Էւարդ յայսմ ամի, որ է ՌՃԼԹ (1690), դարձեալ զգունեալ և զարչեալ ի նոցունց անիրաւութեանց՝ աշխարհականք առին զիշխանութիւն. եկեղեցիքն ի մէջ խանդարման վըրդովեալ, առաւել եպիսկոպոսութիւնն որ հակիրճ գրեցաւ: Իսկ սուրբ Երուսաղեմի վիճակիս Հայոց, զոր բազում երկամբք և աշխատանօք պայծառացուցեալ նորոգեալ զարգարէր հոգևոր տէրդ, Քէֆէցին Մարտիրոս ոչ կարաց մտանել և ոչ զայլ ոք եթող մտանել և ինքն մնաց յԵզրիպտոս, և գողք անյազք և ամարդիք աստ ի կողմանէ մի ապաւն և անդ ի կողմանէ մի յափշտակեն... Եկեսցուք ի խնդիր մեր, զոր ի զլուխ գրոյս այսորիկ ծանուցաք՝ թէ ոչ զոյ ի ժամանակիս իշխան մարդարէ. այլ հոգևոր տէրդ ի հետի և ոչ ոք ծանուցանէ ըստ Աստուծոյ՝ զեղեալ անկարգութիւնս որ վերասացաւ վասն եկեղեցւոյ և վասն եպիսկոպոսութեան և վասն սուրբ Երուսաղեմի վիճակին մերոյ: Ապա զայս ո՛ր դիցուք, աստանօք եկեալ

Հասեալ Հեռ և նախանձ և վրդովմունք ի մէջ Հայոց, յորոց պատճառէ և գայթակղութիւն բողբոց, կարոտիկ և ձերձաւածոյ, ֆակնկ և ճայ ազճատանօք... և կատարածն ո՛վ գիտէ թէ ո՛ր նկատելոց է և դադարելոց, որոյ եղև առիթ Սարգիս ոմն թօխաթցի. մեք զմեր ցաւն ունէտք և արդ զսկիզբն երկանցն կատկածեալ շուարեալ մնացաք, մէկն օրհնեց, մէկն անիծեց, մէկ այլ եկաւ Հաւատէն Հանեց¹ » . . . :

Մայրաքաղաքին մէջ պատահած յուզմունք կը զգացուէին նաև գաւառներուն մէջ, որով գրեթէ բոլոր ազգն շփոթից մէջ կը ծփար: Այսպիսի պարագայից մէջ լեզուն և գրականութիւնն, որոնք երկու դարերէ ի վեր աղաւաղ և անկման վիճակի մէջ էին, չէին կրնար կենդանանալ. և գիտութիւնն՝ որ Հանդարտութեան մէջ միայն կը բուսնի և կ'ուսանանայ՝ չէր կրնար ծագկած դիրք մ'ունենալ: Ո՛ր թողունք որ այն ժամանակ գայրոցները գոյութիւն չունէին, չկային ուսուցիչներ, շատագրեանք կը պոկսէին, բառարանք և քերականութիւնք զեռ լոյս տեսած չէին: Տպագրութեան արուեստը, — գիտութիւնը զարգացնող ուժերէն մին, — զեռ մանուկ Հասակի մէջ էր և շատ յամբաքայլ կը յառաջէր. իսկ այն սակաւաթիւ Հրատարակութիւնք՝ զուս հոգևոր գրեանք էին և անկատարք, շատերուն ևս անմատչելիք իրենց դնով, որով մեծ օգուտ մը չէին կրնար ընել մեր աղքատ գասակարգին: Մանաւանդ որ ազգին զխաւորք և եկեղեցականք, որոնք Համեմատաբար աւելի պէտք և միջոցներ ունէին, բնաւ գիտութեան փոյթ չէին տաներ, ևս աւելի միջին և ստորին գասակարգն և արուեստաւորք, պաշարուած Հազարուէկ հոգերով, անփոյթ կ'ըլլային ուսման և կրթութեան: Գարձեալ, ինչպէս պիտի ուսանէին անոնք, որ այնչափ օտար և Հեռու էին Եւրոպայէն, կրօնքով, լեզուով և բարուք: Այդ բոլոր արգելները վերցնելու և ազգին մտաւոր և բարոյական վերածնութեան նպատակու Համար, Հարկ էր՝ որ եւրոպացի գիտնականներ, Հրապուրուած մի ո՛ր և է

1. Երեմիա շէլեպի Քէմբրիճեան. Տ-բիդդ-ի-ն զ-տ-տ-թի-ն. ձեռագիր (ձէր ԿԿԵ, ԿԿԸ, ԿԿԹ, ԿԶ):

ձգիչ բանէ, թողուն իրենց լոյս աշխարհը և երթալին
 Հաստատուէին Հայ Հորիզոններու մթութեանց մէջ, սիսե-
 լու հոն եւրոպական գիտութիւնը, կրթութիւնը, արուեստ-
 ները, որով պիտի ըլլային մեր ազգին խմացական դար-
 ցացման հիմնադիրներն: Բայց այդ շեղու, և կարելի ալ
 չէր. այդ պատիւը պահուած էր մեծ Հայու մը: Կաւագոյն
 և դիւրագոյն միջոցն էր այդ վախճանին հասնելու, թո-
 ղուլ արևելքի ազիտութեամբ և անկարգութեամբ խտացած
 միջուորտը, զալ Եւրոպայի մէջ Հաստատուել ընկերութիւն
 մը, բարեկարգ և կանոնաւոր, ուր ժողովուած խմբովին Հայ
 պատանիներ, իւրացնելով Եւրոպացւոց լեզուն, ուսումնե-
 րը, գրականութիւնն և զեղեցկին ճաշակը, տանէին ծա-
 ւալէին գանձը Հայրենի աշխարհին մէջ. — զայդ իրակա-
 նացուց Մխիթար, որ եղաւ մեծագոյն ղէմքն Հայ ազգին:

ԺՂ դարուն պատահած ազգային եկեղեցական պատմու-
 թեան վերաբերող նշանաւոր ղէպքերէն մին է՝ այն կրօ-
 նական շարժումը, — սկսած արդէն ժնջ դարու կիսուն և
 վերջնապէս կազմակերպուած անցած դարուն սկիզբները
 (1830ին), — որով Հայերուն փոքրիկ մաս մը, յարած ար-
 ցէն դարերէ ի վեր Հոռոմէական եկեղեցւոյ դաւանու-
 թեան, անոր գերիշխանութեան և հոլանաւորութեան ներ-
 քեւ սպաստան գտաւ իրեն ազգայնոց յարուցած Հալա-
 ծանքներէն: Այդ հայերը, ֆրանկ կամ կարալիկ անուամբ
 ճանչցուած, ի սկզբան շատ սակաւաթիւ, երթալով բազ-
 մացան Պոսոյ և շրջակայից մէջ, մանաւանդ երբ Կիրա-
 կոս Երևանցի և Խաչատուր Սերաստացի պատրիարքները,
 1641 - 1643 տարիներուն մէջ, յարում մը ցուցնելով
 Հոռոմէական եկեղեցւոյ, թոյլ տուին որ Թէւադիներեան
 Հայագէտ լատին կրօնաւորը Կղեմէս Կալանոս ¹, — որ

1. Ստեփանոս Ռոշքեան, իւր Ժողովուած աշխարհի մէջ,
 կ'ըսէ Կալանոսի ճամբը, թէ «Սա մինչ էր ի Հայո՝ զգեհոս և զմե
 նայոց արեգայի կրէր, յաւուրս պահոց զմուկն ոչ ուսէր, զգիծի ոչ ճա-
 շակէր, թէպէտ վախ էր մարտնով. զգիշերայի ժաման, զսագմոսս և
 զայլն ի միասին կատարէր», և այլն. Կ-Քնչ, Տ-բէբէր ճ-յոյ. Վէ-
 նեաթկ, 1896. էջ 142:

արդէն Ղալաթիոյ մէջ ուսուցիչ էր Հայ տղայոց, — Հայ վարդապետի զգեստ Հագած, նոյն իսկ Գում Գափուի Պատրիարքարանին մէջ՝ լեզուաց, գիտութեանց և կրօնից ուսումները զաստիճակէ՞ 1, Գրեթէ նոյն ժամանակները Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսն ալ, — որուն Ուրբանոս Բ նախնիքն էր զրկեր էր Պողոս Պիրամալի անուամբ, « ի կարգէն Գովինիկոսի վարդապետ ոմն՝ այր խմաստուն և երևելի յազգէն Ֆրանկաց », ինչպէս կ'ըսէ Գովրթեցին, « և բազում սէր և բարեկամութիւն արար ընդ Պողոսին այնր » 2, — Պոլիս գտնուելով կարևոր գործով մը, 1652 թուականին, Լէոպոլտոյ Նիկողայոս Թորոսեան եպիսկոպոսին խնդրոյն առթիւ, այլևայլ զինուորներ բրաւ անոր, որոնցմէ մին էր նաև, ինչպէս կը վկայէ նոյն պատմիչը, յիշել Հոսովմայ Քաջանայապետին անունը պատարագի մէջ 3, զինչում մը՝ որ զժուար պիտի ըլլար ընդունել ներկայիս մէջ, Գարձեալ Ազուանից Ազարիա կաթողիկոսն, Հաւանորէն Հայազգի, իրեն թեմին քանի մը եպիսկոպոսաց Համաձայնութեամբ, դաւանութեան և Հպատակութեան թուղթ գրեց առ Իննսովկենտիոս ժԱ 4 (1687—8 ին), Անկէ տարի մ'առաջ, Եւզոկիացի Մինաս եպիսկոպոս մը, Զիլիֆուար Օղլու կոչուած, 1686ին Քաջանայապետին նախնիքին առջև, ինչպէս նաև Մովսէս վարդապետ Երևանցի, 1689ին, և Մխիթար եպիսկոպոս Մոկացի, Լալուակ Մխո կոչուած, 1693ին, Յովնանեան արքեպիսկոպոսին առջև Լէոպոլտոյ մէջ՝ կաթողիկէ Հաւատոյ դաւանութիւն տուին 5, Բայց կարելի է տեսնել առանձնական դէպքեր նկատել, մինչ արևելքի մէջ դեռ շատ նուազ էր կաթողիկէ Հայոց թիւը, որոնք՝ իրենց կրօնական Համոզումները ծածկելու Հարկի մէջ, խառնուած էին ազգին միծամասնութեան Հետ, մի և նոյն Հոգևոր և քաղաքական զխոյն Հպատակ, նոյն եկեղեցիները յաճախելով, և տէրութենէն չճանչցուած իբրու գատ կրօնական Հասարակութիւն մը: Այս Հանգամանաց

1. Չառլ. Պոլս. Բնագ. Զ. էջ 622—625:

2. Առաքել. էջ 295:

3. Անգ. էջ 298:

4. Կ-Քնդ. էջ 127:

5. Անգ. էջ 127—128:

մէջ էր Պոլսոյ կաթողիկէ Հայոց վիճակը, երբ հոն կը հասնի առաջին անգամ (1697ին) Մխիթար վարդապետ, և Ղալաթիոյ Ս. Լուսուորիչ եկեղեցւոյ մէջ կը քարոզէ հրապարակաւ իրեն կրօնական համոզումները, բայց կ'ենթադրուի այնպիսի խոհեմութեամբ, որ շի զբաւեր իւր վրայ ուշադրութիւնը նոյն ժամանակի Եփրեմ Ղափանցի պատրիարքին, որ յետոյ¹ (1701—2ին) սաստիկ խտուրթիւն գործածեց հայ կաթողիկէ վարդապետներուն դէմ: Եփրեմ Ղափանցիէն վերջ (1698—1701 տարիներուն), Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ նստեցան այնպիսի անձինք, որոնք բարեսիրտ ներողամտութեամբ վարուելով կաթողիկէ Հայոց հետ, — ինչպէս եղան Մելքիսէթ կամ Մելքիսեղեկ Սուպչի և Մխիթար Կորդուացի, — լիուրի ազատութիւն տուին քարոզելու անոնց վարդապետներուն. և Կարնեցի Առաքէլեան Խաչատուր վարդապետը կը քարոզէր նոյն իսկ Պում Պափուի մայր եկեղեցւոյն մէջ: Շնորհիւ ասոնց և ուրիշ ուսեալ և անձնանուէր քարոզիչներու, որոնք Հոսովոյ Ուրբանեան վարժարանին մէջ կրթուած, առաքելութեան կ'երթային արևելք և մասնաւորապէս Պոլսոյ մէջ, զարգացան ըստ ամենայնի կաթողիկէ Հայք, և իրենք զիրենք բաւական զօրաւոր զգալով, առանձին մարմին մը կազմելու շափ, հետամուտ եղան զատուիլ ազգին ամբողջութենէն և ունենալ իրենց յատուկ եկեղեցիներ, յատուկ զլուխ մը և առաջնորդներ: Այս իրաւունքը ձեռք բերելու համար շատ նեղութիւն և տանջանք կրեցին, շատ ալ արիւն թափեցին: Այդ նախատակներէն՝ եթէ ոչ առաջինը, զոնէ ամենէն հանդիսաւորն եղաւ տէր Կամիտաս քահանայ Քէօմիւրճեան, վերոյիշեալ Երեմիա Չէլէպիի եղբայրը:

Անկարելի է ժխտել, թէ այդ կրօնական շարժման նըպատելուն և կաթողիկէ հայ հասարակութիւնը զարգացնելուն մէջ ոչ չօգր մաս մ'ունեցան նաև երկու հայ Միւրանութիւնք, որ հաստատուեցան զրեթէ նոյն ժամանակներուն մէջ. մին՝ Սերասոացի Մխիթար վարդապետի ձեռքով, նախ ի Կ. Պոլիս (1701ին), յետոյ ի Մեզան

¹ Երկրորդ անգամ պատրիարք ըլլալուն:

(1703ին), և վերջապէս ի Վենետիկ (1717ին)։ Իսկ միւսը՝ Բերիայի Յակովբ Յովսեփեան վարդապետի ձեռքով, Վերանանու լերանց վրայ, Անտոնեան միաբանութիւն կազուած (1705ին)։ Վերջինս մինչդեռ դուռ կրօնական շրջանակի մէջ ամփոփուած գործեց, առաջինն աւելի ընդարձակ ծրագիր մ'ունենալով կատարելիք, որ իրեն Հիմնադրէն «Կրօնք, Գիտութիւն և Կրթութիւն» նշանաբանը ժառանգած էր, զանազան կնճռոտ խնդիրներու միջամուխ ըլլալու հարկին մէջ գտնուեցաւ։

Արդէն 1710էն կը սկսին Մխիթարեանք իրենց առաքելական գործը կանոնաւոր ընթացքով, Պոլիս և անոր շրջակայքը, Փոքր Ասիոյ և հայ բնաշխարհին վրայ, մէկ ձեռքով բռնած կրօնից լոյսը և միւսով՝ գիտութեան ջահը, Աւետարանին և Քրիստոսի Նմանաբեան գրքին հետ տանելով ազգին՝ բառարաններ, քերականութիւններ և ուրիշ ուսումնական գրքեր, բախելով ամէն տեսակ դժուարութեանց, կրելով նեղութիւններ և հալածանք, մաքառելով թիր ըմբռնումներու և կանխակալոյ կարծեաց դէմ, մինչեւ որ կրցան ժողովրդեան սրտին մէջ դնել կրօնասիրութեան, ուսումնասիրութեան և կրթութեան սերմանքը։ Այս բոլոր կէտերը համաաօտի պիտի շօշափեմ գրութեանս մէջ, անձուկ կապ ունենալով Մխիթարայ գործունէութեան և անոր վարուց պատմութեան հետ։

Վ Ա Ր Ք

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ա Յ Ա Բ Բ Ա Յ Ի

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԱՌԱՆՁՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔՆ, ՍԿՍԵԱԼ ԽՆՆԳԻՆԵՒՆ ՄԻՆՁԵԻ
ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՍ ԶԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ.

(1676 - 1701)

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Սերաստիա և ճիմ դարերա քաղաքը. — Եմուճ Միխիթարայ. —
Մամկութիւմ և մախմական դաստիարակութիւմ. — Երկու ճգնա-
ւոր եղբարք. — չոզետես կուսանք, Մամասէ և Մարիամ. — Գու-
շակութիւնք Միխիթարայ ապագայի մասիմ. — Ճգնութիւնք, ճի-
ւամղութիւնք և մահ երկու կուսանաց:

Սկե ծովէն 4400 սաք¹ բարձր, Ալիս² գետէն կէս
ժամ հեռու, հիւսիսային կողմը, իբր մէկուկէս ժամ լայնու-
թեամբ և հինգ ժամ երկայնութեամբ ընդարձակ դաշտա-
վայրի մը վրայ, — հիւսիսէն՝ Մէրէզում, հարաւէն՝ Գար-
տաշար (Երկուորեակ), և արեւելէն՝ Սոխկերի և Սահրա-
պելի լեռներով շրջապատեալ³, — կանգնած է Սերաստիա

1. Որ կ'ընէ զբեթէ 4200 մետր:

2. Ըստ Թուրք. Գըշել Ըրէ-ի կոչուած:

3. Սարսառն կ'ըսէ իւր Ալի-բէ-բէ-ն-ճէլ (ժԲ, էջ 356). «կանգ-
նեալ կայ կարիքա (որ յետոյ Սերաստիա կոչուցաւ) ի վերայ լանջաց
Պարիսպէս լեռին»:

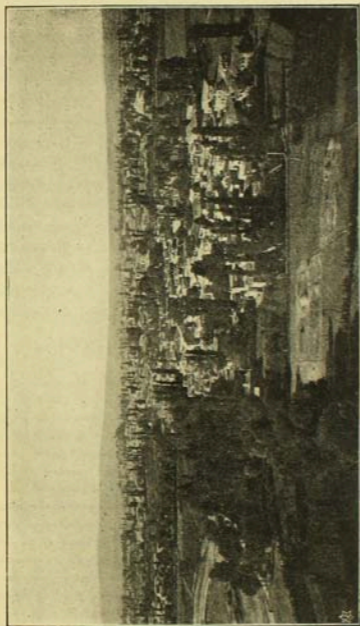
քաղաքը, Քրիստոսէ իբր 150 տարի առաջ շինուած, ինչպէս կ'աւանդուի¹, որ նախ կարիքա² անուամբ՝ Պանտոսի թագաւորութեան նշանաւոր քաղաքներէն մին էր: Միհրդատ է կամ Մեծն, Էւպատոր կոչուած (123-63 ն. թ. Ք.), պարսպապատ ամրացուց և զարդարեց զայն, ուր՝ իրեն արքունեաց հետ՝ զետեղեց նաև զանձերուն մեծ մաս մը³: Լուկուլլոս, յաղթելով Միհրդատայ այս քաղաքիս մօտերը, տիրեց անոր և զանձերը կողոպտեց⁴: Պոմպէոս նորոգեց զայն, շէնցուց, զարդարեց, և անուներ փոխելով՝ Դիոսպոլիս զրաւ. իսկ Պիւթոգորիս, Պանտոսի թագուհին, աւելի ևս զեղեցկացնելով և հոն հաստատելով զարձնալ ար-

1. Սերաստիոյ բնակչաց մէջ աւանդութիւն մը կայ, իբր թէ՛ քաղաքին շինութենէն առաջ՝ անտառախիտ բլուր մը կը գտնուէր ինչ, որուն վրայ զորտեսած խուճը մը աւազակք, կը կողոպտէին Բիւզանդիոսնէն զկոյ ի Բարսիլոն դնացող կարաւանները և վաճառականները, որոնք ստիպուած էին այն տեղէն անցնել, ուրիշ ճանապարհ չուսննալով: Ամէն կողմէ Հոսով ճանաչ ջողոքներուն վրայ, ձերտկոյտն ճրամայեց կեսարիա նստող Սերաստոս անուն զորապետին՝ որ երթալ կործանէ այն աւազակաց որջը՝ Նա, քանի մը լեզէնն առած, կ'երթայ Նիմայտատի կ'ընէ և իողին ներքև կը ծածկէ կ'անհետացնէ աւերակներն անգամ. և մտք քաղաք մը շինելով, զաղթականներ կը բերէ կը բնակեցնէ, և քաղաքը Սիւս-սիւս կը կոչէ իւր անուամբ, իբր Քրիստոսէ 150 տարի առաջ: Ներկայ բնակիչք, ինչպէս կը պատմեն, Նոյի պէտք ունենալով, մեկ մտք խորութեամբ կը փորեն այն տեղը, որ մինչև Նիմայ կը կոչուի Բիւս-բիւս, և կը գտնեն կործանուած տուներ, շէնքեր, փուտեր, թոնիրներ, և այլն: Արշափ ալ ստաց ըլլալ վերջին մասը, սակայն Սերաստոս զորապետին անունով քաղաքին Սերաստիա կոչուելը պատմական իմ մը չուի, քանի որ ժաւանակակից Սարաթոն աշխարհագիրը (մ. յ. Ամասիա, 60 տարի ն. թ. Քրիստոս) կը պատմէ, թէ Պիւթոգորիս թագուհին եղաւ, որ քաղաքին անուներ Սերաստիա զրաւ:

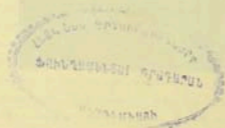
2. Նախկին Սերաստիան, որ կարիքա կը կոչուէր ի նուազ, — կը գրէ ինչ առանձին թղթով Սերաստիոյ կաթողիկէ Հայոց այժմու Առաջնորդը, Գեոր. Հաճեան արքեպիսկոպոս, — կը կարծուի ոչ իմականքը, այլ շուր ժամ վերագրել Ալիս զեաին մօտ՝ զեղեցիկ չովտի մը մէջ կատարուած կազմա կոչման նշանակ շիւղը, ուր կայ աւերակ բերլ ի բլրակի Ունկուեամ կոչուած: Ապա մեծն Միհրդատ նա փոխաշրիբ է՝ իբր ապառով տեղ մը սրբութեանց և զաննուց պահպանութեան նամար, որուն նամար և Դիոսպոլիս կոչուած, և յետոյ Սերաստիա ։

3. Սարաթոն, Ալի-բ-Շ-Շ-Շ. Ժ. էջ 556:

4. Պլուտարքոս, Չ-ս-ի-լ-է-ի, Գ. էջ 547:

Urb. paucioribus.

քունիքը, ինչպէս կ'աւանդէ Ստրաբոն, Սերաստիա¹ կոչեց
 զայն ի սրտի Աւդոսոս կայսեր, և այնուհետև այդ ա-
 նուամբ ճանչցուեցաւ նա պատմութեան մէջ²: Այն ժա-
 մանակէն մինչև այսօր կ'ապրի նա, կեանք մը ցաւերու և
 թշուառութեան, յետ քանի մ'անգամ աւերակաց և մո-
 խիրներու ներքև մեռնելու և ծնանելու դարձեալ, և հա-
 զարներով սրոյն բերանը տալու իրեն գաւակները: Գեռ
 մինչև այսօր կ'ապրի և կը պարծի սրբազան և հայրենի
 անթիւ յիշատակներով, որոնք իրեն անուան շուրջը լու-
 սապակ մը կը կազմեն: Նա բնծայեց եկեղեցւոյ՝ մեծամեծ
 սուրբեր, նահատակներ, հայրապետներ³. ունեցաւ թա-
 զաւորներ⁴, զիտնականներ, արուեստագէտներ: Բայց Հա-
 յերուս սիրելի և մեծագոյն պարծանքն եղաւ Մխիթար,
 որուն անուամբ անմահացաւ և Սերաստիա, բոլոր աշխարհ
 Սերաստացի անուամբ ճանչնալով զինքը: Այդ բարձրու-
 թեանց վրայ, այդ ողբերու և աւերակներու քաղաքին մէջ
 ծնաւ Մխիթար, յամին 1676 փետրուարի 7ին: Այն օրէն
 մեր սրտերու ուխտատեղին դարձաւ Սերաստիա: Անոր
 ծնողական տունը կը գտնուէր Հոզգար⁵ թաղին կամ ա-

1. Լատին. Աւգուստա (Augusta, Σεβαστή). Ստրաբոն, Աւել-է-էր-
 ժի. էջ 557:

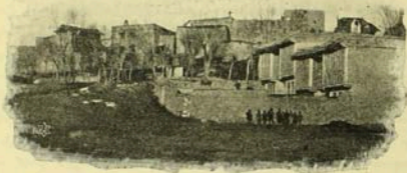
2. Քաղաքիս արդի բնակչաց թիւը կը համարուի 52,000, յորոց
 13,000 հայ էջմիածնականք և բողոքականք, 160 հայ կաթողիկէք, 600
 յոյնք, և Քաղաքը մահմեդականք են: Այժմ արուեստներն և վաճառ-
 կանութիւնն և ուսմանք քաւական զարգացած են իւրաքանչիւր զա-
 ւանութեան պատկանոց հայոց մէջ: Երկու սրբանոցք կան, մին՝ էջ-
 միածնականաց, 180 սրբերով, միւսը՝ բողոքականաց, 250 սրբերով:

3. Սերաստիոյ նշանաւոր սուրբերն եղան, Ս. Վլչա և Ս. Աթանա-
 զիեէս եպիսկոպոսուք. առաջնոյն զերեզմանը կը ցուցուի մինչև հի-
 մակ, ուր ուխտի կ'երթան փոպոպուէ պատելու համար, որուն համար
 Պեղ-ը Էջմիածն կը կոչեն թուրքերն: Անոր քաջ նահատակներն եղան՝
 Քառասուն մանկուէք, որոնց զերեզմանը կայ մինչև հիմակ, և Եւստա-
 տիոսեանք, որոց Նշխարք⁷ Հոովմ փոխադրուեցան յետոյ, և կը պա-
 նուին ի Ս Ազոպիեար՝ աւագ սեղանին ներքև:

4. Յետ Պոնտոսի թաղաւորներուն, Սերաստիոյ մէջ յաջորդաբար
 թագ կապեցին երեք Արժուրիք. Սեկեքերիմ, Վասպուրականի թաղաւ-
 րը, որ ինն՝ Դաւիթ, և ասոր սր ինն՝ Ասովմ, որ եղաւ վերջինը, յամին
 1080:

5. Հալաբէ փոքրիկ արուարձան մ'է Հայոց, որ առաջ քաղաքէն զա-
 տուած էր, բայց հիմակ կից է անոր՝ նորանոր շինութեանց պատճառով:

բուարձանին մէջ, քաղաքին շրջապատէն դուրս¹, Հօր անունն էր Պեարոս², իսկ մօրը՝ Շահրիստան: Միջակ կարողութեամբ ընտանիք մ'էր, բարեկաշտ, ինչպէս կ'երևի իրենց գուսակաց տուած կրթութենէն³. Նահապետական տուն մը, ուր միասին կ'ապրէին երեք եղբարք, երեքն ալ սրուեստով վաճառականք: Մկրտութեան ժամանակ Մանուկ կոչուեցաւ տղայն, մեծ Հօրն անուամբ. իսկ յետոյ, երբ կրօնաւոր և սարկաւազ եղաւ, Մխիթար կո-

Հողաբ թաղ և Տուն Մխիթար Աբրահօր:

չուեցաւ. այս անուամբ պիտի յիշեմ ես միշտ զինքը պատմութեանս մէջ: Իրեն կենսագիրը կը նկարագրէ մեզ զինքը, շնորհալի զմօք, բարեկազմ մարմնով, ուշիկ, սրամիտ և կայտառ մանուկ մը, որուն շարժմանց կամ խօ-

1. Մինչև իժմակ կը ցուցուի աւանդութեամբ այն տունը, ուր ծնած է Մխիթար. Հ-ը-ր-է պատկերին մէջ տեսնուած խաչանշան տունն է: Այս աւանդութիւնը կը հաստատէ Սեբաստիոյ կաթողիկէ Հայոց ներկայ Առաջնորդ՝ Աբի. Հանեան արքեպիսկոպոսը, լսած ըլլալով արժանաւատ ծերունիներէ, և նոյն իսկ Հոգոյարցիներէ:

2. Հայրն՝ արուեստի փերեզակ կամ քաղաքէ քաղաք տպրոնք տանող վաճառական էր, ինչպէս կը նշանցունեմ Մխիթար Աբրահօր առ իրեն Հօրփոխմէ քոյրը գրած մէկ նամակին հասցէէն. «Հասցէ զիրս ի մեռն Չերշի Մանուկենց մահտեօի Պեարոսի դուստր Հօրփոխմէին» և այլն. (1745 յուլիս 14):

3. Մխիթար Աբրայ, իրմէ երեք տարի մեծ՝ Հ-ի-ի-ի-ի անունով քոյրը, զոր յիշեցինք, ուրիշ նամակի մը մէջ Սէր-Քի կը կոչէ. «Ես յարմէ նստէ ելեալ եմ յերկրէն մերմէ և հասեալ եմ աստ, չե ևս առի զուր

սից մէջ երբէք տղայական թեթևութիւն կամ ո՛ր և է հա-
սարակ բան մը չէր երևեր: Զգայուն սիրտ մը՝ միացած
տակուն կամքի մը հետ, արնուական բնաւորութիւն մը՝
խառնուած այնպիսի հրատապ եռանդեան մը, որ ամե-
նուն ուշը իրեն կը գրաւէր: Թաղերու սիրող չէր, անէն
դուրս հազիւ երբէք կ'երևէր: Հայրն՝ վաճառականական
գործերով զբաղած՝ յաճախ բացակայ էր անէն, ուստի խնա-
մատ մայրը, որ աղուն առաջին տարիներուն միակ դաս-
տիարակն եղաւ, երբէք աչքէն չէր հեռացներ զինքը,
խրատելով և ուղղելով ամէն առթի մէջ, զգուշացնելով ո՛ր
և է վնասակար ընկերութենէ, և կրօնական զգացմանց
հետ՝ սրտին մէջ դնելով գորով մը, փափկութիւն մը, ու-
րոնք կը փայլին Մխիթարայ ամէն գործոց մէջ: Այս կեր-
պով անարատ մնաց անոր ծաղիկ հասակն ո՛ր և է ապակա-
նիչ հովերէ:

Հնգամեայ՝ քահանայի մը յանձնուեցաւ որ կարգալ և
զրեւ սորվեցնէ. տղուն կարգէ դուրս յաջողութիւնն, որով
քիչ ժամանակի մէջ սորվեցաւ անսայթաք կարգալ և զրեւ,
և մանաւանդ անոր սրամիտ հարցումները, որոնց չէր կա-
րող պատասխանել վարժապետը, աղչեցուցին զինքը: Մխի-
թար, հայ գրականութեան ապագայ վերանորոգիչն, իրեն
ճարտար մտքին առաջին ցոյցը տուաւ՝ դանազան նիւթե-
րու խառնուրդէն սեակ շինելուն մէջ, որով զրի կ'առնուր
անշուշտ իրեն դասերը կամ մանկական թոթովանքը: Այ-
ծնողքն՝ ոչ վարժապետն երբէք պէտք չը զգացին յորդո-
րելու, որ հանդարտ կենայ, սորվի, ժամանակը դատարկ
չանցունէ: Հասակէն վեր լրջութիւն մ'ունէր, սակաւախոս
էր, կարծես այն տարիքէն մտքին մէջ մեծ գաղափար մը
որոճալու հետ էր. իւր ամէն գործին մէջ խոհական, հան-

ինչ, թէ զընտանեաց մերոց և թէ զհասարակ ուղղափառացն՝ որք անց
են, թէ յորժամ կացութեան են, և թէ ո՞ր արդեօք մեռեալ իցէ յընտա-
նեաց մերոց, մանաւանդ զԷդրեմուտ քուեր իմէ:» (Առ Գովհաննէս
քահանայ. 1756 յունվար 14): Ուներ նաև եղբայր մը. զոր կը մէշ-
տակէ ինքն առ Հ. Թովմաս զբաժ նամակին մէջ, 1757 ապրիլ 2ին.
«Քեզ մի անգամ զրեցի. թէ այդ (կ. Պոլիս) ի Սեբաստացոց հար-
ցեալ անցեկացիս, թէ արդեօք քոյրն իմ իցէ՞ տակաւին կենդանի. նը-
մանապէս և որդին... նմանապէս և զԷդրեմուտ՝ եթէ իցես գիտակ»: և
այլն:

դարա և վճառական բան մ'ունէր, այնպէս որ մեծերուն վրայ իսկ պատկառանք մը կ'ազդէր, և ամէն տեսողք կը վկայէին՝ թէ Աստուած մեծ բանի մը կը պատրաստէր զինքը: Իրենց տանը կից էր եկեղեցին¹, ուր ամէն անգամ կ'ընկերանար ծնողաց այն փոքրիկ հասակին մէջ, խառնելու անմեղ սրտին մրմունջները շարականաց և սազմոսաց երգերուն հետ, զորոնք միտքը պաշելով, յետոյ կը կրկնէր տան մէջ փափուկ, ոլորուն ձայնով մը, և կը զորովէր լսողները:

Գեռ չի ճանչցած թէ ինչ է աշխարհ կամ կեանք, գեռ չի տեսած անոնց փուշն ու ծաղիկը, կրօնաւոր ըլլալու փափաքն ունեցաւ, և այնչափ սաստիկ էր այն՝ որ չի կրցաւ սրտին մէջ ծածուկ պաշել: Ծնողքն առաջին լսելուն՝ պարզապէս ծիծաղեցան վրան, այնչափ տարօրինակ երևցաւ իրենց այդ մտածութիւնը. բայց երբ տեսան որ Մխիթար իրօք յարած էր այդ գաղափարին, յանդիմանեցին զինքն և ջանացին միտքը փոխել տալ: Եւս վշտացած սաստիկ՝ ծնողաց, և մանաւանդ հօրեղբարց ցուցած զիմադրութենէն, աւելի ևս հաստատուեցաւ իւր մտքին վրայ և սկսաւ ճգնութեամբք անոր պատրաստել ինք զինքը: Ինչ որ լսէր կամ կարգար սրբոց վրայ, նմանիլ կ'ուզէր և փորձել. Ս. Յովհաննու Մկրտչի և ուրիշ ճգնաւորաց վարքը կարողալով, անոնց նմանելու կրակը վառեցաւ սրտին մէջ: Սերաստիոյ շրջակայքը քարայրներ կը գտնուին. Մխիթար յարմար գտաւ գտնոնք՝ առաջին փորձն ընելու ճգնաւորական կենաց: Յոր մը ծնողք տան մէջ չէին տեսներ իրենց փոքրիկ Մխիթարը, նա սովոր չէր երբէք անհրաման տնէն դուրս ելնելու, կամ փողոցները շափշփելու իրեն հասակակցաց նման. ամէն կողմ մարդ զրկեցին փնտաելու, բայց ի զո՛ւր: Սկսաւ օրն երեկոյանալ, և Մխիթար գեռ չէր երևեր. ծնողքն այլայլեցան սաստիկ: Գիշեր էր՝ երբ տուն հասաւ նա, իրեն ուրիշ մէկ հասակակից ընկերով, յոգնած, անօթի, արիւնլուայ ոտներով: Խեղճ տղաք, ճգնաւոր ըլլալու մտածութեամբ գնացեր էին քաղաքէն

1. Հողորբի արուարձանին մէջ, Մխիթար Աբրահամ տանը մտաւ, մաւանակաւ կար եկեղեցի մը յանուն Ս. Գէորգայ, որ հիմակ աւերակ է. անտարակոյտ այդ է յիշուած եկեղեցին:

գուրս քարայրի մը մէջ և մինչև երեկոյ ծնրադիր աղօթեր էին, անօթի՝ ծարաւ, սպասելով որ հրեշտակ մը գայ և կերակրէ զիրենք: Հրեշտակը չերևցաւ, և իրենք ստիպուեցան տուն դառնալ: Գեռ ինը տարեկան չկար այն ժամանակ, երբ այս առաջին փորձն քրաւ ձգնութեան, զոր յետոյ շարունակեց խոչական կերպով մինչև ի մահ, վարժեցնելով ինքզինքը սիրով և արիութեամբ տանելու ամէն նեղութիւն և զրկումն: Քաղաքին ամէն կողմը տարածուեցաւ փոքրիկ Մխիթարայ ձգնաւորութեան լուրը, ամէն մարդ անոր շնորհալի կերպերուն վրայ կը խօսէր, և ծնողք իրենց զուակաց օրինակ կու տային զինքը: Լսեց նաև Ս. Նշանի վանքին առաջնորդ Անանիա եպիսկոպոսն և զինքը քովը կանչելով, հազիւ իննամեայ հասակի մէջ, փոքր աստիճանները տուաւ անոր, այն ժամանակաց սովորութեան համեմատ, անտարակոյս նաև կիսասարկաւագութեան աստիճանը, և այնուհետև դպիր՝ կոչուեցաւ նա:

Գեռ տասը տարեկան չեղած Մխիթար, արդէն աւարտեր էր դպրոցական շրջանը, Սաղմուն և Նարեկը կարգացած էր. վարժապետին պաշարը սպառեր էր. սակայն տղուն հարցատէր և մշտածարաւ միաքը չէր գտած իրեն բաւական յագուրդ: Ծնողքն, ուրիշ բանի կարող չըլլալով, աւելի բարձրագոյն դպրոց չգտնուելուն համար, զրկեցին զինքն երկու սրբասուն կուսանաց մօտ, որոնց բնակութիւնն իրենց տան դիմաց էր: Գիտէին թէ հօն պիտի չի զարգանար ուսմանց և գիտութեանց մէջ, բայց կը յուսային որ զոնէ աստուածպաշտութեան մէջ առաջ պիտի երթար. և յիրաւի Մխիթար հսկայաքայլ յառաջադիմեց հօն հոգևորին մէջ: Նոյն կուսանաց տունը կու գար ամէն օր բարեպաշտ քահանայ մը, Տէր Յարութիւն, որ անոնց

1. Իպէր կամ Գրգռ-Բէ-Ն. մեր եկեղեցական նախնայականութեան մէջ, մերթ յաւելալով կը նշանակէ շրջանային աստիճանը, երբեմն ալ ընդարձակ մտքով կը նշանակէ՝ արեւելեան եկեղեցւոյ մէջ փոքր ճամբարաւած աստիճանները, ինչպէս կ'ըսէ Մխիթար Այրիվանեցի. « Իպիր՝ որ է կէսսարկաւագ, զբակարդաց և սպաճասաց »: Հայոց՝ ինչպէս և Յունաց մէջ՝ կիսասարկաւագութիւնը միշտ փոքր աստիճաններու կարգն եղած է, ասանց մշակչեանոր ոչ շախտութեան պարտականութիւն գնելու, այն պատճառաւ փոքր հասակի մէջ ալ կու տային զայն:

խոստովանաւորներն էր, հոգևոր կրթութիւններ կ'ընէր և Ս. Գրքեր կարդալով կը մեկնէր: Մխիթար որ կը տեսնէր և կը բէր այն բաները, իրեն փութաջանութեամբ կ'օգտուէր անոնցմէ, և միանգամայն շարականաց և հոգևոր երգերու եղանակները կը սորվէր նոյն քահանայէն: Իրաւ է թէ նա հոգևոր կենաց սերմանքն ընդունեցաւ իրեն բարեպաշտ մօրէն, այլ անոնք չաճեցան և շի պըտաբերեցին, բայց եթէ երկու ճգնաւոր եղբարց և կուսանաց խօսքերով և օրինակներով. և որովհետև կարելի չէ ըմբռնել Մխիթարայ մեծութիւնը, և մանաւանդ անոր գործոյն յաջողութիւնն և աւուրցութիւնը, առանց եկեղեցական ասպարիզին՝ զոր ընդգրկեց նա, և որուն ընտրութեան մեծապէս նպաստեցին յիշեալ կուսանք իրենց յորդորներով, կ'արժէ որ ծանօթացնենք հոս համառօտիւ անոնց վարքը և գործերը, հետեւելով քայլ առ քայլ Մխիթարայ կենսագրին, շունենալով ուրիշ ազրիւր անոնց մասին:

Հողգար թաղին կամ արուարձանին մէջ կը բնակէին երկու կուսանք կամ քոյրեր, մեծը՝ Մանասէ կը կոչուէր, փոքրը՝ Մարիամ¹. ասոնց հայրը մեանք էր, իսկ երկու եղբարք՝ Լիմ անապատին մէջ կը ճգնէին: Երկու քոյրերն իրենց տան մէջ կ'ապրէին առանձնացած՝ այրի մօրերուն հետ, ուր աղօթքով, ճգնութեամբք և ձեռագործ աշխատութեամբ կ'անցունէին օրերնին, փափաքելով նմանիլ իրենց եղբարց կուսակրօն վիճակին: Նոյն ժամանակները, 1680-2 տարիներուն մէջ, երկու ճգնաւոր եղբարք եկան ի Սերաստիա, ցովհաննէս և Ալեքսիանոս անուամբ², ս-

1. Վերոյիշեալ Արհի. Հանեան արքեպիսկոպոս կը գրէ. թէ «Տեղական աւանդութեամբ միեակ գրեանք որ երկու կուսանք, որոնք Մխիթարայ Աբրայի պատմութեան մէջ կը յիշուին, բրգնիքի Արեւանց ընտանիքէն էին, հփեթի-խանա կոչուած. Մարգարիտ և Թերեզիա: Արեւան գերդաստանը Տիգրիկոյ Բաղրատուն գիւղէն զազթած է ի Բրգնիք»: Անուանց տարբերութիւնն այսպէս կրնայ մեկնուիլ, ըստ իս, որ իրենց մկրտութեան անուանքն էին՝ Մանասէ և Մարիամ, իսկ երբ կուսութեամբ իրենք գրեանք Աստուծոյ նախնիքին, կուսեցան Մարգարիտ և Թերեզիա:

2. Ասոնց մեկնագրոյն էր Շապին-Գարսիտար քաղաքը փոքր Արսոյ, ընդ մէջ Իւզդիկոյ և Կիւմիւլյանէի, որ չին ժամանակ Նիկոլոս կը կոչուէր:

որոնք իրենց անուանակից սուրբերուն նմանելով, զարմացուցեր էին Լիմ անապատի արեղաններն իրենց խիստ ճրգանութեամբք: Ասոնք, երկար տարիներ անապատին և քարանձաւներու լուսութեան մէջ ապրելէն վերջ, կը ստիպուէին յանկարծ թողուլ իրենց սիրելի միայնութիւնը և աշխարհի աղմկալից կենաց մէջ մանել, զիջանելով թախանձանաց իրենց ծերունի մօր, որ մինակ մնացեր էր աշխարհի վերայ, յետին շքաւորութեան մէջ: Չուզելով իրենց բնիկ քաղաքը դառնալ, Սերաստիա եկան, ուր առանձին տուն մը վարձելով, իրենց ձեռագործ արուեստով կը պարապէին, — կտաւագործք ըլլալով Լիմ անապատ երթալէն առաջ, — և այնպէս կը հոգային աւօրեայ պէտքերնին: Անապատի փոխեցին իրենց բնակած տունը, շարունակելով մի և նոյն ճգնութիւնները, ազօթք և ծամագահութիւնք: Ի սկզբան լուսիւն մը պատեց անոնց շուրջը, ոչ ոք զիտէր թէ ո՛վ էին և ինչօ՛ւ եկած. բայց լոյսը չի ծածկուիր. հակառակ անոնց բոլոր ջանից՝ ամէն կողմ ծաւալեցաւ երկու ճգնաւոր եղբարց սրբութեան համբաւը: Անուհեակ ուխտատեղի մը դարձաւ անոնց տունը, ուր ամէն օր կը խոնէր բազմութիւն մը ցաւագարներու, թըշուաւներու, և մանաւանդ բարեպաշտներու, որոնք հոգւոյ կամ մարմնոյ ցաւերուն դարման գտնելով ետ կը դառնային: Անոնց օրինակներէն և խօսքերէն ամենէն աւելի շահողքն եղան երկու քոյրերը, Մանասէ և Մարիամ, որոնք լսելով թէ այն երկու ճգնաւորք Լիմ անապատէն եկած են, զնացին անոնց տունը՝ տեղեկութիւն առնելու իրենց եղբարց մասին: Այն առթիւ ճգնաւորք խօսեցան կրօնաւորական կենաց գերազանցութեան, անոր հոգևոր մխիթարութեանց, աշխարհի ունայնութեանց վրայ, և այլն: Այն խօսքերն անարդիւն չի մնացին. երկնաւոր կրակ մը վառեցին երկու քերց սրտին մէջ, որոնք զգուանք մը ըզգալով աշխարհի բաներէն, և հարթուած տեսնելով առջևնին ամէն դժուարութիւն, կ'ուզէին օր մ'առաջ իրենք զիրենք Աստուծոյ նուիրել կուտութեամբ: Երէց քոյրն Մանասէ, նշանուած ըլլալով, մեծագոյն դժուարութիւններ ունէր դիմացը, և կը դեղեւէր տակաւին իւր որոշման վերայ: Վերջապէս բացաւ սիրտը ճգնաւոր եղբարց, որոնք

սրինակներով և ուրբ Գրոց խօսքերով ջանացին պարզել անոր տարակոյսները. բայց ի զուր. հրաշքի մը պէտք կար: Ճգնաւոր եղբարցմէ երէցը՝ վառուած լապտեր մ'ուզեց. և նոյն պահուն՝ երբ կը յորդորէր զՄանասէ Աստուծոյ վրայ դնել յոյսը և յառաջիկ արիւթեամբ սրբութեան ճանապարհին մէջ, մատը բոցին վրայ բռնած էր կէս ժամի շափ, առանց մրստելու մատը կամ ցաւ մը զգալու: Ախշեցան տեսողք, և Մանասէի տարակոյսներն խկոյն փարատեցան: Այդ եղած հրաշքին լուրն աւելի ևս աճեցուց երթեկը. ժողովրդեան խանդավառութեան շափ չկար, որուն աչքին հրեշտակէ աւելի բան մը կ'երևային ճգնաւորներն: Խուռն բազմութիւն մը կը լեցուէր միշտ եկեղեցւոյ դուռին մէջ, զիրենք տեսնելու և օրհնութիւններն ընդունելու, երբ կ'երթային ժամերգութեան ներկայ ըլլալու: Ժողովրդեան այդ անկեղծ սէրն և յարգանքը՝ քաղաքին առաջնորդը զայրացուց և նախանձը շարժեց: Այն ժամանակ Սերաստիոյ առաջնորդն էր՝ Մելքիսէթ կամ Մելքիսեղեկ Գ., նշանաւոր իրեն պերճախօսութեամբ, զոր կը զօվէ նաև Մխիթարայ կենսագիրը, թէ «Ի նմին ժամանակի առաջնորդ քաղաքին Սերաստիոյ էր՝ գերազամբաւ ճառամարան եպիսկոպոս ոմն, Մելքիսէթ անուն¹»: Նա՛ այդ ճգնաւոր եղբարց մէջ՝ կեղծաւորներ և խարերաններ միայն տեսնելով, ուզեց վար տապալել զանոնք այն պատուանդանէն՝ ուր բարձրացուցեր էր ժողովրդեան համարումը և սէրը. բայց այնպիսի յանդուզն քայլ մ'առաւ, որ անոնք աւելի բարձրացան, և ինքը կորսնցուց ժողովրդեան առջև իրեն վարկը: Սր մը, երեկոյեան ժամերգութեանէն վերջ նստելով բեմին վրայ՝ իրեն մօտ կանչեց երկու եղբարքը և հրամայեց որ ծուներ դնեն առջևը. յետոյ, մի քանի հին ճգնաւորաց թիւր գնացքը յիշեցնելով, իրրև խարերայ և կեղծաւոր յանդիմանեց զիրենք կծու խօսքերով, և անարգանօք մերժեց առջևէն: Ճգնաւորք խոնարհութեամբ համբուրեցին առաջնորդին քղանցը

1. Հ. Մասթ. Երզնկ. Վերջ Միլիթ-բայ Աբբ-ի. Գ. Թ. 2. կը նամակայի յեր կենսագրին նաև Ս. Նշանի վանքին կոնք-իւ, թէ «Սերաստացի երբոր Մելքիսեղեկ արքեպիսկոպոս, այր ճանճարեց... աշակերտ էր սերաստացի Ներսէս կաթողիկոսին Սըսոյ»:

և տեղերնին զնացին: Արդէք զանգաւ մը չի լուսեցաւ անոնց բերնէն, երբեք չի պակսեցուցին իրենց սէրն և յարգանքը զէպ ի առաջնորդն: Ժողովուրդը Հագիւ զսպեց զայրոյթը, տեղոյն սրբութենէն ակնածելով. բայց այն օրէն վերջ աւելցնելով իրենց սիրոյ և յարգանաց ցոյցերը առ ճգնաւորս, — որոնց ճշմարիտ առաքինութեան փորձաքար մ'եղաւ այն զէպքն, — ուժգին բողոք մը բարձրացուցին առաջնորդին անարժան վարման զէմ: Իսկ երկու եղբարք, անընդհատ պաշօր և խիստ ճգնութեամբք ճնշելով իրենց մարմինը, յետ տեսնելու ամէն կարևոր պատրաստութիւն և ընդունելու սուրբ խորհուրդները, երջանիկ և նախանձելի մահուամբ կնքեցին կեանքերնին, 1685 տարւոյն, իրարմէ քանի մ'ամիս տարբերութեամբ. բազմախուռն ժողովրդեան արտասուք՝ անոնց անկեղծ դամբանականն եղաւ: Այս նոր կամաւոր աղքատք, Յովհաննէս և Ալեքսիանոս, ուրիշ բան չի թողուցին իրենց ծանօթից՝ բայց առաքինութեան օրինակներ, և ամէն օր հրեշտակային ողջունատուութիւնն ըսելու զեղեցիկ սովորութիւնը, զոր իրենք մտուցեր են առաջին անգամ Սերասախոյ մէջ, ինչպէս կը Հաստատէ Մխիթար Արբաշօր կենսագիրը՝ Հ. Մատթէոս վ. Եւզակիացի¹, և անկէ տարածուեր է յետոյ ուրիշ քաղաքներու մէջ:

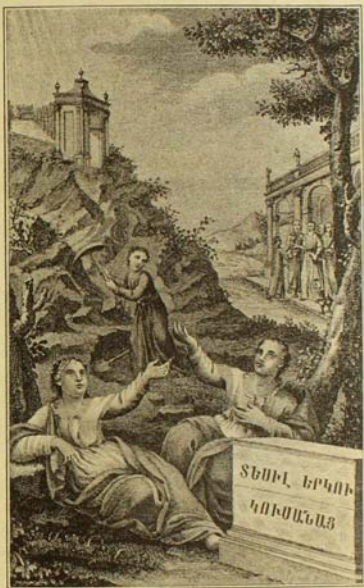
Անոնց պակասն ամենէն աւելի զգացին երկու քոյրերն, որոնք վայրկեան մ' իսկ շգեղակեցան երթալու անոնց Հետոց վրայէն, գիտնալով թէ այն էր երկինք երթալու ապաշովագոյն ճանապարհը: Արտսերը, Մարիամ, շունենալով ո՛ր և է կապ կամ արգելք, իսկոյն Հանելով վրայէն աշխարհիկ տարազը, սև մազեղէն զգեստ մը Հագաւ և փակեց զինքը սենեկին առանձնութեան մէջ: Իսկ երէցը, ինչպէս ըսինք, նշանուած ըլլալով՝ զժուարտութիւններ ունէր զիմացը, և կը վախէր անխոհեմ եռանդեան մը թափով քայլ մ'ընելէն, որ կրնար վնասել գործին: Սակայն անոր անզրդուելի կամաց և արիութեան առջև տեղի տուին փեսայացուին ձեռք առած ամէն Հնարք, որ մինչև իսկ քաղաքական ատեան զիմեր էր՝ անոր միտքը փոխել տալու

1. Վ. Գ. Միլլեր-Գրայն. Գ. Թ. 1.

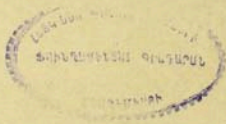
Համար: Այս յաջողութեան վրայ՝ մայրերնին ալ իրենց օրինակին հետեւելով, տուներնին կուսաստան մը զարձուցին, և Հրաժարելով աշխարհի ամէն զուարճութիւններէն և վայելքներէն, իրենք զիրենք աղօթից, հոգեւոր ընթերցմանց, լուսթեան, ճղնութեան, պահոց և հովմանց տաին: Անոնց դուռը փակուած էր մշտապէս ամենուն առջև. կը բացուէր միայն երկու հոգւոյ. մին՝ մեր վերը յիշած տէր Յարութիւն քահանայն էր, տան խոստովանակայրը, և միւսը՝ փոքրիկ աշխոյժ աղայ մը, որ իրեն հետ կեանք և զուարթութիւն կը տանէր հոն, ուր ամէն ինչ լուսթիւն և մեռելութիւն կը քարոզէր. դա՛ Մխիթարն էր, որ կու գար աւետարան կամ ուրիշ հոգեւոր զրքեր կարդալու, այնպիսի վարժութեամբ և ազգու շեշտով մը, որ կրնար շատ վարդապետներու օրինակ մ'ըլլալ:

Հոգետես կուսանք, — այս անունը կու տար անոնց ժողովուրդը. — այն օրէն որ կուսութեամբ Աստուծոյ ընծայեցին իրենք զիրենք, երբէք տան սեմէն դուրս չի գրին ոտքերնին, բայց միայն եկեղեցի երթալու համար, ուր ամէն կիւրակէ և տօն օրերուն կ'ընդունէին սուրբ խորհուրդները: Բայց չի կրցան երկար ժամանակ վայելել այն առանձնութիւնը. ժողովրդեան բարեպաշտ մասը, իրեն խանդավառութեան բողբոջին, փշրեց զաները, ներս խուժեց՝ հանդիսատես ըլլալու անոնց առաքինութեան և ճղնութեանց, որոնցմով շատերուն սրտերը վառեցին իրենց օրինակին հետեւելու: Կ'երևի թէ ունէին անոնք երկնաւոր տեսիլներու կամ յայտնութեանց պարզւելը, ինչպէս կը վկայեն ժամանակակից և ականատես գրիչք, և կը հաստատեն ժողովրդէն անոնց արուած հոգետես մակդիրը և հետեւեալ տեսիլները, զորոնք մէջ կը բերենք՝ Մխիթարայ վարուց պատմութեան հետ կապ ունենալնուն համար:

Կ'աւանդուի թէ գիշեր մը, երբ կուսանք կ'աղօթէին ըստ իրենց սովորութեան, թմբութիւն մը պատելով զիրենք՝ տեսիլ մ'ունեցան: Լուսազգեստ մարդ մը երևնալով իրենց՝ կ'ըսէ. « Այսօր Հոովմայ մէջ առ Աստուած փոխեցաւ մեծ սուրբ մը. ով որ աղօթէ այսօր՝ մեծ շնորհքներ կ'ընդունի »: Արթըննալով պատմեր են իրարու տեսածնին, որ ըստ ամենայնի նոյն էր. բայց չգիտնալով թէ Հոովմ

Տեսիլ երկու կուսամաց . յէջ 48.

ինչ քաղաք է և ուր կը գտնուի, — որովհետև այն կողմերը Պետրոս-Պողոս անունը կու տային նոյն քաղաքին, — վաճառականք՝ լսելով տեսլեան պատմութիւնը, պարզեցին անոնց տարակոյսը: Քսան և ինը տարի վերջ, երբ Մխիթար Աբրայ Իտալիա անցաւ և ստիպուեցաւ Հոովմ գնալ կարևոր գործի մը համար, 1718 տարւոյն սկիզբը, յիշելով կուսանաց այդ տեսիլը, որ մանկութեան հասակին մէջ խոր տպաւորութիւն մ'ըրեր էր մտքին վրայ, քննեց և ստուգեց՝ որ ճիշդ այն տարին (1689ին) նոյն օրերուն վախճաններ էր Իննովկենտիոս ԺԱ քաջանայապետը, որուն սուրբ վարուց և երջանիկ մահուան՝ շատերը կային դեռ ականատեսք:

Ուրիշ անգամ մը դարձեալ, երկու կուսանք տեսան զտիվեր ճանապարհ մը, որ ընդարձակ և չքեղ զաւելճի մ'առջև կը հանէր. ճանապարհը բոլորովին անգնալի էր, սառնապատ և ձիւնալիբ: Մանուկ մը, ձեռքը մտրճ մ'առած, սառերը կը կտարէր, և թիով մէկդի կ'ընէր սառը և ձիւնը. մօտեցան տեսնելու թէ ո՞վ էր այն փոքրիկ տղայն. տեսան որ Մխիթարն էր.

— Ի՞նչ կ'ընես, հարցուցին իրեն.

— Արքայութեան ճանապարհը կը մաքրեմ, պատասխանեց, որ ամէն մարդ դիւրաւ կարենայ երթալ:

Արթըննալով կուսանք՝ ուրախացան որ Աստուած մեծ գործ մը պիտի կատարէր մեր ազգին՝ Մխիթարայ ձեռքով: Երբ մեծ քոյրը պիտի սկսէր պատմել տեսիլը, կրբասերը խօսքը կարելով՝ ըսաւ. Մեր Մանուկին — այն ժամանակ դեռ այդպէս կը կոչուէր — վրայ է խօսքդ, և պատմեց իրեն երեցած տեսիլը, որ յար և նման էր մեծ քրոջ տեսածին: Երրորդ անգամ մ'ալ տեսան նոյնպէս, որ փառաւոր պալատի մ'առջև կեցած Մխիթար՝ կը խօսէր լուսազգեստ մարդոց հետ, որոնք գորովալիբ զգուանօք ընդունելով զինքը, անոյշ իւղերու անօթներ կու տային իրեն: Աստուծոյ ազգեցութեամբ հասկցան կուսանք, թէ այդ պալատն՝ Եկեղեցին էր, իսկ լուսազգեստ մարդիկ՝ Ս. Հարք և Վարդապետք, որոնք իրենց հօգին և իմաստները կու տային Մխիթարայ, կրօնքն և գիտութիւնը ծաւալելու համար ազգին մէջ: Կուսանք սաստիկ գաղտնա-

պահ եղան առ Մխիթար այս երկու տեսիլներու մասին . այսչափ միայն յայտնելով իրեն՝ որ վարդապետ պիտի ըլլար, և կ'արգելուին շափազանց ձգնութիւններ ընել, առողջութիւնը չի փնասելու համար, այնպիսի մեծ զործե-
րու սահմանուած ըլլալով Ատառձմէ: Բայց անոնք յայտնե-
ցին իրենց տեսիլները բարեպաշտ անձանց, որոնք յետոյ
տեսնելով թէ յիրաւի սաուզուեցան Մխիթարայ մասին
եղած զուշակութիւնք, պատմեցին անոր առաջին աշա-
կերտներուն:

Երկու սրբասուն կուսանք, շնայելով իրենց տկար բնու-
թեան, գրեթէ ինը տարի շարունակ ճնշելով իրենք զի-
րենք ձգնութեամբք, և արիասիրտ զուարթութեամբ համ-
բերելով ամէն տեսակ հիւանդութեանց և վշտաց, բոլոր
տեսողաց դուրը և հիացումը կը շարժէին, և սոյնու դիւրին
և սիրելի զործեցին ամենուն առաքինութեան ճանապարհը:
Կրտսերը, ինչպէս կանխած էր քան երէց քոյրը կրօնա-
ւորական կենաց մէջ, այսպէս ալ կանխեց իրեն ձգնու-
թեանց վարձքն ընդունելու, 1692 տարւոյն կնքելով սըր-
բութեամբ իրեն մշտամեռ կեանքը: Մեծահանդէս յու-
ղարկաւորութեամբ և խուռն բազմութեամբ եկեղեցա-
կան և աշխարհիկ դասուն, թաղեցին մարմինը՝ իրենց
հոգևոր դաստիարակաց՝ Յովհաննու և Ալեքսիանոսի շի-
րիմներուն մօտ. և ինչպէս վկայեր են շատ ականատես
անձինք, պայծառ լոյս մը փայլեցաւ անոր դերեզմանին
վրայ հետեւեալ գիշերը: Այն ժամանակ Մխիթար բացա-
կայ էր Սեբաստիայէն, էջմիածին գնալով Մլքայէլ ե-
պիսկոպոսին հետ, ինչպէս պիտի պատմենք յաջորդ գլխոյն
մէջ: Մէկ տարի վերջ նոյնպէս սրբութեամբ աւանդեց
հոգին երէց քոյրը Մանասէ, յետ բազմաշարշար նահա-
տակութեան, և թաղուեցաւ կրտսեր քրոջ մօտ, նոյնպիսի
չքեղ հանդիսով և անթիւ բազմութեամբ ջերմեռանդն
յուղարկաւորաց: Վերջնոյս մահուան և թաղման ներկայ
գտնուեցաւ նաև Մխիթար:

Թերևս պիտի գտնուին ընթերցողացս մէջ ոմանք, ո-
րոնց մտքին տարօրինակ պիտի երևի և արդիւնք ծայրա-
յեղ կրօնամոլութեան, ինչ որ պատմեցինք ձգնաւոր եղ-
բարց կամ կուսանաց նկատմամբ, և ինչ որ պիտի պատ-

մենք զեռ Մխիթարայ մասին, որոնք մարմիննին տանջելով, պաշօք և ճգնութեամբք կեղեքելով, շարաշար հիւանդութեանց ենթարկեցին իրենք զիրենք, որով թերևս կեանքերնին ալ կարճեցնելու պատճառ եղան. և այդպիսիք պիտի մեղադրեն անչուշտ կրօնքը կամ Եկեղեցին, Համարելով թէ անոնք կը պատուիրեն կամ կը պաշանջեն մեզմէ այսպիսի շափազանց և խիստ ճգնութիւններ: Քայց կ'անիրաւին և կը սխալին այդպէս կարծողք. կրօնք կամ Եկեղեցին երբէք այդպիսի պարսք կամ պաշանջ մը չեն զըներ ոչ միայն վրայ: Ազատ է ամէն մարդ, երբ մեծ և բարձր գաղափարով մը յափշտակուած, իրեն խանգավառ ետանդեան մէջ, կը թողու սովորական արահետը, կ'ընտրէ իրեն փշտան ու առապարը, բարձրաթուիչ կը սուրայ զէպ ի վեր, որով կը կարծէ միայն Հասնիլ իրեն նպատակին: Այդպիսին հիացման միայն արժանի է: Քան զամէն բան աւելի կրօնքն է՝ որ խոր տպաւորութիւն մը կ'ընէ մարդու սրտին վրայ, կորով մը կը զնէ երակաց մէջ, թեկը կու տայ խոյանայու զէպ ի բարձր Հորիզոններ, և անոր ազդեցութեան ներքե՛ առաթուր կոխած կեանքը, աշխարհի ոչընչութիւնները, կը ձկտի յաւերժանալ աշխարհի մը մէջ, որուն մուտքը կը բացուի ներկայիս քայքայուամով. այնուհետև անոր աշքին ոչինչ կ'երևին ձաղկանք ու տանջանք, հիւանդութիւն և մահ: Ի՞նչ զարմանք, երբ աշխարհի մէջ անգամ կը գտնուին մարդիկ, որոնք իրենց փայփայած գաղափարներէն մզուած, իրաւունք մը կամ Հայրենիքը պաշտպանելու Համար, բուռն թափով կը նետուին փտանգներու մէջ, կը կորսնցնեն ազատութիւննին և կեանքերնին՝ սուրբու կամ շղթայից մէջ, շարաշար տանջանաց և տառապանաց կը մասնեն իրենք զիրենք: Աշխարհ իրաւամբ զիւցազանց կարգը կը դասէ այդպիսիները, իսկ կրօնք՝ ևսճատակ անունը կու տայ իրեններուն: Պիտի մեղադրուիմ զարձեալ շատերէն իրր միամիտ, երբ տեսնեն որ — քննադատութեան լոյսերու զարուն մէջ — առանց կասկած մը կամ տարակոյս մը յայտնելու, առանց քննութեան ենթարկելու, մէջ կը բերեմ տեսիլներու և յայտնութեանց պատմութիւններ: Պէտք են գիտնալ այդպիսիք, թէ անոնք մեզ Համար նուիրական աւանդ-

ներ են՝ զորոնք կը յարդենք, և իրաւունք ունին ապրելու մեր մէջ, քանի որ բանաւոր պատճառ մը չկայ զանոնք շընդունելու. ուր թողունք որ ժողովրդական աւանդութիւնք ևս կը հաստատեն զանոնք. և միւս կողմանէ պահանջ մը չունինք ուրիշներէն՝ անպատճառ հաւատալու անոնց, այդպիսի իրաց մէջ վճիռ տալը եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութեան միայն պատկանելով: Բայց այս ալ աւելցնենք, թէ յախուսն կերպով, առանց դրական փաստերու հերքելու՝ և է իր կամ դէպք, որ գերբնական բան մ'ունի մէջը, և ընծայել զանոնք՝ իրր արդատիք՝ անիր և անէակ պատճառի մը, որպիսի է բախտն կամ ճակատագիր, զոր հեթանոսք անգամ կոյր կը պատկերէին, — ժխտել տիեզերաց վարչութեան մէջ այն գերագոյն կարգադրիչ պատճառը, զոր Նախախնամութիւն կը կոչենք, և զոր հեթանոս իմաստասէրք անգամ, Պղատոն, Արիստոտէլ, Աիկերոն, Սենեկա, և այլք կ'ընդունէին, — ոչ միայն բանաւոր պիտի չըլլար, այլ և անորակելի յանդգնութիւն մը:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ճգնութիւնք, կրօնաւորութիւն և սարկաւազութիւն Մխիթարայ. — Ս. Նշանի վանքին մէջ ամցուցած կեանքն. — Կ'աշակերտի Միքայէլ եպիսկոպոսին. — Դէպ ի Կարին ուղևորութեամ մէջ կրած վշտերն. — Հոն Յիսուսեան կրօնաւորէ մը տեղեկութիւն կ'առնու արևմտեան քրիստոնէից մասին. — Էջմիածին կ'ուղևորի եպիսկոպոսին Տես:

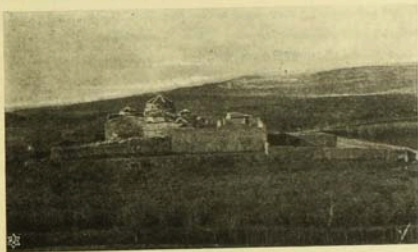
Մխիթար, այն ամէն հոգեշահ խօսքերը՝ զորս լսեր էր, և սրբութեան օրինակները՝ զորս տեսեր էր երկու ճգնաւոր եղբարց և հոգետես կուսանաց վրայ, կը ջանար ճշդիւ պատկերել իւր անձին վրայ, շուրջելով ոչ մէկէն վար մնալ առաքինութեան ճանապարհին մէջ, Հարկ է ըսել, թէ անոր նախնական գաստիարակութեան մէջ գերակշիռ գեր մ'ունեցաւ կրօնական տարրը, որ եթէ մասամբ պարագայից արգիւնք էր, բայց գլխաւորապէս Մխիթարայ բընաւորութիւնն էր՝ որ սաստիկ միտում մը կը ցուցնէր առ այն: Անոր սրտին առաջին բարախումն եղաւ կրօնաւորական կենաց համար, որուն առաջին պահանջն ըլլալով վարուց սրբութիւն, բոլոր ջանիւք անոր կը ձկտէր: Այն փափուկ հասակէն սկսաւ մահացնել բնութեան ախորժակները, զոհել հանգիստը և դիւրութիւնները՝ որոնք կրնար վայելել ընտանեաց դիրկը: Պահօց և ճգնութեանց մէջ շգիտեմ ինչպիսի հաճօք մը կը զգար, ինչպիսի կամօց տոկունութիւն մը, և մինչ աղայք, այն տարիքին, ընդհանրապէս քիչ մը որկրամոլ կ'ըլլան, նա որոշեց միւ և գինի շղնել բնաւ բերանը, ինչպէս նաև հրաժարիլ համեղ կերակուրներէ պտուղներէ, և այլն. և իրօք ալ կատարեց: Նա այդ բաներու մէջ միայն չէր գիտեր շափ պահել. և եթէ ինքն իրեն մնար կամ սրտին եռանդեան թողուէր,

կրնար շափագանցութեանց երթալ և առողջութիւնը խան-
գարել: Բարերախտարար ունեցաւ լուսաւոր առաջնորդ-
ներ, և մանաւանդ բարեպաշտ մայրը, որ շափաւորելով
ազուն եռանդը, սորվեցուց խոհեմ և զգուշաւոր ըլլալ ճգնու-
թեանց մէջ: Անգամ մը կարդալով՝ թէ հին ճգնաւորնե-
րէն մին ամբողջ մեծ պաշոյց ժամանակ բնաւ ջուր չէր
խմած, ինքն ալ փորձեց և յաջողեցաւ: Ծնողքէն ծածուկ՝
կարծր այծեայ զգեստներ հագաւ մերկ մարմնոյն վրայ,
և յաճախ երկու՝ երեք օր առանց ուտելու և խմելու կ'ան-
ցունէր: Սրտան մեծագոյն մասն ազօթից կը պարապէր,
զբերու ծարաւ մը կը զգար՝ և միջոց չունէր զայն յա-
զեցնելու, այդ էր որ կը տանջէր զինքը: Երբ տասնըչորս
տարեկան եղաւ, ամէն կերպ և հնարք գործածեց ծնողքը
համոզելու, որ թոյլ տան իրեն՝ վաճաք մանել և կրօնաւո-
րական սքեմ աւնուլ: Ծնողքն և մանաւանդ հօրեղբարքը
թոյլ չի տուին, տարիքին փոքրկութիւնը պատճառ բերե-
լով, ուստի տարի մ'ալ մնաց տունը, դեռ աւելի փորձ
ըլլալու և կոչումը լաւ ճանչնալու համար: Այն մէկ տա-
րին՝ որ տան մէջ անցուց, ստիպեցին զինքը ծնողքն որ
զերծակութեան արուեստը սորվի, որ եթէ յանկարծ չի
յաջողի կրօնաւորական կոչումը, ձեռքը գործ մ'ունենայ՝:
Կա հնագանդեցաւ, թէ և ապահով էր՝ որ եթէ մէկ մը
կրօնաւորական սքեմն աւնուր, մինչև զերեզման պիտի չի
հանէր վրայէն:

Անբաստիայէն իրր տասը վայրկեան հետու, հիւսիսային
կողմը, կը գտնուի Ս. Աշանի վանքը, շինուած մեր արժու-
նի Սենեքերիմ թագաւորէն 1021ին ժամանակները, հնու-
թեամբ և յիշատակներով հռչակաւոր, Մէրէզումի լեռ-
նտան կազմող բարձրաւանդակին վրայ կանգնած, որ իրեն
մեծ ու փոքր գմբէթներով անսողաց աչքն առ ինքն կը ձգէ:
Շաղախով ձեփուած քարաշէն պարիսպ մը կը շրջապատէ
վանքը, որուն առջև կը տարածուի պողոտաու ծառայ ընդ-

1. Միտիթար Աբրահայրը. Միտրանութեան ամենէն աւելի շքաւոր
տարիներուն մէջ, ստիպուելով Հոովմ երթալ, իրեն պատաստուած ըզ-
ղեստները ինքն կը կտրէր. ինչպէս կը կտրուէր իրեն նաճակաց մէջ
(ԱՊ Շ. Եղիւս վ. 1718 սեպտ. 10):

արձակ պարտէզը¹, իսկ կանակի կողմը՝ ձեռակերտ անտառ մը ուսնենաց և կաղամախի, որուն մօտ կը գտնուի Անապատ վանքը՝ նորոգուած վերջերս, և Հայարնակ Գալթրազիւզը: Վանքին արևելեան կողմը կը գտնուին յստակ շէրերու ինքնարուխ աղբիւրներ, որոնց մէջ նշանաւոր են երկուքն իրենց յստակութեամբ և ջրոյ յորդութեամբ, Լուսաղբիւրը կոչուած, և առուններ՝ ընդարձակ արտօրէններով իրր կէս ժամ երկայնութեամբ, մինչև Բրզնիքի սահմանը: Վանքն երեք եկեղեցի ունի, որոնցմէ մեծագոյնը կը կոչուի Ս. Նշան, խաչաձև, Վարազայ Ս. Նշան եկեղեցւոյն շարտարապետութեամբ, բայց քան զայն աւելի փոքր: Արկ-

Ս. Նշանի Վանք ի Սերաստիա.

բորդ եկեղեցին կը կոչուի Ս. Կարապետ, որորոցի ձեռով շինուած, գմբեթաւոր: Իսկ երրորդը՝ նոյնպէս գմբեթաւոր, փոքրիկ եկեղեցի մ'է խաչաձև, Ս. Աստուածածնի նուիրուած. որուն մէջ թաղուած է վանքի արեղաներէն՝ Թէոգորոս նաշատակը, Քրիստոսի 1150 թուականին, Հեռակեալ տապանագրով. « Այս է տապան Հանգստեան սրբոյն Գոհարինեայ որդւոյն՝ Թէոգորոսի նաշատակին », և այլն: Պեպոս Գեառապարձ կաթողիկոսն ալ, որ իրեն աք-

1. Այս պարտիզին տնտէջապէս առին և Հոգոս արուարձանը, որով Արտիթարոյ ձեռագրեան առեր շատ մաս կը գտնուէր Ս. Նշան վանքին:

սորական կենաց վերջին հինգ տարիները Ս. Նշանի վանքին մէջ անցուց, նախ գերեզմանատան մէջ թաղուած և յետոյ, ինչպէս կ'աւանդուի, Ս. Առաւածածնի եկեղեցւոյն մէջ փոխադրուած է մարմինը: Վանքին մէջ կը զբանուին ամէն կարևոր պիտոյից յատկացուած շէնք և սենեակք: Առաջնորդարանը և միաբաններուն սենեակները զատուած են միւս շէնքերէն: Ս. Նշանի վանահայր եպիսկոպոսունք՝ միանգամայն Սերաստիա քաղաքին առաջնորդք են: Վանքին մէջ կեցած կը վայելէ մարդ քաղաքին տեսարանը, կը վայելէ շրջակայքին կէս վայրենի գեղեցկութիւնը. բնդարձակ հորիզոն մը, ջրարբի դաշտ մը՝ մեղմ ելևէջներով, հովիտներ, բլուրներ, լեռներ, մաքի հետ խոսող տեսարան մը, որուն առջև կը մոռցուին կենաց ցաւերն, և բարձրութեանց հետ կը վերանայ սա Աստուած, — իմաստութեան և սիրոյ աղբիւրը, — սիրա մը՝ որ անոր ծարաւով տանջուած է:

Աստուծոյ այդ ծարաւոյ հոգին՝ Մխիթարն էր, աչքերը զարձուցած միշտ դէպ ի Ս. Նշան, որուն սրբազան լուծութիւնը, որուն երկնաբերձ գմբէթները սաստիկ հրապոյր մ'ունեցեր էին անոր վրայ մանկութենէն սկսեալ, և ուր կը յուսար գտնել այն՝ զոր անդու երազած էր, — սրբութեան և գիտութեան լայն սասպարէզ մը: Հազիւ լրացած ժամադրեալ տարին, խնդրեց մօրէն՝ որ թոյլ տայ իրեն վաճառք երթալ, ուր վաղուց իսկ գնացած պիտի ըլլար, եթէ ծնողաց սէրն և յարգանքը չի զսպէր իրեն թռիչք: Բարեպաշտ մայրն, թէ և յօժարեալ էր այնպիսի որդեկի մը փափաքը կատարելու, բայց որովհետև հայրն և հօրեղբարը վաճառականական գործերով ուրիշ տեղ գնացած էին, կ'ուզէր յետաձգել մինչև անոնց դարձը: Մխիթար ալ, վախելով թէ զուցէ անոնք արգելք ըլլան իրեն դիտաւորութեան, կ'ուզէր օգուտ քաղել անոնց բացակայութենէն. ուստի սաստկացուց թախանձանքը, արտասուք ալ խառնելով հետը, և նոյն իսկ տղայոց սովորական սպանալիքը, ծածուկ փախչելու տնէն և օտար աշխարհ երթալու, եթէ այս անգամ ալ դէմ կենար փափաքին: Վերջին հնարքս յաղթեց մօրը դիմադրութեան, որ վերջապէս հաւանեցաւ որդւոյն փափաքին: Մխիթար վաղեց

ուրախութեամբ պատմելու երկու կուսանաց, որոնք զեռ
ողջ էին, և փութացուցին զինքը որ մ'առաջ վանք երթալ,
լուսծ ըլլալով թէ առաջիկայ կիրակէն ձեռնադրութիւն
պիտի ըլլար, որով կրնար ինքն ալ սարկաւազ ձեռնա-
դրուիլ, և այնուհետև այլ ևս աշխարհական վիճակ մտնե-
լու վտանգէն ազատիլ: Շուտով կանչեցին կուսանք պա-
տանւոյն մայրը և իրենց խոստովանաւոր քաջանան, և
յանձնեցին անոնց՝ որ տանին ներկայացնեն եպիսկոպոս-
ոսին, որ իրեն կրօնաւորաց մէջ ընդունի զինքը և սարկա-
ւազ ձեռնադրէ: Քաջանայն, պատանւոյն փոքր տարիքին
նայելով, որ զեռ հազիւ տասնըջինոց տարեկան էր, կը
զփութարէր կատարել կուսանաց յանձնարարութիւնը, մտա-
ծելով թէ այն հասակին ինչպէս պիտի յանձն անուր
մշանջնաւոր օղջախօշուօթեան պարտականութիւնը: Բայց
երբ կուսանք երաշխաւոր եղան, — որոնք տեղեակ էին
պատանւոյն հրեշտակային վարուց, և զիտէին թէ Աս-
տուած ինչ մեծ բանի կը պատրաստէր զինքը, — քաջա-
նան այլ ևս չվարանեցաւ տանելու զՄխիթար Ս. Նշանի
վանքը: Այն ժամանակ (1691 տարւոյն) վանքի առաջ-
նորդն էր Անանիա եպիսկոպոսն, որ վեց տարի առաջ,
1685ին, տուեր էր անոր փոքր ստափճանները: Սա, թէ և
մեծագործ և նշանաւոր մէկը չէր, բայց բարի և հան-
դարտ անձ մ'էր, «այր խոնարհագնաց և առաքինի վա-
րուք», ինչպէս կ'ըսէ նոյն վանքին պատմութեանց հա-
ւաքողն¹, որ տեսնելով պատանւոյն շնորհալի և կայտառ
զէմքը, որուն վրայ կը փայլէին հոգւոյն գեղեցկութիւնն և
հանճարը, շտպանեց մօր և քաջանային թախանձանաց,
իսկոյն ընդունեցաւ զինքը, տուաւ կրօնաւորական սրբմ,
և առաջիկայ կիրակէն սարկաւազ ձեռնադրեց: Այն որ
անունը փոխուելով, Մխիթար կոչուեցաւ:

Այդ օրէն կը սկսի երևիլ Մխիթար՝ կրօնից ապագայ
առաքեալին, կը սկսի անոր արկածալից, գործօն և զբաղան
կեանքն, որուն մէջ փայլեցաւ մեծ հոգին՝ իրեն առաքի-
նութեամբք, ազնուական սիրան՝ իրեն գործալիբ զգա-

1. Յովաննէս եպիսկոպոս, կճԳ-ի Ս. Նշան ձեռն-դրութեան վեր-
ջին թիւ 12:

ցումներով, բարձր միտքը՝ իրեն գեղեցիկ արտադրութեամբ: Մինչև ցարդ նկատեցինք զինքն ընտանեկան կենաց անձուկ շրջանին մէջ, ուր շունէր բաւական ապարէզ ազատօրէն խոյանալու գէպ ի այն բարձրութիւնքը, որոնց վրայ պիտի գտնէր իրեն փափաքներուն յազուրդը: Վանքին մէջ գտաւ այդ ասպարէզը. կ'աղօթէր՝ որչափ կ'ուզէր, կ'ընթեռնուր՝ որչափ կը ներէր ժամանակն, կը ձգնէր՝ որչափ կը տանէր մարմինը: Երջանիկ օրեր էին Մխիթարայ Համար, երբ զիշերները ցորեկ կ'ընէր, փակուած սենեկին մէջ օրն ի բուն, Ս. Գիրքը զիմացը, կ'ընթեռնուր անյազօրէն, ժամերով անոր իմաստներն ուրոճալով և զանոնք մտքին մէջ շտեմարանելով: Գրեթէ մէկ ամսուան մէջ ծայրէ ծայր կարգաց ձեռագիր Աստուածաշունչը. այնուհետև կարգն եկաւ Ս. Հարց և Վարդապետաց զբքերուն, Ճատընտիրներուն, Յայտնաւորներուն. զիրք չի թողուց վանքին խորշերուն մէջ, զամէնն ալ լափեց, սպասեց, ծծեց անոնց հիւթը, զգեցաւ անոնց հոգին, ամբողջ յիշողութեան մէջ կամ թղթերու վրայ գեղեցիկ իմաստները կամ վկայութիւնները, որոնք յետոյ իրեն զօրաւոր գ'նքեր պիտի ըլլային քարոզներու կամ վիճարանութեանց մէջ, կուտելու ժողովրդեան ախտերուն զէմ, Հերքելու թիւր կարծիքները, լուսաւորելու մտքերը: Վանքին մէջ յատուկ ժամեր չի կային հոգևորի կամ ուսման, խորաքանշիւր արեղայի ձեռքը թողուած էր այն: Բայց Մխիթար ունէր իրեն որոշ ժամացուցակը, որուն մէջ առաջին տեղը կը բռնէր հոգևորն. ունէր նաև զրելու ժամերը, որոնց մէջ քարոզներ կը դրէր, որբազան տաղեր և ոտանաւորներ կը շինէր: Երբեմն սենեկին մէջ քարոզ տալու վարժութիւն կ'ընէր, զրամները բերանացի արտասանելով, զորոնք սենեկին դռնէն լսելով վանքին արեղայք, կը զարմանային անոր հանճարին և իմաստից վրայ: Նա չէր հետևեր միւս արեղայից սովորութեան, որոնք սենեկէ սենեակ շրջադաշտելով կ'անցունէին օրերնին: Մխիթարայ դուռ միշտ զոց էր, թէ իրեն և թէ ուրիշներուն Համար: Միայն եկեղեցին կը տեսնէին զինքը, ուր կ'աղօթէր այնքան պարկեշտ և ամբոփ, որ տեսողաց ետանդը կը շարժէր: Հագու երբէք վանքէն դուրս կ'ելլէր, երբ կարևոր

գործ մը ստիպէր զինքը քաղաք երթալ: Այս էր իրեն անցուցած կեանքը վանքին մէջ ամբողջ տարի մը: Բայց Մխիթար սկսաւ կամաց կամաց շղջալ տառաջին որերուն քաղցրութիւնը, դեռ բուն մը կը պակսէր իրեն. հոն ալ շի գտաւ այն հոգեւէր և զիտնական անձինքը՝ որոնց պէտք կը զգար, շի կային կրթիչ և հմտական զբօսը՝ որոնք լուստուր հորիզոններ բանային զիմացը: Հարկ էր թողալ Ս. Նշանի վանքն ալ և ուրիշ կողմ ուղղել քայլերը:

Երբ այս տագնապներու մէջ կը ծփար Մխիթարայ սիրան, լսեց թէ Ղազար անուետով զիտնական վարդապետ մ'եկեր էր ի Սերաստիա. իսկոյն վազեց անոր մօտ աչակերտելու: Ղազարապետը փորձելով պատանւոյն գրավարժութիւնը, տեսնելով արթուն և շնորհալի կերպը, հաւանեցաւ խնդրոյն: Բայց որովհետև Պոլիս պիտի երթար կարևոր գործով, և ի գարձին Կարնէն պիտի անցնէր իրեն վանքը երթալու, Մխիթարայ ձեռքը զիր մը տուաւ որ Կարին երթայ՝ իրեն ծանօթ բարեպաշտ մարդու մը տուն կենայ և սպասէ: Պատանին, որախացած այս անկարծելի յաջողութեան վրայ, շուտով ճանապարհի պատրաստութիւն տեսաւ. տուաւ պաշար և զգեստեղէն, որոնց հետ նաև ազնիւ շապիկ մը սարկուազի, որուն կուրծքն և թիկունքն ոսկեհում գիւպակէ էր, որքար մը՝ նոյնպէս ոսկիով բանուած, արծաթապատ սաղաւարտ մը սարկուազի, — զորոնք մտայր շինել տուեր էր. — և ելաւ ճանապարհ: Նախ Եզրուկիս գնաց, ուր երկու ամիս սպասելով՝ Կարին գնացող կարուան շի գտաւ. նոյն ժամանակ հոն կը գտնուէր հորեղբայրն, որ երբ Սերաստիա պիտի դառնար, շուղելով զինքը հոն մինակ թողալ, տուն գարձուց զՄխիթար. և այսպէս անյաջող անցաւ տառաջին փորձն:

Նոյն տարւոյն մէջ (1681ին) Սերաստիա հասաւ Մխիթարէլ անուետով եպիսկոպոս մը, բնիկ պարսկահայ, Էջմիածնէն նուիրակ զրկուած այն կողմերը: Սա քան զտառաջինն աւելի հաշակուած էր ժողովրդեան մէջ իրեն զիտութեամբ և ճգնութեամբք: Մխիթար երկրորդ փորձ մ'ալ բրաւ. վազեց եպիսկոպոսին մօտ, յայտնեց փափաքը, որ սիրով ընդունեցաւ, պատանւոյն վայելուչ կերպարանքէն և արթուն աչքերէն գուշակելով անոր ազնիւ բը-

նաւորութիւնը և հանճարեղ միտքը. խոստացաւ Էջմիածին տանիլ, որ հոգևոր վարուց և ամէն տեսակ զիտութեանց վարժարան է, կ'ըսէր: Երկու ամիս մնալով ի Սերաստիա, ամէն պարագայի մէջ հոգ և գորով ցըցուց իրեն նոր աշակերտին, մերթ ընդ մերթ Կաթողիկեայ թղթոց կտորներ մեկնելով. մի և նոյն գուծը և խնամքը շարունակեց Եղովկոյ մէջ, այնպէս որ Մխիթար գոհ էր իւր վարդապետէն և սպագայի մասին փարասեր էր մտքէն ո՛ր և է կասկած: Գեղեցեմբեր ամսոյն (1691ին), երբ ձիւնը ծածկեր էր դաշտերը և լեռները, և սարսառն՝ ցուրտ հով մը կը փչէր ձորերուն մէջ, կարաւանը ճանապարհ ինկաւ դէպ ի Կարին: Եպիսկոպոսն և Մխիթար միացան կարաւանին, որ ստիպուած էր շատ զիշերներ դադար առնուլ դուրսը բաց օդին. Մխիթար, զեռ հաղիւ 16-17 տարեկան, առաջին անգամ այնպիսի ուղևորութիւն ընելով, սաստիկ տանջուեցաւ, մանաւանդ ցրտէն, որմէ պատասպարուելու համար բաւական զգեստ և ծածկոյթ առած չէր հետը. մէկ ասուեայ վերարկու միայն ունէր, որուն կէսը ձեան վրայ կը տարածէր քնանալու ժամանակ, և միւս կէսը վրան կ'առնուր: Եպիսկոպոսը փոխուած էր բոլորովին, խիտ և անողոք կերպ մ'առած դէպ ի Մխիթար. ո՛չ փոյթն էր, ոչ կը հարցնէր և ոչ ալ քուրձի կտոր մը կու տար. պատանին՝ բնաւ զանդատ մը չի հանեց բերնէն, և Աստուծով Մխիթարայ առողջութիւնը չի փնասուեցաւ: Երկու լուսթիւնք, միոյն՝ համբերատար, և միւսոյն՝ անկարեկիր, իրարու հակապատկերներ էին: Մխիթար իրեն յատուկ ձի չունենալով, հետիոտն կը քալէր այն զառիվեր լեռանց կողերուն վրայ, ուր սխալ քայլ մը կարող էր զինքն անդունդներու մէջ զլորել: Կ'ամշնայ մարդ գրելու, և սակայն ճշմարիտ է, թէ եպիսկոպոսին հոգածութիւնը կը վայելէր աւելի գրաստն քան պատանին: Օր մը, երեկոյեան դէմ, սաստիկ կը ձիւնէր բքախառն. ամայի, անմարդի տեղ մը հասան, ուր սարսափ կ'ազդէր շորս կողմի լուսթիւնը. ճանապարհին մէկ կողմը՝ կը բարձրանար բլուր մը, և միւս կողմը՝ ձոր մը կար, խոր, զահայլէժ. կարաւանն առաջ կ'երթար, զիւզ մը պիտի հասնէր նախ քան զիշերուն գալը: Մխիթար, որն ի բուն քալած հե-

տիտան, շարաշար յոգնած էր, հազիւ կ'առնուր քայլերը, և վերջնապէս ուժաստատ գետին ինկաւ։ Ոչ ոք կար հոն, Աստուծոյ յանձնեց ինքզինքը։ Քանի մը վայրկեանէն տեսաւ որ մարդիկ կու գային իրեն կողմը շտապով. երկու այլազգի ջորեպանք էին, որոնք պատանուոյն վրայ գթալով, հեծուցին ջորւոյն վրայ և հասուցին զինքը կարաւանին։ Ասոնք՝ եպիսկոպոսին տուած առաջին դասերն եղան, և Մխիթարայ՝ առաջին աստիճանքն իրեն Գողգոթային։ Կարին հասնելով, քանի մ'օր մնացին հոն։

Այս ժամանակ սկսեր էր արդէն քաղաքին մէջ հալածումը կաթողիկէ Հայոց դէմ, առաջնորդին նախաձեռնութեամբ, որուն վրայ պիտի խօսինք յաջորդ գլխոյն մէջ։ Մխիթար բոլորովին հեռու կեցաւ այն ամէն կրօնական խնդիրներէն, որոնք այնքան աղմուկ և յուզումն կը պատճառէին ազգին մէջ, զեւ լիուլի տեղեկութիւն չունենալով անոնց նկատմամբ, և իրեն ուշը զբաւուած ըլլալով միմիայն հոգևոր և մտաւոր զարգացման մտածութեամբ։ Նա կուիներէ կը խորշէր, մանաւանդ կրօնական կոիւններէ, որոնք միշտ վնասակարք եղած են և երբէք օգուտ մ'ունեցած չեն։ Սր մը տեսաւ որ եկեղեցւոյ դրան մօտ այլևայլ զբքեր կը վաճառուէին. անոնց մէջ հոգևոր զբքոյկ մը կար, « Թոկումն քրիստոնէական », լատիններէնէ թարգմանուած։ Մխիթար տեսածին պէս՝ զընեց և սկսաւ կարդալ անյազօրէն։ Այն ընթերցումը մոռցնել տուաւ իրեն ճանապարհին կրած նեղութիւնները, և ուրիշ նմաններ կրելու փափաքը վառեց սրտին մէջ։ Բայց այդ միակ մխիթարութենէն ևս զրկուեցաւ. եպիսկոպոսն տեսնելով այն զիրքը, խլեց պատանուոյն ձեռքէն և իրեն միւս զրեանց հետ պահելով արկեղ մէջ փականաց ներքև, — վարդապետաց միայն կը յարմարին, ըսաւ, այսպիսի զբքեր, զու գնա՛ սաղմոսները կարդա, — և Մխիթար կիսէն աւելի բերան գիտէր սաղմոսները։ Աշակերտին շափազանց յառաջադիմութիւնը՝ կրնար շուք ձգել վարդապետին վրայ, կամ այնչափ սորվէր՝ որ իրեն պէտք չունենար. մինչդեռ նա կ'ուզէր տասներկու տարի աշակերտել իրեն և յետոյ վարդապետ ձեռնադրել, ինչպէս պատանուոյն երեսն ի վեր կ'ըսէր։

Մխիթար, որուն քարուածքին, վարմունքին, խօսակցութեան և ձայնին մէջ կը փայլէր շնորհք մը և համեստութիւն մը, ուր որ երթար, որու որ մտանար, անոնց սէրը և հիացումն իրեն կը քաշէր: Թուի թէ անսովոր բան մ'էր այն ժամանակ արեղայի մը ամէն օր եկեղեցի երթալն և քաղաքին փողոցաց մէջ շերտիլն: Մխիթար, որ սենեկէն դուրս չէր ելլեր և միայն եկեղեցւոյ մէջ կը սենսուէր, զարմացուց բոլոր ժողովուրդը: Անգամ մը սարկաւազութիւն ջրաւ և աւետարան կարդաց. ձայնը՝ զօրաւոր և խաղուն, և երգելու մեծ յարմարութիւն ունենալով, ժողովուրդն այնչափ զգացուեցաւ անոր աւետարանէն, որ « Ո՞վ է այդ սարկաւազը, ինչ քաղաքէ է », կը հարցնէին իրարու, և չափէ դուրս պատուեցին զինքը՝ որչափ ժամանակ որ կարին մնաց:

Այն ժամանակ Հայերուն մէջ խառնաշփոթ զոտափար մը կը տիրէր արեւմուտքի մասին. ազգութիւն և կրօնք շփոթելով իրարու հետ, ֆրանկ անունով կը ճանչնային կ'ըստացայի բոլոր ժողովուրդները: Ո՞վ որ հայուն հաւատքը չէր գաւանդեր՝ ֆրանկ էր, և այդ անունէն տարօրինակ խորշում մ'ունէին, որ միշտ աղետալի եղած է ազգերնուս ամէն մասամբ: Ի հարկէ այդ ազիտութեան մէջ էր նաև Մխիթար սարկաւազ: Գեռ կարնէն ելած չէին, երբ օր մը հայ քաջանայի զգեստով կրօնաւոր մը այցելութեան եկաւ Միքայէլ եպիսկոպոսին, որ տունը չի գտնուելով, կրօնաւորն հարցուց Մխիթարայ՝ թէ ո՞ր գնացեր էր և երբ կրնար զինքը գտնել: Անոր հնչումէն և շեշտէն հասկցաւ Մխիթար՝ թէ օտարազգի քաջանայ մ'էր իրեն խօսակիցը. յարգանքով ներս ընդունեցաւ զինքը, և խնդրելով որ սակաւ մի սպասէ, վասն զի եպիսկոպոսն շուտով պիտի վերադառնար, հարցուց՝ թէ ո՞վ էր ինքը, ինչ ազգէ և ո՞ւսկից: Քաջանայն, որ յիսուսեան կրօնաւոր մ'էր, պատասխանեց.

— Ես ֆրանկ քաջանայ եմ:

— Ի՞նչ ազգ է ֆրանկն, հարցուց Մխիթար, ի՞նչպէս է իրենց քրիստոնէութիւնն, ունին աւետարան և միւս սուրբ Գրքերը, և այլն:

— Այո՛, պատասխանեց կրօնաւորը, ձեզի պէս մենք

ալ կը հաւատանք Քրիստոսի, կ'ընդունինք աւետարան և Ս. Գիրքը:

Այդ խօսքերը և ուրիշ անդեկութիւնք Արտապայի մասին՝ Մխիթարայ մօզին մէջ նոր լոյս մը ծագեցին. թառ սիրտը դէպ ի արեւմուտք, ուր Քրիստոսի կրօնքն աւելի ազատօրէն կը պաշտուէր. կարօտ մը զգաց այն աշխարհին, ուր կարգ և օրէնք կը տիրէին, ուր զիտութիւնք և արուեստք կը ծագկէին, ուր մարդիկ աւելի երջանիկ կ'ապրէին: Քայց ի՞նչպէս կարելի այնչափ լեռներ և ծովեր, ի՞նչպէս յաղթել այնչափ արգելներու... Այս խորհրդածութեանց մէջ ընկղմեր էր Մխիթար, երբ հասաւ Միքայէլ Կպիսկոպոսն: Քանի մ'օրէն թողուցին Արբին քաղաքը, և ուղևորեցան դէպ ի Էջմիածին, նոյն նեղութիւնները և վշտերը կրելով ճանապարհին մէջ՝ ինչ որ առաջ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Միտիթար կը հասնի Էջմիածին — Այն ժամանակի կաթողիկոսն Նաճապետ — Սաստիկ աչքի յաւ մը կ'ունենայ. — Կ'ելմէ Էջմիածնէն և շորվիրապի վանքը կ'երթայ. — Սնամայ կզգին և վանքը. — Հոն կ'երևի իրեն Ս. Աստուածածին. — Կը թողու Սնամ և բասնոյ վանքը կ'երթայ, ուր եկեղեցւոյ լուսարար և ազայոց զատիարակ կ'ըլլայ. — Կարոյ Աւտիք եպիսկոպոսին յարուցած կրօնական շփոթութիւնք. — Միտիթար կը սկսի քարոզել իրեն ճշմարիտ ճամոզումները և պաշտպանել զանոնք. — Կը դառնայ Յայրենիք:

Պարնան մօտ, Հաւանօրէն փետրուար ամսոյն մէջ՝ 1692 տարւոյն, Էջմիածին Հասան, ուր մեծ պատուով ընդունուեցաւ Միքայէլ եպիսկոպոսն: Գեո Հագիւ 60 տարի կ'ընէր՝ որ Էջմիածնի վանքը բարեկարգ վիճակ մ'առեր էր. անկէ առաջ՝ տարիներով երեսի վրայ թողուած, անրնակ, աւերակաց կոյտ մ'էր, ինչպէս կը նկարագրէ մեզ Առաքել պատմիչ¹, որուն պատճառը կու տայ, « վասն զի կաթողիկոսունքն² անդ յԷջմիածին ոչ բնակէին, այլ յԱրևան քաղաք... և կամ ի շրջագայութիւնս աշխարհաց³ » . իսկ այն սակաւաթիւ արեղայք կամ վարդապետք, որոնք հոն կը բնակէին, մշակութեան պարագելով՝ տարւոյն մեծագոյն մասը գիւղորէից մէջ կ'անցունէին: Էջմիածնի զիխար բարեկարգողն եղաւ Մովսէս Գ. կաթողիկոսն⁴:

1. Առաքել. Ի՛Գ. 252-5:

2. Գուրթ Եէն սկսեալ մինչև Մովսէս Գ. (1586 - 1629):

3. Առաքել. Ի՛Գ. 254.

4. Սա՛ լուսաճիտ անձ մ'էր, Հեռու մտիտանշութեան, որ Իլվովի կամ Լեոպոլտոյ եպիսկոպոսին՝ Նիկոլայոս Թորոսեանի խնդրոյն մէջ՝ շատ խոհական ընթացք մը բունեց, այնպէս որ մեզ պրակեցաւ իսկ ի-

Յաջորդք ևս շարունակեցին նայն բարեկարգութիւնքը, որոնց հետեւող մ'եղաւ այն ժամանակի կաթողիկոսն ալ, Նաճապետ եղեսացի, ձեռասուն աշակերտ Եղիազար կաթողիկոսին, որուն յաջորդեց 1691 տարւոյն: Սա, իւր նախորդաց նման, շատ շինութիւններ ըրաւ Էջմիածնի և ուրիշ վանքերու մէջ. սակայն չի կրցաւ առջևն առնուլ այնչափ անկարգութեանց, որոնք տիրեր էին վանքերուն մէջ. « Կարգ և կանոն առաջին կաթողիկոսացն քայքայեցաւ ի սուրբ աթոռոցն և յամենայն վանորէից՝ վասն թոյլ տալոյ նոցա, — կ'ողբայ ժամանակակից և ականատես պատմիչը Զաքարիա սարկաւազ, — զի ամենայն առաջնորդք ըստ կամաց իւրեանց առնէին, և կաթողիկոսացն ոչ ինչ լինէր փոյթ. զի ինքեանք, զոր ինչ յիւրեանց աշխարհին վարեալ էին, զնոյն և աստ առնէին¹ »: Նոյն պատմիչն ուրիշ տեղ մը որոշակի իրեն ժամանակի կաթողիկոսին վրայ դարձնելով խօսքը, որ էր վերոյիշեալ Նաճապետ եղեսացին, յետ գոփեստիւք յիշելու, թէ « Կաթողիկոսն Նաճապետ կայր յիւրում գործս ի սուրբ Էջմիածին, և յաւելոյր շինութիւնս ի սուրբ աթոռն Էջմիածին և յամենայն վանորայք », կը յաւելու, մեղադրելով անոր խիստ բնաւորութիւնը, « րայց կարի սաստիկ էր ի վերայ յանցաւորաց, և եթէ ոք պակասութիւն ինչ գործէր, կալեալ հրապարակաւ կախէր և գանալից առնէր, և տուգանէր մարմնաւոր իշխանութեամբ. հարէր զմօրունն և գանգուր, և արկանէր ի բանտ և շղթայէր: Եւ այսպէս ահարկութեամբ կայր ի վերայ ամենայն եկեղեցականաց և քահանայից² »:

բեկներէն: Այլ ինչոյն պատճառաւ յատուկ թուղթեր գրեց « իոնարս և մաղթողական բանիւ առ թագաւորն Լեւոյ (Սիկիմոնոյ) և առ նորին իշխանս, և առ արքեպիսկոպոսն քաղաքին Իլովայ՝ որ յազգէն Ֆրանկաց, նա և առ փափն (Ուրքանոս Ը) » (Առաքել. Իլ.՝ 295): Իսկ Սահփանոս Ռոյքեանի ժամանակներն « իւրեանց մէջ կը կարդանք (1629 տարւոյն), թէ « Լեօպոլսեցիքն դիմեն առ Մովսէս կաթողիկոսն, յորմէ և ոչ զմի գտանեն սգնութիւն. զի կաթողիկոսն գոյով ուզդափառ՝ նահայ էր նմա զոր արարն արքեպիսկոպոսն » (Կ-ժոյն, Տ-շի-ֆէր+ 2-յոյ, Վիեննաիւ, 1896. էջ 138):

1. Զաքարիա սարկաւազ. Պատմութիւն ևս. Բ. էջ 107. Էջմիածին. 1870:

2. Անդ. էջ 136:

Այս ժամանակս էր որ Մխիթար Էջմիածինն հասաւ, ուր գտաւ աւելի կարգապահութիւն քան ուրիշ տեղեր, շնորհիւ խիստ և պահանջող բնութարութեան կաթողիկոսին, սակայն չի գտաւ իրեն փնտռած հոգևոր կեանքը և ուսումը: Կատարեալ յուսախարութիւն մ'ունեցաւ, երբ տեսաւ թէ հոն աւելի սպասաւոր մ'էր վարդապետին քով քան աշակերտ մը. չկային հասարակաց դասախօսութիւնք, ուր երթար գաս առնուր. փակուած էին առջևը զրազարանք, և նոյն իսկ դուրս կը հանուէր եպիսկոպոսին սենեկէն, երբ նա ուրիշ արեղայի մը Ս. Պողոսի մի քանի թղթոց մեկնութիւնները կ'ընէր: Եպիսկոպոսին սենեկապանն էր, պատրաստ անոր ամէն ակնարկներուն, և ո՛ր և է ակամայ պակասութիւն մ'անգամ կը պատժուէր գաւազանի սաստիկ հարուածով մը, որուն ցաւն օրերով կը տւէր: Այս տառապանաց վրայ աւելցաւ նաև սաստիկ աչացաւ մը, երկար աքնութեանց պատճառաւ: Այն ժամանակ Էջմիածինն սովորութիւն կար, որ կէս զիշերին կ'ելնէին վարդապետք և արեղայք, և յետ ութ կանոն սաղմոսներն ըսելու, զիշերային և առաւօտեան ժամերգութիւնները կ'ընէին: Մկրտայէլ եպիսկոպոսն երեկոյները շատ ուշ կ'երթար քնանալու, որով ստիպուած էր Մխիթար ժամերով արթուն մնալ զիմացը. և երբ հազիւ երկու՝ երեք ժամ կը քնանար, կը հնչէր կէս զիշերին զանգակը, կ'ելնէր ինքն ալ ուրիշներուն հետ եկեղեցի երթալու: Յետ ժամերգութիւնն սւարտելուն, վարդապետք և արեղայք քնանալու կ'երթային դարձեալ. իսկ Մխիթար, եպիսկոպոսին ծառայութիւններն ընելու և հրամաններուն պատրաստ ըլլալու համար, արթուն կը մնար մինչև առաւօտ: Այս տաժանելի կեանքը ակարացուց զՄխիթար: Եկեղեցի երթալ, աղօթել, ծառայել, և այլն, ասոնք ծանր չէին Մխիթարայ նման եռանդուն և խոնարհ անձի մը. բայց զեռ հազիւ եօթնևտասնամեայ, ասոյզ հասակի մէջ, իրնէ արիւնային խառնուածով, պէտք կը զգար քնոյ, որուն նուազութեան պատճառաւ՝ յորդ արիւն իջնելով աչքերուն մէջ, սաստիկ ցաւ մը կը տանջէր զինքը և կ'արգելուր կարգալ: Երբեմն ալ, երբ միւս արեղայք այգի կ'երթային, Մխիթարն ևս հետերնին տանելով, հովերուն զէմ և արե-

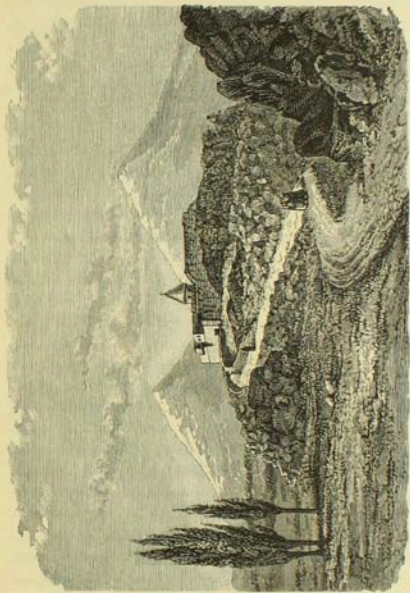
ւուն ներքե կ'աշխատցնէին զինքը, որով ոչ միայն կը սաստկանար աչքին ցաւն, այլ կուրանալու վտանդ ևս կը սպառնար: Եպիսկոպոսն այս ամէն բան զիտէր և անհոգ կը կենար. իսկ պատանին լսիկ մեջիկ կը համբերէր, առանց երբէք արտունջ մը հանելու բերնէն: Ասոնք բոլորովին անօգուտ շեղան Միսիթարայ. նա այդ ճանապարհներով փորձ եղաւ կենաց պատահարներուն. դժուարութիւնք ամբացուցին անոր կամաց տակուսութիւնը. զգաց, շօշափեց՝ ազգին ցաւերուն դարման մ'ընելու անհրաժեշտութիւնը, զոր կարող չէին ընել վանքերը, սորվեցաւ ճշմարիտ վարդապետին պաշտօնը և պարտքը՝ թէ խստութեամբ պիտի չի վարուի և պիտի չի ծառայեցնէ աշակերտը, այլ հայրաբար խնամէ՝ ջամբելով առաքինութեան և գիտութեան կաթը:

Բայց անոր սրտին մեծագոյն կսկիծն եղաւ, հոն իրեն հոգին տանջող ծարաւը զովացնելու իր մը չգտնելն, ցաւերուն արգահատող մը շունենայն, անկեղծ բարեկամէ զուրկ ըլլալն, և որ մեծագոյնն է, խղճին վստահելի ուղղիչ մը չունենայն, որով սարսափելի միայնութեան մը մէջ կը զգար ինք զինքը, ուր պիտի հիւժէր և պիտի մեռնէր վերջապէս իրեն հոգեկան կեանքն: Այս էր որ կը մղէր զինքը թողուլ որ մ'առաջ Լջմիածին, և փութալ Սեւանայ անապատը, զրեթէ երեք օրուան ճանապարհ հեռու Լջմիածնէն, յուսալով զոնէ գտնել հոն հոգւոյն սրնունդ և միսիթարութիւն, հոշակուած ըլլալով նոյն վանքին կրօնաւորաց ճգնութեան համբաւն, թողլով աւժամն ուսման և գիտութեան հոգը:

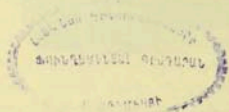
Այն օրերը Լջմիածին ուխտի եկած էր իրեն ծանօթ Սեբաստացի Ստեփանոս անունով մէկը, որ յետոյ մտադիր էր Խորվիրապի վանքը երթալ, անկէջ ի Սեան և ուրիշ շրջակայ վանքերը: Միսիթարայ զօրծին յաջողութեան համար քան զայս աւելի յարմար առիթ չէր կրնար ըլլալ. խօսեցաւ հայրենակցին հետ, յայտնեց իրեն փափաքը, ժամադրեցին միասին երթալ: Բայց ինչպէս ազատիլ վարդապետին ձեռքէն, որուն եթէ հարցնէր՝ պիտի չի հաւանէր թողուլ զինքը. իսկ եթէ զազատու փախչէր, կրնար իմանալ և ետեւէն խնդրակներ զրկելով՝ բռնել զին

քը, որով իրեն բոլոր զիտաւորութիւնք ի դերև պիտի ելնէին: Մխիթարայ՝ ամէն զժուարութեանց բանալին՝ ազօթքն էր. անոր մէջ կը գտնէր խորհուրդ, ուժ և լոյս: Բանկարծ լոյս մը ծագեց մտքին մէջ: Այն ժամանակ Էջմիածնի մատակարարն էր Թէոդորոս եպիսկոպոս մը, բարի և զաղանագած անձ մը. անոր յայտնեց՝ Սեանայ անապատն երթալու և ճգնաւոր ըլլալու մտածութիւնը, և հասկըցուց վտանգը՝ որ կրնար հասնիլ Միքայէլ եպիսկոպոսին ձեռքէն, եթէ իմանար իրեն զիտաւորութիւնը: Նա գովեց պատանւոյն փափաքը, սիրտ տուաւ, յարմար միջոցները և ժամանակը սորվեցուց, և խոստացաւ հարկ եղած օգնութիւնն ընել: Երեկոյէն պատրաստեց ամէն բան. և կէս զիշերին, երբ բոլոր արեղայք և վարդապետք — որոնց հետ նաև Միքայէլ եպիսկոպոսն — եկեղեցի կը գըտնուէին, առանց տեսնուելու ելաւ վանքէն, և մօտիկ գիւղին մէջ գտնելով իրեն ծանօթ Ստեփանոս ուխտաւորը, որ կը սպասէր իրեն, միասին ուղղուեցան դէպ ի Խորվիրապի վանքը: Առաւօտուն՝ տեսնելով Միքայէլ եպիսկոպոսն որ շերտեր փոքրուորը, շատ փնտռեց զինքը, և վերջապէս իմանալով եղածը, փութով ձիաւոր խնդրակներ զրկեց ետեւէն՝ բռնելու և ետ դարձնելու: Բայց Աստուած, որ կը հսկէր Մխիթարայ քայլերուն վրայ, անոնց միաքը և աչքը փակեց, շիմացան ինչ ճանապարհով և ո՛ր գնալնին, և յուսահատած ետ դարձան: Մխիթար երկու ամիս միայն կեցաւ Էջմիածին:

Երկու ուղևորք երթալով հետիտն, զրեթէ մէկուկէս օրուան մէջ հասան Արտաշատու զղեակը, ուր մինչև այսօր կը տեսնուի ընդարձակ դաշտի մէջ, փոքրիկ քարաբլրի մը վրայ կանգնած, Ս. Լուսաւորչի Խորվիրապ վանքը, որ կը նայի երկու Մասիսներուն, — հայութեան անանց կոթողներուն, — և կատաղի Երասխին՝ որ հոս սանձած իւր ողբերգակ ալիքներուն վաղքը, շուգեր շուտով թողուլ այդ յիշատակաց վայրերը: Պարսպապատ վանքին տեսքը հեռուէն զղեկի մը գաղափարը կու տայ: Փոքրիկ քարալէն եկեղեցւոյն կամ մատրան սեղանին ճիշդ ներքև կը գտնուի Վիրապը, զմրեթաւոր ծածքով, նեղ և փոքր գուբ մը, ուր իջնելու համար կայ սանդղիկ մը: Մեր երկու

Խորհրդանշական վանք.

ուղեորք կատարելով հոն ուխտերնին, ուղղուեցան նոյն պէս հեախտան դէպ ի Սեանայ անապատը:

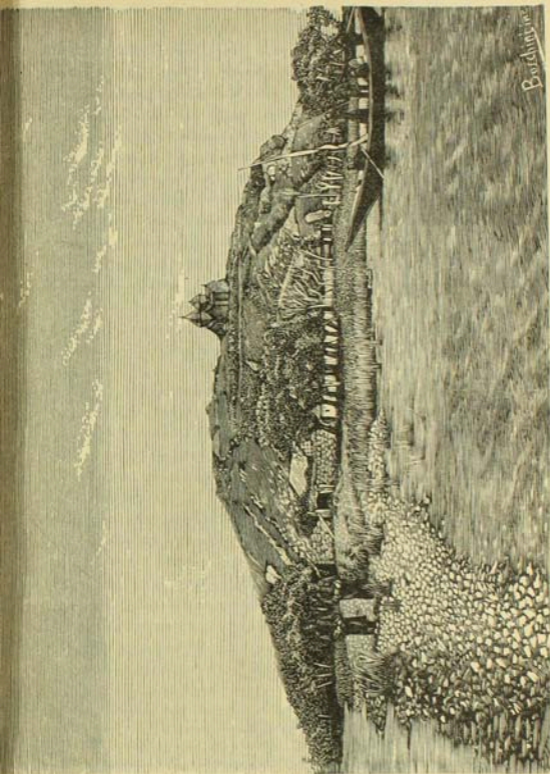
Կանաչ լեռներով և ձիւնապատ սարերով շրջապատուած, ծովէն գրեթէ 1500 մետր բարձրութեան վրայ, դիւթական երևոյթ մը կը կարծես տեսնել, երբ յանկարծ դիմացդ կ'ելնէ ծիծաղկոտ և մութ կապտագոյն լիճ մը, մօտ 75 մղոն շրջապատով, որուն միջէն դուրս կը ցցուի հրաբլիսային նիւթերէ կազմուած բլրաձև կոյտ մը, ուր կ'երևին սև քարերէ շինուած վանք մը և գմբեթաւոր եկեղեցիք: Գա՛ Սեանայ լիճն է իրեն համանուն կղզիով: Այդ բարձրութեանց վրայ կը բնակին մարդիկ, որոնք երկնից համար միայն կ'ապրին, բնութեան ահեղ տեսարաններով յափշտակուած, ուր անոնց՝ Արարչին ուղղուած օրհներգն է միայն որ կը լսուի խոր լուսթեան մէջ, խառնուած ալիքներուն խուլ մանչիւնին հետ: Հոն ծովը, իրեն յարասև փոփոխութեամբք, աշխարհի յեղյեղուկ տեսիլը կ'ընծայէ՝ զինքը դիտող արեղայից, և կը բարձրացնէ անոնց մտքերը դէպ ի այն կեանքը՝ որ երբէք չի փոխուիր: Այդ վանքի շինութիւնն եղած է Թ՛ դարուն վերջին քաւորդին, 874 տարւոյն, Մաշտոց վարդապետի ձեռքով: Սա, մենասէր անձ մը, զգուած աշխարհէ և կենաց աղմուկներէն, իւր սրտին միակ յարմար տեղ գտաւ այդ բարձր, անմատչելի և ամայի կղզին: Բայց անոր սրբութեան և գիտութեան համբաւն առաւ ձգեց ետեւն, ոչ միայն բազմութիւն մը միանձնասէր մարդոց, այլ և իշխանագուն անձանց, որոնց թախանձանաց զիջանելով, — զոր և տեսիլ մը կը հաստատէր, — չինեց Առաքելոց և Ս. Աստուածածնի եկեղեցիները, և անոնց չորս բոլորը՝ խըցիկներ արեղայից համար: Այս է Սեանայ վանքին կամ անապատին սկզբնաւորութեան պատմութիւնը: Այդ վանքին արեղայք հաշակուած էին իրենց ծոմապահութեամբք, աղօթքներով և ուրիշ ճգնութեամբք, զորս աչօք խկ տեսաւ Մխիթար, և ինքն ալ խառնուեցաւ անոնց մէջ, իրեն եռանդուն աղօթքով և խիստ մահացուցմամբք զարմացնելով այնչափ տարիներու ճգնաւորները: Բայց գիտէր թէ ազոնք՝ սրբութեան սանդուխք են միայն, որոնցմէ շատերը կը վերելակեն՝ առանց հասնելու երբէք զագաթը:

Սիրեց նա վանքին դիրքը, միայնութիւնը, ուր ներան-
ձնասէր հոգի մը ոչ միայն կը լսէ Աստուծոյ ձայնը, այլ և
կը զգայ անոր ներկայութիւնը. միայնութիւն մը՝ զոր կա-
րող էր ինքն արգասաւոր ընել հոգեւոր և գրաւոր աշխա-
տութեամբք, եթէ շակոսէին միջոցք: Կապուեցաւ սիրտը
վանքի առաջնորդին, որ Մխիթար կը կոչուէր, և վանա-
կանաց հետ, որոնք հասկնալով Մխիթար սարկաւազին ա-
ռաքինի հոգւոյ և գերազանց մտքի տէր ըլլալը, ամէն սէր և
մեծարանք կը ցուցնէին իրեն, և կը յորդորէին զինքը՝ որ
վանքին մէջ մնայ, շուգելով կորսնցնել առաքինութեան
այնպիսի կենդանի օրինակ մը: Սակայն կրօնաւորական
կենաց մտաին՝ հոս ալ յուսախար եղաւ: Գատարկ մը կը
զգար հոգւոյն մէջ, զոր մինչև այն օր ոչ մէկ բան չէր
կրցած լեցնել: Գիշերուան մէջ խարխափող մ'էր, որուն
առջևէն կը փախչէին իրեն փնտաածները: Խոր թախծու-
թեան մէջ ընկղմած, ցաւերու բեռին տակ ճնշուած, հեղ-
ձամղձուկ, մտաւ գիշեր մը եկեղեցին: Խորանին վրայ
պատկեր մը կար Տերամօր¹, որուն վրայ կը զարնէր աւ-

1. Սեանայ այս Հրաշագործ Տերամօր պատկերն այժմ կը գտնուի
Էջմիածնի թանգարանը: Մերօրք արքեպիսկոպոս Ամբաստանց և Մա-
կար եպիսկոպոս Բարխուդարեանց լուսանկարել տալով ուոյն պատկերը,
որուն առջև կ'ազօթէր Մխիթար սարկաւազ՝ Սեան գտնուած ժամա-
նակ, զրկեցին մեզ ամենայն ազնուութեամբ, որոնց կը յայտնենք չրա-
զարակաւ մեր անկեղծ շնորհակալութիւնքը: Մերօրք արքեպիսկոպոս
զրկած է նաև ուոյն պատկերին մանրամասն նկարագիրը առ Գեր. Հ.
Ղևոնց վ. Աւիշան, զոր բառացի կը գնենք հոս.

«Նախ՝ Տիրամօր գլխին ձգած մուխ կապտազոյն միակտոր
քօղը՝ ունի տեղ տեղ երկար սև գծեր, որ պէտք է համարել շալի
դեղիմ ծաղուածքը: Ետի ստտառը ծիրամեզոյն երկի՝ եզերքը
գծերով: Պատմուսանն վարդազոյն բաց կարմիր՝ ծալքերը կար-
մրազոյն գծերով: Դէմքը մալմնազոյն սպիտակախառն և վերին
ստալմանի սրարկեշտազոյն երկի՝ վայել երկմից թագուսի Տի-
րամօր: Դիւի բակ տուսած շրջանակը՝ դեղմախառն սպիտակ:
Աշակողման կուրծքի մօտ մի փոքր տեղ այրուած է, ի հար-
կէ վառած մոմերից:

Երկրորդ՝ Յիսուս մանուկն՝ որ 7-8 տարեկանի հասակով
երկի՝ խաչափայտն ի զիրկն, ունի լայնաթև սպիտակազոյն

about 1900.

Bordino

կայծ լսողների մը գողգոթուն լոյսը: Այդ պատկերին առջև գեախն ինկաւ Մխիթար, լռիկ, արտասուաթոր աչքով, մերթ ընդ մերթ խոր հառաչ մ'արձակելով, որ կամարներուն բախելով՝ կը փշրէր բիւրեղի նման, և հաղորումէկ արձագանգներով կը ծածանէր օդին մէջ: Բայց սրտին ձայնն ելաւ ամպերէն վեր: Աչքը յանկարծ վեր դարձուց, մնաց այնպէս երկար՝ աներևոյթ տեսեան մը յառած, որուն հետ կը խօսէր, և դէմքին վրայ կը փայլէր մերթ ժողիտ մը, մերթ զգացում մը՝ որ չի բացատրուիր: Ատուածամայրը, զոր մանկութենէն իբրև մայր մը սիրեր էր, երևանալով իրեն՝ փառաւորեալ կերպարանաց մէջ, ծաղկենկար զգեստուք, երկու կուսանաց ընկերակցութեամբ, կը հարցնէր թէ Բնչ կը խնդրէ: Մխիթար հիացած, յափշտակուած, կը մոռնայ՝ խնդրելէքը, շղիտեր ինչ պատասխանել, և վարանած կ'ըսէ. « Այն կ'ուզեմ, Տիրուհի, ինչ որ Դու կ'ուզես » . — « Եղիցի », կը պատասխանէ Տերամայրը, և տեսիլը կը վերանայ: Արթընցաւ պատանին բոլորովին

բանկոն՝ մանուշակագոյն գծերով: Դէմքը՝ բաց կարմրախառն մարմնագոյն, Ձեռքին զրկած խաչափայտն է ընկուզի փայտի գոյն՝ լւր խառայններովն: Դիմի բակ տուած շրջանակը դեղմագոյն՝ հազիւ նշմարելի՝ կապոյտ գծով որոշուած: Չափ ոտի ծնկամ վրայ՝ համդերձ սյրուած . ի հարկէ ուխտաւորաց փուռած մոմերից:

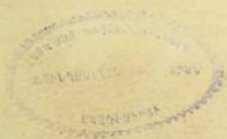
Երրորդ՝ Տիտուսի ոտների ներքև փռուած են 30 արծաթիք և ուրա մօտ չարչարանաց գործիքներն, զոր օր . մուրճ, ազցան, եղեգնափումնչ, խարազան, գեղարդն սուրբ, սպունգն քացախի, և այլն: Աջ կողմից երևին մի ձեռքի մատներ սևագոյն՝ դէպ ի չարչարանաց գործիքները մեկնած . իսկ ձախ կողմից երկու փոքր քառակուսի տուսի ամորոշ (մարտի քուեսայ): Պատկերների շրջապատը և վերին մասն՝ է կապտագոյն կամ երկնագոյն . իսկ ներքին մասն՝ Զրխտոսի ծնկներից սկսած՝ է մութ սպիտակ գոյն » :

Այդ պատկերը 500 տարուան նութիւն ունի, բառ վկայութեան վաղարշագատ բնակող պատկերասան Առաքել Սաղիենեանցի. ինչպէս կը գրէ Մկերտիք արքեպիսկոպոս Ամրատեանց: Մեր փորագրել տուած Տերամորոյն պատկերն կը ներկայացնէ իրեն նախնական վիճակը, ինչպէս տեսած է Մխիթար Աբրահայրն:

կերպարանափոխ եղած, զօրացած, զուարթացած, յուսալից, Զունեցաւ այնուհետեւ այլ ևս տխրութեան ամպեր միշտ պայծառ և հանդարտ էր հոգին, ամենէն աւելի ծանր և վհատեցուցիչ պարագայից մէջ. նա նշմարեց այդ Եղիցիին մէջ — որուն հաւատաց բոլոր հոգւով — իւր ապագայ գործին յաղթանակը. մենք ևս նոյն հաւատքն ունինք այդ Եղիցիին վրայ, յորում կը գտնենք ապաստան և քաջալեր՝ մեր դէմ յարձակող փոթորիկներուն մէջ: Մխիթար այնուհետեւ նոյն շի մնաց, և այն օրէն վերջն է՝ որ ունեցաւ մեծագոյն դժուարութիւնները և տաղնապող ճշգնածամերը: Ի՞նչ էր ուրեմն որ այդ մեծ այլափոխութիւնը բերաւ վրան. Ի՞նչպէս բացատրել զայդ: — Այն ժամէն հասկըցաւ նա որ մինակ չէր այդ գործին մէջ. տեսաւ գիմացը զձուած ուղի մը, լուսաօր, որուն ծայրը պիտի հասնէր յետ երկար և ասժանելի վշտակութեանց, յետ շատ մը փոթորիկներ անցնելու զիսուն վրայէն: Այդ գէպքերուն մէջ լոկ բնական գիպուած մը, մարդկային ուժ մը կամ խեղք մը, կամ բախտի ո՞ր և է յաջող պատահար մը տեսնել, գործին խկութիւնը չըմբռնել ըսել է: Միով բանիւ, այդ տեսիլը Մխիթարայ կենաց որոշիչ կէտն եղաւ: Մինչև այն ժամանակ այցելած տեղեաց մէջ՝ միայն Սեանն եղաւ, որ միշտ անուշ տպաւորութիւն մը թողուց անոր մտքին մէջ:

Հազիւ շարաթ մը կամ քիչ մ'ալ աւելի մնալով Սեանայ վանքին մէջ, որոշեց զայն ալ թողուլ և գառնալ Սերաստիա, ուր նոր ուղղութիւն մը պիտի տար գործերուն: Նոյն տարւոյ (1692ի) ապրիլ ամսոյն վերջերը կամ մայիսին սկիզբները, իրեն ուղեկից Ստեփանոսին հետ Երևան քաղաքը գնացին, ուր քանի մ'օր սպասելով, Կարին գնացող կարաւանին հետ միացան: Եղանակը մեղմացած, գարունը ծաղկազգեստ պճնած էր ճանապարհները. առանց նեղութիւն մը կրելու այս անգամ, մերթ հետիոտն և մերթ զբաւառով, հասան Բասենոյ Աստուածամօր վանքը¹, Կար-

1. Այս վանքին համար կ'աւանդուի, թէ շինուած ըլլայ Գրիգոր Մագիտարոսէ, որ թագուած է եկեղեցւոյ ձախակողմեան դրան առջև, քարաշէն սաղարի ներքև: Կը պատմուի նոյնպէս, թէ ժամանակ ժամանակ այս վանքին մէջ սպասուածներ են նաև կաթողիկոսուէք, փախելիով

Նամուսիւմ գատկերի Տիրամօր Մանայ.

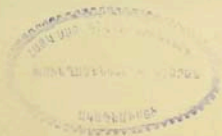
նէն միօրեայ ճանապարհ հետու, Հասան — Գալէի յրի-
բանի կոչուած լերան արեւելեան ստորոտը, զուարճալի
ըլլոյ մը վրայ շինուած, որուն զիմացը կը տարածուի
զալարագեղ գաշտավայր մը, ուր զարձեալ Երասին է որ
կը կենդանացնէ զայն իրեն մանուածաւալ պտայաներով:
Երկու ուղեորք զիշերը վանքին մէջ անցուցին: Առաջին
այցելած տեղերնին եղաւ Լեկղեցին, Ս. Աստուածածնի
նուիրուած, թէ և փոքր, բայց զեղեցիկ և զմրեթայարկ:
Ժամատան մէջ, ճիշդ դրան զիմաց, Աստուածամօր պատ-
կեր մը տեսաւ Մխիթար, որ շատ կը նմանէր իրեն երեւ-
ցած Տիրամօր կերպարանքին. ուրախացած՝ ծուծը զրաւ և
աղօթեց եռանդագին: Յետոյ զնաց վանքի առաջնորդին՝
Մեղբիսեթ Եպիսկոպոսին աջը համբուրելու և յորդանք-
ներն ընելու, որ տեսնելով պատանւոյն համեստ և շնոր-
հալի վարմունքը, և լսելով անոր հանճարեղ խօսքերը,
սիրտը կապուեցաւ և յորդորեց որ վանքին մէջ կենայ և
թեմին տղայոց ուսուցիչ ըլլայ: Մխիթար ևս տեսնելով Ե-
պիսկոպոսին բարեմտութիւնը, և միանգամայն Աստուածա-
մօր պատկերին սիրոյն համար, յանձն առաւ անոր առա-
ջարկը: Երկրորդ օրը, ուղեկցին հեռ քանի մ'օրուան հա-
մար քաղաք զնաց գործերը կարգադրելու, ուր ծնողաց ի-
րեն զրկած զգեստները գաւաւ, որոնցմէ պէտք եղածն
առնըլով, մնացածը վաճառեց և անոնց զրամով իրեն կա-
րէոր զբքեր զնեց: Իսկ ուղեկիցը Ստեփանոս մեկնեցաւ
զէպ ի Սերաստիա, որուն նամակ մը յանձնեց ծնողաց
տանելու համար:

Մխիթար հազիւ թէ ոտքը զրաւ քաղաքին մէջ, տարա-
ծուեցաւ համբաւն. զեւ ամենուն բերանն էր անոր անունը,
և կը յիշէին այն աւետարանը՝ որ յուզեր էր բոլոր քա-
ղաքացւոց սրտերը: Կոյն ժամանակ քաղաքին առաջնորդն
էր Աւետիք Եպիսկոպոս, որ լսած ըլլալով Մխիթարայ
համբաւը, ամէն հնարք ի գործ զրաւ զինքն սրտալու-
բայց պատանին, որ շատ խոստումներ լսեր և միշտ խա-
րուեր էր, և այնպիսի վարդապետաց փորձը բաւական ա-

Թշնամիներէն, ուր երկու տեղամ կատարուեր է եւս և մեռնի օրնու-
թիւն:

ներ էր, բնաւ անզիջ շի տաւաւ անոր խօսքերուն. սակայն խոհեմութիւն չամարեցաւ առ ժամն, անոր զայրոյթը չի գրգռելու չամար, երկդիմի պատասխանով մը ազատիլ ձեռքէն: Եւտով թողուց քաղաքը և Բասենոյ վանքը ապաստանեցաւ, և այլ ևս չի դարձաւ Կարին: Վանքին առաջնորդն ամենայն փաստաւորութիւն ջրցուց վրան. իրեն յանձնելով եկեղեցւոյ լուսարարի՝ պաշտօնը և տղայոց դաստիարակութիւնը, — երբ նա դեռաւ չասակ պատանի մ'էր, — զորս եռանդեամբ և խնամքով կը կատարէր. աւելցած ժամանակն ալ աղօթից և չոզեոր գրոց ընթերցման կը նուիրէր: Տեսնելով Աւետիք եպիսկոպոսն թէ Մխիթար չէր երևեր, մարդ զրկեց վանքը՝ որ խոստումներով կամ սպանալեօք չամողին զինքը և Կարին բերին. բայց անյաջող անցնելով ամէն շնարք, կը մտածէր բանութեամբ չանել վանքէն և քաղաք տանիլ: Սակայն չի չամարձակեցաւ, վանքին առաջնորդը քան զինքն աւելի զօրաւոր ըլլալով, որ կորդուացի էր և շատ կորդուացիներ կը պաշէր վանքին մէջ իրեն օգնական. ուստի յուսաւ չատեցաւ, և Մխիթար ապաստեցաւ Աւետիքի ձեռքէն, որ ոչ միայն բուռն և խիստ մարդ մ'էր, այլ նաև տղէտ կրօնական խնդիրներու և մոլեռանդն, որ տարիներ առաջ, ի Քրիստոս երկու բնութիւն գաւանդները, և Քաղկեդոնի ժողովն և Լեոն Ա. քաջանայապետն ընդունողները կը չալածէր շարաշար՝ իրբև չերեախիտս, կամ տէրութեան ձեռքը կը մտանէր՝ իրբև խոսփիչ և ապստամբ: Տակաւին փոթորիկն անցած չէր, շատերուն չոգիներն յուզուած էին, և փոքրիկ կայծ մը կարող էր նորէն արժարծել չրդեհը: Այդ կրօնական կոխներուն մէջ կը մտնէր նաև սամիկ ժողովուրդը, զբրգուած իրենց առաջնորդներէն, որոնք անձնական շահերէ և վրէժխնդրութեան զգացումներէ մղուած՝ քան թէ կրօնական չոգիէ, անմեղներու իրաւունքն և արդարութիւնը սանակոխ կ'ընէին: Մխիթար, շուղելով խառնել ինքզինքը այդ կոխներուն մէջ, վանք քաջուած էր, ուր չանդարտ

1. Մէկուս լուսարարի պաշտօն յանձնել՝ կը նշանակէր ամենամեծ փաստաւորութիւն ունենալ, որովհետև լուսարարին ձեռքն էր եկեղեցւոյ բոլոր արժամեղէն և սակեղէն սպասներու պահպանութիւնը:

Նուիրական պատկեր Տիրամօր.

գլխով կը խորհրդածէր եղածներուն վրայ, և չէր կրնար զարմանքը բռնել, մտածելով թէ ինչպէս կը հալածէին ի Քրիստոս երկու բնութիւն զաւանդները, քանի որ իրենք ևս կը դաւանէին զՔրիստոս՝ ճշմարիտ Աստուած և ճշմարիտ մարդ. բան մը՝ որ յիրաւի միշտ զարմանալի եղած է, և որ ուրիշ կերպով չի բացատրուիր, բայց թիւրխմացութեան կամ ազիտութեան ընծայելով անոր շարժանիքը, ուրիշ մեծագոյն բան մը չըսելու համար: Միտիթար համոզուած էր բոլոր սրտով և մաքով այդ վարդապետութեան ճշմարտութեան, զոր Հոովմայ աստուածաբանութեան համալսարաններուն կամ Ս. Թովմայի Ակոհնացոյ զրքերուն մէջ ուսած չէր, այլ մեր բնիկ վանքերուն մէջ, անոնց խորշերը մուցուած ձեռագիրներէն, և մեր հարց սկզբնագիր կամ թարգմանած զրքերէն. և այդ համոզումը կեանքին հետ չէր փոխեր, ինչպէս ցոյց տուաւ շատ առիթներու մէջ: Կ'ափշէր նա Աւետիքի և անոր համախոհից վրայ, թէ ինչպէս իրենք զիրենք հետեոյ և որդի կը կոչէին այն սուրբ Հարց, որոնց վարդապետութեանց զէմ կը մաքառէին յայտնապէս: Այս բանը զըրզիս մ'եղաւ իրեն, զեւ աւելի պրպտելու նոյն խնդիրները, որոնց մասին ազգիս մէջ ստէպ վէճք և հակառակութիւնք կը ծագէին, և հետամուտ էր գտնելու այն զրքերը՝ որոնք որոշակի անոնց վրայ կը ճառեն: Հայերուն՝ միւս քրիստոնեաներէն կրօնական տարաձայնութեան պատմութիւնը կապուած է Քաղկեդոնի ժողովոյն հետ, որու մասին անճիշդ և կանխակալոյ կարծիքներ ունեցեր է ազգին զիտնական մասն, և իրեն զրքերով կոյր ասելութիւն մը սնուցեր է ժողովրդեան սրտին մէջ անոր անուան զէմ: Միտիթար այ կէս մը ի լրոյ և կէս մ'ալ զրքերէն զիտեր նոյն ժողովոյն պատմութիւնը, անճիշդ և խեղաթիւրուած կերպարանաց մէջ: Օր մը ըսաւ իրեն՝ արեղաներէն մին, թէ լսեր էր ժամանակաւ վարդապետէ մը, որ նոյն վանքին եկեղեցոյն մեծ ճառընտրին մէջ կը գտնուէր Քաղկեդոնի ժողովոյն պատմութիւնը: Աւրախացած՝ իսկոյն եկեղեցի վազեց, գտաւ ճառընտրը, ստուար հասոր մը, մանրագիր, անցուցակ, շուարեցաւ թէ ինչպէս պիտի գտնէր յիշեալ ճառը: Արկար շտեկեց այդ վարանումը. ինկաւ

Տիրամօր պատկերին առջև, որ հոն մօտ կը գտնուէր, և համառօտ աղօթք մ'ըրաւ. յետոյ բանալով ճառընտիրը, առաջին հանգիպած իջին վրայ տեսաւ գրուած. « Պատմութիւն ժողովոյն Քաղկեդոնի որ զուսարեցաւ Հրամանաւ Լեւոնի Հոռովմայ հայրապետին ընդդէմ Եւտիքեայ և Գէոսկորոսի » և այլն: Կարգաց զայն ուշի ուշով, և պարզուեցաւ իրեն համար այդ մութ կէտը. հանդարտ մտքով կշռեց, թէ ո՞ր կողման վարդապետութիւնն էր ողջամիտ. հաւաքեց կարևոր տեղեկութիւնները և վկայութիւնները: Ես՝ իւր անձին համար իտր համոզում մը կազմած, ուրիշներն ալ համոզելու և հակառակորդաց կարծիքները հերքելու փաստերով զինուած, սկսաւ այնուհետև ամէն տեղ և ամէն առթի մէջ համարձակ քարոզել ճշմարտութիւնը: Չուշացաւ առիթը. Բասենոյ վանքին առաջնորդն Հրաման ստացաւ կաթողիկոսէն՝ այցելութեան ելնելու իւր թեմին Ուխտիք¹ և Եարիմ² գաւառներուն, 1693 տարւոյն սկիզբները, հաւանօրէն փետրուարի կամ մարտ ամսոյն մէջ: Առաջնորդը, բարեսիրտ անձ մը, բայց զօրկ եկեղեցական գիտութենէ և անկարող քարոզելու, Տօլթիթայ պատմութենէն զատ ուրիշ բան չունենալով խօսելու, իրեն օգնական առաւ Մխիթար սարկաւազը, զնահատելով պատանւոյն մեծ ձիրքերը, որուն կը յանձնէր կարգաւ Յայրամաւորքը, աւետարանը և անոր մեկնութիւնը, ինչպէս նաև քարոզներ և ներբողաններ խօսիլ իւրաքանչիւր ասներուն: Կը խընէր ժողովուրդը, երբ կը լսէին թէ Մխիթար սարկաւազն քարոզ պիտի խօսէր կամ աւետարանը պիտի մեկնէր: Շատերը, վաղուց արդէն եկեղեցոյ ճանապարհը մոռցած, կը վազէին անոր քարոզներուն, որոնք օծութիւն մ'ունէին, և միւս վարդապետաց քարոզներուն չէին նմաներ: Մխիթարայ անունն երթալով կը տարածուէր, կը մեծնար, անոր շուրջը կը ստուարանար հիացողաց և նախանձտաց թիւը, մինչ առաջնորդն կ'ուրախանար անոր

1. Այդպէս կը գրուի վարդան պատմելի մօտ, բայց հիմակ (ՍՃԷ կ'ըսուի այդ գաւառը, որ կը գտնուի ընդ մէջ Կարնոյ և Արտանուշի (վարդան. Պատմութիւն, էջ 95):

2. Այդ տեսնեն այլալայութիւն մը կը համարուի ՚հին Կամրուան տեսակ, զոր կը յիշատակէ նոյնպէս վարդան պատմելի (անդ. էջ 95):

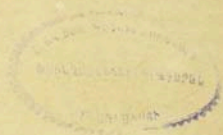
յաջողութեանց վրայ: Շատերն անոր քարոզները լսելով՝ կը
 փափաքէին զինքն իրենց վարդապետ կամ եպիսկոպոս
 ունենալ. միայն Մխիթար էր՝ որ զինքն անարժան կը
 գտնէր այն պատիւներուն, և դեռ կարօտ՝ առաջնորդի և
 խրատներու, որուն համար կ'ուզէր Բասենոյ վանքն ալ
 թողուլ և իրեն հայրենիքը վերադառնալ, մանաւանդ որ
 լսեր էր երկու կուսաններէն միոյն վախճանիլը, և կ'ուզէր
 զոնէ միւս քոյրը տեսնել դեռ չի մեռած: Երբ դեռ վան-
 քին մէջ էր, Բասենոյ մօտիկ զիւղերուն մէջ ժանտախտ
 հիւանդութիւնը ճարակեցաւ, որմէ շատերը մեռան, անոնց
 մէջ նաև նշանաւոր հարուստի մ'որդին, տարեկից Մխի-
 թարայ: Այն ժամանակի սփորութեան համեմատ, մեռ-
 նող պատանւոյն զգեստները և ինչ որ ունէր՝ վանքի ա-
 ռաջնորդին տարին. նա ալ բարեմտարար Մխիթարայ տուաւ,
 որ զգեստի պէտք ունենալով, սկսաւ զործածել զանոնք
 առանց կասկած մ'անգամ անցնելու մտքէն: Վշտանգն
 անխուսափելի կ'երևէր, մանաւանդ Մխիթարայ նման պա-
 տանւոյ մը համար, որ ի բնէ արխատիրտ բլլալով՝ կարևոր
 զգուշութիւններն ի գործ չէր գներ. և սակայն ոչ միայն
 չհիւանդացաւ, այլ առաջինէն աւելի առողջ և կայտառ
 էր: Այնպէս դեռ Բասենոյ վանքին մէջ զանուած ժամա-
 նակ, անոր պարկեշտութեան առաքինութիւնը փորձուե-
 ցաւ երկու անհամեստ կանանց ձեռքով. բայց Աստուծոմով
 զօրացած առաքինի պատանին, յաղթական դուրս ելաւ
 այդ վտանգաւոր պատերազմէն: Մխիթարայ կենսագիրը
 հետևեալ կերպով կը պատմէ այդ փորձութիւնքը. « Ի
 զեղջ միում գաւառին այնորիկ (Բասենոյ) էր կին մի
 այրի, որոյ էր զուտոր միամօր: Եւ կնոջն տեսեալ զառու-
 զութիւն, զուշիմութիւն և զվայելչագեղութիւն Մխիթա-
 րայ, էարկ զաչս իւր ի վերայ նորս. և կամէր հաւանե-
 ցուցանել զնա առնուլ զզուտոր իւր ի կնութիւն: Եւ զի
 առ երեսս ոչ համարձակէր կինն ինքնին յայտնել նմա
 զայս կամս իւր, առաքեաց զամնս յիւրոց անտի խօսել
 ընդ նմա: Իբրև լուաւ զբանս զայս սրբասէր պատանին,
 զայրացաւ և այնչափ խտապոյնս կշտամբեաց զնոսս,
 մինչ զի յամօթ եղեալ՝ ոչ ևս յաւելին կրկնել զբանս իւ-
 րեանց: Այնպէս և յայմէ կնոջէ միոյ վատթար բանիւք

փորձեցաւ նա . և շնորհօքն Քրիստոսի յազնակալ նմա՝ ան-
 փառեց մնաց ¹ » : Այս և ուրիշ նման փորձութեանց զէմ,
 որոնք մերթ ընդ մերթ յարձակելով վրան կը նեղէին
 զինքը, շունէր ուրիշ զէնք՝ բայց միայն ազօթքը . չկար
 վանքին մէջ հոգևոր առաջնորդ մը, փորձ և գիտնական,
 որուն վստահէր բանալ սիրար : Վերջապէս ճարտահաստած
 պատանին՝ վարդապետի մը զիմեց, որ չի կրնալով զա-
 նազանել կամաւորն ակամայէն, աւելի ևս շփոթեց անոր
 արդէն ալէկոծ խիղճը, ըսելով՝ թէ մաքով գործուած մեղ-
 քերն շարագոյն են քան գործով եղածները . այս կերպով
 Մխիթար կորսնցուց բոլորովին սրտի խաղաղութիւնը : Նա,
 որ ապագային մէջ խղճերու ուղղիչ մը պիտի ըլլար, հարկ
 էր որ փորձ ըլլար սրտի բոլոր վերքերուն և տառապանաց,
 անցնէր հոգեկան ամէն վիճակներէ : Նխիթական և բա-
 բոյական վիշաք կամ փորձութիւնք, բաւական է որ մարդ
 չընկճուի անոնցմէ, միշտ օգտակարք են հոգւոյն, կը սըր-
 բեն, կ'ամբացնեն . ինչպէս փոթորկալից հովերն օդը կը
 մաքրեն : Մխիթարայ զգայուն սրտին ոչ նուազ տանջանք
 մ'էր նաև տեսնել, թէ իրեն այնչափ աշխատութիւնք ա-
 շակերտաց վրայ, որոնց դաստիարակ և ուսուցիչ դուեր
 էր, անպատու կը մնային . յետ տարիէ մ'աւելի ամենայն
 խնամքով վարելու նոյն պաշտօնը, տղայք զգալի յառաջա-
 զիմութիւն մը չըրին՝ ո՛չ ուսմանց և ոչ առաքինութեան
 մէջ : Հիմը կը պակսէր անոնց, ընտանեկան կրթութենէ
 զուրկ էին, և Մխիթար դեռ շունէր այն փորձը, զոր ժա-
 մանակով պիտի ստանար :

Այս բոլորը նկատելով, որոշեց հայրենիք դառնալ, ուր
 թերևս Աստուած ուրիշ ճանապարհ մը ցուցնէր իրեն :
 Մեծ ցաւ պատճառեց վանքի առաջնորդին և միաբաննե-
 րուն Մխիթարայ բաժանումը, որոնց համար անզին օգուտ-
 ներ ունէր անոր ներկայութիւնը, և միտքը փոխել տալու
 համար ամէն հնարք ի գործ զրին . բայց ի զօ՛ւր : Թողուց
 նա Ռասենոյ վանքը, Կարին գնաց անձայն և լուիկ, ուր
 Սերաստիա գնացող կարաւանին սպասելով, քանի մ'օր
 իրեն ծանօթ Պօղոս անունով բարեպաշտ և հարուստ մար-

Տոսիլ Միկիթարայ.

դու մը տունը բնակեցաւ։ Սա, ժամանակաւ ուխտի գնացած Հոովմ քաղաքը, զեռ կը յիշէր հիացմամբ հոն տեսած բարեպաշտութիւնը, կրօնից ազատութիւնը, իմաստուն և առաքինի շարդապետները, եկեղեցական գեղեցիկ շանդէաները, մեծ և փառահեղ եկեղեցիները, վանքերը, գրատունները, և այլն։ Ասոնք պատմելով արժարժեց Մխիթարայ հոգին, որ վճռեց հաստատապէս՝ յարմար առթին՝ արևմուտք անցնիլ։ Այն քանի մ'օրը՝ որ հոն մնաց, գիշեր ցորեկ ընթերցմամբ կ'անցունէր, թղթատելով տան մէջ գտնուած բոլոր օգտակար և հոգևոր գրքերը, որոնց մէջ կար նաև Կղ. Կալանոսի եռահատոր գործը՝ Յաղագս միաբանութեան Հայոց ընդ Հոովմեական եկեղեցոյ, և անոնցմէ քաղեց իրեն կարևոր վկայութիւնները։ Շարաթ մը յետոյ, մայիսին վերջերը 1693 տարւոյն, կարաւանը ճանապարհ կ'ելնէր զէս ի Սերաստիա. անոր մէջ էր նաև Մխիթար։

Գ. Լ. ՈՒԽ Գ.

Մխիթար, Սերաստիա հասմելով, Ս. Նշանի վանքը կ'երթայ. — Ամոր ուսումնասիրութեան սօք. — Հոն յանգաւարատից քարոզ մը կը իօսի միարամներուն առջև. — Վարդապետք կը փորձեն զարձեալ իրենց աշակերտութեան որոսլ զիմքը և չեն յաջողիր. — Աչքերը, կուրամալու վտամզի մէջ, կը Ֆիւանդաման և կը ցաւիմ. — Կ'ազատի աշացաւէն — Յովման վարդապետի Ֆեա կ'ուզեորի զէպ ի բերիա:

Մխիթար հասաւ ի Սերաստիա 1693 տարւոյ յունիս ամսոյն: Անբացատրելի է ծնողաց զգացած սուրտութիւնն, երբ տեսան իրենց զաւակը: Նա, ճշմարիտ վանական մը, կը զերազատէր վանքը՝ քան ծնողաց տունը, հողոյն և մտքին լոկ ճարակ փնտռելով, զոր հոն միայն կը գտնէր, ուր զԱստուած աւելի մօտ կը զգար իրեն: Թողուց շուտով ծնողքը, և Ս. Նշանի խցիկներէն միոյն մէջ փակուելով զարձեալ, դուրս հանեց խորշերէն Աստուածաշունչը և սուրբ Հարց զրբերը, որոնք կը գտնուէին հոն բաւական թաւով: Ինչպէս երազ կը սաշէին ժամերը Մխիթարայ համար, աղօթից կամ ընթերցման զբաղած ամբողջ օրը, բաց ի կէս ժամէն՝ յետ ճաշուն, յորում սակաւ մի հանգիստ կու տար յողնած մտքին: Որչափ ուսանելու բաներ կան Մխիթարայ վարուց մէջ: Անոր անխոնջ ընթերցանութիւնն և ուսումնասիրելու սօք, որոնց վրայ չեմ ուզեր բոլորովին լուրթեամբ անցնիլ, կրնան օրինակ մ'ըլլալ իրեն հասակակից պատանեաց: Երբ զիլք մը սկսէր կարգալ, ձեռքէ չէր թողուր, մինչև որ շաւարաւէր ամբողջ և հասու չըլլար անոր բոլոր իմաստներուն. սձով մը և կարգով մը կը կարգար, ոչ նման իրեն շատ հասակակիցներուն, որոնք զրբերու ստէպ փոփոխութեամբ

կ'ուզեն անցունել իրենց ձանձրոյթը: Արբ խրթին բառի կամ իմաստի մը հանդիպէր, առանց քննելու չէր անցնելու և ոչ ալ երկար ժամանակ կը կենար վրան, այլ առանձին տետրի մէջ կը նշանակէր, որ յետոյ նոյն գրքին լուսաւոր տեղեաց հետ բաղդատելով հասկնար կամ գիտնական անձանց հարցնելով տեղեկանար: Անոր ընթերցասիրութեան շափ չկար. ոչ միայն սենեկին մէջ, այլ նաև դուրսը, պարտիզին մէջ, ճանապարհորդելու ժամանակ հետիոտն կամ գրաստի վրայ, միշտ ձեռքը զիջք մ'ունէր: Այլ մէկ առարկայ կամ գրադուռն կարող չէր ցրուիլ պատճառել անոր կամ ետ կեցնել զինքն ընթերցումէն: Ազան օրեր՝ որ առանց ուտելու անցուց, գրքերու մէջ ընկղմած բողբոջին: Վեղեցիկ և յարմար օրինակները կամ վկայութիւնները միտքը կը պահէր, մեծ յիշողութեան տէր ըլլալով, կամ առանձին թղթիկներու վրայ կը նշանակէր, որով երբ հարկ ըլլար քարոզ տալ կամ հոգևոր բանի մը վրայ խօսել, միշտ պատրաստ ունէր կարևոր նիւթերը: Յիշողութեան հետ՝ սուր անգրագարձութիւն մ'ալ ունէր, արթուն և ըմբռնող միտք մը, որ ոչ միայն իրեն գրութեանց՝ այլ և գործերուն մէջ կ'երևի:

Այն ժամանակները Ս. Նշանի վանքն ուխտի եկած էր Գրիգոր անուծով վարդապետ մը. սա անգամ մը ճաչէն վերջը եկեղեցի երթալով աղօթելու համար, ուր կը գրտնուէին նաև վանքին միաբանք և Մխիթար սարկաւազ, տեսաւ բեմին վրայ վարդապետական զեղեցիկ գաւազան մը, հրամայեց Մխիթարայ՝ որ իրեն բերէ զայն տեսնելու: Բերաւ նա, և երբ վարդապետն իրեն դարձուց որ տանի, կատակով ըսաւ. « Ա՛ս քեզ գաւազան իշխանութեան քարոզելոյ զրանն կենաց », և այլն: Մխիթար, իրրև ստոյգ առած այն խօսքը, վարդապետին և բոլոր միաբանից առջև քարոզ մը խօսեցաւ, պարագային յարմար, որ կէս ժամէն աւելի տևեց: Հիացան ունկնդիրք և միաբերան վճռեցին, թէ Մխիթար արժանի էր գաւազանին. բայց նա իրմէ շատ բարձր տեսնելով այն պատիւը, ետ դարձուց գաւազանը: Այնուհետև վանքին աստուածարանը դարձաւ Մխիթար, ով որ տարակոյս մ'ունէր՝ իրեն կը զիմէր:

Նոյն օրերը Ս. Նշանի վանքը կը գանուէր ուրիշ վար-

դասպետ մ'ալ, Յովսէփ անունով, հաշակուած իրր տեղեակ
 իմաստասիրական գիտութեանց: Սա, միացած վերոյիշեալ
 Պրիգոր վարդապետին հետ, կը վիճէր յաճախ Մխիթա-
 րայ հետ այլևայլ կրօնական և աստուածարանական խնդրոց
 նկատմամբ. և ուշիմ պատանին, որ գեռ աշակերտ մ'էր, կը
 յաղթահարէր և կը զարմացնէր զանոնք իրեն պատաս-
 խաններով և զօրաւոր պատճառարանութեամբք: Յովսէփ
 վարդապետ, երբ կը սպառէին փաստերը, մէջ կը բերէր
 ածանց բառերու ազիւտակ մը, զոր բերան ուսեր էր թու-
 թակի նման, և Պորփիրի իմաստասիրական ծառը, սե-
 սերու, տեսակներու, տարբերութեանց, և այլն. և այս-
 պէս՝ պատ ի պատ խնդիրներով կամ խրթին բառեր մէջ
 բերելով կ'ուզէր քողարկել տգիտութիւնը. և շէր զազրեր
 իրեն որսալէն զպատանին, խոստանալով այն բոլոր գիտու-
 թիւնները և աւելին ևս սորվեցնել՝ եթէ իրեն աշակերտէր:
 Ասոնց վրայ աւելցաւ երրորդ մ'ալ, Չօլախ վարդապետ,
 սգէտ մարդ մը, զուրկ ազնուական զգացումներէ և կըր-
 թութենէ, միայն կարգէ դուրս ճգնութեամբք, պահօք և
 ոտնկացութեամբ՝ ճգնաւորի համբաւ ստացած, որ այն ժա-
 մանակները Ս. Նշանի վանքն եկաւ. երբ Մխիթար Էջմիա-
 ծին կը գտնուէր, սա ալ այն տեղ էր, որ տեսնելով պա-
 տանւոյն աչքը արիւնալից, սատանան ապտակ զարկեր է
 երեսիդ, կ'ըսէր, և անոր համար աչքդ հիւանդացեր է, և
 կը խոստանար բժշկել, եթէ իրեն աշակերտ ըլլար: Հիմակ
 որ Ս. Նշանի վանքն եկաւ և Մխիթարայ համբաւն աւելի
 մեծցած գտաւ, դարձեալ փորձեց որսալ զինքը. բայց ի
 զո՛ւր: Ասոնցմէ առաջ, երբ գեռ Բասենոյ վանքն էր, ու-
 բիշ անգամ յիշուած Ղազար եպիսկոպոսն, որուն Մխի-
 թար չի կրցաւ աշակերտիլ, կարնէն անցնելով և լսելով թէ
 նա Բասենոյ վանքը կը գտնուէր, ուղեց դարձեալ մեծամեծ
 խոստումներով և նոյն իսկ անձամբ վանք երթալով իրեն
 աշակերտել զինքը: Պատանին քայլ մ'իսկ տեղի շտուաւ
 եպիսկոպոսին խոստումներուն և թախանձանաց առջև.
 կտրուկ և վճռական եղաւ իրեն ոչը, որուն վրայ յուսա-
 հատած ետ դարձաւ եպիսկոպոսն: Այդ ոչն եղաւ՝ որ ա-
 զատեց Մխիթարայ կեանքը մեծ փորձանքէ մը, որ կրնար
 Հանդիպիլ. որովհետև Ղազար եպիսկոպոսն Էջմիածին եր-

Թալու ժամանակ՝ Պարսից զեապանին խմբին հետ էր, որ Պոլսէն ի Եուստէր (հին Եօջ քաղաքը) կ'երթար. սահմանազըլիին մտա, պարսիկ և օսմանցի զինուորաց մէջ ընդհարում մը պատահելով, կուսին մէջ եպիսկոպոսն ալ վիրաւորուցաւ, և կիսամեռ, արիւնլուայ, հազիւ Էջմիածին տարուեցաւ, իսկ անոր ուղեկիցներէն շատերը սպանուեցան: Ո՞ր գիտէ ինչ պիտի հանդիպէր նաև Մխիթարայ զլիսուն, եթէ անոր ուղեկիցներուն մէջ գտնուէր:

Սերաստիա հասնելէն հազիւ չորս ամիս անցած, հոկտեմբեր ամսոյն (1693ին), յորդ արիւն իջնելով աչքերուն մէջ, բոլորովին կուրանալու վտանգի մէջ ինկաւ, անտանելի ցաւերով, այնպէս որ ստիպուած էր միշտ զոց պաշել զանոնք: Վանքին մէջ իրեն ցաւերուն դարման մը չի գտնելով, ծնողաց տունը գնաց, Բայց ինչ կրնային ընել ծնողք. քաղաքին մէջ չկային աշարոյժներ, ուստի այն կ'ընէին՝ ինչ որ կ'ազգէր իրենց ծնողական դուքը կամ կը լսէին ծանօթներէն. և այսպէս, յաճախ իրարու հակառակ և վնասակար զեղեր ընելով, ցաւերն աւելի կը սաստկանային, և արիւնն՝ փոխանակ նուազելու՝ աւելի յորդութեամբ կ'իջնէր աչքին մէջ: Ոմանք խորհուրդ կուտային այն ցուրտ եղանակին, նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներուն, պաղ ջրերով բաղանիք ընել. այլք՝ զլիսէն աւրիւն աւնուլ, և ուրիշ նման զեղեր: Մխիթար հիանալի համակամութեամբ մը կ'ընէր այդ բոլորը, առանց տրտընջելու բնաւ կամ ճիկ մը հանելու՝ համբերելով այն դառն ցաւերուն, որոնք երթալով այնչափ սաստկացան, որ կը կարծէր թէ սուր սլաքներ կը մխէին աչքին մէջ, և որ աւելի սարսափելին էր՝ կուրութեան վտանգ կը սպառնար իրեն: Անգամ մը, երկայն գիշեր մ'անցուց, անքուն, ցաւերով տանջուած, աղօթքով և հոգևոր երգերով միայն սակաւ մի մեղմելով զանոնք, և անձկագին սպասելով առաւօտուն: Բայց առաւօտը չի հասաւ իրեն, գիշերը շէր հեռանար իրմէ. աչքն բոլորովին խաւարած էր: Աջ աչքին մէջ սև ջուր մ'իջնելով յորդութեամբ, բոլոր բիւրը ծածկեր էր. իսկ ձախ աչքին մէջ՝ ոսպնածև բիծ մը գոյանալով լուսոյն վրայ, կը խափանէր տեսութիւնը: Անբացատրելի է ծնողաց և ծանօթից զգացած ցաւը, երբ կը տեսնէին

ծագիկ հասակին մէջ գրեթէ բոլորովին կուրացած այն
 ազնիւ պատանին, որ այնքան պայծառ և խոստովնալից ա-
 ոււստ մ'ունեցեր էր: Իսկ ինքը Մխիթար, Աստուծոյ
 վրայ դրած յոյսը, ցաւերուն մէջ արիասիրտ և հանդարտ,
 այնչափ միայն լոյս կը խնդրէր՝ որ կարենար առանց ու-
 բիշին կարօտելու, դաւազանով կամ առանց դաւազանի,
 քալել և եկեղեցի երթալ: Բոլոր նոյն ձմեռն անընդհատ
 գիշերներու շարք մ'եղաւ իրեն, տան մէջ փակուած,
 միայն աղօթքով և հոգևոր մտածութեամբք մխիթարելով
 ինքզինքը, ցաւերն երգերով մեղմացնելով, և մերթ Շնոր-
 հալւոյ Գիսուս որդին արտասանելով, զոր կիսէն աւելի
 բերան զիտէր, կը կտարէր ժամանակին միօրինակութիւնը:
 Արչափ կը շինուէին և կը զարմանային այցելութեք, երբ
 զինքը համակամեալ և գրեթէ զոհ կը տեսնէին իրեն վի-
 ճակէն, որուն աղամանդեայ սրտէն բան մ'առած ետ կը
 դառնային: Այն ախոր՝ ցաւալից օրերուն, իրեն մխիթա-
 րութիւններէն մին էր յիշել Աստուածամայրը, որուն սի-
 բով կը զօրովէր: Այդ ցաւագին, լուսոյ կարօտող հոգւոյն
 թախճութեամբ համակուած շեշտը կը զգանք մինչև հի-
 մակ այն ոտանաւոր երգերուն մէջ, զորս յօրինեց այդ
 շրջանին, և որոնց վրայ վերջը պիտի խօսիմ առանձին:
 Ինչպէս կը զուարթանար, երբ քիչ մը տաք հով շնչելուն՝
 դուրս կը հանէին զինքը՝ և մաքուր օդ կը ծծէր, կամ
 ծանօթ և հոգեսէր անձանց տունը կը տանէին, ուր հո-
 գևոր զրոյցներով կը մխիթարուէր: Այս եղաւ անոր կեան-
 քը ձմեռուան վեց ամիսներուն մէջ: Հասաւ վերջապէս
 զարունը, բերելով ամենուն կեանք և զուարթութիւն, և
 Մխիթարայ աչքերուն՝ լոյս: Քաջ աշարոյժ մ'եկաւ Սե-
 բաստիա այն ժամանակները, որ աչքի արիւնը մաքրելու
 զօրաւոր դեղ մ'ունէր, որուն գործածութեան կերպը՝
 զաղտնիք մ'էր, իրեն վերապահած: Աշարոյժը, հիւան-
 դոս մարդ մը, տունէ տուն շրջելու անկարող, հարկ էր
 իրեն երթալ՝ ո՛վ որ կ'ուզէր բժշկուիլ: Մխիթար յանձն
 առաւ բժշկին տունը երթալ, ուր քառասուն օր շարունակ
 կարար այն դեղը գնելով աչքերուն, վերջապէս մաքրուե-
 ցան անոնք, արեան յօրդութիւնը զաղբեցաւ և ցաւերը մեղ-
 մացան: Թէպէտ բոլորովին շանհետացան սև ջուրն և ու-

պնաձև բիծն, բայց այնչափ կը տեսնէր՝ որ քաղելու համար այլ ևս կարօտ չէր մարդու և զաւազանի: Ինչ ուրախութիւն Մխիթարայ և ծնողաց. ինչպիսի գործոյ և շնորհակալութեան աղօթքներ մատուցին Աստուծոյ և Ս. Կուսին: Նա իւր կեանքն արդէն Աստուծոյ նուիրած, կրկին նուիրեց զայն եռանդագին. վանք վազեց դարձեալ, ընդգրկեց իրեն սիրած առանձնութիւնը, զբքերը և խոկումները: Սակաւ ժամանակէն բոլորովին առողջացաւ ձախ աչքն, և կրնար անոյ համարձակ տեսնել և կարգաւրայց աջն դեռ յստակ չէր տեսներ, սև ջուրը կ'արգելուր զայն, և կատարեալ կերպով բուժելու համար՝ խորհուրդ տուին խարան բանալ արտեանաց վրայ, որ ոչ միայն օգուտ չբրաւ, այլ և ջղերուն գալարումն պատճառեց, որով արտեանունքն դէպ ի վեր պրկեցան և կերպարանքը կարգէ դուրս օգեղացաւ. յետոյ խարանն առողջանալով, աչքն ալ բժշկուեցաւ բոլորովին և դիմաց ազեղութիւնը փարտեցաւ: Այնուհետև ազատ ամէն հոգերէ, համարձակ կը քարօզէր վանքին և քաղաքին մէջ ճշմարտութիւնը և ուղիղ հաւատքը, և ոչ մէկ վարդապետ կամ արեղայ սիրտ չէր ըներ իրեն հետ վիճարանել կրօնական խնդրոց նկատմամբ, տեսած ըլլալով թէ ինչպէս զօրաւոր փաստերով ըմբերաներ էր իրենցմէ աւելի գիտունները: Կային շատերը, մանաւանդ բարեպաշտ աշխարհիկ մարդոցմէ, որոնք վախնալով ծածուկ կը պահէին իրենց կրօնական համոզումները: Մխիթար անոնց պաշտպանն էր:

Այս անգամ քիչ ժամանակ մնաց Ս. Նշանի վանքին մէջ. որովհետև Կեսարացի փառասէր վարդապետ մը, Սահակ¹ անունով, ժողովարարութեան համար եկած Սերաստիա, համոզիչ լեզուով մը քաղաքացւոց սիրտը շահելով, բանութեամբ մերժեց նախկին առաջնորդը, Անանիա եպիսկոպոսը, որ խոնարհ և բարեսիրտ անձ մ'էր, և ինքն անոր տեղ անցաւ, հակառակ կամաց Ս. Նշանի միարան-

1. Այլ՝ ըստ Կոնչակի Ս. Նշանի վանքին, մինչ մեր ժամանակագիրն Իւր-յեւ կը կրէ զվարդապետը: Ժամանակին նկատմամբ ալ տարբերութիւն մը կայ. Կոնչակը կը զնէ այդ շէպքը եզոթ՝ 1692ին վերջերք, իսկ մեր ժամանակագիրը կը զնէ 1694ին սկիզբները (Չ. Մատթևուզի. Վերջ. Միտիթ-բոյ. Թ. 1):

ներուն: Այսու շփոթութիւն մը տիրեց վանքին մէջ, ամէն բան վերիվայր եղաւ և այլ ևս աղօթից և ուսման պարագելու ժամանակ չմնաց: Չայս տեսնելով Մխիթար, վճռեց վերջնապէս զործազրել արևմուտք անցնելու մտածութիւնը: Տարիքն առաջ գնացեր էր, դրեթէ իննևտասնամեայ, ամենայն արգելք և դժուարութիւնք հարթուեր էին, նկարուեցաւ զարձեալ մտքին մէջ Հոովմ քաղաքը, որ գիշեր՝ ցորեկ միակ առարկան էր իրեն երազներուն: Արդ այս մտածութեան մէջ էր, Ս. Նշանի վանքն եկաւ իրրև հիւր՝ Յովնան անուետով եւզոսկիացի նորընծայ վարդապետ մը, քսան և վեց տարեկան, բարեմիտ և հեզաճամբոյր բնաւորութեամբ, աշակերտած Կոյժակ կոչուած Պարուստ¹ եպիսկոպոսին: Պիշեր մը վանքին մէջ բնակեցաւ, ուր կը զըսնուէր նաև Մխիթար. երկուքին օրտերը կապուեցան միասին, առանց զիրար ճանչնալու նախնարար. Մխիթարայ քանի մը խօսքը բաւական եղան վարդապետին հասկնալու համար, թէ ինչ ուշիմ միտք, ազնուական սիրտ և մաքուր վարք ունէր նա, և կրնար իրեն ընկեր և օգնական ըլլալ. յորդորեց զինքն որ միասին Արուսագէմ երթան, իրենց ուսումը և եկեղեցական ասպարէզը կատարելագործելու համար: Մխիթար չմերժեց անոր առաջարկը, — առանց ամենեկին հեռանալու Հոովմ երթալու մտքէն, — և յանձն առաւ ուղեկցիլ զոնէ մինչև ի Բերիա, յուսալով ճանապարհին մէջ համոզել զվարդապետը, և փոխանակ Արուսագեմի՝ Հոովմ ուղղել իրենց ընթացքը, ուր միաբան ուսանելով եկեղեցական գիտութիւնները, որոնց ծարաւը կը զգային երկուքն ալ, դառնան հայրենիք՝ ազգը լուսաւորելու:

Մարտին սկիզբները, 1695 տարւոյն, Աերաստիայէն Բերիա գնացող կարաւանը ճանապարհ ելաւ. ուղևորաց թուոյն մէջ կային նաև մեր ծանօթ վարդապետն և Մխիթար սարկաւազը, որոնք կը խօսէին և կը վիճէին նոյն ժամանակներու մէջ ազգը յուզող կրօնական խնդիրներուն

1. Ս. 1689 - 1701 տարիներուն մէջ, Մինաս Ամրեցոյն հետ Արուսագեմայ պատրիարքութիւն ըրաւ քիչ ժամանակ. և յետոյ, 1703ին, Պուլոյ պատրիարք եղաւ տասը ամիս:

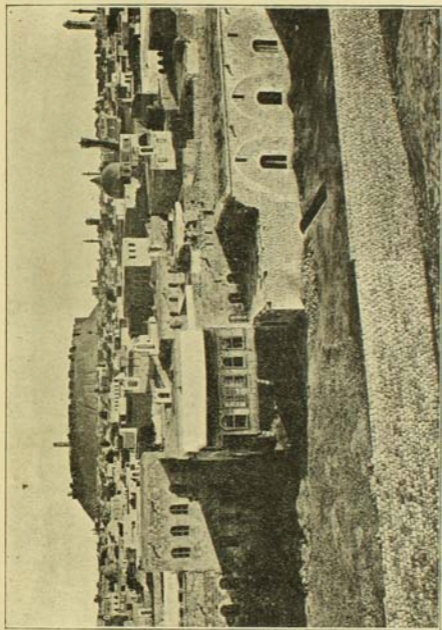
վրայ: Խօսողն էր Մխիթար, և վարդապետը մտիկ կ'ընէր: Չիւնապատ սարեր, սասակալէժ գետեր, ձորեր և դաշտեր, որոնց մօտէն կամ միջէն կ'անցնէին, շի կրցան այն երկուքին ուշադրութիւնը գրաւել և խօսքին թելը կտրել: Պարզ և լուսաւոր խօսքերով կը բացատրէր նա՝ Հայոցս մէջ քրտանկ կոչուած կամ կարողիկէ մասին դաւանութեան ուղիղ և ճշմարիտ լինելը, զոր և կը հաստատէր Աւետարանին և սուրբ Հարց և մեր հին վարդապետաց վկայութեամբք, դուրս հանելով զանոնք յիշողութեան էջերէն: Յովնան վարդապետի նման ուսեալ և լուսամիտ անձ մը, որ կուրօրէն կապուած չէր իրեն համոզումներուն, տեղի տուաւ Մխիթարայ զօրաւոր պատճառարանութեանց առջեւ, և յօժարութեամբ ընդգրկեց անոր վարդապետածները. շի շից այնուհետև կրուսաղէմ երթալու միտքը, և Հոսով երթալու ծրագիրը շինեցին միարան: Ճանապարհի կիսուն, դեռ չհասած Մալաթիա քաղաքը, հանդիպեցան մեծ և սրընթաց գետի մը, նախկին Մելաքը՝ որ այժմ Գարաւսա կը կոչուի, և զարնան եղանակին սովորականէն աւելի յորդացած կը վազէր ուժգնօրէն. կամուրջ չի գտնուելով, հարկ էր զրաստով կամ լողալով անցնիլ, մեծ նեղութեամբ և նոյն իսկ կենաց վտանգով: Հոս ևս փայլեցաւ Մխիթարայ անձնանուիրութիւնը, զոր ամէն առթի մէջ ցուցեր էր: Իրեն զօրաւոր զրաստը Յովնան վարդապետին տուաւ, որով նա յաջողութեամբ անցաւ գետին միւս կողմը. իսկ ինքն անոր տկար զրաստն առաւ, որ գետին սաստիկ հոսանքին շղիմանալով, դեռ մէջտեղ չհասած, վար զլորեց զՄխիթար, որ լողալով կրցաւ ետ դառնալ և ցամաք ելլալ: Ճանապարհօրդներէն մին, զօրաւոր ձիու վրայ նստած, անվտանգ գետին միւս ափը անցուց զինքը, որ թէ և կեանքն ազատեց, բայց կեանքէն ոչ նուազ թանկագին բան մը կորսնցուց, իրեն գրուածներուն ծրարը, արդիւնք այնքան տարիներու և երկար տքնութեանց: Երեք ժամ զրեթէ, մինչև Մալաթիա քաղաքը, ստիպուեցաւ այն թաց զգեստները վրան կրել, զանոնք փոխելու գիւրութիւն չունենալով: Մալաթիայէն շարունակեցին ճանապարհին զրեթէ առանց կենալու, և հասան ի Բերիա մարտին վերջերը:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Միփթար բերիա կը նասնի, որ յիսուսեան շ. Անտոն կրօնաւորին մետ կը ծանօթանայ. — Նա խորհուրդ կու տայ Միփթարայ՝ շիրթայ արեւմտաք. — Վկայագիրքներ կ'առնու ամորմէ և Աղեքսանդրիաց (Խօրէնտէրուն) կ'երթայ՝ նուեկու դէպ ի շուրջ. — Նոյն նուում մէջ կը մտնէ Սըսոյ կաթողիկոսն ալ իտալիա երթալու նամար. — Նաւ կը նանդիպի Կիպրոս կղզին. — շոն կը ճիւղանցանայ Միփթար. — Նաւ կը մտնէ իտալիա երթալու, բայց կը ստիպուի նաւէն Կիպրոս գառնալ. — Կղզոյն մէջ կրած սաստիկ Յիւանդութիւնն և վշտերը:

Բերիա քաղաքը կը գտնուի ընդ մէջ Անտիօքայ և Կիփրաս գետին, ճիշդ կէս ճանապարհին վրայ: Հին ժամանակները Յոյնք Քաղիքոն կամ Քալիքոն (*Xállyβος*) կը կոչէին, որ միջակ կարեւորութիւն մ'ունէր. բայց Արարացոց և Օսմանցոց փրայպետութիւնէն վերջ, Հայեայ անուան ներքեւ, ինչպէս մինչև ցարդ կը կոչուի, Հիւսիսային Սիւրիոյ կամ Ասորոց ամենանոսի և ճարտարուեստ քաղաքը դարձաւ: Կեդրոն մ'էր արեւելքի և արեւմուտքի առեւտրական առնչութեանց և ճանապարհորդութեանց, և այն իսկ քաղաքական տեսակետով մեծ կարեւորութիւն ունէր: Բաղմաթիւ Կերոպացիք կը բնակէին հոն, և այն պատճառաւ շատ լատին կրօնաւորք և քահանայք կը գրտնուէին, որոնք կրօնից հետ՝ եւրոպական քաղաքակրթութիւնն ալ կը տարածէին այն կողմերը:

Միփթար և Յովնան վարդապետ Բերիա հասնելով, Հայոց եկեղեցոյն խուցերուն մէջ իջևանեցան: Յաճախ լատին կրօնաւորաց այցելութեան կ'երթային, մանաւանդ Յիսուսեանց, որոնք շատ ազգեցիկ դիրք մ'ունէին քաղաքին մէջ, շնորհիւ հովանաւորութեան զազդիական պետութեան: Ասոնց մէջ նշանաւոր էր առաքինութեամբ և սա-

Beşiktaş — İstanbul

տուածարանական հմտութեամբ Հ. Անտոն Բովոյլիէ, որ շատ տարի քարոզութիւն ընելով Հնդկաստանի մէջ, փորձ էր արեւելեաց բնաւորութեան և տեղեակ տանկերէն լեզուի: Արկուքն ալ, թէ Յովնան վարդապետ և թէ Մխիթար սարկաւազ, մտերմանալով յիշեալ յիսուսեան կրօնաւորին, խոստովանեցան և կաթողիկէ հաւատոյ դաւանութիւն տուին անոր առջև:

Իւր արտաքին գործունէութիւնը՝ արդելք շեղաւ Մխիթարայ՝ իր ամբողջ էութեամբ կեցրոնանալու ներքին և հոգեւոր մտածութեանց մէջ, կոյր՝ աշխարհի, խուլ՝ իր խոստումներուն: Իր գաղտնի մահացուցմանց թիւն և աստիճանը հեազհեաէ այնքան կ'ստէր, որ անոնցմէ ամենք՝ մեծազոյն սուրբերու վարուց մէջ ալ հազուադէպ են և մարդկային բնութեան վրայ սարսափ կ'աղղեն, ինչպէս, օրինակ իմն, այն՝ զոր Հ. Մատթէոս Լւսոնկիացի կը պատմէ իր Համանակագրութեան մէջ:

Մխիթար՝ մազէ խայթոցաւոր շապիկ մը կը հագուէր. բոյց նա զժգոհ էր. խայթոցները ըստ բաւականի բազմաթիւ չէին, և շապկին նիւթը՝ իր ուղածին չափ պինդ չէր: Աւստի Բերիոյ մէջ եղած ժամանակ, զիմեց բարեկամի մը, և յետ գաղտնապահութեան խոստումն ասնելու իրմէ, շինել տուաւ մաշկեղէն նոր զգեստ մը՝ զոր մերկ մարմնոյն վրայ պիտի կրէր. թիկունքին կողմէ շարուած էին քովէ քով՝ երկաթէ սուր սուր խայթոցներ, որ մեծ խաչ մը կը ձևացնէին. նայնպէս կուրծքին վրայ կային երկու խաչեր՝ նոյն տեսակ խայթոցներով շինուած:

Յիրաւի սուրբեր կան՝ որ եթէ Գիտկեափանոսի և Անտոնի ժամանակ ըլլային՝ զանոնք ազատ պիտի ընէին ո՛ր և է մտածութենէ, իրենք իրենց համար հնարած ըլլալով արգէն՝ ամենէն նոր և անգութ տանջանքները:

Մխիթար Հ. Բովոյլիէի յայտնեց իր միտքը: Աս, ճշմարիտ փորձառու մ'արեւելեան բնաւորութեանց և ողջմտութենէ միայն զրգուած, չի հաւանեցաւ Մխիթարայ այդ մտածութեան, և ա՛լէն կերպով ջանաց մտքէն զուրս հանել, իրրև բոլորովին անտզուտ հայ ազգին, ունեցած գիտութիւնը բաւական համարելով՝ անոր մաւաւր պէտքը լցնելու համար: Մինչդեռ եթէ անգամ մ'ոտք

կոխէր արեւմուտք, պիտի խառնուէր օտար տարերաց հետ, պիտի փոխուէր լեզու, բնաւորութիւնը, պիտի հեռանար ազգէն հօգուով և սրտով. և ինչ օգուտ այնուհետեւ իրեն գիտութիւնը: Այս և նման խօսքեր էին, զորս ստէպ կը կրկնէր Հ. Անտոն օտ Միտիթար: Բայց սա, գիւթուած Հոսովմայ անունէն, բուն թափով մղուած գէպ ի այն բարձր գաղափարականը՝ որ մաքին միակ երազն էր եղած, — ճոխանայ արեւմտեայց գիտութեամբք և դառնայ հայրենիք և յուսաւորել ազգը, — ուշ չէր գնիր անոր խօսքերուն: Վկայագիր մը միայն կ'ուզէր Հոսովմ երթալու. և սրիչ ոչինչ. այնուհետեւ իրականացած կը տեսնէր բոլոր իրեն մտածութիւնները: Յիսուսեանը լսեց, երբ տեսաւ որ Միտիթար չէր ուզեր հասկնալ գինքը. 1695 տարւոյն մայիսի 30ին՝ տուաւ անոր երկու վկայագիր լատիներէն լեզուով, մին՝ փակ և կնքուած, իրենց միարանուածեան գիրոյն ուղղուած, յորում Միտիթարայ հանճարին և հօգուոյն կատարելութեանց նկատմամբ՝ հիացման բառերով կը բացատրէր ինքզինքը. իսկ միւսը՝ բաց յանձնարարագիր մը, որուն մէջ կը խնդրէ ամենէն՝ ձեռնասու ըլլալ և ամէն գիւրութիւն բնծայել անոր. վերջինս ստորագրեցին նաև նայն քաղաքին մէջ գտնուող լատին կրօնաւորաց մեծաւորք՝ և Կարծեց Միտիթար թէ բացուեցան վերջնապէս գիմացը յաջողութեան դռներն, և որ մ'առաջ կը փութար ճանապարհ ելնել, առանց բնաւ գուշակելու թէ սրչափ նեղութիւններ պիտի կրէր դեռ, և պիտի չի հասնէր իրեն փափաքին: Եւ մաքէն չէր անցնէր, թէ այն յուսաւոր առաջնորդը հոգևոր կենաց և ումանց, որուն հետամուտ էր, ինքը պիտի բլար, զոր Աստուած կը պատրաստէր հայ ազգին: Յետ երեք ամիս Բերիա կենալու, Միտիթար սարկաւազ և Յովնան վարդապետ գնացին Ազգեքանդրիտոց՝ քաղաքը, որ Բերիոյ նաւահանգիստն է, ուր գաղղիացի պատրաստ նաւ մը գտնելով, ճանապարհ

1. Այն վկայագրի լատին բնագիրը կը գտնուի գրքիս Յաւելուածի մէջ.

2. Իստեան ճոխանոցին վրայ շինուած, Կիլիկիոյ սահմանակից, որ քնդհանրագէտ իտրեւուերուն կը կոչուի:

պիտի ելնէին զէպ ի Կիպրոս, երբ յանկարծ Հասաւ Սըսոյ կաթողիկոսն՝ Գրիգոր Պիժակ կոչուած, որ Հռոմ կ'երթար եպիսկոպոսի մ'ընկերակցութեամբ. իրենք ալ նոյն նաւուն մէջ մտան: Ասոնց հետ հարկ եղաւ ամենայն խոհմութեամբ և զգուշութեամբ վարուիլ ճանապարհին մէջ:

Նոյն ժամանակները, 1695 տարւոյն, դեռ կը տեւէր Քաղղիացոց և Անգղիացոց մէջ այն թշնամութիւնը, որ ծագեր էր Ստուարտեանց ցեղին վերջին թագաւոր Յակոր Բի առթիւ, որ իրեն կաթողիկէ դաւանութեան պատճառաւ զազակալութեան իրաւունքէն զրկուած, Լուզովիկոս Փ'ի պաշտպանութիւնը խնդրեր էր ընդդէմ Վուլիելմոս Գի, որ իւր քեռորդին էր, և բռնակալեր՝ տիրեր էր Անգղիոյ թագին: Այս պատճառաւ անգղիացի նաւարտակք, որոնք կը շրջէին Միջերկրականին մէջ, Քաղղիացոց նաւերուն վրայ յարձակելով՝ զերի կը բռնէին զանոնք: Քաղղիացի նաւապետն՝ անգղիացի նաւերէն վախնալով, Կիպրոսի առջև խորխոր ձգեց, ուր մի քանի օր կանգ առին. ուղեորք դուրս ելան նաւէն՝ Տուզլա կոչուած ծով եզերեայ աւանը: Սըսոյ կաթողիկոսն ուղերով արեւելեան շքով Հռոմ մտնել, իրեն որսաց զՅովնան վարդապետ՝ խոստանալով եպիսկոպոս ձեռնադրել զինքը. աշխատեցաւ իրեն ձգել նաև զՄխիթար սարկաւազ, նոյնպիսի փայլուն խոստումներով. բայց նա հետի ո՛ր և է փառասիրական ձկառումներէ, մերժեց կաթողիկոսին առաջարկը, մինչդեռ վարդապետն յանձնառու եղաւ միամտաբար, հակառակ Մխիթարայ բարի թելադրութեանց: Սաղամիւս՝ քաղաքէն զրեթէ միօրեայ ճանապարհ հեռու, հայազգի ձգնաւորաց վանք մը կը գտնուի, Ս. Մակար կոչուած. անոր եկեղեցոյն մէջ կատարուեցաւ ձեռնադրութեան հանդէսը, որուն ներկայ էր նաև Մխիթար սարկաւազ: Կղզւոյն օդն անբարեխառն և չափազանց տաք ըլլալով, ևս աւելի յուլիս ամսոյն մէջ, ջուրն ալ ոչ այնչափ առողջարար, — մանաւանդ եթէ գուտ խմուի՝ առանց զինեւոյ, — սաստիկ տկարա-

1. Կիպրոսի արեւելեան ափին վրայ շինուած, Պետիշտի գետաբերանին մտու, որ երկրաշարժէ մը կործանելով նսրէն շինեց զայն Կոստանդիանուս, որուն անուամբ կը կոչուի նաև Կոստանդիա:

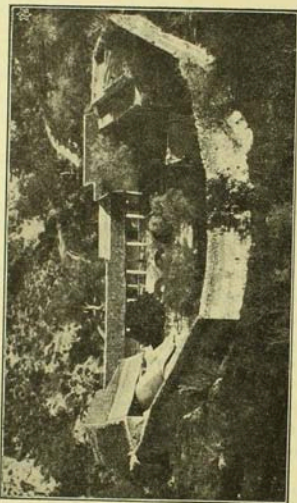
բացաւ Մխիթար և ջերմ ունեցաւ, որ ամէն որ ժամը երեքին կը բռնէր մինչև երեկոյ: Այդ հիւանդութեան մէջ կար, բնական պատճառներէն զատ, երկնից ծածուկ կարգադրութիւն մը, որ կասեցուց Մխիթարայ ընթացքը, սաՀմանեալ ժամն տակաւին Հնչած շրջալով: Գորուս ա- մէն դիւրութիւններով Հանդերձ, Հազիւ թէ հրապուրիչ բան մ'ունին մեզ Համար այն ուղևորութիւնք, ինչ որ ըրաւ նա առանց երբեք յոգնելու, նոյն իսկ երկու և աւելի անգամ- ներ կոխելով երթալով մի և նոյն հետոց վրայէն: Աս զաղափարի մարդն է, որ շի լքանիր դժուարութեանց առ- ջեւ. ձախօղութիւնք կ'ոգևորեն զինքը, ցաւոց և արկածից տարափին ներքև կը դիմադրաւէ խիզախօրէն:

Արբ նաւուն մեկնելու օրը Հասաւ, բոլոր ուղևորք նաւ մտան բաց ի Մխիթարէն, զոր նաւապետն չընդունեցաւ, անոր հիւանդագին վիճակը տեսնելով և վախնալով որ յանկարծ ձանապարհին մէջ կը մեռնի: Սակայն վերջին բույէին, Յովնան եպիսկոպոսին և Մխիթարայ սրտաճմլիկ հրածեշտի ողջոյնները և արտօսրալից աչքերը տեսնելով, յուզուեցաւ և վերջապէս ընդունեցաւ զՄխիթար նա-ւուն մէջ: Պարզեցին առագաստները, և յաջողակ Հով մը կը սահեցնէր նաւը ալեաց վրայէն, երբ յանկարծ ստըր- ջացաւ Մխիթար և կ'ուզէր ետ դառնալ: Կը զգար թէ այն հիւանդութեամբ ստատիկ պիտի տանջուէր նաւուն մէջ, մանաւանդ այնպիսի անյարմար ուղեկիցներով, որուն փորձն առեր էր արդէն. կը մտածէր՝ թէ այն ամառնային այրող եղանակին և ջերմին միջոց, ծարաւէն տանջուած, ուսկից զով և յստակ ջուր պիտի գտնէր ծովուն վրայ, այնպիսի երկար ձանապարհօրդութեան ժամանակ: Արբ այս մտածումներով վարանած՝ Հնարք մը կը փնտաէր, յանկարծ կռիւ մը ծագեցաւ կաթողիկոսին և իրեն ուղե- կից եպիսկոպոսին մէջ, թեթև պատճառի մը Համար, ի մեծ զայթակղութիւն բոլոր ձանապարհօրդաց: Ե՛կ բույէի մէջ, Հոովմ երթալու ծրագիրն աւրուեցաւ Մխիթարայ մտքէն, և կ'ընտրէր ետ դառնալ հիւանդագին և մնալ այն անծա- նօթ և ամայի տեղը, միայնակ, անտէրունչ, քան այնպի- սի ընկերներով Հեռու և օտար աշխարհներ երթալ: Բայց նաւն Հսկայաբայլ կը յառաջէր, ծովու կոհակներն երթալով

կը սաստկանային, և Ախպրոս գրեթէ աչքերնէն անհետանալու վրայ էր. Բ՛նչպէս ետ դառնալ: Բարեբախտաբար նաւուն մէջ կիպրացի վաճառական մը կար, որ քաղաք պիտի դառնար իրեն նաւակով. Մխիթար խնդրեց նաւակաւէն որ անոր հետ Ախպրոս դառնայ: Յովնան եպիսկոպոս և Մխիթար սարկաւազ տուին իրարու հրաժեշտի ողջոյնը արտասուաց և հեկեկանաց մէջ, թերևս յոյս չունենալով ա՛յլ ևս տեսնել զիրար, և բաժնուեցան: Պաղղիացի նաւն պարզած հողմալիբ առագաստները՝ յաջողութեամբ շարունակեց նանսպարհը դէպ յԽտալիա. իսկ Մխիթար, յանձնած ինքզինքն իրեն առաջնորդող աջոյն, դարձաւ Ախպրոսի նախկին ծովափը, անտարակոյս Տուզլա տաւնը, — որոյ անունը շյիշէ մեր ժամանակադիրն, — և գնաց իրեն առաջին իջևանը:

Տեղւոյն բնակիչք յոյն ըլլալով բոլոր, որոնց լեզուն չէր հասկնար Մխիթար և չունէր իրեն ծանօթ մը, մէկ գիշեր միայն մնաց հոն. երկրորդ օրը ստիպուեցաւ գրաստ մը վարձել և երթալ ի Սաղամիւս, կղզւոյն զլիաւոր քաղաքը, ուր կային հայ ընտանիքներ և իրենց առանձին եկեղեցի մ՛ունէին, որուն խցիկներէն մին տուին իրեն: Երեք օր մնաց հոն, հիւանդագին, երեսի վրայ թողուած չի գտնուեցաւ մէկն որ սոյցելէր կամ հագար, կամ գաւաթ մը ջուր տար իրեն: Անշուշտ պիտի մեռնէր հոն, օտարութեան մէջ, եթէ չի գտնուէին մի քանի ազգայինք, որոնք իրենց վրայէն բեռ մը վերցնելու համար՝ քան թէ ի գթոյ շարժեալք, հայ ճգնաւորաց վերոյիշեալ Ս. Մակար կոչուած վանքը տարին ձգեցին, ըսելով «թող կրօնաւորները հոգան ազգային կրօնաւոր սարկաւազ մը»: Այն ժամանակ վանքի առաջնորդն էր Չօլախ վարդապետն, զոր առաջ յիշատակեցինք. բարեբախտաբար այն օրը հոն չի գտնուեցաւ: Արդէն Մխիթար և արեղաներն իրարու բոլորովին անծանօթք չէին. Յովնան եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւնը նոյն վանքին մէջ կատարուած էր, որուն ներկայ ըլլալով նաև Մխիթար սարկաւազ, իրեն և արեղաներուն մէջ անհասոյ գիպուածներ հանգիպած էին: Արթը պատահելուն՝ նա համարձակ կը քարոզէր իրեն կրօնական համոզումները. այն օրէն որ սոթիթ ունեցաւ վի-

ճեղու արեղաներուն չեա կրօնական խնդիրներու մասին, ասելու թեամբ լեցուեցան անոնք **Մխիթարայ** դէմ, ուստի չիւրամեծար ընդունելութիւն մը մտքէն անգամ չէր անցըներ: Այս յիշատի արեղաներէն ոչ մին ուշադրութիւն չի դարձուց չիւանդին, երբ իմացան թէ **Մխիթար** սարկա-

Ս. Մովսէսայ վանքի տեսարան.

ւագն էր. խոնաւ, խարխուղ խցիկ մը տաւին բնակութեան, ուր հոյն և անձրև կը մանէին անարգել, ուր կապերտի կտոր մ'անգամ չկար, և ոչ քրձիկ մը՝ որ վրան ապուր չիւանդը: Խեղճ **Մխիթար**, ասուի վերարկու մը միայն ունէր, որուն կէտը գետին կը տարածէր իբր անկողին, և կէսն

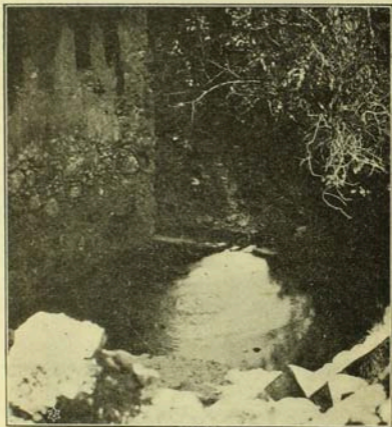
ալ վրան կ'առնուր իբր ծածկոց: Քաղելու անկարող, հոս ալ չունեցաւ այցելու մը, հարցնող մը՝ թէ ինչպէս էր, քիչ մը ջուր կամ կտոր մը հաց բերող. և ստիպուած ծառաւէն և անօթութենէն, տկար և զողոթնուն քայլերով, անձամբ խոհանոց կ'երթար իրեն պէտք եղածն ուղելու: Ծառաներն ալ, աւելի փափուկ սիրտ մը չունենալով քան արեղաներն, կը յանդիմանէին զինքը՝ թէ ինչո՞ւ հասարակաց սեղանի չէր գտնուեր և զիրենք անհանդիստ կ'ընէր. և յետ դառն և կծու խօսքերու, կտոր մը գարեխառն հաց և աղի ձիթապատուղ կու տային, զոր գոհութեամբ ընդունելով խցիկը կը դառնար: Այդ էր իրեն կերակուրն այն երեք ամիսներուն՝ որ վանքին մէջ մնաց¹:

Լաւ ըմբռնելու համար Միթարայ կրած վշտերը վանքին մէջ, կարեւոր է զիտնալ նոյն տեղոյ ինչ ինչ հանգամանքները: Այն խցիկը, զոր տուին իրեն, վանքին սենեկաց տանիքին վրայ շինուած էր, որուն մէկ կողմը դասիվայր ճանապարհ մը կար, ուսկից պէտք էր իջնել՝ երբ հարկ ըլլար պարտէզ երթալ: Վանքէն երեք քարընկէց հեռու կը գտնուէր պարտէզը, որուն մէջ կար ընդարձակ քարանձաւ մը, ուսկից կը բղխէր առատ ջուր, որ կ'երթար մեծ աւազանին մէջ կը թափուէր, քարայրէն տասը կանգուն հեռու, և անկէ կը ծաւալէր պարտիզին մէջ և ուրիշ տեղեր: Հոն շուրջը կը սողար օձերու ահապին բազմութիւն մը, որ սովորական է Ախպրաս կղզւոյն:

Եղկելին օրն ի բուն կը տառապէր ցաւերով, օտարու-

1. Մեր ժամանակագիրը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ նոյն վանքին շրջապատը կեանքը. «Բոլոր տարին շոր պահքով կ'անցունէին. օրը՝ մէկ անգամ միայն կ'ուտէին. կերակուրնին էր՝ խոշած քակույ, կամ սոսք, կամ սխտան, քանջարեղէն և ձիթապատուղ: Հացերնին զուտ ցորենէ չէր, այլ գարեխառն. ընդհանրապէս միայն ջուր կը խմէին: Առատաները կանուխ կ'ընէին, ժամերգութիւնները կ'ըսէին: Բայց այս ամէն շրջապատը նեղ շրջանին ներքին չօգտար կեանքը և կրօնաւորի նարկուր անաքինութիւնները: Կը պահուէին նոյնպէս կենցաղավարութեան պատշաճ կանոններուն դէմ. յետ բոլոր օրը լեզուով և ձեռքով կ'ուրեղաւ իրարու հետ, երեկոցեան՝ հանգստեան ժամուն՝ իւրաքանչիւր օք կըրօր խցին առջև երթալով, թողութիւն կը խնչրէին իրարէ, և երկրորդ օրը գարնեալ նոյն քաները կ'ընէին» (Ա. Դ. Մէլիք-Դեմ, Թ. Թ. 13):

թեան և միայնութեան վշտերով մաշուած, մութ և խոնաւ խցիկին մէջ, որով հիւանդութիւնն երթալով կը սաստկանար և ջերմը դէպ ի մահ կը տանէր զինքը: Ամէն օր, ժամը երեքէն մինչև երեկոյ, օրհասական տաղնապներու և քրտանց մէջ կը տանջուէր, անօք, անօգնական. և երբեմն, այն վիճակին մէջ, գրեթէ ուշաթափ և զգայազիրկ, խցիկէն վար իջնելով պարտէզ կ'երթար, և

Աւազան Միխիթարայ լոզանաց.

ջերմութեան շղիմանալով աւազանին մէջ կը ձգէր ինք զինքը սակաւիկ մի դովանալու համար: Ժամեր կ'անցնէին, և ահա ցուրտ սարսուռ մը յաջորդելով ջերմին, կը սթափէր և խփոյն դուրս կ'ելնէր աւազանէն. և փաթաթուած իրեն սառի վերարկուին մէջ, ուժասպառ, գետին կ'ինկնար և ժամերով կը քնանար աւազանին մօտ, կիզիչ արևուն ներքև և շուրջը սողացող օձերուն մէջ: Երբեմն արևուն

սաստիկ տապը կը մղէր զինքը քարայրին ներսը, ուր
 սաները ջրոյն մէջ ընկզմած, կ'ընկողմանէր թաց քարե-
 րուն վրայ մինչև երեկոյ: Արք զիշերուան ստուերք կը
 թանձրանային շորս բոլորը և ջերմը կը նուազէր, սաք
 կ'ելնէր վանք երթալու. բայց սաքի վրայ կենալու անկա-
 բող, մազլցելով կ'երթար յափաթներս այն դարու վեր քա-
 բուտ ճանապարհէն. տասներկու անգամ կանգ կ'առնուր
 ճանապարհին վրայ, և տասներկու առաքելոց անունները
 տալով, շատ տառապանքով հազիւ կը հասնէր խղիկը,
 ուր կը սպասէին իրեն ուրիշ տանջանքներ. ծարաւն,
 քաղցն, լքման և միայնութեան սարսափն: Այս գէպքը
 մի անգամ միայն չպատահեցաւ, որ վրիպէր վանականաց
 աչքէն, այլ տասն անգամէն աւելի, և սակայն չի գտնուե-
 ցաւ մէկը՝ որուն գութը շարժէր, դեղ կամ դարման մ'ը-
 նէր անոր ցաւերուն, կամ գոնէ զգուշացնէր զինքը, որ
 միշտ մեռնելու վտանգներով պաշարուած, կրնար կամ ա-
 լազանին մէջ խեղդուիլ, մարդաշափ խորութիւն ունենա-
 լով, կամ օձերէն թունաւորուիլ: Բայց կար մէկն որ կը
 պաշտպանէր զինքը, և այն տառապանաց և ցաւերուն
 ներքև կ'ամբոցնէր անոր հոգին: Հարկ էր կտրել այդ
 փշալից ճանապարհը, յետոյ այն բարձրութեանց հասնելու
 համար:

Արեղայք ոչ միայն իրենց գութն և խնամքը կը զա-
 նային առ թշուառ պանդուխտն, այլ և կձու խօսքերով
 կը վիրաւորէին անոր արդէն ցաւած սիրտը, կանչելով ե-
 րեսն ի վեր, թէ ինչո՞ւ իրենց հետ եկեղեցի չէր երթար
 ազսթից և ժամերգութեանց ժամանակ, և նման խօսքեր,
 առանց բնաւ նկատողութեան առնելու հիւանդին վիճակը:
 Աոյն օրերը հայ ուխտաւորք եկան Ս. Մակարայ վանքը.
 անոնց հետ կար նաև եպիսկոպոս մը, շատ բարեսիրտ անձ
 մը, որ արգահատելով Մխիթարայ մահամերձ վիճակին
 վրայ, ձեռքէն եկած բարիքը կ'ընէր անոր, կը դար-
 մանէր, կը մխիթարէր, որով սակաւ մի հոգի առաւ Մխի-
 թար: Վարդավառի սօճին օրը փափաքեցաւ խաւիժ ուտել.
 եպիսկոպոսն անձամբ խհանոց գնաց, պատրաստեց զայն
 և հիւանդին բերաւ. բոլոր կենաց մէջ այնչափ ախորժով
 կերակուր կերած չէր: Ախթականէն աւելի բարոյապէս

գորացաւ, սիրտ առաւ. սփոփիչ խօսք մը, գորովոյ ակնարկ մը յաճախ դեղերէն աւելի կ'արժեն: Այնուհետեւ Մխիթարայ բարի հրեշտակն եղաւ այդ եպիսկոպոսն, որմէ խնդրեց որ զինքը քաղաք տանել տայ, ուր եթէ հիւանդութիւնն ալ չկարենար դարմանել, գոնէ հոգեկան ցաւերը պիտի թեթեւային՝ արեղաներէն հեռանալով: Խնդիրքը կատարուեցաւ, քաղաք տարին և եկեղեցւոյ սենեակներէն միոյն մէջ գրին, ուր դարձեալ նոյն ցուրտ ընդունելութիւնը գտաւ ազգայիններէն. մնաց երեսօի վրայ, անխնամ: Կիւրոսի այրող արևուն ներքև՝ քարացեր էր այդ հայերուն սիրտը, որոնցմէ յուսահատած՝ լատին կրօնաւորաց զիմեց, որ զեղ մը տան իրեն հիւանդութեան: Անոնցմէ ալ օգուտ մը չտեսաւ, որոնք շափազանց երկչոտ մարդիկ էին, և տեսնելով զինքն այնպէս հիւժած, սպառած, որ փաքրիկ անզգուշութիւն մը կրնար գերեզման տանել, չհամարձակեցան դեղ տալ, որ եթէ յանկարծ մեռնէր, իրենք չըլլային պատասխանատու անոր մահուան: Արջապէս գտնուեցաւ ազգայնոց մէջ գթասիրտ մէկը, որ դալուկի և ջերմի դեղ տուաւ, բայց այնպիսի զօրաւոր դեղ մը, որ սաստիկ ազդեցութիւն ընելով՝ մահուան դուռը հասուց զինքը: Ստիպուեցաւ Մխիթար, սակաւ մի զօրանալու համար, թողուլ առ ժամն և շափաւորել խիստ ճգնութիւնները և մահացուցումները, ինչպէս երթեմն խրատեր էին զինքը իրեն հոգևոր դաստիարակները, և սկսաւ միս ուտել այնուհետեւ, մինչև որ կատարելապէս առողջացաւ:

Արբ դեռ բոլորովին ապաքինած չէր Մխիթար, և մեծ մտատանջութեան մէջ էր իրեն ապագային նկատմամբ, հասաւ Եփեսոսի ժողովին տօնը, և լսեց որ եկեղեցւոյ մէջ կ'երգէին « Ով հրաշալի նախահարք » շարականը, և կրօնից եռանդն արծարծեցաւ սրտին մէջ. լսեց նաև նոյն շարականին երեք կարկատուն տունները, յորս կը նդովուէր Ս. Լևոն և Քաղկեդոնի ժողովը. հառաչ մ'արձակեց անոնց կուրութեան վրայ, որոնք չէին ուզեր աչքերնին բանալ ճշմարտութիւնը տեսնելու համար: Հազիւ վերջացաւ ժամերգութիւնն, շատերը — որոնք Մխիթարայ սենեկին սեմը կոխած չէին՝ անոր հիւանդութեան ամենէն աւելի տագնապալից ժամերուն մէջ — զիտնալով թէ նա

կը տարրերէր իրենցմէ կրօնական դաւանութեամբ, խուժեցին անոր խուցը և սկսան ստիպել որ այն երեք տուներն երգէ և նզովէ զԱսոն քաջանայացեալը և Քաղկեդոնի ժողովը: Մխիթար, որ հազիւ խօսելու կարողութիւն ունէր, տեսնելով թէ անոնք կը յամառին և սպառնալեօք անգամ կ'ուզեն իրենց կամքը կատարել տալ, վառուած սիրտը կրօնից նախանձով, յանդիմանեց արդար զայրութով մ'անոնց տղիտութիւնը և շարութիւնը: Շանթաւարող բան մը կար անոր խօսքերուն մէջ, այնպէս որ պապանձած հեռացան և այլ ևս չի համարձակեցան մօտենալ: Այդ եղաւ հրաժեշտի ողջոյնը Մխիթարոյ և ազգայիններուն՝ Ախպրասի մէջ:

ԳԼՈՒԽ Զ .

Միխիթար կը թողու Կիպրոս կղզին և կը մտէ դէպ ի Սելևկիա . — Բերիա և Ալմիթապ երթալով՝ կ'ուղևորի դէպ ի Սերաստիա . — Ճամապարճիմ մէջ կրած մեղութիւնք . — Սերաստիա կը մասնի, և բոլորովիմ առողջամալով՝ Ս . Նշամի վամքը կ'առամծմամայ ուր գրութեանց կը պարագի . — Քանամայ կը ձեռնազրուի . — Միարամութիւն մը մաստատելու գաղափարք կ'ունենայ . իրեմ առաջին աշակերտները . — Պոլիս կ'երթայ՝ կարմեցի խաչատուր վարդապետին աջակցութիւնը խնդրելու, բայց չի յաջողիր . — Կը քարոզէ Ղալաթիոյ Ս . Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն մէջ . — Կը ստիպուի թողուլ Պոլիս և վերադառնալ գաւառները :

Բարերեր և այգեւէտ Կիպրոսը, ճոխ ազգային յիշատակարաններով, Միխիթարայ աքսորավայրն եղաւ, սև գոյներով նկարուած միշտ յիշողութեան մէջ : Գեռ հիւանդ և անկարող քայելու, որոշեց որ մ'առաջ թողուլ գայն, գառնալ հայրենիք, ընտանեաց գիրկը, ուր կը յուսար գտնել կատարեալ առողջութիւն : Սակայն գիմացը կը ցցուէին ժայռերու նման երկու մեծ դժուարութիւնք . նախ, ինչպէս դուրս ելնել Կիպրոսէն, առանց երկրին հարկը վճարելու, որուն կարևոր դրամը կը պակսէր իրեն . երկրորդ, ո՞վ պիտի երաշխաւոր ըլլար իրեն, երկրին օրինաց համեմատ, վկայելու համար թէ ինքն աքսորուած կամ փախըտական մը չէր : Կը գտնուէր նա օտարներու կամ թշնամեաց մէջ . և այդ երկուքներէն ալ յոյս չունէր ո՞ր և է օգնութեան : Արտաքին ցաւերն կամ հիւանդութիւնք այնչափ չէին տանջեր զինքը և մաշեցնէր, ինչպէս ներքին հոգերն և տագնապք, որոնք միշտ հետը կը քալէին ստուերին նման : Անոր կերպարանքն զրաւիչ կամ յուզիչ բան մ'ունէր, այնպէս որ օտարներն անգամ ի դուրս կը շարժէր . միայն

կիրարոսի ազգայինք և արեղաներն եղան՝ որոնք ատելութենէ զատ ուրիշ զգացում մը չունեցան զէպ ի Մխիթար: Հազիւ փոքր մի կազդուրուած հիւանդութենէն, սենեկին ճնշող օդէն նեղուած, դուրս ելաւ որ մը հրապարակին մէջ շրջելու ցպով, վտիտ, սոգոյն, զէմքը տխրութեամբ համակուած: Այլազգի հարկահանին ծառաներն, տեսնելով զինքը այն խեղճ վիճակին մէջ, բռնեցին և իրենց տիրոջ առջև տարին, որուն գուծը շարժելով՝ հարցուց թէ ինչո՞ւ այնպէս նիհար, գունատ, տխուր և մըտածկոտ էր: Պատմեց Մխիթար տեղնիտեղը զլիւն սնցածները, մանաւանդ իրեն յետին շքաւորութիւնը, որով անկարող էր երկրին հարկը վճարելու: Այլազգույն սիրտը գորովեցաւ, հրամայեց կարեօր դարմանը և խնամքն ընել անոր, և կանչելով Հայոց զլիսաւորը՝ հարկը վճարել տուաւ, և վճարման գիրը Մխիթարայ ձեռքը տալով՝ խաղաղութեամբ արձակեց զինքը: Առաջին գժուարութիւնն հարթուած, կը մնար երկրորդը: Շուտով ազերսագիր մը պատրաստել տուաւ, կղզիէն դուրս ելնելու հրաման խընդրելու համար, զոր ինքն անձամբ տարաւ տեղւոյն իշխանին: Այն տեղ ծանոյց իրեն սերաստացի ըլլալը հայրենեօք, ճանապարհորդութեան նպատակը և զիպուածները. այլ և այլ փորձեր եղան անոր խօսքերուն ստուգութիւնն իմանալու համար, և ըստ ամենայնի ճշմարտախօս հանդիսացաւ Մխիթար: Սակայն օրէնքն չէր ներեր առանց երաշխաւոր մ'ունենալու դուրս ելնել կղզիէն: Յոյն վաճառական մը, որ զինքն առաջին անգամ կը տեսնէր հոն, երաշխաւոր եղաւ. իսկոյն ձեռքը արուեցաւ հրամանագիրն, որով ուզած ժամանակ կրնար ելնել կղզիէն: Յանկարծ յաջողութեանց հով մ'է որ կը շնչէ Մխիթարայ համար. ամէն բան պատրաստ կը գտնէ, ամէն գժուարութիւն հարթուած: Տուզլա կ'երթայ, ուր նաւ մը կը սպասէր Սելեւկիա՝ երթալու, Մխիթար մէջը կը մտնէ. ծովը հան-

1. Ասորոց կամ Սիւրիոյ ժողկերեայ քաղաք մ'է, Որոնտեսի զեւտարեբանին հիւսիսային կողմը, Սելեւկոս Նիկատորէն շինուած, որուն նաւահանդիսար, արուեստական կերպով փորուած, Անտիօք քաղաքին վաճառաչութեան գուռն էր: Հիմակ փոքրիկ ուան մ'է, կէս ասերակ, Սէ-էյ-է-է կոչուած:

գարա է, Հիւանդութիւնն օրէ օր կը նուազի, ամէն կողմ
 բարեկամ զէմքեր կը կարծէ տեսնել: Յաջողութեան հովն
 կը տեէ մինչև ի Սելեկիա, անկէ անդին կը դադրի. դա-
 լուկ Հիւանդութիւնը գեա բոլորովին թողուցած չէ զինքը,
 չեմքը դարձեալ կը բռնէ, բայց այս անգամ օր ընդ մէջ:
 Սելեկիայէն Անտիոք կ'երթայ, և անկէ Բերիա. իրեն հետ
 կը ճանապարհորդէ Ս. Մակարայ վանքին արեղաներէն
 մին, որուն հետ ստիպուած է զիւղէ զիւղ երթալ՝ զիչեր-
 ները անցնելու, և դռնէ դուռ կը պտըրի՝ բնակարան և
 կերակուր գտնելու համար: Զգեստները պատառոտուն՝
 կը թափթփին վրայէն, կոշիկներուն մէկը բոլորովին մա-
 շած՝ կը ստիպուի երկուքն ալ նետել, և այն երկայն և
 քարուտ ճանապարհը բոկոտն կը կտրէ մինչև ի Բերիա:
 Այդ բոլոր տառապանաց վրայ կերցաւ կոշուած Հիւանդու-
 թիւնն ալ աւելցաւ, որով կերածը դուրս կու տար՝ անհալ
 և անմարս, աւանց սնունդ առնելու: Պրեթէ կիսամեա
 հասաւ Բերիա, ուր նախկին ծանօթներուն և բարեկամ-
 ներուն երթալով, զեղերով և խնամտա հոգերով շուտով
 ստողջացուցին զինքը Հիւանդութիւններէն: Հոն, փնտաեց
 յիտուեսան Հ. Անտոն կրօնաւորը, որ գրեթէ հայր մ'ե-
 ղեր էր իրեն զուրգուրանքով և բարի խրատներով. չի
 գտաւ զանիկայ, բայց գտաւ անոր նմանները, մի և նոյն
 կարգէն կրօնաւորներ, որոնցմէ նոյն հոգեշահ խրատները
 լսեց, նոյն բարի խորհուրդը՝ մէկզի թողուլ արեւմուտք
 երթալու մտածութիւնը, և ազգին մէջ մնալով՝ օգտակար
 ըլլալ: Վերջապէս հասկցաւ Միսիթար, թէպէտ ուշ, թէ
 Աստուծոյ ձայնն էր՝ որ կը հնչէր այնչափ բարի օրտերէ:
 Այս անգամ շատ չկեցաւ Բերիա, հազիւ քանի մ'օր, ո-
 Րովհեան «հայկական խիստ ձմեռն», ինչպէս կը կոչէ
 անոր փորձառուն՝ Ոսկերեբան, վրայ կը հասնէր: Այն-
 թապ գնաց, ուր գտաւ կարաւան մը՝ որ Սերաստիա պիտի
 երթար. բայց ինչպէս պիտի ընէր հետիտան այնչափ ճանա-
 պարհ, զրաստ մը վարձելու շափ անգամ զրամ շունենա-
 լով. խորհուրդ՝ շատերը կու տային, բայց զրամ կամ օգ-
 նութիւն՝ ոչ ոք: Քրաստապաններն ալ կը խարէին զինքը,
 նախ իրեն հետ դաշնադրելով, և յետոյ զրաստներն ա-
 նոնց վարձելով, որոնք աւելի զրամ կու տային, որով

յաճախ կարաւանէն ետ կը մնար և օրերով հետիոտն կ'երթար։ Այսպէս պատահեցաւ Այնթապի մէջ, որ ըզգեոտները լուանալու տուած, կարաւանին հասնելու համար, — որ արդէն ձանապարհ էլեր էր, — ստիպուեցաւ թաց զգեոտներն առնուլ և անձամբ տանիլ Հինգ՝ վեց ժամուան ձանապարհ, զրատա շունենալով։ Այն ծանր բեռին տակ ծնշուած, իրեն կարողութենէն վեր ձիգ մը կ'ընէր, հեւ ի հեւ վազելով կարաւանը շի փախցնելու փախէն, որ մօտիկ գիւղի մը մէջ կը սպասէր։ Քայց անկարելի եղաւ ձանապարհը շարունակել, ինկաւ ուժասպառ, յուսակտուր, մինչեւ որ այլազգի փայտահար մը մօտէն անցնելով, ըրաւ այն՝ ինչ որ զլացան ընել ազգայինք. գթալով իրեն զըրատին վրայ դրած՝ հասուց զինքը կարաւանին։ Յետ շատ թախանձանաց, կարաւանին մէջ գտնուած իրեն մէկ ծանօթ ուղեկիցն հազիւ յանձն առաւ անոր բեռները զըրատին վրայ դնել. խկ ինքը, զրեթէ տասներեք օրուան ձանապարհ, ստիպուեցաւ ոտքով երթալ և զիչերները բացօթեայ կը պտակէր։ Չերմը նորէն սկսաւ նեղել զինքը, բայց նա այնուհետև հոգ չէր ըներ, որովհետև հայրենեաց սաշմանները զրեթէ ոտք կոխած էր, և երկու օրուան ձանապարհ մը միայն կը բաժնէր զինքն իւր սիրելիներէն։ Սերատիոյ մօտակայ գիւղի մը մէջ ձի մը փարձելով, այնպէս մտաւ իրեն ծննդավայրը, ձմեռուան սկիզբը, 1695 տարւոյն՝ նոյեմբերի կիսուն։

Այն օրը որ Մխիթար կը մտնէր ի Սերատիա, մօր ականջը գուժ մը կը հասնէր, թէ օրդին Ախարոսի մէջ հիւանդացած, անխնամ և անտէրունչ, մեռած էր։ Մխիթարայ քեռայրը փողոցին մէջ տեսնելով զինքը, ուրախութենէն տուն վազեց աւետելու մօրը, թէ ինչպէ կու լատ, օրդիդ ողջ է և ահա տուն կու գայ. մայրը շի հաւատաց, և վշտացաւ անոր խօսքերուն վրայ, կարծելով թէ կատակ կ'ընէր։ Մինչ երկուքը կը վիճէին, Մխիթար տուն մտաւ և ինքզինքը մօր գիրկը նետեց, որ ստատիկ ուրախութենէն մարեցաւ ինկաւ։ Ընտանեաց սուգն ուրախութեան փոխուեցաւ, իրենց համար Մխիթար մեռեր և յարութիւն առեր էր։ Արկար և տաժանելի ուղեւորութենէն խոնջ, հազիւ իրեններն ողջուած և գեռ կարօտը շաւած,

Հանգչելու պէսք զգաց: Ծնողաց խնամքն և գորով, կարևոր դեղք և դարմանք, սննդարար կերակուրք և մանաւանդ սրտի անգորբութիւնն՝ այնպիսի ուժ մը տուին Հիւանդին, որ քիչ ժամանակէն սօք ելաւ, բոլորովին առողջացած և կազգութեամբ: Երեսուց սկսաւ բարախել սիրտը վանքին կարօտով, ուր կը յուսար խաղաղել այնչափ պատահարներէ յուզուած միտքը, և ձեռք առնուլ դարձեալ ճգնութիւնները, խոյանքը հոգևորի և ուսմանց մէջ, զորս մասամբ իւր խափաներ էին Հիւանդութիւնք և ուղեւորութիւնք: Աւրախութեամբ լեցուեցաւ՝ տեսնելով զինքը դարձեալ Ս. Նշանի վանքին պատերուն մէջ, ուր ճշմարիտ առաքինւոյ և զխանականի տիպար մը Հանդիսացաւ ամենուն, և որուն վարքը՝ զրգիս մ'եղաւ բարիներուն, և յանդիմանութիւն մը՝ շարերուն: Սովորարար Մխիթարայ ներկայութիւնը վանականներուն մէջ՝ ընդհանուր ցնձում մը կը պատճառէր, ինչպէս բաժանումը՝ ցաւ և տխրութիւն. այդ էր պատճառն, որով ամէն հոն երթալուն՝ սիրալիր Հիւրընկալութիւն մը կը գտնէր արեղաներէն: Հոն, աղօթից և ընթերցման ժամերը կ'ընդհատէր երբեմն՝ հոգևոր տաղեր և երգեր շինելով, անուշ կամ տխուր յուշերէ ներշնչուած, որոնք յաճախ հառաչներ կամ օրհնութիւններ էին ուղղուած դէպ ի երկինք: Այս ժամանակ էր՝ որ Սողոմոնի Առակաց զիւրք սկսաւ ոտանաւորի վերածել, ընթերցողաց օգտակար և զուարճալի ընելու նպատակաւ: Եոյն վանքին մէջ կը գտնուէր Ծառուկ անունով արեղայ մը, ճիշդ հակապատկերը Մխիթարայ. առաքինութեան ստուերն անգամ չունէր վրան, դատարկասուն, ազէտ, օտար կրթութենէ և ազնուական զգացումներէ, անձնատուր աշխարհիկ զուարճութեանց: Այսպիսի բնւորութեամբ անձ մը՝ ի հարկէ չէր կրնար սիրել զՄխիթար, որուն վարքն և գործերն յանդիմանութիւն մ'էին իրեններուն. նախանձը սրտին մէջ բունած, Մխիթարայ ուսումնական համբաւը և առաքինի ընթացքը նոսմացնելու առիթ մը կը փնտռէր ամէն բանի մէջ: Անոր ամէն խօսքը՝ Հեղնութիւն մ'էր, ցուրտ կատակ մը, ծաղրածութիւն մը Մխիթարայ դէմ, որուն սա ուրիշ պատասխան չունէր, բայց ժպիտ մը, անուշ խօսք մը: Օր մը Մխի-

Թար քաղաք գնալով կարևոր գործի մը համար, Մառուկ անոր սենեակը կը մտնէ, կ'առնու բոլոր գրութիւնները, որոնց հետ նաև Առակաց գրքին կիտէն աւելի ստանաւոր դարձուած մասը, որուն ուրիշ օրինակ չունէր, և բոլորն ալ կրակի մէջ կը նետէ՝ կ'այրէ: Երբ կը դառնայ Մխիթար, սենեակը վեր ի վայր եղած կը տեսնէ և գրութիւնները չի գտներ. կը հարցնէ Մառուկին՝ թէ գիտէ՞ր արդեօք ո՞վ առած է: — Այո՛, կը պատասխանէ լրբարար, ևս առի և այրեցի, որպէս զի Հոգին սուրբ փախչի անոնց միջէն: — Իրեն հասուցած փնտէն աւելի՛ սոսկաց Մխիթար ըրած հայհոյութեան վրայ և լռեց, հասկնալով որ ըրածին և ըսածին ծանրութիւնը չըմբռնող անձի մը հետ էր գործը. և ամենեին շփոփոխեց իրեն վարձուէրը անոր հետ:

Այն ձմեռն ամբողջ վանքին մէջ անցուց Մխիթար, որուն պարիսպները չկրցան արգելալ անոր առաքինութեան և իմաստութեան համբաւը, որ երթալով կը ծաւալէր Սերաստիոյ և շրջակայ գիւղորէից մէջ, հակառակ ջանից Մառուկին և անոր նմաններուն: Վանքին միաբանք և քաղաքին երևելիք, որ երբէք տեսած չէին աւելի արժանազոյնը քահանայական աստիճանին, կ'ուզէին օր մ'առաջ իրենց խորաններուն և բեմերուն վրայ տեսնել զինքն, և օգտուիլ հոգելից խօսքերէն և քարոզներէն: Մխիթար զես անպատրաստ կը գտնէր զինքն այն աստիճանին, որուն սրբութեան և բարձրութեան գիտակ էր, և անոնց ստիպումէն ազատելու ուրիշ միջոց չունէր՝ բայց միայն մէջ բերել իրեն տկարութիւնն՝ իբր արդելք մը այն բանին: Սաստիկ հազ մը, — արդիւնք Սերաստիոյ կարգէ դուրս ցուրտ կլիմային, և կէս մ'ալ իրեն նեղացուցիչ ուղևորութեան և հիւանդութեան հետեանք, — կը տանջէր զինքը շարաշար և բերնէն արիւն կու գար, և կը կարծէր թէ կեանքն արդէն սպառելու մօտ էր, թոքերուն փնասուելէն համարելով այն հազը և արիւնը, և յոյս չունէր մինչև առաջիկայ գարունը հասնելու: Մխիթարայ պերճախօսութիւնն և տկարութիւնն առ ժամն լռեցուցին զանոնք. բայց երբ եկաւ գարունն և տեսան որ նա գորացած և առողջացած էր բոլորովին, ամէն կողմէ բարձրացան ձայները, որոնց չկրցաւ զիմազրել: Օրերով առաջ նախ քան

ձեռնադրութիւնը, որ կատարուեցաւ 1696ի գարնան¹, առանձնացաւ սենեկին մէջ, աւելցուց ճգնութիւններն և աղօթքները, և քաջանայական աստիճանին բարձրութիւնն իրեն խորհրդածութեանց նիւթ առաւ: Քսան տարեկան էր՝ երբ քաջանայ ձեռնադրուեցաւ. հանդէսը շատ շքեղ եղաւ, եկեղեցին խոնած էր բազմութեամբ, ուր ներկայ էին այն ամէնքը՝ որոնք կը ճանչնային զՄխիթար կամ իրեն գործերէն, կամ քարոզներէն և կամ համբաւէն. այնուհետև արեղայ կոչուեցաւ նա, ըստ ազգային սովորութեան: Տարօրինակ զուգադիպութեամբ մը Ծառուկն ալ մի և նոյն օրը քաջանայ ձեռնադրուեցաւ:

Այն ժամանակէն մեծ կերպարանափոխութիւն մը տեղի ունեցաւ Մխիթարայ վրայ. հանեց մտքէն առժամն արեւմուտք անցնելու գաղափարը, հասկնալով թէ այդ ճանապարհով չէր որ օգտակար պիտի ըլլար իւր ազգին, որուն աղետալի վիճակն՝ իրեն սրտին մեծազոյն վէրքն եղած էր: Կ'ըմբռնէր նա իրեն բարձր և կարեօր գիրքը՝ զոր գրուեց քաջանայութեամբ, գատուելով ժողովրդեան զանգուածէն, սրբազան պարտականութիւն մը ստանձնելով, որուն դրբժած պիտի ըլլար, եթէ վանքի մը ստուերներուն մէջ թաղուած, անգործ, աննշան կեանք մ'անցունէր, առանց լուսաւոր հետք մը թողու ետեւէն: Շատ գիշերներ, Ս. Նշանի վանքին խցիկին մէջ ամփոփուած Մխիթար, խոհերու մէջ ընկղմած, գիտելով պատուհանէն շրջակայ դաշտը կամ լեռները, — տեսարան մը՝ որ աւելի շքեղ և խորհրդաւոր կը դառնար գիշերուան այն ժամերուն, — կը պատկերէր վառվառն երևակայութեան մէջ զինքը շրջա-

1. Մխիթարայ կենսագրիչը միայն ձեռնադրութեան տարեթիւը կը նշանակէ, ոչ ամբար և ոչ օրը. բայց հաւանօրէն ձեռնադրութիւնն և գած չէ ոչ Զատիկէն առաջ և ոչ ուշ քան Պենտեկոստէի առաջ: Զեռնադրողն եղած է անշուշտ նոյն ժամանակի առաջնորդը Ս. Նշանի վանքին, Սահակ եպիսկոպոս կեսարացի, որ բռնի ձգելով ակթուն զԱնտահիւ, ինքը յաջորդէր էր տեղը, հաճութեամբ իրեն հայրենակից՝ Մատթէոս Սարի պատրիարքին, յամս 1692-4, որ յետ իբր ութ տարի առաջնորդութեան, այն է յամին 1700, շատ պարտք թողլով և եկեղեցւոյ սպասուց մաս մը հետք առած՝ թողուց քոչաքը և փախաւ, ինչպէս կը կարգանք Ս. Նշանի վանքին Կարապետին մէջ:

պատող թշուառութիւնը, խաւարը, ցաւերը և սպառնացող ընդհանուր աւերածը, և սիրտը կը փղձկէր: Ար մտածէր ազգին քաղաքական և հոգեոր առաջնորդաց անհոգութիւնը և անզգայութիւնը, վանքերու բարոյական քայքայումը, եկեղեցական հոգւոյ նուազումը, կրթութեան և գիտութեան ի սպառ անհետացումը. կը կշռէր այդ բոլորն իրեն ընդարձակ մտքով, կը զգար իրեն մեծ սրտով, և կը խորհէր ինչպէս դարմանել: Այս անգամ կը ցցուէին զիմացը հազարումէկ զժուարութիւնք, — խոչընդոտներ՝ ձախող ժամանակի պարագաներէն, արգելներ՝ ժողովըրդեան անկազմ կացութենէն, հակառակութիւն՝ տգէտ և նախանձոտ առաջնորդաց կողմէն: Ինքը, միայնակ, առանց քաջալերի, նեցուկի և ընկերաց, սռանց դրամի, գրեանց, անծանօթ ամենէն, ինչպէս պիտի յաջողէր զլուխ հանել այդպիսի մեծ ձեռնարկ մը: Վհատութեան վարագոյրը կ'իջնէր՝ կը փակէր տեսարանը, և ամէն ինչ կը ցնդէր գիշերուան լուսութեան մէջ: Շատ գիշերներ կրկնուեցան այս տեսարանք. և վերջապէս անդամ մ'ալ, երբ դարձեալ մի և նոյն խոչընդակներէն ահարեկած, մի և նոյն վհատեցուցիչ տաղնապով ձնչուած, կ'աղօթէր եռանդազին, յանկարծածագ լոյս մը շողաց մտքին մէջ, — միաբանութիւն մը հաստատելու գաղափարն ունեցաւ: Այդ պիտի ըլլար միակ, յարմարագոյն և տեսական դարմանն այն բոլոր աղէտներուն:

Մխիթար ի բնէ օժտուած այդ բանին կարևոր բոլոր ձիրքերով, — կերպերուն և վարման մէջ ձգիչ բան մ'ունենալով, խօսքերուն մէջ՝ համոզիչ ուժ մը, — վանքին մէջ կեցած՝ բոլոր ժողովուրդն իրեն կը քաշէր. և օրէ օր երթեկէն աճելով, ստիպուեցաւ թողուլ առանձնացը և քաղաք երթալ: Շատերը յորդորուած իրեն քարոյներէն և խրատներէն, ոչ միայն կը թողուն իրենց թիւր կարծիքները, այլ և աշխարհիկ կեանքը, և անոր շուրջը խրմբուած՝ կը փափաքէին աշակերտիլ իրեն: Աս զանաք միայն կ'ընդունէր, որոնց վրայ կը տեսներ հաստատամտութիւն և կրօնաւորական կոչման հոգի. որպիսիք էին երկու սերաստացի պատանիք Յովհաննէս և Յովսէփ, որոնք առաջին աշակերտներն եղան Մխիթարայ: Այն օրերը պատահ-

մամբ ձեռքն անցաւ թուով. Գեմբասցւոյ ընծայուած « Յազազս նմանութեան Քրիստոսի » սակեղէն զբժոյցը; որուն ուրիշ օրինակ չունենալով, երկուքի բաժնեց և մէկ մասը Յովհաննէս աշակերտին տուաւ որ կարդայ: Այդ զբժին մէջ գտաւ Մխիթար կրօնաւորութեան ճշգրիտ նկարագիրը, հասկցաւ թէ ինչ բանի մէջ հաստատուած է ճշմարիտ առաքինութիւնը, զգաց թէ որչափ քաղցր է Աստուծոյ ծառայութիւնն, և որչափ ընդունայն՝ աշխարհի սէրն և սփոփանք, որոնցմէ ազատ էր արդէն սիրան: Մի և նոյն տպաւորութիւններն ունեցաւ նաև Յովհաննէս պատանին, որ անխոչեմ գտնուելու շափ եռանդուն, հակառակ Մխիթարայ տուած խրատուց, հանեց վրայէն աշխարհիկ պերճ զգեստներն և հագաւ ցնցոտիներ, ինքզինքը հոգևոր կրթութեանց և մաշացուցմանց տալով, որով ծնողաց և ազգականաց ուշադրութիւնը գրաւեց. և այս կերպով յոչկամս՝ զրգուեց ասելութեան հոգին իրեն և Մխիթարայ դէմ: Դոյն ժամանակի արեղայք իրենց անկարգ վարուք, ինչպէս ըսինք առաջ, արհամարհ և զգուելի դարձուցեր էին աշխարհականաց աչքին կրօնաւորական վիճակը. այս էր պատճառն՝ որով ծնողք կը հակառակէին իրենց զաւակաց կրօնաւոր ըլլալուն: Իսկ և իսկ բոլոր քաղաքին մէջ տարածուեցաւ լուրը, թէ Մխիթար արեղայն կ'ապստամբեցնէ աղայքը իրենց ծնողաց դէմ, խռովութիւն կը ձգէ ընտանեաց մէջ, « ֆռանկ կ'ընէ մեր որդիքը », և այլ նման բացատրութիւններ: Քաղաքին մէջ իրարանցումը սկսաւ. Մխիթարայ ունկնդրաց թիւը նուազեցաւ զգալի կերպով, անոր առջև փակուեցան տանց դռները, և ծնողք կը զգուշացնէին իրենց որդիքը: Ի սկզբան այդ լուրը մեղմ հովի նման ծաւալեցաւ, բայց երթալով փոթորկի փոխուեցաւ: Անգամ մը Յովհաննու մայրն և ազգականք Մխիթարայ վրայ յարձակեցան, և սպառնալեօք կը ստիպէին զինքը՝ համոզել պատանին որ կրօնաւոր չըլլայ և աշխարհական վիճակ ընտրէ, արդէն նշանուած ըլլալով. հաղիւ կրցաւ ազատել ինքզինքն անոնց ձեռքէն: Խոչեմութիւն չէր այնուհետև իրեն հոն մնալն, հարկ էր փախչիլ, ծածկուիլ առ ժամանակ մի, մինչև որ փոթորիկն հանդարտէր: Մխիթար ընելիքն իմացուց աշակերտին,

Թողուց Սերաստիա քաղաքը, և գնաց Եւզոկիոյ կողմերը քարոզելու. ասով պատանւոյն ալ փորձ մը պիտի ըլլար, թէ Հաստատուն էր արդեօք մաքին վրայ: Յովհաննու ծնողքն ուրախութեամբ ընդունեցան Մխիթարայ Հեռանալուն լուրը, և ի գործ դրին ամէն Հնարք՝ փոխել տալու պատանւոյն միտքը. բայց ի զուր: Երևելի աշխարհականներ և եկեղեցականներ անոր առջև դրին ամէն տեսակ դժուարութիւններ, Հրապոյրներ, փայլուն խոստումներ, որոնք կրնային փորձ կրօնաւորի մ'անգամ գեղեկելու պատճառ ըլլալ. բայց նա մնաց անսեղիտայի, և կասկածելով ուրիշ նորանոր թակարգներէ, որոշեց փախչել Ակնայ գաւառը, ամէն վտանգէ ազատ մնալու համար: Նախ, իրեն Յովսէփ ընկերոջ Հետ խորհրդակցելով, բարեկամի մը տան մէջ պահուրեացաւ, խնդրակներուն ձեռքը շինկնալու համար. բայց հոն ալ բոլորովին ազատ չըլլալով վտանգէ, ի գործ դրաւ իրեն նախկին մտածութիւնը: Այս դէպքս աւելի ևս զրգոցեց Մխիթարայ Հակառակորդները, որոնց մէջ ամենէն աւելի կատաղին էր Մատուկ արեղան, որոնք ամէն տեսակ զրպարտութեամբք արատաւորեցին անոր անունը. բայց նա հեռու ըլլալով, մինչև իրեն չէր հասներ փոթորիկը: Երբ ոչ մէկ կողմէ յոյս չկար Հանդարտութեան, ծածուկ աջ մը ուրիշ կերպարանք տալով գործին, զգաստացուց զամէնքն ալ: Նոյն ժամանակները Մատուկ արեղան, ցաւալի հանգամանաց մէջ, յանկարծամահ եղաւ. երբ նա Սերաստիայէն իրը շորս ժամ հեռու գտնուած չերմուկները գնացած էր ընկերներով, խոր աւազանի մը մէջ լսգանալու պահուն խեղդուեցաւ, օգնութեան հասնող մը չի գտնուելով: Այս աղետալի գիպուածս տխուր տպաւորութիւն մ'ըրաւ բոլոր լսողաց վրայ, և Աստուծոյ պատիժ մը կը համարէին, որոնք որ տեղեակ էին անոր վարուց և Մխիթարայ դէմ ունեցած ատելութեան: Երկու ամիս վերջը, երբ սակաւ մի հանդարտած էին ողիները, Մխիթար դարձաւ ի Սերաստիա: Ո՛րչափ փոփոխութիւն սակաւ ժամանակի մէջ. Հակառակորդք, բոլորովին լսեր էին, Մատուկն չէր երևեր՝ ոչ քաղաքին և ոչ վանքին մէջ. քանի մ'օրէն ամէն բան իմանալով մանրամասն, իրեն սրտին մեծ կսկիծ եղաւ, մանաւանդ

այնպիսի մահ մը: Յովհաննէս պատանին ևս չէր երևեր, որուն ծնողքն լսելով Մխիթարայ գարձն ի Սերաստիա, ևկեր իրմէ կ'ուզէին իրենց որդին, կարծելով թէ անոր խորհրդով փախեր էր, մինչ ինքն բնաւ տեղեկութիւն չուներ: Օր մը բարեկամներէն մին խմացնելով՝ թէ իրեն տան մէջ պահուըտած էր Յովսէփ պատանին, զնաց գտաւ զինքը, և անորմէ լսեց թէ Յովհաննէս Ակնայ կողմերը փախեր էր. ևս գարձուց զինքը և ծնողաց ձեռքը յանձնեց, որպէս զի իրեն վրայ չի կատկածին և գործին արգելք չըլլան:

Այս առաջին դժուարութիւնն որ ելաւ Մխիթարայ գործին առջև, թէ և չկատեցուց զինքն իրեն գիտաւորութեանէն, բայց պատճառ եղաւ թողու ծննդավայրը և ուրիշ տեղ երթալու, աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ, իրականացնելու իրեն մեծ մտածութիւնը: Գեա երեք տարւոյ շափ վանքէ վանք և աշխարհէ աշխարհ պիտի չըջնցնէր նա իրեն ճշտ այդ մեծ գաղտփարը, մինչև որ զնէր անոր առաջին քորը. և այն ևս սակաւ ժամանակի համար, որովհետև նորանոր հարածանաց և արկածից ալիքներ պիտի մղէին տանէին զինքն և իրեն հիմնած շէնքը գեա աւելի ճեղուն, օտար աստղերու ներքև, մինչև որ զանէր իրեն վերջին գաղտնիքը: Եւ Մխիթար չի լքաւ, շրնկճուեցաւ, իրեն երկաթի կամչն մնաց անխրոնջի ո՛ր և է հարուածի ներքև. գարմանայի տակունութեան մը ճեա, որ մեծ մարդոց առաջին յատկանիչն է, ունէր ճկուն բնաւորութիւն մը, որով զիտէր ինքզինքը յարմարեցնել պարագայից: Գաւառներէն կարելով յոյսը, գարձուց աչքը զէպ ի Պոլիս, իշխող պետութեան մայրաքաղաքը և միանգամայն հայ ազգին բարգաւաճ և ազգեցիկ մասին կեդրոնը: Լսեր էր Կարնեցի Խաչատուր վարդապետին համբաւը, որ այն ժամանակ Պոլիս կը գտնուէր. նա, Եւրոպայի մէջ ուսած և զարգացած, աշակերտ Աւրբանեան վարժարանին, կիրթ և լուսաւոր միտք մը, մեծ յուզում կը պատճառէր մայրաքաղաքին ազգայնոց մէջ իրեն համարձակ, կորովի և ճմուռ քարոզներով: Մխիթար որչեց երթալ գտնել զինքը, յայտնել անոր իրեն գիտաւորութիւնը, և միաբան գործակցութեամբ կատարել այն իրը, զոր Աստուած ազգեր էր իրեն. այն է, ուսեալ և եռանդուն քարոզիչներ

պատրաստել, հայ ազգը լուսաւորելու համար կրօնքով և գիտութեամբ: Նա յանդգնութիւն կը համարէր միայնակ ձեռնարկել այնպիսի գործի մը, զոր իրեն կարողութենէն շատ վեր կը գտնէր: Ուստի հեռացնելով իրմէ այն ամէն իր կամ անձն, որոնք կրնային խոչընդակ մ'ըլլալ գործին, և այնտեղ թողլով Յովհաննէս աշակերտը, զոր քաջալերեց իւր եռանդուն շնչովն, որ յետ համոզելու ծնողքը՝ գայ գտնէ զինքն ի Պոլիս, տուաւ հրաժեշտի ողջոյնն ընտանեաց, ծանօթից և բարեկամաց, և նանապարհ ելաւ դէպ ի Պոլիս:

Մխիթար առաջին անգամ ոտք կը կոխէր սուլդաննէրուն մայրաքաղաքը, 1697 թուականի ապրիլ ամսոյն: Վստփորի տիանց վրայ դշխոյորէն բազմած այդ դիւթական քաղաքը, — ժխորի, առեւտրի և զանազան ցեղերու ազգայնութեան և կրօնից պայքարի տեղը, արեւմտաքի և արեւելքի քաղաքականութեանց և սովորութից իրարու շրփման վայրը, ուր բիւրաւոր մարդիկ՝ ապրելու, հարստանալու, բարձրանալու և վայելելու տենդէն բռնուած, կենաց ահագին եռում մը և գործօնէութիւն մը յառաջ կը բերէին, — ի սկզբան շատ անտարժ տպաւորութիւն ըրաւ Մխիթարայ վրայ, որ մինչև այն ժամանակ զրեթէ վանքերու շրջապատին մէջ փակուած և միայն զուտտի կեանքը տեսած, յանկարծ կը գտնէր ինքզինքը մեծազորոզ ոլորտի մը մէջ: Տեսաւ հոն անձնական շահերու և իրաւանց բուռն մաքառումը՝ ընդ մէջ բնիկ տեղացւոյն և զուտաացւոյն, զձուձ և զոնհիկ կրքերու իրարու դէմ բախումը, ընտանեկան դժտութիւնները, ազգակցաց՝ մէկմէկու դէմ լարած մեքենայութիւնները, ճգճիմ ոգիներու դէմ ընդ դէմ միացող քէնը և զիրար տապալելու անարդ ճիգերը, — տեսաւ հոն ազգին հարուստները և ամիրաները, որոնք ճօխութեանց և փառաց ետեէ միայն զակատած, հազիւ արհամարհոտ նայուածք մը կը ձգէին իրենցմէ ստորնագունից վրայ, — փառամոլ առաջնորդները, որոնք զգեստէն զառ՝ եկեղեցականութեան ուրիշ ոչինչ չունէին, և իրենց յանձնուած պաշտօնը շահագործել միայն զիտէին ի յագուրդ իրենց անձնատիրութեան: Այս բոլորը ստատիկ ճնշում մը գործեց Մխիթարայ վրայ: Այն ժա-

մանակները Պամանեան պետութեան կը գահակալէր Մուստաֆա Բ (1695 - 1703), որ իրեն թագաւորութեան առաջին տարիներն արիւնոտ պատերազմներու մէջ անցուց ընդդէմ Աւստրիացոց, Հունգարիոյ կողմերը, որոնք դադրեցան վերջապէս Կարլովիցի¹ նշանաւոր հաշտութեամբ, 1699 տարւոյն յունուարի 26ին²։ Կոյն միջոցին՝ Պոլսոյ Հայոց պատրիարքական աթոռին վրայ կը նստէր, երկրորդ անգամ բարձրացած, Եփրեմ Ղափանցին, որ Մխիթարայ Պոլիս հասնելէն ամիս մը վերջը, մայիսին մէջ, աթոռանկ ըլլալով աքսորուեցաւ իրեն դաժան բնաւորութեան պատճառաւ, որուն յաջորդեց Մելքիսէթ Սուպչի³։

Մխիթար՝ առաջին օրէն իրեն բնակավայր ընտրեց Ղալաթիոյ կողմը, ուր Ս. Լուսաւորիչ⁴ եկեղեցւոյ խցիկներէն միոյն մէջ իջնանեցաւ։ Հոն մտերմացաւ շուտով եւրոպացի կրօնաւորաց հետ, մանաւանդ գաղղիացի Յիսուսեանց, որոնք Ղալաթիոյ մէջ վանք մ'ունէին⁵, և ամէն օր անոնց եկեղեցւոյն մէջ կը պատարագէր։ Մխիթար բուրբ կենաց մէջ, ուր որ գնաց, ամենէն սերտ բարեկամները օտարներուն մէջ գտաւ. ինչպէս ի Բերիա, այսպէս ալ ի Պոլիս, լաւազոյն խորհուրդները լատին կրօնաւորք տուն իրեն։ Ընդարձակ հայեացքներով ձօխացած միտք մը, որպիսի էր Մխիթար, չգիտէ փակուիլ նեղ սահմաններու մէջ. զարմանալի քաջութեամբ մը ընդատնելով ցեղական կանխակալ խտրութիւնները, գործելու լայն ասպարէզ մը բացաւ զիմացը։ Լամբրոնացւոյ կաղապարին վրայ ձուլուած, անոր սրտին կրակով վառուած, անոր ըղեղով մտածող մ'եղաւ Մխիթար, որ « զսնտոտի աւանդութիւնս՝ զիսութեամբ արհամարհեալ, զսէրն նախապատուէր. և է

1. Կարլովից (Carlowitz) փոքրիկ աւան մ'է Վարսաին քաղաքին մտերը, Գանուբի աջ ափին վրայ շինուած. այս աւանին մէջ գրուեցան և նստատուեցան յիշեալ հաշտութեան պայմաններն։

2. Այլագովոսթի. Պատմ. Օսմանեան Պատմութեան. հատ. Բ. էջ 80-87. Վենետիկ. 1841։

3. Չամչեան, Պատմութեան Հայոց, հատ. Գ. էջ 727։

4. Այս եկեղեցւոյս շինութիւնն եղած է յամին 1556, կամ անուշով թէւոյստիացի հայազգի վաճառականի մը ձեռքով (Ինչիճեան, Երդէն, հատ. Ե. էջ 183. Վենետիկ, 1804)։

5. Անդ. էջ 184-5։

ինձ հայն, կը կրկնէր անոր նման, որպէս զլատինացին, և լատինացին՝ որպէս զհեպենացին¹»։ Այսպիսի ընդարձակ մտքեր որչափ սակաւագիւտ երևոյթներ են մեր պատմութեան մէջ։

Նա՛ իրեն միակ գործին մտադիր, զնաց տեսնելու խաշատուր վարդապետը. լսեց անոր քարոզները, որոնք կ'արդարացնէին ըստ ամենայնի լուսած համբաւը. դա՛ իրեն միակ փնտռած անձն էր։ Այդ երկու սրտերն, որոնք զգացմանց մէջ այնչափ կը նմանէին իրարու, առաջին իսկ տեսութեամբ այնպէս սերտիւ կապուեցան միասին, որ այնուհետև ո՛չ մէկ զէսք կամ պարագայ կարող չեղաւ խզելու այդ կապը. մէկ բանի մէջ միայն տարակարծիք գտնուեցան անոնք, ինչպէս պիտի տեսնենք, և այդ՝ երկուքին ալ պատուարեր եղաւ։ Օր մը, յարմար առթիւ, Մխիթար յայտնեց Խաչատուր վարդապետին իրեն զիտաւորութիւնը. «Սքանչելի մտածութիւն մ'է այդ, պատասխանեց վարդապետը, բայց դժուարին և անիրագործելի՛ անհամար դժուարութեանց պատճառաւ. որոնց պիտի բախէր առաջին իսկ քայլէն. և այդ դժուարութեանց մեծագոյնն էր պակասութիւն զրամի, որ անհրաժեշտ պայման մ'էր գործին յաջողութեան»։ Մխիթար, որ հետի էր ո՛ր և է փառասիրական ձկտումներէ և միայն ազգին օգուտը կը գիտէր, նայն իսկ առաջարկեց՝ որ վարդապետն ըլլայ գործին գլուխը և առաջնորդը, իսկ ինքն պարզապէս գործակից մ'իրեն. այլ Խաչատուր վարդապետ, հակառակ Մխիթարայ այնչափ յորդորներուն և թախանձանաց, կըրկնեց հաստատապէս իրեն ոչը, բացէ ի բաց հրաժարելով այնպիսի մեծ և դժուարին ձեռնարկէ մը։ Ո՛վ ալ ըլլար՝ նոյնը պիտի խորհրդածէր և պատասխանէր, նկատելով մանաւանդ ժամանակին և ազգին հանդամանքները։ Յուսեցաւ Մխիթար այս անյաջողութեան վրայ, տեսնելով որ դարձեալ ամուլ արգիւնքներ միայն ունեցան իրեն այնչափ աշխատութիւնք, բայց չի լքաւ. իրեն այս առաջին գալուստն ի Պալիս՝ եթէ ուրիշ օգուտ մ'ալ չունեցաւ, զոնէ ծանօթացաւ ազգին զլիսաւորներուն, և յանգէտս զը-

1. Ն. Լամբրոն. Թուրք -- Լուս. էջ 220. Վեներիկ, 1865.

բաւ հիմն այն գործին, որ մարդկօրէն անյաջողութեան երևոյթն ունեցաւ: Էւ մինչ նա այս մտահոգութեանց մէջ ընկզմեր էր, անդին Սերաստիոյ մէջ Յովհաննէս պատանին, յաղթելով ծնողաց դիմադրութեան, ճանապարհ կ'ելնէր գէպ ի Պոլիս՝ զինքը գտնելու. նոյն միջոցին ուրիշ երիտասարդ մ'ալ, Յովհան անուն, Մխիթարայ հոգեշահ խօսքերէն շարժած, թողուց ծնողքը, տունը, աշխարհիս վայելքները, և իրեն աշակերտեցաւ, որ յետոյ քահանայ ձեռնադրուելով՝ Հ. Մանուէլ կոչուեցաւ:

Մեծ քաղաքաց մէջ ո՛ր և է դէպք կամ դրոյցք աւելի երազ կը ծաւալին և ահագին արձագանգ կը գտնեն՝ քան այլուր: Գեռ ամիս մը շանցած, ամէն հայու բերանն էր Մխիթարայ անունը, և ամէն կողմ անոր առաքինի վարքն և պերճախօսութիւնն կը հռչակուէր դրուատեօք: Անտփոր երևոյթ մ'էր՝ տեսնել զաւառացի վանական մը, որ առաջին անգամ թողած զաւառները, այնքան ազմուկ կը հանէր մայրաքաղաքին մէջ, ուր ամէն մարդ հիացմամբ և տեսակ մը զուրգուրանքով կը շրջապատէր զինքը: Նա կը հրաւիրուէր մեծամեծներէն՝ տուները և եկեղեցիները, և ամէն տեղ երկիւղած յարգանքով կը լսուէին անոր խօսքերն. և երբ կը քարոզէր, — ընդհանրապէս Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն մէջ, — այն խուռն բազմութեան փոքր կու գար եկեղեցին, մինչ ուրիշ ժամանակներ ամայի կ'ըլլար: Վարուց և կրօնական գաղափարաց մեծ յեղաշրջութիւն մ'է որ տեղի կ'ունենար անոր լուսաւոր և վառվառն խօսքերով, որոնք այնպիսի օծութիւն և ուժ մ'ունէին, որ կարելի չէր շոուզուիլ և չհամոզուիլ ի լուր անոնց: Անոր քարոզները լի էին Ս. Գրոց և Ս. Հարց վկայութեամբք, վայելչօրէն հիւսուած իրարու հետ, որոնք հեղեղաբար կը հօտէին բերնէն ի հաստատութիւն վարդապետած ճշմարտութեանց: Ժողովրդեան խանդավառութիւնը ծայրայեղութեան կը հասնէր, երբ բեմին վրայ կը տեսնէին հազիւ քսանամեայ նորընծայ արեղայ մը, վայելուչ հասակով, կայտառ և շնորհալի դիմօք, համեստ շարժումներով և հասուն ծանրութեամբ մը, որ հազարաւոր ունկնդրաց ուշը և սիրտը գրաւած, կը բանար առջևինի երկնից բարձրութիւնները և կրօնից խորութիւնը:

ները, կը դողացնէր մեղաւորները, կը շարժէր քարասիրտ հոգիները, կը սփոփէր վշտացեալները, կը փարատէր մըտքերէն մոլորութեան ստուերները, կը միացնէր ուժացեալ սրտերը խաղաղութեան և սիրոյ համբուրիւ, կը զգաստացնէր թոյլերը և աշխարհասէրները: Եւ այս ամէն բանը կ'ընէր՝ միայն Աստուծոյ փառքը և հոգւոց փրկութիւնը դիտելով, ի բնէ խոնարհամիտ, փառքէ փախչող և դրամի ատեցող մ'ըլլալով ինքն, որ ժողովրդէն զաւազանապատու անգամ շէր առնուր, հակառակ այն ժամանակի ընդունուած սովորութեան: Այս ժամանակները Պօլիս կը հասնէր Սիւրիոյ Գիսուսեանց առաքելութեան ընհանուր մեծաւորը, Հ. Եփեսոսէն Վերծոյ, արդէն Բերիա քաղաքէն ծանօթ Միսիթարայ և անոր մտաւոր և հոգեկան ձրից գնահատողներէն մին, որ տեսնելով զինքը՝ քահանայ եղած, անխոնջ քարոզիչ մը ճշմարտութեան, և բոլոր անձամբ իրեն ազգին վերածնութեան գործին նուիրուած, շատ ուրախացաւ, և Միսիթարայ խնդրանաց վրայ՝ ուրիշ վկայազիր մ'ալ տուաւ, 1697 տարւոյ յուլիսի 15ին, գովելով անոր ուղղափառ հաւատքը և առաքինի վարքը:

Միսիթար Հինգ ամիս միայն մնաց ի Պօլիս, պատիւներու և գովեստից դափնիներու ներքեւ ծանրաբեռնած, բայց իրօք ուրիշ հոգերու ներքեւ ճնշուած. վասն զի յետ շատ անգամ փորձելու դարձեալ՝ Թաշատուր վարդապետի և ուրիշներու աջակցութիւնը խնդրել ի նպատտ իրեն ձեռնարկին, տեսնելով որ իրրև «ձայն բարբառոյ յանապատի» մնացին իրեն խօսքերն, որոշեց ետ դառնալ նորէն, երթալ Կարնոյ մօտ գտնուած Օլթի գաւառը, որուն բընակիչք մեծաւ մասամբ հայազգիք էին, և հոն օգնութեամբ իրեն ծանօթ քահանայի մը, որ առաքինի և ուղղամիտ անձ մ'էր, աշակերտներ ժողովելով և քարոզութեան կարևոր բաներն ուսուցանելով, հիմնարկել իրեն մտաբերած գործը: Սակայն դրամի պակասութիւնն այս անգամ ալ ծանրացաւ վրան. նա, որ բարեպաշտից ողորմութեամբ կ'սպրէր այն Հինգ ամիսը որ Պօլիս մնաց, և իրեն շափաւոր կերակրոյն յաւելուածով աղքատները կը կերակրէր, այժմ իրեն և երկու աշակերտաց ձանապարհի ծախուց համար դահեկան մ'անգամ չունէր: Եւ սովոր

էր ընդհանրապէս երեկոյնները Հացագործներէն միոյն կամ միւսոյն տունը երթալ, ուր կը հաւաքուէին բոլոր արուեստակիցք, և անոնց Հոգևոր խրատներ կը խօսէր: Պարէն մեկնելէն քանի մ'օր առաջ, գիշեր մը նոյնպէս անոնց տունը գնաց, ուր յետ Հոգևոր գրուցատարութեան, իմացուց թէ պիտի թողուր զիրենք և գաւառները դառնար. անոնք այնչափ յուզուեցան անոր խօսքերէն, որ շկարենալով ուրիշ կերպ բացատրել իրենց կակիծը և երախտագիտական զգացումները, դրամի շափաւոր գումար մը գրին ձեռքը, զիտնալով թէ նա աղքատօրէն կ'ապրէր և կրնար զըրամի պէտք ունենալ այնպիսի երկար ճանապարհորդութեան մը համար: Մխիթար այն գրամով ոչ միայն իրեն և աշակերտաց ճանապարհի ծախքը և կարևոր պէտքերը հոգաց, այլ և Աստուածաշունչ մը, օրինակ մը Թովմ. Գեմբացւոյ զրգին և ուրիշ Հոգևոր զրքոյկներ և պատկերներ գնեց՝ հետը տանելու համար ի մխիթարութիւն իրեն և բարեպաշտներու սրտին: Լալագին տուաւ հրածեշտի ողջոյնը ծանօթներուն և բարեկամներուն, յանձնեց ինքզինքը Աստուծոյ և Տիրամօր խնամոց, և նաւ մտնելով՝ մեկնեցաւ դէպ ի Տրապիզոն երկու աշակերտներով, 1697 տարւոյ սեպտեմբերին վերջերը: Այս անգամ իրեն ուղևորութեան ծրագիրն էր ուղղակի Ատրին գնալ, Տրապիզոնէն անցնելով, առանց հանդիպելու ի Սերաստիա:

ԳԼՈՒԽ Է.

Կը մեկնի զէպ ի Տրապիզոն, Օլթի գաւառն երթալու և հոն հաստատուելու միտքամուծիւնք. — Ալէկոծութեան հանգիպելով ցամաք կ'ելնէ ի Սամսոն. — Կը քարոզէ Մարտուան և Ամասիա քաղաքներում մէջ. — Հասնելով ի Կարին, կը թողու Օլթի երթալու խորհուրդը, և Կարսիւր վանքը կ'երթայ. — Եոյն վանքի առաջնորդ Մարգարեպիսկոպոստէն կ'ընդունի վարդապետական գաւազան. — Կը յայտնէ վանածօր իրեն միտքը և ամօր աջակցութիւնը կը խնդրէ. բայց չի յաջողիր. — Կարմոյ մէջ քարոզելով կաթողիկէ հաւատքը, քաղաքին առաջնորդն կը թշնամանայ իրեն զէս. — Կը թողու վերջնապէս գաւառները և երկրորդ անգամ կը գտնայ ի Պոլիս:

Յետ խաղաղ օդով մեկնելու Պոլսոյ նաւակայքէն, և յաջողութեամբ կտրելու Վոսփօրի նեղուցը, երբ Հաղիւ թէ Սև ծովուն մէջ մտան, փոթորկի մը պատրաստութիւն սկսաւ. Հովը սաստկացաւ, ծովը կ'երերար ուժգնօրէն, այնպէս որ Հովերու բռնութենէն և այնաց բախումէն՝ նաւն ընկղմելու վտանգի մէջ էր. ներսն ալ ժանտախտը սոսկալի կոտորած կ'ընէր նաւորդաց մէջ, և Մխիթար իրեններով կը տառապէր այդ երկու ահաւոր վտանգներուն մէջ. Քանի մ'օրէն, Ատուծոյ խնամօք, Հերակլիոյ՝ նաւահանգիստը Հասնելով անվտանգ, Մխիթար և իրեններն փութացին ցամաք ելնել: Քանի մ'օր ծովափին վրայ սպասելէն վերջ, նաւակ մը տեսան Հոն որ Տրապիզոն պիտի երթար, և մտածելով որ այնպիսի նաւակներ եղերքէն չեն

1. Էրեկլի կամ Հերակլիա տոնտական, ամենէն նշանաւոր քաղաքն է արեւելեան Բիւթանիոյ, մեզարացի գաղթականութիւն մը. Պապո Պուսուս հրուանդանին մաս: Հոսվայեցիք տիրելով Միւրդասեան պատերազմին մէջ, աւարեցին և կործանեցին զայն:

Հեռանար, որով մրրկի ժամանակ կրնան դիւրաւ ցամաքին մօտենալ, Մխիթար մէջը մտաւ իրեններով և ուրիշ մի քանի ուղեկիցներով, և մեկնեցան դէպ ի Տրապիզոն։ Անզգալի կերպով սկսաւ նաւակն Հեռանալ ցամաքէն, հողմուռոյց առագաստներով կը կտրէր ծովուն ալիքները, կը սահէր, երբ հանդարտօրէն շնչող հովն, որ յաշողութիւն կը խոտանար նաւաստեաց և ուղեւորաց, յանակնկալս սաստկանալով, առաջինէն աւելի սարսափելի մրրկի մը փոխուեցաւ երեկոյեան դէմ, որ բոլոր գիշերը տեսց։ Այս ահաւոր ալէկոծութիւնը, որմէ զրեթէ հրաշքով ազատեցան, կենդանի գոյներով կը նկարագրէ ինքն իսկ Մխիթար իւր մէկ երգին մէջ, որ կը սկսի, «Վիրաւորեցայ մեղօք» և այլն, որուն բացատրութիւններով է որ կ'ուզեմ ես ալ պատկերել զայն։ «Հեռացաւ նաւահանգիստն և ոչ տեսանի», կ'ըսէ, և նաւակն, հովերուն և ալիքներուն ձեռքը մատնուած, ասդիս անդին կը տարուբերէր.

«Ալէկոծեցաւ նաւն իմ հողմովըն շարին.

ի մէջ ալեաց մըրրկեալ կայ յերերմանի».

Երկինք սև ամպերով կը ծածկուի, կ'որոտայ, կը փայտատակէ.

«Պատեաց խաւար գիշերոյն, լոյս ոչ տեսանի...

փայլակըն փայլատակէր հընչմամբ սոսկալի,

իբրև ըզլոյս երևէր, բայց էր հըրով լի.

մեծագին ձայնիւ գոչէր յոյժ զարհուրելի»... .

Վերը՝ ամպերն կը կուտին, կը բախին իրարու, կը փշրին. ծովուն մէջ՝ կոհակները մրմառալով իրարու դէմ կը խուժեն, կը փշրին և կը փրփրան. խեղճ նաւակոծելոց սիրտն ալ կը փշրի անոնց բախումէն և մռնչիւնէն.

«Հընչէր հողմըն սաստկապին՝ փարէր զամպն երկնի,
մառախուղ ամպոյն ծածկեալ էր զերեսս երկրի.

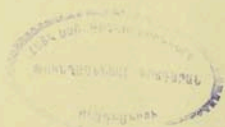
ևս փորրիկ նաւ նըստեալ՝ կամ ի մէջ ծովի... .

առագասաք նաւին հողմով պարպատին».

Ո՛չ մէկ կողմ ցամաք չերևիր, ո՛չ մէկ աստղ, ո՛չ մէկ լոյս. ահաւոր վայրկեան մ'է, ամէնքն ալ յուսահատարար մահուան կը սպասեն։ Միայն արիասիրտն Մխիթար, նաւակին մէկ խորշին մէջ ծնրազրած, կ'աղօթէ անայլայլակ, կը քաջալերէ զամէնքն ալ՝ շվախել և Աստուծոյ

Hanoi.

վրայ յուտալ: Նաւաւարք, համարելով թէ մօտերը ցամաք
կայ, կը գոչեն մեծաձայն՝ որ իմանալով մարդիկ իրենց
վտանգը՝ ձայն տան կամ լոյս մը ցուցնեն, նաւակն այն
կողմը ուղղելու համար:

« Նաւաւարքն աղաղակեն ձայնիւ ողբալի,
գուցէ լուիցեն մարդիկ նաւահանգրատին »:

Եւ յիրաւի լոյս մ'երևցաւ հեռուն. նաւաւարք սիրտ
առած՝ այն կողմը ուղղեցին նաւակը, և Աստուծով ա-
մէնքն ալ ազատեցան և ցամաք ելան ուրախութեամբ:

« Տեսեալ ըլլոյսն՝ ուղղեցին զնաւն ի ծովի,
չնորհիւ Կոստին բերկրեցաւ սիրտն իմ ցաւալի »:

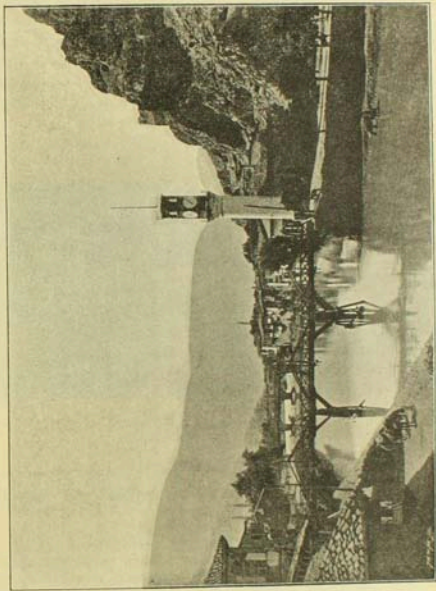
Գեռ երկու օր տեւց չօփն, և Մխիթար հոն մնաց իրեն
ուղեկիցներով, խարխլած տնակի մը մէջ, տեղատարափ
անձրևին ներքև, ուր մեծ խարոյկ մը վառելով, տաքցան
և զգեստնին շորջուցին: Երբ հանդարտեցաւ ծովը, նաւեցին
դարձեալ՝ առանց հեռանալու ծովափէն, և այս անգամ
առանց մրրկի հասան Սինոպի նաւակայքը, ուր Տրապիզոն
գնացող նաւ շի գտնելով, և ծովն ալ տակաւին սպառնա-
լից, փոխեց Մխիթար իրեն ուղեգիծը, և փոխանակ Տրա-
պիզոնի՝ Սամսոն գնաց, անկէ ալ ցամաքով Մարսուան
քաղաքը, ուր հասաւ 1698 տարւոյն սկիզբը:

Մխիթար առաջին քարոզով իրեն ձգեց Մարսուանցւոց
սիրտը, որոնք իբրև երկնից պատգամաւոր մ'ընդունեցան
զինքը: Նա ուր օր կոխէր, հոն կը փթթէին հոգևոր կենաց
ծաղկունք, որոնց փոխարէն կը քաղէր ինքը սէր և յարգանք:
Չմեռն իրեն սաստկութեամբ փակեր էր ճանապարհները:
Երայ Մխիթար շէր ուզեր շեղիլ իրեն ծրագրած ուղեցուցէն,
որուն համեմատ՝ հարկ էր իրեն սահմանած տեղն ըլլալ նախ
քան հասնիլը գարնան: Քաղաքին առաջնորդն և բոլոր հայ
բնակիչք, իրենց թախանձագին ստիպումներով համոզեցին
զինքն՝ որ այնպէս չուտով շի թողու գիրենք. նա զիջաւ
գոնէ ձմեռն հոն անցունել: Ամիս մը քաղաքին մէջ, և
ամիս մը մօտակայ վանքին մէջ բնակեցաւ, որուն առաջ-
նորդն վաղուց ծանօթ էր իրեն: Եւ այսպէս, կը սփռէր
զխաւոր կեցրոններուն մէջ կաթողիկէ կրօնից սերմանքը,
որոնք յետոյ պիտի պողաբերէին իրեն աշակերտաց ան-
խանջ ջանքերով: Հոս ալ իրեն քարոզներն ունեցան մի և

նոյն արդիւնքները՝ ինչ որ ի Պոլիս, և իրեն համբաւն կը թռչէր իրմէ առաջ, կը պատրաստէր մտքերը՝ յօժարութեամբ լսելու քարոզներուն: Մարտուանէն անցաւ յԱմասիա, — պատմական և սրբազան յիշատակներով ճոխ և մեծագործ Հնութեամբք հռչակաւոր¹, — ուր հնչեցնելով իրեն ազգու ձայնը, շատերը դարձուց յուղղութիւն, որոնց մէջ նշանաւոր եղաւ նոյն քաղաքէն տէր Յակովբ քահանայն, որ մինչև վերջը հաստատուն մնալով իրեն կրօնական համոզմանց մէջ, առաքինութեան օրինակ հանդիսացաւ և ախոյեան մը ուղղափառ հաւատոյ: Երբ գարունը հասաւ, Մխիթար հազիւ կրցաւ ազատիլ քաղաքացւոց ստիպումներէն, որոնք ոչ միայն իւր հոն մնալը կը փափաքէին, այլ և քաղաքին առաջնորդութիւնը կ'առաջարկէին իրեն: Ինչպէս հովերն երբէք կանց չեն տանուր, կը տապալեն առջևնին պատահած արգելքները, կ'անցնին՝ կը սուրան, մինչև որ կատարեն իրենց շրջանը. այսպէս ալ Մխիթար կը դիմէ ուժգին, կը մղուի ներքին ուժէ մը, զոր ոչ մէկ բան կարող չէ կասեցնել ընթացքէն, մինչև որ հասնի իրեն դէմ դրած նպատակին: Նա կ'ուզուրի յԱւգոստիոս, ուր չի մնար, կ'ողջունէ հեռուէն զՍերաստիա, զոր այլ ևս պիտի չտեսնէ, և կ'ընկերանայ կարուանին դէպ ի կարին իրեն երկու աշակերտներով:

Գրեթէ վեցուկէս տարի առաջ (1691ի դեկտեմբերին), կ'ընէր նա այս մի և նոյն ճանապարհը, վառուած մեծամեծ յոյսերով, որոնք բոլոր ի դերև ելան: Այս անգամ ևս յուսալից կ'երթայ ի կարին, ուր կը սպասեն իրեն նոյնպիսի անյաջողութիւնք. նա կը զգայ թէ երթալով կը բարդուին դժուարութիւնք, որոնց հանդէպ կարծես մօտ է բոլորովին նաւարկելու, չի տեսնելով ո՛ր և է նշոյլ մը յուսոյ: Չի մնաց տեղ մը, միջոց մը, անձ մը, որոնց չըզիմէր. վերջին ճիգն է այս՝ զոր կ'ընէ, — մեկուսանալ

1. Ամասիա քաղաքը շինուած է երկու հանդիպակաց լեռանց մէջտեղ կամ ստորտար, և միջէն կ'անցնի Իսիս գետը, — ԵՆԷԿՆՆՐՆՈՒ կուչուած թուրքերէն, — որուն վրայ կը դանուին բազմաթիւ կամուրջք: Իրեն զրից պատահաւ, Մխիթարս հոն բերչեր և ամբոցներ շինեց. որոնց մնացորդք կան մինչև ցարչ: Ամասիա՝ նայրսնիք եղած է Սարսոն աշխարհագրին և Ս. Թէոդորոս գորովարին:

Uzunyayla.

Հայրենի աշխարհին մէկ անձանօթ կողմը, գործել ամփոփ շրջանակի մէջ առանձնակ ուժերով, Հաւաքելով շուրջը տասնեակ մ'աշակերտներ, և այսպէս կազմել կմախքը միարանութեան, որուն պիտի տային յետագայը մարմին, կեանք և բարգաւաճումն: Այս մտածութեամբք Հասաւ ի Կարին, ուր իրեն բարեկամ Պօղոս անունով բարեպաշտ մարդուն տունը իջաւ: Իմացաւ Հոն՝ թէ Ոլթի գաւառին մէջ գանուած իրեն ծանօթ քահանայն, որուն վրայ յուսադիր՝ ըրած էր այս երկար և տաժանելի ուղևորութիւնը, շեղեր էր ուղղութեան ընթացքէն. այն ժամանակ ինքն

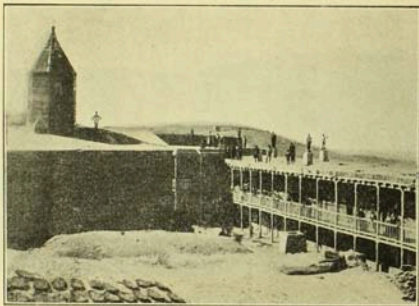

Կարմիր վանք.

ալ որոշեց փոխել իւր ընթացքին ուղղութիւնը և երթալ Կարմիր կամ Հնճոց վանք՝, Հինճք գիւղին մօտ և Կար-

1. Այդ վանքին Կ-Հէշ կոչուելուն պատճառն է, իրեն գմբեթաւոր եկեղեցւոյն, որ Ս. Աստուածածնի նուիրուած է, կարմիր քարերէ շինուած ըլլալը: Այդ եկեղեցւոյ նախկին շինութիւնը՝ Ս. Ներսէս Պարթևի կ'ընծայուի. սա երբ, ըստ աւանդութեան, կաթողիկոս ձեռնադրուած՝ Կեսարիայէն կը գտնուար իւր աթոռը, նա իրեն երեցաւ Աստուածածին կարմրագոյն զգեստներով, և այն յիշատակաւ կարմիր քարերով շինուած է եկեղեցւոյն գմբեթն: Այժմու եկեղեցին կրկին մեծութիւնն ունի Մուսուրիւի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն, երեք խորաններով և շորս կողմը կամարներով, որոնց վրայ կը բարձրանայ կարմրա-

նէն երեք ժամուան ճանապարհ չեաւ, լսելով թէ անոր առաջնորդն, Մարգար եպիսկոպոս, ողջամիտ և բարեսիրտ անձ մ'էր: Վայրկեան մի արծարծեցաւ դարձեալ իւր առկայք յոյսն, մտածելով՝ որ եթէ յաջողէր չամողել այդ եպիսկոպոսը, պիտի ըլլար իրեն մեծագոյն նեցուկը՝ դիւրաւ չամնելու իւր դիտած նպատակին: Ի սկզբան, առաջնորդին մտքին մէջ ո՛ր և է կասկած մը չարթնցնելու չամար, ամէն կարելի զգուշութիւն ի գործ դրաւ. իրեն Յովհան աշակերտը Մուստուրկուի՝ վանքը զրկեց, և ինքը՝ չեան առած Յովհաննէս աշակերտը՝ Աարմիր վանք գնաց, ուր առաջնոր-

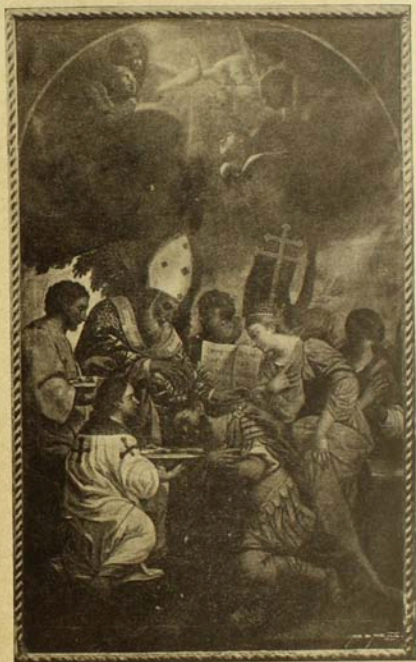

Աարմիր վանքի մտերմ տեսարանը.

դին կողմէն սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ: Նոյն վանքին մէջ կը բնակէին երեք արեղայք և տասնեւչինոց պա-

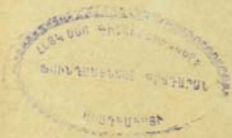
քար սրածայր գմբէթը. եկեղեցիէն դատ, միւս բոլոր շէնքերն ոգործելի և անշուք են (Տիւրք-Իսթանուլ. Հ. Ներսէս Սարգիս. էջ 80. Վեհափոյգ. 1864):

1. Մուստուրկու կամ Մուստուրկա գիւղին վանքը կը կոչուի՝ Ս. Լուսնայի վանք, բարձր գիւրբով և բարձր պարիսպներով: Եկեղեցւոյ առանդատան մէջ մարդաշափ խորութեամբ գուր մը կայ, որ ուխտաւեղի է, և կ'ըսուի թէ Ս. Լուսնայի: Արտաշատու զգեակը տարուելու ժամանակ՝ գիւղեր մը չոս անցուցեր է:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ.

Եջ 134.

տանիք, որոնք քաջանայութեան կը պատրաստուէին՝ եկեղեցականի մը կարևոր ուսումներն ընելով: Միտիթարայ երթը մեծ թեթևութիւն պատճառեց առաջնորդին, որ տեսնելով զնա օժտուած ճմարիտ քաջանայի մը հարկաւոր ամէն ձիրքերով, անոր յանձնեց պատանեաց դաստիարակութիւնը: Նա թէ և յօժարակամ չըստանձնեց այդ փափուկ պաշտօնը, որուն ծանրութեան գիտակ էր, բայց խղճիւ և խնամքով կատարեց զայն. իրրև վանքին միարաններէն մին՝ հլու և հպատակ ամէն կարգի ու կանոնի, իրեն գործերով և խօսքով զծեց և հարթեց ամենուն առջև սըրութեան ճանապարհը: Հմուտ դաստիարակի առաջին փորձը Կարմիր վանքին մէջ տուաւ. աշակուրջ և արթուն զըսնուելով իրեն պաշտաման մէջ, ժիր յամենայնի, և ըստ պարագային՝ խիստ կամ քաղցր՝ աշակերտաց հետ: Անոնց հոգին առաքինութեան մէջ կրթած պաշուն, սրտերնին ևս կ'աղնուացնէր և մտքերնին կը զարգացնէր գիտութեամբ. նա ամենուն դաստիարակ և ուսուցիչն էր, որուն առաջնորդութեան ներքև մտաւոր և բարոյական վերածնութեան շարժում մը սկսաւ վանքին մէջ: Արեղայից և իրեն Յովհաննէս աշակերտին կանոնաւոր կերպով կը դասախօսէր աստուածաբանութեան ուսումը՝ մեծին Ալբերտի գրոց վրայէն. նոյնպէս Աստուածաշնչին, և մանաւանդ նոր Կտակարանին այլ և այլ գրքերը կը մեկնէր, անոնց զանազան իմաստները բացատրելով. կը պարզէր դարձեալ անոնց առջև վարդապետական այն բոլոր կէտերը, որոնց մէջ կը տարբերէր մեր ազգն արևմտեան քրիստոնեաներէն: Այս բոլոր զբաղանաց հետ, ժամանակ կը գտնէր նա իրեն առանձին ուսումներով ևս պարապելու. միշտ տփգոհ իւր անձէն, անդադար միտքը ճօխացնելու և զարգացնելու հետ էր. այս՝ իրեն նկարագրին իսկական գծերէն մին է, որով յաջողեցաւ նա խոր կերպով հմտանալ՝ ոչ միայն սրբազան՝ այլ և արտաքին գիտութեանց, զոր յետոյ ցոյց տուաւ իրեն դասախօսութեանց և շարագրած գրքերուն մէջ: Անգամ մը, ըստ իւր սովորութեան, երբ բոլոր միարանից առջև կրօնական խնդրոյ մը վրայ կը խօսէր, ներկայ գտնուեցաւ նաև Գրիգոր անուշով եպիսկոպոս մը, որ հիւր եկած էր նոյն վանքը: Սա, տգէտ

և հակառակառէր ոմն, ընդդիմացաւ Մխիթարայ խօսքերուն, և ջերմ վիճարանութիւն մը բացուեցաւ երկուքին մէջ: Մխիթար, վարժ այդպիսի հակաճառութեանց, դիմուած զօրաւոր փաստերով, և մանաւանդ Ս. Գրոց և Ս. Հօրց յարմար վկայութեամբք և խօսքերով, ըմբերանեց զեպիտոպոսն, որ ճարահատած ուրիշ պատասխան չգտաւ, բայց շարք մը լուտանաց, որոնք խկոյն բռնցի հարուածներու փոխուեցան, տեսնելով զինքը հրապարակաւ խայտառակուած դեռահասակ արեղայէ մը: Մխիթար, ի բնէ ազնուասիրտ և վեհոգի, թէ և զգաց իւր անձին եղած անարգանքը, այլ զո՛հ իրեն տարած յաղթութեան վրայ, լուսթեամբ միայն պատասխանեց անոր թշնամանաց: Այդ լուսթիւնն էր՝ որ ոչ միայն կակղցուց վարդապետին սիրտը, այլ և ամէցուց զինքը, որ յետոյ ստրջացած ըրածին վրայ, երբ Էւրոպա անցաւ և ճանչցաւ ճշմարտութիւնը, Մխիթար Արքաճօր և Միարանութեանս սերտ բարեկամներէն մին եղաւ, և իրեն սիրոյն և յարգանաց ի նշան՝ ընծայեց մեծագիր նկար մը, — Տրդատ Թագաւորին մկրտութիւնը ներկայացնող, — որ կը պահուի ցարդ Ս. Ղազարու վանքին մէջ, յորում Ս. Լուսաւորիչն՝ եպիսկոպոսին դէմքով նկարուած է: Այսպէս պիտի տեսնենք պատմութեանս ընթացքին մէջ, որ Մխիթար Արքայ ունեցած չէ թշնամի մը, — ի բաց առեալ շատ սակաւները, — որ յետոյ ի բարեկամութիւն դարձած չըլլայ: Աոյնը կրնայ վկայուիլ նաև իրեն հաստատած միարանութեան համար, որ Հիմնադրին հոգին ծծելով՝ ջանացեր է անոր հետքէն շտատորիլ:

Աոյն տարին (1698ին) երկու անգամ, գարնան եղանակին և ամառուան սկիզբը, տարափոխիկ՝ ծանր հիւանդութիւն մը մուտ գտաւ վանքին մէջ, որմէ ամէնքն ալ գրեթէ բռնուեցան՝ բաց ի Մխիթարէն: Սա. անզոյչ զըտնուելու շափ անձնանուէր, կը հոգար և կը խնամէր զամէնքը, կը ծառայէր, կը սրտապնդէր, մինչև որ ինքն ալ հիւանդացաւ ծանր կերպով, երբ այլք աղաքինելու վրայ էին: Այնպիսի սաստիկ զլխու ցաւ մ'ունեցաւ, որ կարծէր թէ աչքին բիրերը դուրս կու գային, և արեան առատութենէն համարելով զայն, անփորձ բժշկի մը ձեռքը

մատնուեցաւ, որ ճակտին մէկ երակը կտրելով, շափազանց արիւն կորսնցնուց, և մահուան դուռը հասնելու շափ տկարացաւ: Վանքին մէջ բժշկի և դեղոց չքաւորութիւն ըլլալով, քաղաք զնաց իրեն բարեկամ Պողոսին տունը, ուր թէ և անպակաս էին ամէն խնամք և դարման, բայց տանուտէրն վախելով թէ կրնար մեռնիլ և ինքն ըլլալ պատասխանատու, հասարակաց իջևան մը փոխադրել տուաւ զնա: Մխիթարայ հիւանդութեան միակ խնամողն եղաւ Յովհաննէս աշակերտը, որ իրեն վարդապետին օրինակին վրայ՝ կ'ուսանէր անարտունջ համբերութիւն ի ցաւս, և արիութիւն՝ ձախող պատահարներու մէջ: Սակաւ ժամանակէն բոլորովին առողջանալով Մխիթար, վանք դարձաւ և սկսաւ նորէն իւր դաստիարակութեան և ուսուցչութեան պաշտօնը և զբաւոր աշխատութիւնները: Բայց հագիւ թէ կազդուրուած առաջին տկարութենէն, քանի մ'ամիս յետոյ, նոյն տարւոյ ձմրան սկիզբը, սաստիկ հազ մ'ունեցաւ, որ կը տանջէր զինքը զիշեր ու ցորեկ. կոկորդը զոցուեցաւ, գրեթէ խեղդուելու շափ, և հեղուկ կերակուր անգամ հագիւ կրնար առնուլ: Այսպէս Մխիթարայ դարբար հասակն անընդհատ ցաւերու և տառապանաց մէջ սահեցաւ, մաքառելով հիւանդութեանց դէմ և միշտ մահուան եզերքէն խարխափելով: Այս անգամ ևս ստիպուեցաւ քաղաք երթալ, ուր փոքր մի խնամք և զգուշութիւն բաւական եղան զինքը հազէն ազատելու:

Ամրողջ տարի մը և աւելի մնալով Արամիր վանքին մէջ, իրեն փորձ դաստիարակութեամբ և ժիր զործօնէութեամբ ծաղկեցուց զայն, անոր վարկը բարձրացնելով ամենուն մտքին մէջ, կեանք՝ ոգի և եռանդն ներշնչելով վանականաց, որոնք հոգեկան մահամերձ վիճակի մէջ կը թարթափէին: Վանքին առաջնորդն, Մարգար եպիսկոպոս, շկարենալով ուրիշ կերպ յայանել իրեն զնահատու՛մն՝ Մխիթարայ անձնանուէր աշխատանաց, և իրեն հիացու՛մն՝ անոր առաքինի վարուց և իմաստութեան, 1699 տարւոյն մէջ ուզեց վարդապետական գաւազան տալ անոր, որ պահանջուած արժանիքէն շատ աւելին ունէր. յանձն առաւ Մխիթար՝ առաջնորդին և այլոց բուռն յորդորներէն ստիպուած: Շատ փառաւոր եղաւ հանգէսն, որուն ներկայ

էին քաղաքին մեծամեծք և պատուաւորք, որոցմէ շատերը ծանօթք և մտերիմք էին Մխիթարայ. և, ըստ սովորութեան ազգիս, նոյն ժամուն՝ բազմաթիւ հանդիսականաց առջև՝ իրեն ընդունած աստիճանին երախայրիքն ընծայեց, զեղեցիկ և իմաստներով հոծ քարոզ մը խօսելով յանպատրաստից. որուն վրայ, ամէնքն ալ հիացած, առատ ողորմութիւն տալով վանքին՝ զնացին զոհութեամբ: Մխիթարայ վարդապետութեան լուրը տարածուելով Կարնոյ գաւառին մէջ, ժողովուրդն ամէն կողմէ կը վազէր անոր հոգեբուի քարոզները լսելու, և կը խանդարուէր վանքին անդորրութիւնը այն խուռնընթաց բազմութեան երթևեկէն. այս պատճառաւ առաջնորդը հրամայեց Մխիթար վարդապետին, որ երթայ շրջի իրեն թեմին սահմաններուն մէջ և քարոզէ: Նա, հետը առած իւր Յովհաննէս աշակերտը, որ նոյն տարւոյն մէջ սուրբ աստիճաններն ընդունած և քաջանայ ձեռնադրուած էր Մարգար եպիսկոպոսէն, կ'երթար սփռելու Աստուծոյ խօսքը ծարաւի հոգիներուն, և առատ տոհմականօք վանք կը դառնար:

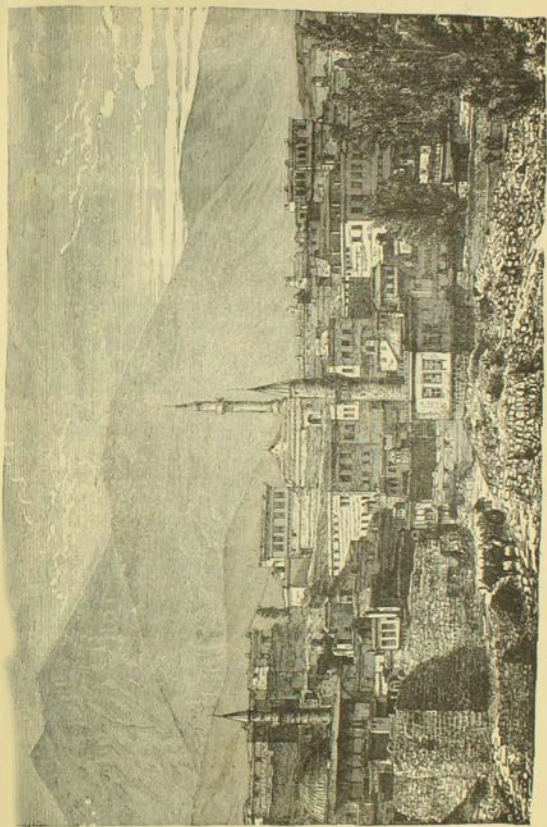
Մխիթար վարդապետ յաճախ կը խօսէր Մարգար եպիսկոպոսին հետ ազգին թշուառութեան և աղետից վրայ, որոնց ինքը մօտէն ականատես եղած էր հայութեան կեդրոններուն մէջ, և անհրաժեշտ կը տեսնէր դարմանել զանոնք. այս խօսքերով կը կարծէր պատրաստել նա առաջնորդին միտքը: Երկուքին մէջ զոյացած ամուր կապն՝ փտաւհացուց զՄխիթար յայտնել վերջապէս եպիսկոպոսին միաբանութիւն մը հիմնելու խորհուրդը, որ երթալով աւելի ևս հասունցեր էր մտքին մէջ: Պարզեց անոր իրեն ծրագիրը, մէջ բերաւ անկէ յառաջ գալիք օգուտները, զայն ի զլուխ հանելու կարևոր միջոցները, և զժուարութեանց առաջն առնելու հնարքները: Եւ այս՝ մէկ կամ երկու անգամ շպատակեցաւ, այլ շատ անգամ, «Գուեղիբ գործին առաջնորդը, ըսելով, իսկ ես դործակից մը միայն՝ հրամաններուդ ներքև. ես պիտի ըլլամ ուսուցիչ աշակերտաց, և Աստուծով պիտի հոգամ բոլոր կարևոր պէտքերը», և այլն: Բայց նա զուրկ արիութենէ, և աթոռը կորսնցնելու վախէն՝ իրեն ուղղափառ կրօնքն իսկ քօղարկած, շունէր այն ձեռներէց և գործօն հոգին, առանց

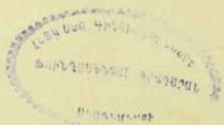
որոյ երբէք չեն յաջողիր ո՛ր և է մեծամեծ ձեռնարկներ, ուստի հրաժարեցաւ այդ գործին աջակցութենէն . և այնքան յամառած էր նա իւր մտքին վրայ, որ Մխիթար իրեն բոլոր պերճախօսութեամբ չի կրցաւ կիտաչափ մ'անգամ համոզել զինքը: Այս վերջին փորձն էր որ ըրաւ . այնուհետև մարդիկներէ լքած և անյոյս, Աստուծոյ միայն ապաւինած, որոշեց դառնալ ի Պոլիս, և այն մեծ քաղաքին մէկ անբոյթ խորշին մէջ, հաւաքելով իրեն մօտ պատանիներ, — ձեռագործ արուեստ մը ուսուցանելու պատրուակով, — կրթիչ զանոնք ուսմամբք և հոգևոր կենօք, և այս կերպով իրականացնել իրեն վաղուց մտարեբան ձեռնարկը: Կանչեց Մուտուրկուի վանքէն Գովհան աշակերտը, և իրմէ առաջ ուղարկեց ի Պոլիս . իսկ ինքն, իրեն միւս Գովհաննէս աշակերտին հետ, թողուց Կարմիր վանքը, Կարին գնաց և եկեղեցւոյ սենեկաց միոյն մէջ բնակեցաւ: Այդ անյաջողութեան բաժակին մէջ, սփոփանաց միակ շիթն եղաւ տեսնել՝ որ կ'ածէր օրէ օր աշակերտաց թիւն. զի Կարնոյ մէջ իրեն յարեցան իբր աշակերտք՝ երկու պատանիք . մին՝ վանքի ուսանողներէն էր, Եզեկիա անուն, մտացի և բարեբարոյ, որ յետոյ Միարանութեան մէջ Հ. Գարրիէլ կոչուեցաւ . իսկ երկրորդը՝ Կազարոս անունով հոգեսէր պատանի մը, որ Մխիթար վարդապետի համրաւէն յորգորուած՝ ինքնայօժար իրեն աշակերտաց թուոյն մէջ մտաւ:

Նոյն տարին (1699) ձմեռը Կարնոյ մէջ անցուց, ժողովրդեան կաթողիկէ մասին թախանձանաց զիջանելով, որոնք կ'ուզէին բռնի իրենց քաղաքին առաջնորդ ընել զինքը, աջբունի հրովարտակ բերել տալով . բայց նա մերժեց անոնց առաջարկը, իրեն միակ զաղափարին յարած, որ զինքը հանգիստ չէր ձգեր: Ամէն օր եկեղեցւոյ մէջ քարոզ կը խօսէր, յաճախ կրօնական խնդիրներու վրայ, որոնցմով յուզուած և պառակտած էր ժողովուրդն . այնպիսի կորով և յստակութիւն մ'ունէր խօսքերուն մէջ, որ հակառակորդք անգամ կը վազէին ի լուր իրեն քարոզներուն: Իրմով կաթողիկէ մասն զօրացաւ, անցաւ, մինչ յառաջն ճնշուած էր հակառակ կողման բռնութեան ներքև . նա համարձակ կը քարոզէր ճշմարտութիւնը, կո-

րովի փաստերով զինաթափ կ'ընէր իրեն գիմախօսները, կը հաստատէր ողջամիտներն իրենց ուղիղ դաւանութեան մէջ, և այսպէս ժողովրդեան մտքին և սրտին կը տիրացնէր, կը պաշտօնէր անորմէ և անվիճելի հեղինակութիւն մը կը գահանար իրեն խօսքն: Քաղաքին առաջնորդն, որ էր նոյն ինքն Աւետիք՝ եպիսկոպոս, վաղուց արդէն զրգուցութեամբ լի Մխիթարայ զէմ, այժմ ևս աւելի զայրացած նախանձու և ասելութեամբ, շլացած մանաւանդ անոր ընծայուած զրուատիքէն և փառքէն, մտածեց դատաւորին ձեռքը մատնել զինքը, իբր խռովիչ մը և սպրտամբեցնող ժողովրդեան՝ իրեն նորելուկ և ազգին մեծամասնութեան դաւանանքին հակառակ վարդապետութեամբք, և այս կերպով հեռացնել զինքը քաղաքէն: Սակայն բոլոր քաղաքին, և մանաւանդ մեծամեծաց և եկեղեցականաց յարգանքն և սէրն, զոր ունէին առ Մխիթար, ետ կեցուց զինքն այդ մտածութենէն, վախելով թէ գուցէ ժողովուրդն իրեն զէմ գահնայ, վտարէ զինքն արտէն, և փոխանակ իրեն՝ զՄխիթար զնէ առաջնորդ: Ժողովրդեան ուժն անգիմագրելի է. անոր առջև տեղի կու տան հանձարեղ քաղաքագէտք անգամ, և այն եղեր է միշտ բռնապետաց նաւարկելոյ ժայռն: Մխիթար միշտ իրեն կողմն ունեցաւ այդ ուժը, նա երբէք չհալածուեցաւ՝ բայց առաջնորդներէն միայն: Աւետիք եպիսկոպոս, իրեն հակառակաւէր բարուց հետ, խորագէտ էր նաև. առանձին կանչեց զՄխիթար, կշտամբեց զինքը իբր զրգուց ժողովրդեան՝ իրեն համարձակ քարոզներով, և սպառնալեօք ուզեց փակել անոր բերանը: Նա կը կարծէր՝ թէ պիտի տեսներ գիմացը նախկին Մխիթարը, որ զօղաճար, ինչպէս երբեմն, մի քանի կցկտուր բառեր թոթովելով, տեղիք պիտի տար իրեն խօսքերուն. մինչ Մխիթար իրօք այլափոխուեր էր այժմ, արխատիրտ, սպառնալիքն արձամարհող, որ կարուկ պատասխանով մը ավիրերան ընելով առաջնորդը, « Ես ամէն բանի պատրաստ եմ ճշմարտու-

1. Սա՛ մեր կանխաւ յիշած Աւետիք եպիսկոպոսն է, որ յետոյ (1701ի զեկտեմբերին) Պոստոյ պատրիարք եղաւ. նշանաւոր՝ կաթողիկոսաց զէմ յարուցած հալածանքներով և իրեն զժրտիտ տքորական կենօք:

թեան համար, ըրէ՛ ինչ որ կ'ուզես», ըսաւ, և յարգութիւնն ընելով՝ դուրս ելաւ սենեկէն. և նոյն օրն իսկ անվերդով շարունակեց իրեն քարոզներուն շարքը, աւելի քան երբէք համարձակ պաշտպանելով նշմարտութեան դատը: Սոյն միջադիպէն վերջ, որ պատուարեր եղաւ Մխիթարայ, աւելի ևս ժողովրդեան համակրելի դարձաւ. կը յարգէին զինքը՝ ոչ միայն իրեն իմաստալից քարոզներուն, այլ և իրեն առաքինի և սրբակրօն վարուց, իրեն անշուք և անխառնակ սպրելուն, և իրեն անարժամասէր բարուց համար. նա, ինչպէս առաջ զիտել տուինք, գաւազանապտուղ չէր առնուր, և բարեպաշտից ողորմութեամբ կ'ապրէր: Անգամ մը հարուստ ծանօթներէն մին, զիտնալով իրեն աղքատութիւնը, տասը մարչիլ՝ տուաւ իրր ողորմութիւն. նա շընդունեցաւ ըսելով. «Չգեսաներս նոր են, փառք Աստուծոյ, կերակուրս ժողովորդը կը հոգայ, և բանի մը պէտք չունիմ»: Իրեն բերուած կերակրով ոչ միայն ինքը կ'ապրէր, այլ և տասը աղքատ կ'ապրեցնէր. երկրորդ օրուան պահելու սովորութիւն չունէր:

Մխիթարայ քարոզներուն մէջ՝ իմաստից գեղեցկութեան հաւասար զարմանալի էր նաև յիշողութիւնն, որով վարդապետութիւն մը հաստատելու համար մէջ կը բերէր շղթայաշար անթիւ վկայութիւններ Ս. Գրոց և Ս. Հարց: Անգամ մը քարոզ խօսելու միջոցին, զէպքն այնպէս բերաւ՝ որ հարկ եղաւ բոլոր Աստուածաշնչէն, թէ հին և թէ նոր Կտակարանէն, վկայութիւններ բերէ, Մենդոց զբքէն սկըսեալ մինչև Յայտնութեան գիրքը, անոնց իւրաքանչիւրին զլուխներն և համարներն ըսելով: Ունկնդիրներուն մէջ կար նաև Ս. Գրոց հմուտ քահանայ մը, որ Մխիթարայ համակարծիք չէր յամենայնի. երբ լսեց զայս, ապշեցաւ անոր պերճախօսութեան և յիշողութեան վրայ, և իրր հրաշալիք մը պատմեց ամենուն. այնուհետև նա Մխիթարայ ամենէն աւելի հիացողներէն և անկեղծ բարեկամներէն մին եղաւ:

Այս ժամանակները, այն է՝ 1699 տարւոյն օգոստոսին,

1. Մ-ր-լի (marcello) վենետիկեան դրամ մ'է. շիւսած յանուն Մարկեզոս զբոխի, որ ներկայ դրամի արժեքով կ'ընէ զրոթէ 2 1/2 դանեկան:

Կարին կը գտնուէր նաև Խաչատուր վարդապետն, ինչպէս կը կարդանք՝ նոյն թուականին յիշեալ քաղաքին մէջ՝ Լոյ յիսուսեան կրօնաւորէն Մխիթարայ տրուած լատիներէն վկայագրին ներքև ստորագրուած իրեն անունը, կոչելով ինքզինքը. «Նուիրակ Առաքելական Աթոռոյ առաջն Հայոց»: Սա, 1698–9 տարւոյն մէջ, իննովկենսիոս փե՛ քահանայապետին կողմանէ իրր նուիրակ Էջմիածին երթալով, նամակ մը, փառազարդ աթոռ մը և ուրիշ ընծաներ տարաւ Նահապետ կաթողիկոսին. և ի գարձին Էջմիածնէն՝ Կարնէն անցնելով, որ իրեն Հայրենիքն էր, քանի մ'ամիս հոն մնաց և յետոյ Պոլիս վերադարձաւ. որովհետև 1700ին զինքը մայրաքաղաքին մէջ կը գտնենք դարձեալ: Աւրիշ Եւրոպացի քարոզիչք ևս, Կարնէն անցնելով նոյն տարւոյն մէջ, առիթ ունեցան տեսնելու զՄխիթար, որուն Համբաւն լեցուցեր էր բոլոր քաղաքը, և վրկայագիր՝ մը տուին նոյնպէս լատիներէն, լի զովստօիք իրեն վարուց, գիտութեան և առաքելական հոգւոյն նկատմամբ: Մխիթար վարդապետ, յետ բոլոր ձմեռը և գարունը Կարին քաղաքին մէջ մնալու, ուր շահեկան արգիւնքներ յառաջ բերաւ իրեն քարոզներով, երբ հասաւ ամառն, առաւ իրեն երեք աշակերտները, սգոյ և արտասուաց մէջ թողլով բոլոր քաղաքացիները, գնաց ի Տրապիզոն, ուր նաւ մտնելով՝ մեկնեցաւ դէպ ի Պոլիս յամին 1700 յունիս ամսոյն:

Յետ այսպէս համառօտիւ գնելու Հիմնադրիս առանձնական կենաց աչքի գարնոզ կէտերը, կրած վշտերը, միարանութիւն մը հիմնելու խորհրդին յղացումը, անյաջողութիւնները, և այլն. պիտի խօսիմ արդ, Բ՛ մասին մէջ, անոր Հրապարակական կամ գործունեայ կենաց, և զլիսուորապէս Միարանութեանս հաստատութեան վրայ, որ իրեն Հրաշակերտն նշաւ: Այս մասին մէջ պիտի խօսիմ նոյնպէս անոր ներքին և արտաքին նկարագրին, առաքելութեանց և ձրից վրայ:

1. Այս և ուրիշ նման վկայագիրներ կարող են գտնել փոփառոցք գրքիս վերջը գրուած Յ—Ե—Նին մէջ:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԻԹԱՐԱՅ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔՆ,
ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ԻՐԵՆ ՄԱԸԸ.

(1700—1749)

ԳԼՈՒԽ Ա.

Մի թար վարդապետ կը հասնի ի Պոլիս. — Իրնն առաքելական գործօնէութիւնն. — Աշակերտաց թիւը կ'ամի հետզհետէ, յորոց զոմանս քահանայ ձեռնադրել տալով՝ առաքելութեամ կը զրկէ զաւաններուն մէջ. — Մի քամի հոգևոր զրքեր կը հրատարակէ. — Բերայի մէջ տուն մը կը վարձէ՝ իրնն և աշակերտաց բնակութեան համար. — Եփրեմ պատրիարքին յարուցած հալածանքն. — Մի թար կ'ապաստանի Ջեղարատորաց վանքը. — Կը մտածէ թողուլ Պոլիսը և երթալ քրիստոնեայ աշխարհի մը մէջ հիմնել միաբանութիւնը:

Աթուտաներորդ դարադիտուն՝ Մուստաֆա Բի զաւազանին ներքև կը տիրէր խաղաղութիւն բովանդակ Օսմանեան պետութեան մէջ, որ Եւրոպէի արհաւիրք մ'ըլլալէ դազրած, մեծաշուք հանդիսի կ'ընդունէր քրիստոնեայ վեհապետաց ընծայարբեր դեսպանները¹, և այսու

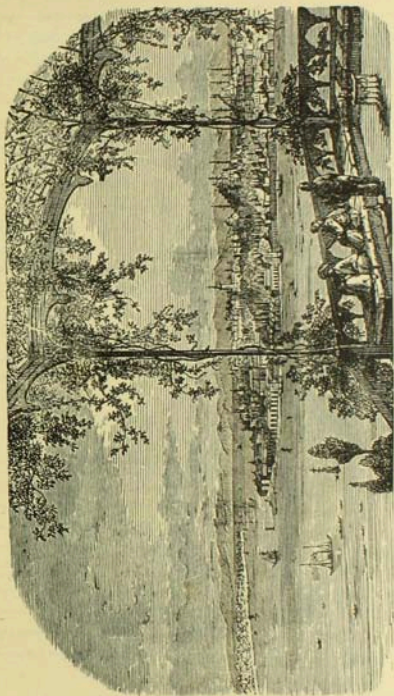
1. Այվազովսկի, Պատմ. Օսմանեան դիպլոմատիկ. Բ. էջ 93—94:

կ'ամբանային արևելքն արևմուտքի հետ կապող հաշտարար
 զօղք և պայմանք: Ի նմին ժամանակի արևմտեան մեծ ու
 փոքր ազգերն իրենց բարոյական և նիւթական ուժերը
 զարգացնելու մեծամեծ ճիգեր կ'ընէին. վերածնութեան
 տենչը կ'եռար ամենուն սրտին մէջ: Ռուսաստան, մեծին
 Պետրոսի հանձարով, զօրաւոր և վիթխարի պետութիւն
 մը կը գառնար. Գաղղիա, Լուդովիկոս ԺՊի ազդեցու-
 թեան ներքեւ, գիտութեանց և արուեստից ոսկեդարուն
 մէջ, իրեն մեծութեան զագաթնակէտը հասած էր. Աւս-
 տրիա, շնորհիւ զինուց լեհացի Սորիսկի զիւցազին և
 Եւզինէոս իշխանին, հալածելով զօրաւոր թշնամին՝ իւր
 նախկին փառքը կը ստանար: Նոյն ժամանակ վախճանե-
 լով Իննովկենտիս ԺԲ, Հռովմայ քահանայապետը, սկա-
 նաւոր իրեն մուծած եկեղեցական բարեկարգութեամբք, կը
 յաջորդէր Կղեմէս ԺԱ. և զարմանալի զուգադիպութեամբ
 մը, սա՛ որ յետոյ Միաբանութեանս հաստատողն եղաւ,
 կը բարձրանար Ս. Պետրոսի գահուն վրայ ճիշդ այն
 տարին, յորում Մխիթար Պոլսոյ մէջ հիմը կը դնէր նոյն
 Միաբանութեան:

Դեռ կը հնչէր Մխիթարայ անունը Վոսփորի ծիծաղկոտ
 ափանց վրայ, դեռ թարմ էին իրեն թողած յիշատակ-
 ներն, երբ Պոլիս կը հասնէր երկրորդ անգամ 1700 տար-
 ւոյ յուլիս ամսոյն: Մայրաքաղաքն իրեն շարժուն և ողե-
 ւորեալ վիճակին մէջ էր. առերևոյթ հանդարտութեան մը
 ներքեւ կը յուզուէին նոյն կրքերն և նոյն շփոթք, ինչպէս
 երեք տարի առաջ (1697ին), և հոն հայ տարրը, փոխա-
 նակ ինքզինքը զօրացնելու և զարգացնելու, ներքին կոիւ-
 ներու և կրօնական վէճերու մէջ կը սպառէր իրեն ու-
 ժերը: Ժողովուրդը, հազիւ կը լսէ Մխիթարայ գալուստը,
 խնդութեան և յաղթանակի ցոյցերով կը փութայ յողջոյն
 իւր նախկին քարոզչին, որ յետ այդպէս չքեղաբար ը-
 նելու իրեն մուտքը, երկու տարի վերջ հազիւ պիտի կա-
 բենայ փախտեամբ ազատել կեանքը: Կ'երթայ բնակելու
 Ի Ղալաթիա՝ իւր հին իջևանը, և անմիջապէս երկրորդ
 օրէն կը սկսի քարոզել հրամանաւ նոյն ժամանակի պա-
 արիարքներուն, — որոնք էին, նախ՝ Մխիթար կորզուացի,
 և յետոյ՝ Մեքիսէթ Սուպչի, երկուքն ալ խաղաղասէր և

բարերարոյ անձինք, — Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն մէջ, ուր կը խոնկէր հոծ բազմութիւն մը ունկնդրաց, որոնք անոր պերճախօս և իմաստալից քարոզներուն ճաշակն առնէին արդէն: Նա լատինաց եկեղեցիներուն մէջ կը պատարագէր ամէն օր, ինչպէս յառաջն, ուր բազմութիւ ազգայիններ կը զիմէին իրեն խոստովանելու և հաղորդուելու: Անխտիր ամենէն սիրուած և յարգուած էր. հակաակորդք անգամ, զիտնալով հանդերձ թէ նա կաթողիկէ մասին զլիսաւորներէն մին էր, կը մեծարէին զինքը: Անկարագրելի է իրեն գործօնէութիւնն այս շրջանին մէջ. մէկ կողմէն՝ անհնարին ճիգեր կ'ընէր յաջողելու իրեն մեծ ձեռնարկին մէջ, և հրահանգելով աշակերտները առաքինութեամբք և ուսմամբք, կը պատրաստէր զանոնք այդ բանին. միւս կողմէն՝ զրեթէ ամէն օր կը քարոզէր, կը հրաւիրուէր տուները՝ հոգելից խրատներ խօսելու, պաշտպան կը կանգնէր աղքատաց և զրկելոց, Նա վերջ կուտար կրօնական վէճերուն, հաշտութիւն և միութիւն քարողելով ազգին երկու պառակտած մասերուն, որոնց յարաբերութիւնք այնպէս սաստիկ յարուած էին, որ ամենափոքր զրգուծեան հով մը՝ կարող էր ահագին աղմուկ մը յառաջ բերել, ինչպէս որ պատահեցաւ: Կաթողիկէ հայերէն մին, կիրք ելած պահուն, անզգուշարար խախտմ կոչեր էր հակառակ կողման քահանաներէն մին. հակաակորդք այս բանիս վրայ զայրացած, զիշերը խորհուրդ կ'ընեն եպարքոսին ատեններ երթալ երկրորդ օրը, և իրրե մատնիչ և ակրութենէն ապաստամբ ամբաստանել այն ամէնը, որոնք դաւանանքով մի էին Հռովմէական եկեղեցւոյ հետ: Նոյն զիշերը կ'իմանայ զայդ Մխիթար, և սաստիկ վշտացած, երկրորդ առաւօտը ազգու քարող մը կը խօսի խաղաղութեան և սիրոյ վրայ. սակայն զրգուծիւնը սուր կերպարանք մ'առած, անզսպելի կը մնայ, հակաակորդք չեն հանգարար, քարողը արդիւնք մը չունենար, և եկեղեցիէն դուրս ելած, խմբովին դատաւորին կը սկսին երթալ մատնելու իրենց համազգի եղբարքը: Աստ մեծագոյն ճիգ մը պէտք էր. յանկարծ ներշնչում մը կ'ունենայ Մխիթար. կ'առնու խաչը խորանին վրայէն, կը վազէ, զիմացնին կը կանգնի. « Ո՛ւր կ'երթաք, ի՞նչ կ'ընէք, կը գոչէ կրա-

կոտ շեշտով մը. եթէ Հասովմէական եկեղեցւոյ Հեա միա-
բանօղները պիտի մատնէք, ես ալ անոնցմէ եմ, զիս ալ
մատնեցէք. այս խաչով դատաւորին առջև պիտի գամ և
աներկիւղ պիտի խոստովանիմ ճշմարտութիւնը, որուն հա-
մար պատրաստ եմ կրելու տանջանք և մահ: Ինչո՞ւ այդ-
պիտի շնչին բաներու համար քաղաքական դատաւորի կը
դիմէք. չունի՞ք միթէ ազգային պատրիարք, որ քննէ իրը
և ըստ այնմ վճռէ »: Այս և նման խօսքեր էին՝ զորս ը-
սաւ Մխիթար, որուն յուզուած ձայնը, եռանդուն հօգին,
այն սերն և յարգանքը՝ զոր ունէին առ ինքն, զսպեցին
ժողովրդեան զայրոյթը, որոնք փոխելով մտքերնին՝ դնա-
ցին պատրիարքին և խաղաղութեամբ վերջացաւ խնդիրը:
Մխիթար այդ զէպքէն վերջ՝ այնպիտի ժողովրդականու-
թիւն մը ստացաւ, որ առջևը կը խօնարհէին ամէն աս-
տիճանի անձինք. նա զարձեալ Հաստատեց միութեան և
սիրոյ զօղը համազգի եղբարց մէջ, գաղբեցան առժամն
կրօնական մրրիկները, և Հանդարտութեան մէջ կը մտա-
ծէր նա իրեն կանգնելիք շէնքին կազմութեան վրայ: Իրեն
չուրջը սկսաւ տակաւ պսակ մը բոլորուիլ այնպիտի ան-
ձանց, որոնք ոչ միայն կրօնից և զիտութեան ծարաւիք
էին, այլ և առաքինութեան պէտքը կը զգային, որուն
գերազանց ուսուցիչը կը գտնէին յանձին Մխիթարայ:
Կարձեա ներքին ձայնէ մը մղուած և առաջնորդող աստղի
մը հետեւելով, մի և նոյն ժամանակին այլ և այլ կողմերէ
Պոլիս կը հասնէին զանազան անձինք՝ Մխիթարայ աշա-
կերտելու. Այնթապցի Սարգիս անունով զպիր մը, արգէն
Եւզոկիայէն ծանօթ իրեն, որուն խօսքերը կայծ մը ձգեր
էին սրտին մէջ. Եզրիս վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցի,
Երուսաղեմայ Մինաս պատրիարքին աշակերտ, ողջամիտ
իրեն կրօնական դաւանութեան մէջ, որ յառաջագոյն տե-
սեր էր զՄխիթար յԵւզոկիա և լսած անոր քարոզները.
Ղազարոս Ալինցի, բարեպաշտ և բանիրուն անձ մը, ա-
մուսնացեալ, որ ամուսնոյն մեռնելէն վերջ՝ որոշեց թո-
ղուլ զաշխարհ և կրօնաւորիլ. Սերաստացի Յովհաննէս
անունով զգօն պատանի մը. Բերացի զպիր մը Ազարիս
անունով, Մխիթարայ քարոզներէն և առաքինի վարքէն
յորդորուած: Այսպէս, քանի մ'ամսուան մէջ, աշակեր-

4. 407th (Wapny 407th).

տաց թիւը մինչև ինը բարձրացաւ, որոնք ցորեկները կը հաւաքուէին Մխիթարայ սենեակը՝ լսելու իրեն խրատները, կարևոր հրահանգներն ընդունելու, և դիշերները կ'երթային իրենց կամ ծանօթ բարեպաշտներու տունները: Յայտնեց անոնց կրօնաւորական ընկերութիւն մը հաստատելու միտքը, խստիւ պատուիրելով ծածուկ պահել զայն, մինչև որ իրագործուի, նորանոր խոչընդակներու շի պատահելու համար: Աշակերտաց միջէն երկուքը, Սարգիս Այնթապցին և Բերայի Յովհաննը, արժանաւոր դատելով ըստ ամենայնի, քաջանայ ձեռնադրել տուաւ Թէոգոսիացի Յովհաննէս օւղղափառ եպիսկոպոսին. առաջինը կոչուեցաւ Հ. Գէորգ, իսկ երկրորդը՝ Հ. Մանուէլ: Այս կերպով Մխիթար չորս քաջանայ աշակերտ ունեցաւ, որոնցմէ երեքը վարդապետական դաւազան ևս ընդունած ըլլալով, քարոզութեան զրկեց գաւառներուն մէջ, մայրաքաղաքին ազմուկներէն և վտանգներէն հեռու, հոգւոց փրկութեան աշխատելու, որ իւր զլխաւոր նպատակներէն մին էր, և միանգամայն յաշարկոտաց լեզուէն ազատ ըլլալու համար: Այդ անխոնջ և անձնանուէր քարոյիչք, որոնք Մխիթարեան առաքելութեան առջվիրայք եղան, ամէն կողմ ծաւալեցին կրօնից լոյսը, սիռեցին կեանք, երջանկութիւն և խաղաղութիւն, ամէն տեղ գտան սիրալիր հիւրընկալութիւն և յաջողութեամբ պսակուեցան իրենց եռանդուն վաստակք: Մխիթար անհուն հրճուանաց մէջ էր, տեսնելով որ այնքան տարիներէ ի վեր մտքին մէջ յղացած խորհուրդը, յետ ցաւերու և հալածանաց հալոցին մէջ գտուելու, մտա էր վերջնապէս իրականութեան սահմանին մէջ մտնելու: Իրաւ, դեռ բնակարան մ'անգամ չունէր, որուն մէջ ժողովք իրեն աշակերտները, և կանոնաւոր կերպով անոնց դաստիարակութեամբ պարտուէր. սակայն իրօք հիմնուած էր ներքին միարանութիւնը սրտերու, թէ և դեռ կիսկատար, և հարկ էր ամբացնել և վեր բարձրացնել այդ բարոյական շէնքը, հարկ էր իրեններուն մտքին և հոգւոյն

1. Ասոնց առաքելական գործունէութեան մասին պիտի խոսիմ յետոյ, երբ առիթ ունենամ խոսելու Մխիթարեան առաքելութեանց սկզբնաւորութեան վրայ տառնմին զլխով:

սնունդ հայթայթել, այս նպատակով ձեռք զարկաւ հրատարակութեան հոգևոր գրեանց, նոյն տարւոյ (1700ի) հոկտեմբեր ամսոյն Նախ և առաջ տպագրել տուաւ Թովմ. Քեմբրացւոյ գիրքը, զոր ինքն Ոսկեմատեան կը կոչէր, որ իրեն կրօնաւորական կենաց առաջին քայլերուն ուղղիչն եղած էր. ուղեց որ իրեն աշակերտք ևս նոյն սկզբամբք սնանին և նոյն ուղղութեան հետեին. յետոյ հրատարակեց Մտածական աղօթից գրքոյկ մը, թերևս ինքը շարադրած կամ հաւաքած. տսնցմէ վերջը հրատարակեց երկու մեկնութիւններ, Յովհաննու Յայտնութեան՝ զոր բեր էր Մծխիթացի կամ Տփղիսեցի Պետրոս վարդապետ, և Արգեղոց գրքին՝ զոր շարադրեր էր Խաչատուր վարդապետ: Այդ հրատարակութեանց համար՝ հարկ եղաւ ոչ սակաւ դժուարութեանց զէմ կոտիլ, որոնց յաղթեց նա իւր սովորական տոկունութեամբ. և սակայն այդ իրեն արդիւնքը, — զոր կարելի է իւր միւս մեծ գործերուն քով զետեղել, — շատ սակաւք ճանչցան և գնահատեցին, շտիպանց համեատութեամբ մը ծածկելով անունն անգամ, և միայն « շնչին բանասէր » կոչելով ինքզինքը¹:

Ըմբռնած էր Մխիթար ընկերական կենաց սցուաները, գիտէր թէ միարանութիւն մը, առանց սիրոյ և սրտերու միութեան, բանդագուշանք մ'է. հարկ էր որ իրարու շքփուէին մտքերը և բարքերը՝ զիրար սրբապրելու և յղիւլու համար. հարկ էր որ խօսքերու և մտածութեանց առնչութիւն մ'ըլլար, որով կոպուէին հոգիները: Այս բանիս համար Բերայի առանձնացած թաղերէն միոյն մէջ վարձեց, յամին 1701 ապրիլ ամսոյն, մեծ, բազմասենեակ և վայելչաչէն տուն մը, որ վանքի ձև ունէր և Մխիթարայ նպատակին շատ յարմար էր: Հոն ժողովեց աշակերտները, անոնց բացատրեց կրկին՝ իւր դիտումը, սահմանեց կանոններ, հոգևորի և ուսման յատուկ ժամեր որոշեց, յորդորեց՝ փութալն և ետանդուն ըլլալ երկուքին մէջ ևս, պարզեց հնազանդութեան էութիւնը՝ որ հիմն է կրօնաւորութեան, և կանոնապահութիւնը՝ որ անոր կեանքն է:

¹ Իրեն բրած հրատարակութեանց վրայ մանրամասն պիտի խօսիմ զբնի Պ մասին մէջ, ուր պիտի նկատեմ զՄխիթար՝ իբր զբարեգետ:

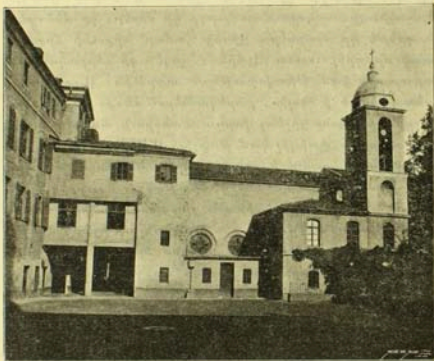
Այս բոլորն ըրաւ՝ ամենախիստ զգուշութեան միջոցներ ձեռք առնելով, որ մի գուցէ տարածուի գուրուր ժողովրդեան մէջ, թէ ինքը միաբանութիւն մը հաստատելու մը տաղիք է, որովհետեւ բազմաթիւ հակառակորդք կային, և ժամանակն ալ երթալով սպառնալից կերպարանք մը կ'առնուր, և ամէնքն ալ մօտալուտ փոթորկի մը նախազգացումն ունէին: Կը փայլին Մխիթարայ գործերուն մէջ հաւատարմապէս արիւթիւն և խոհեմութիւն, — երկու ամենակարեւոր առաքինութիւնք ո՛ր և է առաջնորդի մը, — որոնք եթէ իրենց սահմանին մէջ չի մնան, կամ ի յանդրզնութիւն կը տանին կամ երկչոտութեան մէջ կը ձգեն զմարդ: Նա միշտ աշակերտաց մէջ էր առաւօտէն երեկոյ, կը հսկէր, կ'ուղղէր, կը կրթէր և կ'ուսուցանէր. գիշերները՝ աշակերտներէն միայն մի քանիսը վանատան մէջ կը պահէր, միաները՝ մանաւանդ որոնք սեղացի էին՝ իրենց տուները կը զրկէր. ինքն ալ միայն տան և կիրակէ օրերը Ս. Լուսաւորչի եկեղեցին կ'երթար, և կը շարունակէր իրեն քարոզները: Օրուան մէջ յաճախ երթեակ ըլլալով, ոչ միայն բարեկամներու, այլ երբեմն անծանօթ և նոյն իսկ կասկածելի անձանց, ո՛ր և է վտանգէ ազատ մնալու համար, զրակազմութեան կարեւոր գործիներ զննց և աշակերտաց առջևը դրաւ: Հ. Մանուէլ սեղեակ էր արդէն այդ արուեստին: Ամէն անգամ հիւր մը գալուն, զըրքերը ծածկելով, թուղթ կը ծալէին և զրակազմութեամբ կը զրոզէին, և յետ մեկնելուն՝ իրենց հոգևոր և ուսումնական աշխատութիւնները ձեռք կ'առնուին զարձեալ. և այսպէս կը յուսար, զանէ առ ժամանակ մը, խոյս տալ հակառակորդաց հալածանքէն: Անպատմելի էր աշակերտաց ուրախութիւնը, երբ կը տեսնէին իրենք զիրենք խաղաղ և երջանիկ շրջապատին մէջ, մինչդեռ իրենց բոլորը կը յուզուէր և կը ծփար այնչափ ծով մը կրքերու, շփոթից և թշուառութեան. կը զգային իրենք զիրենք տապանին մէջ, զոր Աստուծոյ աջը կը վարէր կռակաց վրայէն: Սակայն երկար շտեպ այդ երջանկութիւնը. սակաւ ժամանակէն ազգային խոռոչութեանց հրդեհ մը բորբոքեցաւ, ընդհանուր հալածանք մը յառաջ բերելով ընդդէմ կաթողիկէ մասին ազգիս, որմէ ազատ պիտի չմնար նոյն ինքն Մխի-

թար, որ ուղղափառ կրօնից զլիսաւոր տխոյեաններէն մին էր: Եւ սակայն նախախնամական բան մը կար այդ Հաւածանաց մէջ, ի նպաստ Մխիթարայ ձեռնարկին, ինչպէս պիտի երևի ապագայ դէպքերէն: Պատմութեանս կարգն անթերի պահելու համար մէջ բերենք համառօտի նոյն Հաւածանաց զլիսաւոր գէպքերը:

Մխիթարայ Պոլիս հասնելէն վերջ, զրեթէ մէկ տարուան շրջանին մէջ (1700 յուլիս — 1701 սեպտ.), երեք պատրիարքներ, — Մխիթար Կորգուացի, Մելքիսէթ Սուպահի և Եփրեմ Ղափանցի, — կուսներու և ժխորի մէջ, բանութեամբ կամ կաշառով, յաջորդարար ելան և ինկան պատրիարքական աթոռէն: Դէմ առ գէմ որոացոց մրրկալից ամպերու նման՝ կանգներ էին երկու հակառակ կողմանք, ասելութեամբ լցուած, որոնք զրգուութեան փաքրիկ կայծի մը կը սպասէին՝ իրարու դէմ խուժելու և զիրար յօշոտելու համար: Այդ կայծն եղաւ Հետեւեալ դիպուածը: Ազրիանուպոլսոյ ազգային եկեղեցւոյն մէջ ընթերցուածի մը համար մեծ խնդիր մը ծագեցաւ. երկու կղերիկոսք, որոնք երկու հակառակ կողմերուն կը պատկանէին, կը վիճէին միասին՝ իրաքանչիւրը պնդելով թէ իրեն իրաւունքն էր այն. խնդիրը մինչև քաղաքին առաջնորդին ատենը ելաւ, որ էր նոյն ինքն Եփրեմ Ղափանցին: Սա, հակառակասէր և փառամոլ անձ մը, իրեն պատրուակ անած այդ խնդիրը և ամէն իրաւունք ոտնակոխ ըրած, բուն կերպով սկսաւ Հաւածել իւր թեմին մէջ գանուած այն բոլոր հայերը, զորս ժողովուրդը ֆրանկ կը կոչէր՝ Հաովմէական եկեղեցւոյ հետ միաբանելուն համար: Երեք ողջամիտ և արդարախոհ քահանայք, պաշտպանելով հպաժեարները՝ ընդգէմ քմահաճոյ բանութեանց առաջնորդին, անոր բարկութեան զոհ զնացին. այլազգի Ֆէյզուլլահ զենպետին ձեռքով, որ այն ժամանակ յԱզրիանուպոլիս կը գտնուէր թագաւորին հետ, արքունի Հրովարտակ մը տալով՝ ձերբակալեց զանոնք և Պոլիս ուղարկեց ի պատիժ թիափարութեան: Մելքիսէթ պատրիարքն ալ, որ համարձակեցաւ բարձրացնել ձայնը ի պաշտպանութիւն անմեղներուն, նոյն Եփրեմ առաջնորդին քաւթեամբ ամբաստանուելով արքունի ատենին առջև, իբրև թիկունք

խառնաբարներուն և տէրութեան դէմ ապստամբներուն, կորսնցուց պատրիարքական աթոռը և դատապարտուցաւ նոյնպէս ի պատիժ թիափարութեան : Բարձրացաւ Եփրեմ, այս երրորդ անգամ, իրեն ոճիրներու պատուանդանին վրայ կանգնած աթոռը, զոր անկասկած պահելու և ուղածին պէս գործելու համար՝ ուրիշ խոչընդակ չէր տեսներ զիմացը, բայց շորս սղջամիտ, զիտուն և առաքինի վարդապետները, որոնք կաթողիկէ մասին զլխաւորներն էին, — Մխիթար Սերաստացի, Խաչատուր Կարնեցի, Պետրոս Մծիխացի (Տփղիսեցի) և Սահաթծի Սարգիս Եւզոկիացի, — զորս ժողովուրդը կը սիրէր, կը մեծարէր, և գրեթէ կը պաշտէր : Ասոնց համար արքունի հրովարտակ մը զրել տուաւ Եփրեմ, որպէս զի ձերբակալուին, սքսորուին կամ թիափարութեան տարուին : Այդ մըրիկը զեռ շհասած ի Պոլիս, բարեկամներու ձեռքով կը կանխէ լուրը՝ կը հասնի յիշեալ վարդապետներուն ականջը, որոնք կ'աճապարեն փախչիլ կամ թաքչիլ : Մխիթար, իւր անձէն աւելի՛ աշակերտաց և գործին վրայ մտահոգ՝ որ չըլլայ թէ մնաս մը հասնի անոնց, փութով պատուիրեց իրեններուն՝ զբքերը և կահկարասին զրացեաց տուները տանիլ, փակել վանատան դռները, և իւրաքանչիւր իրենց ծնողաց կամ ծանօթ բարեպաշտից տուները երթալ և զգուշանալ ամէն կերպով, մինչև որ մըրիկը հանդարտի : Իսկ ինքը Հ. Մանուէլին հետ փութաց ի Ղալաթիա՝ Յիսուսեանց մենաստանը, ուր շընդունուեցաւ՝ արքունի հրովարտակին առջև բոլորովին ապահով և վտանգէ գերծ չըլլալով հոն, և խորհուրդ տրուեցաւ՝ զնալ ի Բերա Վեղարաւորաց վանքը, որ Գաղղիոյ դեսպանատան կից և անոր հովանաւորութեան ներքև՝ ազատ էր ամէն վտանգէ : Բայց ուշ էր ժամանակը. ինչպէս կտրել այն երկար ճանապարհը, առանց յայտնուելու և ձերբակալուելու բոլոր փողոցաց մէջ թափառող բազմաթիւ խնդրակներէն. տազնապի վայրկեան մ'էր այն. բայց նա Աստուծոյ վրայ զրած յոյսը, աչք առած ամէն վտանգ, որոչեց վերջապէս երթալ ի Բերա : Հաղիւ ոտքը դուրս զրաւ Յիսուսեանց վանքէն, հասան ետեւէն քաղաքապետին զինուորք, հայու զգեստներով ծպտած և Մխիթարայ ծանօթ ազգայինէ մը առաջ-

նորդուած, որոնք Հագիւ Հարիւր քայլ Հետու էին իրմէ, որ իւր սովորական զգեստները Հագած, վտանգէն ազատելու ակներև խուճապով մը կը շտապէր զէպ ի Վեղարաւորաց վանքը: Զինուորք և Հայ առաջնորդը կը Հասնին իրեն, կ'անցնին քովէն առանց ճանշնալու զինքը, — ինչպէս պատահեցաւ երբեմն Ս. Աթանասի, երբ խոյս կուտար իրեն թշնամիներէն, — առաջ կ'անցնին և ուզգակի Մխիթարայ վարձած տունը կ'երթան, զոր փակ զտնելով և դատարկ, ետ կը դառնան յուսահատ. անոնցմէ սակաւ մի

Վանատուն Վեղարաւորաց (ի Կ. Պոլիս):

վերջ կը Հասնի Մխիթար Քաղզիտի զետեղանատունը, և այլ ևս վտանգէն ազատ է: Այս բոլորը նա յետոյ կ'իմանայ իւր մէկ բարեկամէն, որ նոյն պահուն փողոցին մէջ ահաւորով ետևէն կ'երթար. ամէն լսողք կը Հիանան այս բանիս վրայ, յորում Աստուծոյ մատը միայն կը նշմարեն, որ անխնաս պահեց իւր ծառային այն բոլոր վտանգներուն և փորձանքներուն մէջ:

Յրէ որ կը սաստկանար Հայածանքը թէ մայրաքաղաքին

և թէ դաւաններուն մէջ. ամէն տեղ կը փնտառէին կաթողիկէ Հայերը, դատարանները կը սարուէին, կը ստիպէին զիրենք յարացութիւն, և ուր որ Հաստատուն մնար իրեն Հատարին վրայ, իսկոյն կը բանտուէր, կը ծեծուէր կամ կ'աքսորուէր, և բոլոր ինչքը յարքունիս կը գրաւէին: Արօնական

Նկեղեցի Չեղարմուրաց (Ի Կ. Պոլիս)։

պաշարին Հետ խառնուած նաև քաղաքական կամ անձնական խնդիրք, ոչ որ ազատ մնաց այդ աղետալից մխրէն. շատերը վախերնէն ամիսներով տուններու մէջ փակուած մնացին, այլք օտար աշխարհներ պանդխտեցան,

բազմաթիւ բնասանիքներ կործանեցան կամ բնաջինջ եղան. կործեն սմեհի փոթորիկ մ'էր որ քաղաքին վրայէն ան-
ցաւ, բերելով իւր հետ ամայութիւն, աւերած և մահ,
Բագուսք գոհ եղան ընչաքաղց դատաւորներու, որոնք ի-
րենց անարգ շահագիտութեան առիթ առին ժամանակին
տխուր հանգամանքները. ամէներ կը կասկածէին իրարմէ,
մասնըշտութիւնն ամենէն շահաւոր արուեստը դարձաւ. չմը-
նաց խիղճ, չմնաց արդարութիւն, կը գործուէին ամէն
տեսակ խժգժութիւնք և անպատիժ կը մնային շնորհիւ
դրամին: Բայց վերջապէս դառա իրեն պատիժը այս բոլոր
չարեաց սկզբնառիթը, Եփրեմ պատրիարք, որ քան զինքն
աւելի բանագունէ մը աթոռընկէց ըլլալով աքսորուեցաւ,
ինչպէս պիտի պատմենք յաջորդ զլիսոյն մէջ: Այս ժամա-
նակները երկու մեծ հրդեհ պատահեցան Աղբիւնուպոլիս
քաղաքին մէջ, յորում Հայոց եկեղեցին ալ այրեցաւ.
նոյնպէս Պոլսոյ մէջ ահագին հրդեհ մը հազարաւոր տու-
ներ մոխիր դարձուց և շատ անձանց օրհասարեք եղաւ.
սակայն այս երկնառաք պատուհասներն անգամ չի կրցան
հանդարտել զրգուութիւնը: Բովանդակ հալածանաց ժամա-
նակ, Մխիթար Վեղարաւորաց վանքին մէջ փակուած մնաց.
բայց իւր ձայնը կը հասցնէր ամենուն, մանաւանդ վշտա-
ցեալներուն, կը քաջալերէր, կը մխիթարէր զանոնք. և
այն տառապանաց օրերուն մէջ՝ ողորմած ձեռքեր կը հաս-
նէին իրեն կարօտութիւնը լեցնելու:

Այս յետին փորձով բոլորովին համոզուեցաւ Մխիթար,
թէ միարանութիւն մը չէր կարող երկար կեանք ունենալ
արեւելքի մշտատատան հողին վրայ. հարկ էր թողուլ զայն,
առնուլ դարձեալ պանդուխտի ցուպը, թափառիլ աշխարհէ
աշխարհ, մինչև որ գտնէր խաղաղ և ապահով անկիւն
մը, ուր կարենար հաստատ հիմն ձգել իրեն կանգնելիք
չէրքին: Նա կը գերադասէր արևմուտք անցնիլ, ուր պիտի
գործէր ազատօրէն քրիստոնեայ պետութեան մը մէջ: Ա-
մանք խորհուրդ կու տային քաշուիլ Լիբանանու լեռանց
ծայրը, ուր կաթողիկէ Մարանիսք առանձին պատրիարք և
Լիխան մ'ունէին. սակայն կը մտածէր Մխիթար թէ լեռ-
ները բաւական զօրաւոր ամրարտակ մը չէին ուստաց շա-
րամիտ հնարքներուն առջև, և իրեն դիտումը չէր՝ ճգնա-

ւորներ հասցնել ազգին, այլ առաքինի և զիտուն քարո-
 զիչներ. ինչպէս կարելի էր ամայի բարձանց վրայ ուսումնա-
 կան և գրական կենաց միջոցներ ունենալ: Այս պատճառով,
 հաղիւ թէ հալածանքը սակաւ մի դադար առաւ Պոլսոյ
 մէջ, կանչեց քարոզիչ աշակերտները, միւսներն ալ իրեն
 մօտ ժողովեց, յայտնեց անոնց իւր միտքը, և յանձնեց
 ինքզինքը և իրենները Աստուծոյ և Ս. Կուսին, որ լոյս
 մը ծագեն զիրենք շրջապատող մթութեան վրայ:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Միխիթար կ'առաջարկէ աշակերտաց արևմուտք անցնելու խոր-
նուրդը. — Ս. Աստուածածնայ Կենդանի ասեմիս (1701ին սեպտ.
Տիմ) կը ճիմնէ Միարամութիւնը և կը մուկրէ Ս. Ղուսիմ. —
Մոռէա (ճիմ Պեղոսյանէսը) երթալու խորնուրդը կը ճաստա-
տուի, և ճոմ կը դրկուի շ. Գէորգ՝ երկրիմ վրայ տեղեկութիւն
տալու. — Եփրեմ պատրիարքին կը յաջորդէ՝ Աւետիք. ասոր
մեծգաւոր ճնարքները զՄիխիթար ձեռք բերելու ճախար. — Ջե-
ղարատրաց սնծաւորը կը խարուի Աւետիք պատրիարքի սուտ
խոստումներէն, և կը ստիպէ զՄիխիթար երթալ առ Աւետիք և
ճաշտուիլ նետը. — Միխիթար կ'ելնէ Ղեղարատրաց վանքէն, բա-
րեկամներու առնը կը պսնուրտի. — Կը դրկէ աշակերտները ի
Մոռէա, իսկ ինքն ամռնցսէ զոմամս ճետը առած՝ վաճառականի
զգեստով կը փախչի ի Զմիռնիա. — Հոմ իմզրակներ կը ճասմին
Խտէն, մա կ'ազատի ամռնց ձեռքէն, և վեմետիկցի մաւով սը կը
սեկմի զէպ ի Մոռէա:

Գեա շատ տարի չէր որ Վենետիկցիք, օգնութեամբ
քրիստոնեայ դաշնակից պետութեանց, ընդարձակեր էին
իրենց սահմանները յարևելս. Փրանկիսկոս Մորոզինի ծո-
վակալը, տիրելով Պեղոսյանեսի ծովեզերեայ քաղաքաց,
յամին 1687, Պեղոսյանեսացի տիպոսը ժառանգեր էր. և
Կարլովիցի դաշնադրութեամբ հաստատուեր էր Վենետիկ
իրեն տիրապետութեան մէջ, թէ և սակաւ տարիներու
համար, որովհետև 1715ին դարձեալ Պեղոսյանէս պիտի
անցնէր իւր հին տերանց՝ Օսմանցուց ձեռքը: Վենետիկ-
ցիք, իրենց առևտրական առնչութեամբք և կրօնքով շատ
մերձաւորք էին քրիստոնեայ արևելիայց, մանաւանդ Հա-
յերուն. և արգէն դարերէ ի վեր Ազրիականի ծովադը-
խոյն կ'ասպնջականէր իրեն մէջ արևելքի վաճառական-
ները, որոնց բերած գոհարներով և ազնիւ կերպաներով

կը պճնէր ինքզինքը: Երբ Մխիթար դարձուց աչքը դէպ ի քրիստոնեայ արեմուտք, առաջին տեսածն եղաւ Յունաստանի այն մասը, որ հարկատու էր Վենետիկոյ հասարակացեացութեան, այն է՝ Պեղոպոնէս, որ կը կոչուէր նաև Մոսէա, արդաւանդ երկիր մը, ինչպէս տեղեկացեր էր հայ վաճառականներէն, ուր առատօրէն կրնային գրտնել կենաց ամէն կարևոր եղած բաները, և որ մեծագոյն է՝ ազատութիւն և տէրութեան հովանաւորութիւնը, ինչպէս իրեն յոյս տուեր էր Սորանցոյ՝ Վենետիկոյ դեսպանը, որ չի զլացաւ ո՛ր և է օգնութիւն՝ զոր կարող էր բնել՝ այն սազնասպի օրերուն մէջ: Ժողովեց Մխիթար աշակերտները, պարզեց անոնց անջև իւր գործին ծրագիրը, գրեթէ հետևեալ խօսերով. «Գուք գիտէք որ մեր ազգին վարդապետներուն օրինակին չհետևեցայ ես, որոնք քանի մը տարուան համար աշակերտներ կը ժողվեն, վեր ի վերոյ կրթութիւն և ուսում մը կու տան, Աստուածաշնչի մի քանի գրոց մեկնութիւններ կ'ընեն, և յետ քահանայ ձեռնադրելու և վարդապետական դասական տալու, կ'արձակեն որ իւրաքանչիւր յք իրեն ուզածին պէս երթայ քարոզէ, առանց յատուկ նպատակ մ'ունենալու, առանց մասնաւոր ծրագրի մը. առանձին ուժեր, որոնք ժամանակով կամ հանգամանքներով կը թուլանան՝ կը մաշին: Ես ընդհակառակն ժողվեցի զձեզ, որ Ս. Հարց և մանաւանդ մեր սուրբ հօր՝ Անտոն Աբրայի կանոնաց համեմատ, տեսարանական խրատները կատարելով ճշդիւ, կարենանք մշտապես միարանութիւն մը կառուցանել, որուն զլիաւոր նպատակը պիտի ըլլայ՝ ազգերնուս հոգևոր կարօտութեան պէտքը լեցնել և հոգևոց փրկութեան համար աշխատիլ. և այս վախճանին հասնելու անհրաժեշտ միջոցն է՝ ուսումն բուր կարևոր գիտութեանց: Եւ որովհետև փորձը ցըցուց, թէ մայրաքաղաքիս և գաւառներուն մէջ, ուր շկայ անդորրութիւն և սպառնալուծութիւն կենաց, անկարելի է միարանութիւն մը հաստատել և հոգևոր և գրաւոր կրթութեամբ պարասպիլ, հարկ է ուրեմն որ միարան խորհրդով որոշենք թէ աշխարհիս ո՞ր կողմը կրնանք երթալ՝ մեր այս մասձութիւնն ի զուտ հանելու համար »:

Մխիթարայ խօսքերը խոր տպաւորութիւն ըրին բոլոր

ժողովականաց վրայ, որոնք զգալով իրենց վերահաս վրտանդին մեծութիւնը, և թէ սրբան մթին և անստոյգ էր սպազայն՝ որ կը սպասէր իրենց, և վախելով թէ մի գուցէ իրեն խանձարուրքին մէջ ոչնչանար նորատունկ միաբանութեան մը կեանքը, որ կը պատրաստուէր հայ ազգին մտաւոր կեանք տալ, փութաց իւրաքանչիւր ոք, ըստ իւր ծանօթութեան, առաջարկել այս կամ այն տեղը՝ իրրու աւելի յարմարագոյն իրենց վախճանին: Յետ երկար և լուրջ խորհրդակցութեան, Մոսէա երթալու և հոն հաստատուելու որոշումը տեղի գտաւ ամենուն մտքին մէջ, թէ իբր քրիստոնէայ տէրութեան հարկատու երկիր և թէ զիւրազին ըլլալով հոն ապրելու կարևոր միջոցք: Ժողովը վերջանալով՝ բոլոր միարանք, ծնրադիրք Աստուածամօր պատկերին առջև, շերմեաանդն սիրով նուիրեցին իրենք զիրենք Ս. Կուսին որդեգրութեան հետևեալ սրտաուշ և զգայուն ազօթքով, որուն հեղինակն եղաւ նոյն ինքն Մխիթար վարդապետ. «Ո՛վ ամենօրհնեալ սուրբ Կոյս Մարիամ Աստուածածին, ահաւասիկ մենք անարժան ծառաներդ՝ կը նուիրենք զմեզ բոլոր սրտով քու որդեգրութեանդ. և աներկմիտ վստահութեամբ սպաւինած քու մայրական առատագեղ զթութեանդ, կը յուսանք մինչև տարւոյս վերջը ելնել այս երկրէս, և երթալ պատասպարուիլ այն տեղ՝ զոր դու պատրաստեր ես մեզ բնակութեան համար: Կը խոստանանք քեզ՝ ամէն տարի այս օրս պատուել քու մեծ բարերարութեանդ յիշատակը, մեծահանգէս կատարելով հրաշալի Մենդեանդ տօնը հանդերձ ութօրէիւք, և մեր Միարանութեան բոլոր եկեղեցեաց մէջ խորան մը կանգնել ի պատիւ ծննդեան Տիրամօրդ, և ի փառս Միածին Արդւոյդ »:

Մխիթարեան միարանութեան կենաց առաջին օրն եղաւ այն. ամենուն դիմաց վրայ կը փայլէր զուարթութիւն մը, առհաւատչեայ սպազայ յաջողութեանց. եզրայրական կապ մը միացուց սրտերը. անհետացան յանկարծ անոնց վրայէն, — եթէ երբէք կային, — բնաւորութեանց և տեսութեանց զանազանութիւնք, մի միայն դիտումն, ձկտումն և նպատակ ունենալով ամէնքն ալ: Համաշունչք, համամիտք, յօծարք իրենք զիրենք նուիրելու ո՛ր և է աշխատութեան և վտան-

գի, պատրաստք կրելու ամէն վիշտ՝ զոր պիտի պահանջէր իրենց վիճակն: Ընդունեցան և հաստատեցին միարան իրր հիմնադիր, զուրի և առաջնորդ Միարանութեան՝ ըզ-
 Մխիթար վարդապետ, խոստանալով իրեն հլու հպատակութիւն և յարգանք: Այնուհետև սկսան գործածել իրր կնիք Միարանութեան հետևեալ մակագիրը, Ո. Կ. Վ. Ա. (Որդեգիր Կուսին, Վարդապետ Ազգաշխարութեան), որ կը բացատրէ միանգամայն իրենց որդիական պարտքը առ Ս. Կոյն և բարձր վախճանը՝ որուն պիտի դիմեն:

Մխիթար, իրեններուն մտքէն ամէն կտակած փարատելու համար, զՀ. Գէորդ զրկեց ի Մուհա, երկրին հանգամանքը, օգը, ջուրը քննելու և իրեն տեղեկութիւն տալու, և միանգամայն՝ երբ հարկ ըլլար՝ հոն իրենց բնակութեան յարմար տեղ մը գտնելու: Յաջող նաւարկութեամբ հասաւ ի Նաւապիտ կամ Նէապոլիս, երկրին իշխանանիստ, ամուր և վաճառաշահ քաղաքը, ուր երեք ամիս մնաց՝ կարևոր տեղեկութիւնները ստանալու համար. տեսաւ որ արգաւանդ երկիր մ'էր, լի ամէն տեսակ բերքերով, և ամենայն ինչ դիւրագին. միայն օգը և ջուրն այնչափ առողջարար չէին. այս բոլոր տեղեկութիւնները զրեց առ Մխիթար վարդապետ: Այդ լուրը մասամբ տխրեցուց միարանները, որոնք որոշած ըլլալով խիստ ճգնութիւններ ընել, — այն է՝ սովորական օրերը բանջար և ընդեղէն ուտել և պարզ ջուր խմել, և միայն կիւրակէ և տօն օրերը միս ուտել և զինի ըմպել, եթէ ներէր իրենց զրամական վիճակը, — կը մտածէին՝ թէ պիտի չկարենային իրենց փափաքած ճգնութիւնները կատարել, և այս՝ մեծ մտատանջութիւն պատճառեց իրենց: Սակայն Մխիթար մնաց անզրդուելի իւր հաւատքին վրայ. քաջալերեց, զուարթացուց զամէնքը, և զրեց առ Հ. Գէորդ հոն մնալ և իրենց սպասել: Սակաւ մի մեղմացած ըլլալով հայրամանաց խոստութիւնը, շնորհիւ նոյն ժամանակի գաղղիացի դեսպանին, — որ էր նոյն ինքն Յէրիոյ, տաքզլուխ, յանդուզն, ձեռներէց մէկը, ջերմ պաշտպան կաթողիկէ կրօնից շահեբուն¹, — Մխիթար հարկ կը տեսներ աճապարել և առիթը

1. Սա, իւր մէկ նամակին մէջ զոր կը գրէ առ Լուգոսիկոս փոյ.

չփախցնել. իրմէ առաջ զրկեց աշակերտները մաս մաս, այլոց կասկածը շարժեցնելու համար, որոնց մէջ էր նաև իրեն վաղեմի ծանօթ Յովնան Եպիսկոպոսն, որ Եւզոկիա-յէն նոր հասած էր ի Պոլիս, և խնդրեբ էր Մխիթար վարդապետէն իրենց հետ բնակիլ, ոչ իրրև անձն միա-բանութեան, այլ պարզապէս իրրև հիւր և ձեռնադրիչ Եպիսկոպոս: Սա հետը բերած էր Եւզոկիացի Յովհաննէս անունով սարկաւաղ մը, որ փափագելով միաբանութեան անդամ ըլլալ, ընդունուեցաւ իրր աշխատաւոր եղբայր, զրեթէ քառասնամեայ ըլլալով, և սեղանադրի պաշտօն կը վարէր: Մխիթար, իրրև քաջ զօրավար մը, յետ ապազօվելու աշակերտաց կեանքը, անոնցմէ մի քանին միայն քօվը պահելով, մնաց ինքը վտանգնեբու և կրակ-ներու մէջ. և երբ ամէն բան պատրաստած՝ ճանապարհ ելնելու վրայ էր, յանակնկալս ընդ առաջ ելան այնպիսի արդեօք և անյաշոգութիւնք, որոնք ոչ միայն յամեցուցին իրեն երթը, այլ և կը սպառնային զրեթէ հիմնօվին տապալել իւր բովանդակ գործը, եթէ վերին ամենակարող աջը չի հարթէր խոշընդակները և չի փշրէր հակառակորդաց յարած թակարգները:

Այն պահուն երբ Մխիթար, փակուած Վեղարաւորաց վանքին մէջ, կ'աշխատէր ապազօվիլ միաբանութեան կեանքը, քաղաքին մէջ հալածանքը կը զայրանար կամ կը հանդարտէր՝ պարագայից համեմատ. և նոյն իսկ երկու հակառակ կողմանց զխաւորներուն համբաշխութեամբ, և նախաձեռնութեամբ գաղղիացի ղեկպանին և Հ. Յակինթոսի՝ Վեղարաւորաց մեծաւորին, պայմանագիր մը կը

1701ի սեպտ. 3ին, նետեալ տեղեկութիւնները կու տայ նոյն ժամա-նակի կրօնական շփոթից մասին. « Սոյն նախածանքը՝ թուրք ղեկպետին գործն է, որ երջուեալ թշնամին է Փոսակաց և ամենակարող է իւր ազդեցութիւնը թաղաւորին մտքին վրայ... Իս մասուցի (նախածեալ) Հոյոց ույն ամէն ծառայութիւնները՝ զորս կարող էի բնել. անոնց զըլ-խաւորներուն ապաստանի տեղ տուի, և կրեամ բակ թէ կ. Պօլսոյ քա-ղաքագետը՝ իմ ըրած զխոսչութեանս վրայ՝ շատ մեղմացուց իրեն նրա-մանները... Այս կրակը սաստիկ բուսն է, և նամոզուած եմ որ աչե-տայի նետեանքնեբ պիտի առնեայ... և այլն. Mélanges Asiatiques, Bulletin XIX, N°. 2. Le prétendu masque de fer armén. par M. Brösset. էջ 243 St. Pétersbourg 1874.

պատրաստուէր հալածանքը բոլորովին զազրեցնելու և խազազութիւն հաստատելու համար հայ ազգին մէջ: Այդ պայմանագիրը, որ հայերէն լեզուով շարադրուեցաւ և Խաչատուր փարգապետին ձեռքով լատիներէն թարգմանուեցաւ, հետեւեալն է.

« Եանուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և ամենասուրբ Կուսին Մարեմայ, և սրոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, ի մեծ փառս Աստուծոյ և հայ ազգին հանդարտութեան և յաւիտենական փրկութեան համար, հաստատուի խաղաղութիւն յաւիտեանս և ցմիշտ՝ այն Հայերուն մէջ որոնք լատինաց եկեղեցին կ'երթան և այն Հայերուն՝ որոնք ազգային հայ եկեղեցին կ'երթան, հետեւեալ յողուածներուն մէջ բովանդակուած դաշանց և պայմաններուն համեմատ.

Արդ պէտք է գիտնալ՝ որ ազգային եկեղեցին գնացող Հայերէն կը պահանջուին հետեւեալները.

ա. Վերոյիշեալ Հայք՝ հաւատոյ նոր դաւանութիւն պիտի չի պահանջեն այն Հայերէն՝ որոնք լատինաց եկեղեցին կ'երթան:

բ. Վերոյիշեալ Հայք պիտի չպահանջեն լատինաց եկեղեցին գնացող Հայերէն՝ որ նզովեն Պապը, Հռովմէական սուրբ եկեղեցին, Լեոն քահանայապետը և Քաղկեդոնի ժողովը. նզովուած ըլլան անոնք՝ որ այսպիսի նըզովքներ կը պահանջեն:

գ. Այսուհետև Հայոց եկեղեցեաց մէջ պիտի չնզովուին Ս. Լեոն և Քաղկեդոնի ժողովը, տարւոյն քանի մը օրերուն մէջ, ինչպէս կ'ըլլար առաջ:

դ. Մինչդեռ լատին եկեղեցին կը հաստատէ հայկական եկեղեցւոյ ծէսը և կ'ուզէ որ ամէն Հայք պահեն զայն, կ'ուզէ միանգամայն որ հայ քահանայք ըստ հայկական ծիսի՝ և ո՛չ ըստ լատինականին՝ կատարեն աստուածային պաշտամունքը և մատուցանեն պատարագը. կ'ուզէ նոյնպէս, որ յետ միութիւն ըլլալու, աշխարհականք Հայոց եկեղեցին երթան և հօն բնդունին Եկեղեցւոյ սուրբ խորհուրդները: Գարձեալ, վերոյիշեալ Հայք ճանչնալով զՀռովմէական եկեղեցին՝ սուրբ և զլիսաւոր եկեղեցի, և անոր որդիքը՝ իր իրեն երիցադոյն եղարք, իրենց եկեղե-

ցեաց մէջ չի գործեն և չի վարդապետեն Հոսովմէական եկեղեցւոյ հակառակ բան մը:

Իսկ այն Հայերէն՝ որոնք լատինաց եկեղեցին կ'երթան՝ կը պահանջուին հետեւեալքը.

ա. Պէտք է որ ասոնք Հայոց եկեղեցին երթան:

բ. Սոյն վերոյիշեալ Հայք (այն է՝ կաթողիկոսաք) պէտք է որ կիրակէ օրեր և մանաւանդ մեծ տօներուն՝ Հայոց (ազգային) եկեղեցին երթան, և խոստովանին հօն որ քահանային որ կ'ուզեն, և հաղորդուին միսններուն հետ, ըստ հայկական ծիսի, և ինչպէս ասով ըսինք, պահեն հայկական ծէսը և արարողութիւնները, և անոնց համեմատ կատարեն պատուիրեալ ծովերը և պահքերը:

Ուստի, հետեւեալները կը պահանջուին երկու համաձայնող մասերէն ալ.

ա. Սոք երկու կողմերէն ո՛վ որ հերետիկոս կոչէ իրեն եղբայրը, պիտի պատժուի և պիտի յանձնուի Պաղղիոյ բարձրագատի ղեսպանին ձեռքը, որ իրեն իշխանութեամբ պիտի մատնէ քաղաքապետին ձեռքը՝ պատժելու զնա ըստ օրինի. և այսպէս, առանձնականի մը յանցանքը ընդհանուրին վրայ պիտի չժանրանայ, որով միայն յանցաւորը պիտի պատժուի, և պիտի չամբաստանուին անմեղները:

բ. Գարձեալ ո՛վ որ յիշեալ դաշանց և պայմաններուն զէմ զանցառու գտնուի, պիտի յանձնուի յիշեալ ղեսպանին ձեռքը, և ինքն ալ քաղաքապետին պիտի մատնէ՝ պատժելու համար այնպիսին, իբրու խանգարիչ խաղաղութեան և հայ ազգին հանդարտութեան:

գ. Երկու կողմերն ալ այս միարանութեան և համաձայնութեան պայմանագրին մէկ մէկ կնքուած օրինակ պիտի զրկեն առ Հաւատաստիւն Ս. Ժողովն (Հոսովմայ) և առ Ընդհանրական պատրիարքն (Պաթողիկոսն) Էջմիածնի, որպէս զի երկու կողմերն ալ տան իրենց հաստատութիւնը և հաճութիւնը, և այնու անփոփոխ և յարատև մնայ պայմանագիրը՝ Պաղղիոյ բարձրագատի ղեսպանին պաշտպանութեան ներքև, որուն արուի նոյնպէս սոյն պայմանագրին կնքուած օրինակ մը. ինչպէս արուի նաև ուրիշ կընքուած օրինակ մը՝ Բերայի Ս. Լուդովիկոս վանքին վերաբարաւորաց, որպէս զի պահուի անոնց գիւաններուն մէջ, իբրու արձանագիր մը ներկայ հաշտութեանս:

Վրուած ի Բերա Կ. Պոլսոյ, ի 26 հոկտ. 1701 սար-
ւոյն¹ » :

Կը յաջորդեն հոս ստորագրութիւնք, Պոլսոյ նոյն ժա-
մանակի Առաքելական փոխանորդին, ուրիշ լատին կրօնա-
ւոր մեծաւորաց, Խաչատուր վարդապետին, և ավենէն
վերջ՝ Վեղարաւորաց մեծաւորին՝ Է. Յակինթոսի :

Սոյն պայմանագիրն եթէ ունենար յուսացուած ար-
դիւնքը, այն է՝ հաստատուէր միութիւն և համաձայնու-
թիւն երկու կողմանց մէջ, անտարակոյս շատ վէճերու և
հակառակութեանց առջևը պիտի առնուէր, որոնք նոյն ժա-
մանակները և յետոյ այնչափ ազիտից և արիւնհեղու-
թեանց պատճառ եղան : Գրեթէ ամբողջ դար մը հալա-
ծուեցան կաթողիկէ Հայք, պարզապէս ազգային եկեղե-
ցիէն զատուելուն և ի հոգևորս անոնց հետ չի հաղորդե-
լուն համար, որուն պատճառն էր մասամբ մը՝ հակառակ
կողման շափազանց պահանջը, որով չի յարգելով իւրաքան-
չիւր անհատին խղճի ազատութիւնը, կը ստիպէին զկաթո-
ղիկէ Հայս՝ նզովել այնպիսի անձինք և վարդապետու-
թիւններ, զորս անոնք իբրև սուրբ և ճշմարիտ կ'ընդունէին :

Ֆէրիոլի պաշտօնական թուղթերուն մէջ կը կարդանք,
թէ իրեն ստիպելով՝ Ղալաթիոյ հայ եպիսկոպոսն և ուրիշ
եպիսկոպոս մը, ինչպէս նաև Պոլսոյ պատրիարքական փո-
խանորդը, — որովհետև Եփրեմ իւր պատրիարքութեան
բոլոր ժամանակը յԱզրիանուպոլիս մնաց, — ստորագրե-
րն յիշեալ պայմանագիրը. և նոյն իսկ զեսպանին յանձ-
նարարութեամբ Ազրիանուպոլիս գնացեր էր Է. Յակինթոս,
Եփրեմ պատրիարքին հետ տեսակցելու՝ հայ ազգին երկու
պառակտած կողմանց միութեան խնդիրը կարգադրելու
համար : Այն միջոցներուն, այն է՝ 1701ի զեկտեմբեր ամ-
սոյն, « այս տեղէն (այն է Պոլսէն) անցաւ Աւետիք անու-
նով հայ արքեպիսկոպոս մը, — կը գրէ Ֆէրիոլ իւր նա-
մակին մէջ առ Լուդովիկոս Ժ.Գ², — զոր թղթաց գենն.

1. Սոյն պայմանագիրը թարգմանեցինք լատիներէնէ, որ կը գտնուի
Բրոսէի հրատարակած « Le prétendu masque de fer arménien »
տետրակին մէջ, էջ 244-6 :

2. 1701 զեկտ. 31. Le prétendu masque de fer armén. etc.
par M. Brosset. էջ 249. St. Pétersbourg, 1874.

պետն (Ֆէյզուլաճ) կանչած էր՝ Պոլսոյ պատրիարք Ընելու համար. նա, կը շարունակէ նոյն դեպքանը, առանց արբուներ հրամանագրերն ունենալու, հաս պատրիարքական պաշտօնները կատարելու յանդգնութիւնն անդամ ունեցաւ » : Աւետիք եպիսկոպոս, յետ նենգամիտ հնարքներով խռովութեան սերմը ձգելու Պոլսոյ մէջ և զրգանելու հոգիները ընդդէմ Եփրեմ պատրիարքին, զնաց յԱզրիանուպոլիս, գտաւ իրեն վաղեմի ազդեցիկ բարեկամը, որուն միջնորդութեամբ նախ պատրիարքական փոխանորդ անուանուեցաւ, մինչև որ իրեն կուսակիցներուն թիւը աճեցնելով և սուտ զրպարտութեամբք անուանարկ բնելով զԵփրեմ, ահագին ազմուկ մը յարոյց Ազրիանուպոլսոյ մէջ ընդդէմ պատրիարքին : « Կիւրակէ օր մը, 1702 տարւոյն փետրուար 12ին, — կը գրէ Է. Յակինթոս առ Ֆէրիտ¹, — Աւետիքի կուսակիցք դաւադրութիւն մը կազմելով հայ եկեղեցւոյն մէջ, դուրս վտարեցին զԵփրեմ Ազրիանուպոլսէն, քարի հարուածներով հալածեցին անոր փոխանորդը՝ որ մտտակայ մզկիթին մէջ ապաստանեցաւ, և ծանր կերպով վիրաւորեցին նոյն փոխանորդին եղբոր զլուխը : Զինք օր տևեց այդ զրգուութիւնը, և Աւետիք անգամ ստիպուեցաւ թաքչիլ խռովարարներէն վեց հոգի բռնուեցան և պարգոսին հրամանաւ, և Եփրեմ հաստատուեցաւ դարձեալ իւր պատրիարքութեան մէջ՝ դենպետին ձեռքով, որ պատուիրեց իրեն արգելուլ Էայոց՝ որ լատին ծէսը չընդունին... իսկ Աւետիք ամէն հնարք ի գործ կը դնէ պատրիարքութիւնը ձեռք բերելու համար. կ'ամբաստանէ զԵփրեմ և անոր փոխանորդը՝ իբր թէ կաշառք ընդունել են լատին եկեղեցիները յաճախելու համար » : Աւետիք, ի բնէ փառասէր, հնարագէտ, նենգամիտ անձ մը, չի յոգնեցաւ չի լքաւ այնչափ դժուարութիւններէն, և վերջնապէս յաջողեցաւ ձեռք բերել իրեն անձկացած աթոռը. 1702 տարւոյ մարտ 7ին, հազարէն աւելի անձանց ընկերակցութեամբ և մեծ շքով տարուեցաւ եպարքոսին ատեանը, ուր ընդունեցաւ պատրիարքական իշխանութիւնը : Իրեն առաջին գործն եղաւ հեռացնել զԵփրեմ Ազրիանուպոլսէն և աք-

1. Այդ թուղթին թուականն է 1702 մարտ 7. անդ. էջ 252-3 :

սորել յԱջմիածին. յետոյ, մասամբ մը այոց գրգռութեամբ և մասամբ ալ իւր խիստ և բուռն բնաւորութեամբ, արծարծեց նորէն հալածանքը կաթողիկէ Հայոց դէմ, աքսորելով, բանտելով, ի մետաղա և ի թիաւարութիւն զտկելով շատերը, յորոց ոմանք կը մեռնէին այդ տանջանքներուն մէջ. և անոնք միայն կ'ազատէին, որոնք զբաժով կը գնէին իրենց կեանքը: Բայց նա, զբաժնէն զատ ուրիշ ոչինչ չաշէնելով իւր խիստ վարժունքէն, փոխեց զայն, կամ լաւ ևս, քաղցրութեան դիմակին ներքեւ ծածկեց. սիրոյ և սրհնութեան թուղթեր զրեց ամէն տեղ, մանաւանդ ի Պոլիս ազգին մեծերուն, և պատուիրեց որ զաւանանքով բաժնուած Հայերը հանդարտութեամբ և սիրով ապրին միասին: Վայրկեան մը ամէնքն ալ յուսացին, թէ յիրաւի Աւետիքի պատրիարքութեան օրով հայ ազգին մէջ պիտի հաստատուէր խաղաղութիւն. նոյն իսկ ճարտարութեամբ կրցաւ նա իւր ամենէն սխերիմ հակառակորդին՝ Ֆէրիովի սիրտը շահել, որ իւր Մայիս 11ին (1702ին) զբրած նամակին մէջ այսպէս կ'ըսէ. « Աւետիք, որուն աքսորը կը խնդրէի ես, մնաց իւր պատրիարքութեան մէջ, շնորհիւ դենպետին. բայց այժմ շատ խաչեմութեամբ կը վարուի, և ինձ կը հոսկընէ՝ թէ այնպիսի կերպով պիտի վարէ իւր պաշտօնը, որ գանգատելու նորանոր առիթներ պիտի չի տայ ¹ ». նոյն դեպքանը կ'ըսէ, ուրիշ թուղթի մը մէջ (յունիս Ծին գրուած), թէ « բոլորովին զազրեցաւ կաթողիկէ Հայոց հալածանքը և երեք քահանաներն ազատեցան բանտէն ² »: Այս ժամանակ էր անշուշտ որ կ'աշխատէր նա. ինչպէս կը կարգանք մեր Ժամանակագրութեան մէջ, հակառակ իւր բուռն բնաւորութեան, խոստումներով և փաղաքշիչ խօսքերով և կերպերով իրեն ձգել կաթողիկէ Հայոց զխաւորները, որոնց մէջ առաջինն էր Մխիթար վարդապետ: Նա արտաքրուստ համաձայն կ'երևցնէր ինքզինքը Հռովմէական եկեղեցւոյ վարդապետութեան, և մեծ սէր և ընտանութիւն կը ցուցնէր Վեղարաւորաց մե-

1. Le prétendu masque de fer armén. etc. par Brosset. էջ 258.

2. Ասդ. էջ 258.

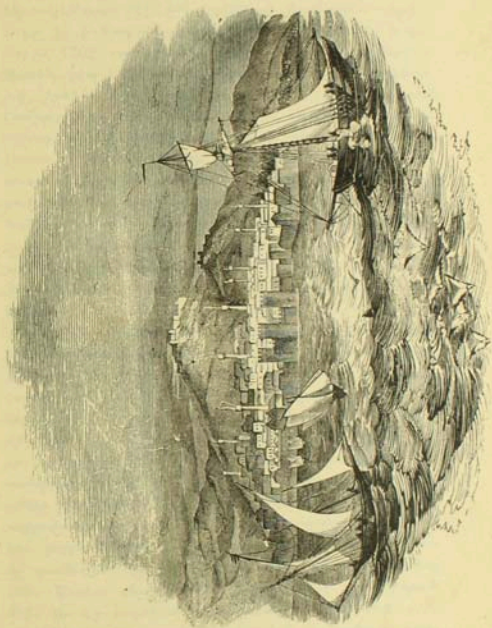
ծաւորին, ուզելով գրաւել բոլորովին անոր վստահութիւնը, Ամէն առթի մէջ կը մեծարէր զվանահայրը, մեծահաց խնջոյից կը հրաւիրէր զինքը, ամէն մեքենայութիւն ի գործ կը դնէր, բաւական է որ հասնէր իւր շարաշուք նպատակին, այն է՝ ձեռք բերել Ադրիանուպոլսեցի երեք ուղղափառ քահանայքը, — որոնք բանտէն ազատելով՝ Ալեզարաւորաց վանքը ապաստաններ էին, կրկին անգամ վըտանդին մէջ շինկնալու համար, — և մանաւանդ զՄխթար վարդապետ, զիտնալով թէ նա մեծ ազդեցութիւն ունէր Ժողովրդեան վրայ: Նա իրեն պատիր խոստումներով կ'որորէր բարեսիրտ վանահօր միտքը, որ այլ ևս իրականացած կը տեսնէր պատրիարքին յուսացուցած միութիւնը հայ ազգին ընդ Հոռովմէական եկեղեցւոյ, վստահելով անոր խօսքերուն և երզմանց վրայ. և այդ միութիւնը որ մ'առաջ իրագործուած տեսնելու անձկանօք, կը ճարէր այն մեծագումար գրամը, զոր իրմէ կը պահանջէր պատրիարքը՝ ի նպատտ յաջողութեան գործին: Նոյն նպատակով Աւետիք կը խնդրէր նաև վանահօրէն, որ իրեն յանձնէ զՄխթար վարդապետ և միւս երեք քահանայքը, որպէս զի իրենց քարոզներով և ազդեցութեամբ զիւրացնեն գործը, առանց անոնց ձեռնտութեան երկրայական ցուցնելով անոր յաջողութիւնը: Միամիտ վանահայրն և իրեն կրօնաւորք՝ այնպէս հաստատ կերպով համոզուած էին Աւետիք պատրիարքին խոստումներուն անկեղծութեան վրայ, որ ըստ ամենայնի ողջամիտ և ուղղափառ անձ մը կը համարէին զինքը, և չէին կարող՝ առանց զայրանալու՝ իրենց համոզման հակառակ ո՛ր և է գիտողութիւն մը լսել: Գիտէր Մխթար այդ բոլորը, և իրեն հետատես մտքով կ'ըմբռնէր թէ պատրիարքին բոլոր ըսածներն և ըրածներն առ երեսս էին. բայց կը տեսնէր միանգամայն թէ անկարելի էր վար առնուլ անոր կեղծ գիմակը, քանի որ վանահայրը բարեստութեամբ խաբուած էր և անզրդուելի էր իւր համոզման մէջ: Իսկ ինքն, առանց կասկած մ'ունենալու պատրիարքին կողմէն իւր անձին գէմ լարուած դաւաճանութեան, սրտով ուղեկից աշակերտներուն և յառած ուշը իւր միակ գործին ապագային, իրեն և աշակերտաց ճանապարհորդութեան կարևոր պէտքերը և զը-

րամբ հագալու և պատրաստելու ետևէ էր, և Պոլսէն մեկնելու համար յաջող առթի մը կը սպասէր: Այդ պահուն վանահայրը, հայ ազգին կրօնական միութեան գործին միայն մտադիր և բոլոր սրտով անոր յաջողութեան ցանկացող, վազեց Մխիթարայ մօտ՝ իրր մեծ աւետիս մը տալու և յորդորելու զինքը որ փութով ելնէ պատրիարքին երթայ: Ժպտեցաւ Մխիթար վանահօր միամտութեան վրայ, և հակառակ անոր թախանձազին յորդորներուն, երբէք չզիջաւ յանձն առնուլ և պատրիարքին երթալ, յայտնելով իրեն հիմնաւոր կասկածները Աւետիքի գործին անկեղծութեան մասին. վանահայրը ափշեցաւ մնաց, զիտնալով թէ Մխիթար այդ գործին ամենէն եռանդուն փափագողներէն և աշխատողներէն մին էր: Ասոյն պահուն պատրիարքին կողմանէ ևս թուզթ մը հասաւ, ուղղուած առ Մխիթար, լի շողմիչ խօսքերով և յուսացուցիչ խոստումներով, յորում այսպէս կը գրէր. «Շատ ժամանակէ ի վեր հանշնալով զքեզ, սիրելի որդեակ իմ, կ'ուզէի որ քովս գայիր, որպէս զի փառաւոր պատիւներու բարձրացնէի զքեզ. բայց դու մինչև այսօր չեկար: Եթէ սկիզբէն եկած ըլլայիր, զքեզ իմ աջ բազուկս պիտի ընէի, և միւս վարդապետներուս նման պիտի պատուէի և փառաւորէի ըզքեզ, և երբէք վնաս մը պիտի չհասնէր քեզ. բայց դու չեկար իմ մօտս: Սակայն ես կը ներեմ քեզ՝ եթէ հիմակ յանձն առնուս զայ. ուստի մի ուշանար, նամակս ընդունելուդ պէս փութա՛ իմ քովս գալու, և կը խոստանամ մեծամեծ պատիւներու հասցնել և իմ պատրիարքութեանս կարևոր գործերուն վրայ զնեւ զքեզ: Ողջ լի՛ր »: Մխիթարայ թափանցող միտքը ըմբռնելով այդ խօսքերուն ներքեւ ծածկուած հոգին, իւր մտքին վրայ անզրդուելի մնաց. այն ժամանակ վանահայրը, որ խոստացեր էր պատրիարքին՝ անպատճառ իրեն զրկել զՄխիթար, փոխեց լեզուն, յորդորը՝ սաստի և սպառնալեաց զարձուց, հասկցնելով թէ հակառակ պարագայի մէջ՝ չէր կարող այլ ևս վաճիին մէջ մնալ: Մխիթար փութաց Գաղղիոյ դեսպանին երթալ

1. Ժամանակագրութիւն Մխիթ. Ուխտին. Ա իս. Գ տարի. 1702. Թ. 10, էջ 36 - 37.

և իրեն պարտուպատշաճ յարգանքք և շնորհակալութիւնն ընել, փոխանակ իրեն ցուցած հիւրընկալութեան և պաշտպանութեան, և զիչեր ժամանակ ելնելով Վեղարաւորաց վանքէն, իրեն ծանօթ բարեպաշտ գաղղիացի զինեմանառի մը տունը գնաց թաքչելու: Իսկ երեք պարզամիտ քահանայք, ժանաչօր խօսքին վրայ վատաշացած, գնացին առ Աւետիք պատրիարք, որ նախ պատուեց զիրենք առ երեսս, և քանի մ'օր վերջը մատնեց զիրենք ի պատիւ թիափարութեան. այս եղաւ ահա բարեմիտ վանաչօր այն շափ աշխատութեանց պտուղը:

Մխիթար, քանի մ'օր կենալէն վերջ գաղղիացւոյն տունը վարձքով, ելաւ իրեն ծանօթ Հաւատարիմ ազգայնոյ մը տունը գնաց, ուր օրուան մէջ յաճախ երթեկեկելով ամէն տեսակ անձինք, ստիպուեցաւ տասնըհինգ օր առաստաղին մէջ բանառիչ իրեն աշակերտներով, անձայն, անշշուկ, վասն զի փոքրիկ անզգաւշութիւն մը, սոնածայն մը կամ հազալ մը կարող էր զիրենք ակնյայտնի վտանգի մէջ ձգել: Այն ապանապի օրերուն, յարմար առիթ մը գտնելով, Մօռէա զրկեց զամանս իւր քով մնացած աշակերտներէն, և միայն երեք հոգի քովը պահեց: Սաստիկ ահուգօղի մէջ անցուցին Մխիթար և իւր երեք աշակերտք այն տասնըհինգ օրը. սրովհետեւ իմացուած էր քաղաքին մէջ իրեն անյայտանալը, և ամէն կողմ կը մտնէին և կ'ելնէին մատնիչք և լրտեսք, մեծ զուժար մը խոտտացուած ըլլալով անոր՝ որ զինքը գտնէր և ձերբակալէր: Տարակոյս չկայ թէ Մխարանութեանս և անոր Հիմնադրին անփոխարինելի բարիք մ'ըլլաւ այդ ազգայինը, որուն անունը զժրոխտարար անծանօթ մնաց. նա անձամբ կը ծառայէր իւր հիւրերուն, չի վատաշելով իրեն ծառայից անգամ այնպիսի կեանքեր, որոնց վրայ կը դուրգուրար իրենին շափ: Մխիթար, փակուած անձուկ և միին առաստաղին մէջ, կ'իմանար ամէն անցած ու զարձածը քաղաքին մէջ, և զաղտուկ վերաբերութեան մէջ էր իրեն մտերիմներուն հետ, շնորհիւ իւր Հաւատարիմ ասպնջականին: Լսելով թէ Չմիւռնիա գնացող պատրաստ նաւ մը կար, աճապարեց այլափոխուիլ, և վաճառականի կերպարանքի և տարագի մէջ, զիչեր ժամանակ, նաւ մտաւ իւր երեք աշակերտնե-

Զփուռիս .

րով, որոնք նոյնպէս կերպարանափոխ եղած էին. Հ. Մանուէլ վրդ. վաճառական ձեռքեր էր, իբր ընկեր Մխիթարայ. իրենց սենեկապետ եղած էր՝ Մխքայէլ անուհով նորեկ Սերաստացի պատանի մը, որ ընդունուած էր աշակերտաց թուոյն մէջ. իսկ Աղակիացի Յովհաննէս սարկաւազը՝ կը ճանապարհորդէր Հեռերնին՝ իբր իրենց խոհարարը: 1702 տարւոյ սեպտեմբերին, մեկնեցաւ Մխիթար Պուտէն դէպ ի Զմիւռնիա, քովը ուրիշ զրամ շունենալով, իրեն և աշակերտաց բոլոր ծախուց և պէտքերուն համար, բայց միայն 400 դաշեկսն, և կ'երթար Հեռու աշխարհ մը, օտարներուն մէջ, վանք շինելու և իւր նորոհաստատ Միարանութիւնը ապաշտփելու, մարդկօրէն առանց ո՛ր և է յոյս մ'ունենալու. օգնութեան կամ յաջողութեան: Նա որչափ մտախոհ կ'երևէր եղածներուն վրայ, նոյնչափ ևս անկասկած էր ապագային նկատմամբ, մեծահաւատ և քաջայոյս, Նախախնամութեան ձեռքը յանձնելով ինքզինքը և իրենները. գոհ էր նա՝ որ կը թողուր վերջապէս այն քաղաքը, ուր ամէն քայլափոխին վտանգներով պաշարուած էր, և զոր այլ ևս պիտի չտեսնէր: Նաւը կը կտրէր երազօրէն Մարմարայի ալիքները, որոնք իրենց հանդարտութեամբ՝ յաջող նաւարկութիւն մը կը խոստանային մինչև Զմիւռնիա. և յիրաւի, բարեշունջ հոգեով սակաւ օրերու մէջ հասան ի Զմիւռնիա, ուր ելնելով նաւէն և քաղաք երթալով, պանդոկի մը մէջ քանի մի սենեակ վարձեցին իբրև վաճառականներ: Մխիթար, որ հոգևորէ դուրս ուրիշ բանի վրայ խօսելու սովոր չէր, ստիպուած էր այն օրերուն մէջ հսկել լեզուին վրայ՝ ինքզինքը չի մատնելու համար. միայն քանի մը հաւատարիմ ուղղափառներու յայտնեց ինքզինքը, որոնք տեսութեան կու գային իրեն և հոգեշահ խրատներէն օգտուելով ետ կը դառնային: Գրեթէ երեք շաբաթ ստիպուեցան մնալ հոն, Մուէա դնացող նաւ չի գտնուելով նոյն օրերուն մէջ: Օր մը բարեկամ ազգայիններէն մին իմացուց իրեն, թէ Պուտէն արքունի Հրովարտակ մը հասեր և կարգացուեր էր ատենին մէջ, յորում կ'ըսուէր, թէ ֆրանկացած հայ վարդապետ մը Պուտէն փախեր և Զմիւռնիա եկեր է, ուստի թող փնտառի, և անմիջապէս Պոլիս

զրկուի՝ եթէ զանուի. զայս լսելով Մխիթար՝ շտապեց
 Բիսուսեանց վանքը ապաստանիլ, ուր շատ սիրով ընդու-
 նուեցաւ, և այսպէս կրցաւ ազատիլ խնդրակներու ձեռ-
 քէն: Քանի մ'որ վերջ, երբ դեռ զինքը փնտռելու հետ էին,
 նաւ մը հասաւ Պորտէն զէպ ի Վենետիկ ուղղուած. այդ
 նաւը, թէ և ուղղակի Մոսէա պիտի չերթար, բայց Զան-
 թա կղզին պիտի հանդիպէր, ուսկից զիւրին էր Մոսէա
 անցնիլ. ուստի հոկտեմբեր ամսոյն մէջ մեծ զգուշութեամբ
 նաւ մտաւ իրեններով: Էզանակը թէ և աշուն էր, յորում
 ծովն ընդհանրապէս արեկածութենէ և հովերէ ազատ չէ,
 բայց Մխիթար հոգ չըբաւ, ևսելի վտանգաւոր փոթորիկնե-
 րէ խոյս տալով: Նաւն ի սկզբան հանդարտօրէն կ'երթար,
 Արշիպեղագոսի կղզիներուն միջէն անցնելով, որոնք զիթ-
 խարի ժայռերու նման դուրս ցցուած ծովուն երեսը, սար-
 սափ կ'ազդէին նաւորոցաց, ամէն բոլորէ ապաստելով բա-
 խել և նաւարեկել: Այս երկրորդ անգամ է որ արեկածու-
 թիւն կը կրէ Մխիթար, զոր կը նկարագրէ իւր տաղերէն
 միոյն մէջ, որ կը սկսի «Ընտրեալ ի մէջ Հոգեղինաց»:
 Ծովը զարհուրելի գոյներով կը նկարուի այնուհետև Մխի-
 թարայ մտքին մէջ. արեկածութիւնը կ'ըլլայ իրեն համար
 ճշգրիտ պատկերը Հոգեկան ճգնաժամին, և յաճախ իւր զը-
 րութեանց մէջ՝ արեկածելոյ մը կը նմանցնէ մեղաւորը, որ
 կը տարուբերուի իւր ներքին կրքերէն և կը տանջուի խզի
 խայթէն: Որչափ կը յառաջէր նաւն, այնքան ևս արեկածութիւն
 տարուբերուելով, ճանապարհին ուղղութիւնը կը կորսնցնէր.
 ամայի, անբնակ կղզիներու կը հանդիպին, որոնց անունն
 անգամ չեն գիտեր. նաւապետն և նաւաստիք իրարու
 չեն համաձայնիր, և շփոթ մը կը տիրէ նաւուն մէջ: Քի-
 շերները, վտանգի շահնդիպելու համար, խարխիս կը ձգեն
 և կը սպասեն մինչև ստաւօտ, կոհակներու մոնչիւնին,
 հովերու սոյլերուն և նաւորոցաց ճիշուկոթին մէջ. զիշեր
 մ'ալ յանկարծ յուսահատ ազատակ մը կը հնչէ նաւուն
 մէջ, բոլոր ճանապարհորդք իրար կ'անցնին. կը տեսնեն
 որ ահագին լեռան մը ստորտը հասեր են. ուժգին հով
 մը կը փչէր, և նաւը ժայռերուն զարնուելու վտանգի մէջ
 էր. բարերախտարար հովը զաղբեցաւ և վտանգէն ազա-
 տեցան. ստաւօտը տեսան որ անծանօթ կղզի մ'էր, ու

մանք Կրեակէ կը կարծէին, ուրիշները՝ Չերիկոյ, այլք՝
Թիա: Եւ մինչ այսպէս կը վիճէին նաւաստիք, հովը դար-
ձեալ սաստկանալով՝ խորտակեց առագաստակալ մեծ կայմը:

« Ընդ միմեանց մինչ վիճէին,
յանկարծ հընչեաց հողմն ինչ ուժգին.
րեկեաց զմեծ փայտն առագաստին:
Ալէկոծումքն սաստկացաւ,
ի մէջ ծովուն տաեայ տարաւ,
նաւապեան անըզգայ դարձաւ »:

չեն գիտեր ո՛ր ուզղել նաւը:

« Ոմանք զնաւն ի հիւսիս ուզղեն,
այլք ի հարաւ դարձուցանեն,
ոմանք ի յարեմուսս ասեն »:

Երկու աշխարհացոյց քարակտներ ունին, բայց անոնք ալ
իրենց լոյս մը չեն տար:

« Զաշխարհացոյցրս զերկոսին՝
միշտ հայելով քայքայեցին,
նորօք ևս ոչ շաւիղ գըտին.

միայն յոյս մեր, Սրբբուհի Կոյս, ի քեզ մնաց »:

Յետ այսպէս տասնևեօթն օր ծովուն վրայ տանջուելու,
յուսով և աշիւ երերուելու կենաց և մահու մէջ, հասան
վերջապէս անջնաս Զանթա կղզին, ուր ցամաք երան:

Զանթա կղզին, չուրջանակի ծովով և ամրոցներով պա-
տրապարուած, աւելի ապահով քան Մոսէա, սուստ ամէն
րերքերով և վաճառքներով, օղը և ջուրը բաւական մա-
քուր, շատ հաճոյ անցաւ Մխիթարայ աչքին, ուր առաջին
անգամ ոտք կոխելով ազատ և քրիստոնեայ երկրի վրայ,
սրտի թեթևութիւն մը զգաց և անբացատրելի ուրախու-
թեան միջ էր, և հոն կ'ուզէր մնալ և շինել վանքը: Փու-
թաց խկոյն ծանուցանել թղթով իրեններուն, որոնք
Նաւապիա քաղաքը կը գտնուէին, իւր ողջամբ հասնելը ի
Զանթա, և իմացնելով կղզւոյն բարեբեր ըլլալը և ուրիշ
առաւելութիւնները, անանցմէ դարձեալ սեղեկութիւն ու-
զեց Մոսէայի վրայ, որպէս զի բաղդաստելով ընտրութիւն
ընէ՝ թէ երկուքէն ո՛րը յարմարագոյն էր իրենց բնակու-
թեան: Մխիթարայ նամակը ընդունելով աշակերտք՝ շատ
ուրախացան, որոնք սեղեկութիւն չունենալով բնաւ իրեն

մասին, մտայոյդք կը ծփային կասկածներով իրենց սիրելի առաջնորդին և հօրը կենաց նկատմամբ. և փոխանակ նամակի, իրենցմէ Ղազար Ակնեցին զրկեցին ի Զանթա, որ երթայ պատմէ բերանացի՝ թէ ինչպէս տեղւոյն իշխանք յօժար են ձրիաբար գիւղեր և երկիրներ տալու իրենց, որպէս զի անոնց եկամուտով ապրին. այսպէս կ'ընէին անոնք ուրիշներուն ալ, որպէս զի շէննայ և մշակուի՝ ամայի և անսպաս դարձած երկիրը: Զայս լսելով Մխիթար և մտածելով իրենց չքաւորութիւնը ապրուստի մասին, առանց այլ ևս տատամսելու՝ որոշեց անցնիլ ի Մոսկա, և մեկնեցաւ դէպ ի Նաւալիա յամին 1703 փետրբուար ամսոյն:

ԳԼՈՒԽ Գ.

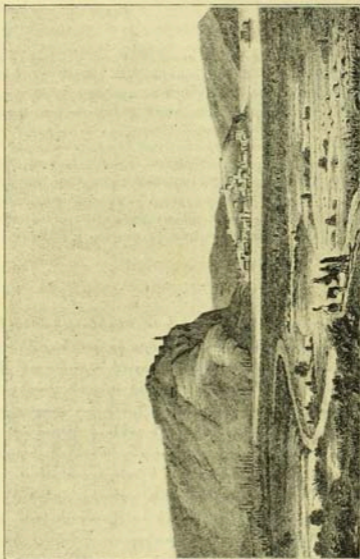
Մխիթար Նաւայիա հասնելով, միաբանութեան բնակութեան համար կ'ըմտրէ Մեթոն բերդաքաղաքը. — Երկրին իշխաններէն կը ստանայ բնակարան, զիւր մը և ազարակներ ինչ ինչ պայմաններով. — Նկարագիր միաբանական կենաց. — Իւր քահանայ աշակերտներէն երկուքը շուրջ կ'ուզարկէ, Ս. Աթոռոյն հաւանութիւնն ընդունելու միաբանութեան համար. — շուրջ կ'երթան՝ զննեալի քաղաքէն անցնելով. — Հոն, առաջնորդութեամբ զննեալոյ զննպատիւն, կը մերկայանան Կղեմէս ԺԱ քահանայապետին, որ սիրով կ'ընդունի զիրենք. — Կը սկսի միաբանութեան գործոյն քննութիւնը, բայց այլևայլ զժուարութեանց պատճառաւ երկարելով, շ. Եղիա վարդապետ կը զտնայ ի Մեթոն:

Երկար տարիներ արտօրի կամ նժդեհութեան մէջ զեզերող մը այնչափ շուրախանար, երբ կը դառնայ ի հայրենիս և կը տեսնէ իւր սիրելիները, որչափ ուրախացաւ Մխիթար՝ ի տես աշակերտներուն, որոնք այնքան վտանգներու և մրրիկներու միջէն ճողոպրած և Նաւայիա քաղաքին մէջ ապաստանած, իրեն կը սպասէին անձուկ կարօտով: Արտասուախառն հրճուանօք ողջագուրեց անոնցմէ իւրաքանչիւրը, որոնք իրենց արիութեան և անդրդուութեան ցոյցը տուեր էին այն փորձութեանց և աղետից օրերուն մէջ:

Նաւայիա քաղաքը, որ կ'ըսուի ևս Անապոլի կամ Նէսպոլիս Ռոմանիոյ, ժայռոտ թերակղզւոյ մը վրայ կառուցուած, Պալամիդ միջնաբերդին՝ — որ 216 մետր բարձրութիւն ունի — հարաւ. արևելեան կողմը, Արգոսի դաշտավայրին գիմաց, շրջապատուած ամուր պարսպով և աշ-

1. Գրեկիս ծայրը ելնելու համար՝ կողին վրայ շինուած է լազար աստիճաններով ստեղծուող մը:

տարակներով, Յունաստանի ամենէն զօրաւոր, զեղեցիկ
 և վաճառաչազ քաղաքներէն մին էր. քաղաքէն սակաւ մի
 հեռու կը գտնուի նաւաշանգիստը, համանուն կամ Արգոսի
 կոչուած ծոցին վրայ: Միտիթարայ և իւր աշակերտաց հոն

Նաւաքիս կամ Նէապոլիս (ի Մոնէա).

ապաստանելու ժամանակ, մի քանի հայ վաճառական ըն-
 տանիքներ կային, նոյն քաղաքին մէջ հաստատուած, ու-
 բոնց մէջ նշանաւոր էր Երեւանցի Յովհանն անունով վա-
 ճառական մը, որ իւր սան մէջ ապօրինականեց զՄիտիթար

և իրենները, որչափ ժամանակ որ Նաուպլիոյ մէջ մնացին, Մխիթար, տեսնելով թէ ամենայն ինչ յաջողութիւն կը խոստանայ, ժողից աշակերտները՝ որոշելու համար թէ որ տեղը յարմարագոյն էր իրենց բնակութեան և վանք շինելու, որպէս զի միաբանական կենօք սկսէին փութով իրենց հոգևոր և գրական վաստակները: Յետ լուրջ և հասուն քննութեան, հաստատեցին Մոսէայի մէջ մնալ, նկատելով միաբանութեան գրամական նեղ վիճակը և միանգամայն երկրին մերձաւորութիւնը արեւելքին, որ պիտի ըլլար իրենց գործօնելութեան զլխաւոր ասպարէզը. իսկ իբրու բնակութեան տեղ՝ յարմար դատուեցաւ Մեթոն բերդաքաղաքը, զոր արդէն Մխիթար տեսած էր, Չանթայէն ի Նաուպլիա անցնելու ժամանակ, ուր նոյն իսկ շտաբի մը շափ բնակելով, իրեն ընդել և ախորժելի բընաւորութեամբ, ծանօթներ և բարեկամներ ստացած էր: Մեթոն բերդաքաղաքը կառուցուած է Մոսէայի արեւմտեան ծայրը, սարաւանդի մը վրայ, Մեսոսինիա գաւառին մէջ, աշտարակաւոր պարսպով շրջապատուած, երեք կողմէն՝ ծովով, իսկ ցամաքի կողմէն՝ կրկին խրամներով ամրացած և ապահովուած. սակաւ մի հետուն, վեր կը բարձրանայ ծովուն մէջ ութանկիւնի ժայռ մը, որուն վրայ կանգնած է քառասուն կանգնաչափ բարձր աշտարակ մը, քարաշէն ամբարտակով կցուած քաղաքին հետ¹: Տեղոյն բնակիչք մեծաւ մասամբ յոյն էին, որոնց մէկ մասը՝ Քիոս (Սաղըզ) կղզիէն գաղթած էին, և իրենց դաւանութեամբ Հոովմէական եկեղեցւոյ կը պատկանէին. ասոնք թրքերէն ալ գիտնալով, կրնային օգտակար ըլլալ արեւելքէն գաղթող միանձանց՝ կարևոր պարագայից մէջ. կային նաև իտալացի ընտանիքներ, և Վենետիկցիք էին երկրին կառավարիչք: Մխիթար Աբրայ իւր մէկ նամակին մէջ հետևեալ տեղեկութիւնները կու տայ Մեթոնի նկատմամբ. «Չի թէպէտ ոչ է այնքան շէն տեղ, որ առատոր և վաստակ աւելի լիցի, սակայն կարի աժանութիւն է, և սակաւ խարճով բարեպէս կարէ ապրիլ ամենայն ոք. զի աւելի աժանութիւն է քան զՍտամպուլ... իսկ ի կողմանէ

1. Ինտիման. Երգր. հա. Զ. էջ 262-5.

բազաբիս ծանիր, զի սրտաբաց տեղ է, և ունի զբազում բուրաստանս, և եթէ ասա լինիցի որ բնակիչիք՝ տարին ժև կամ Խ զուռուշ տալով, կարէք աշագին մեծ պահճայ մի վարձել ծառերով և այգով... նա և օգն՝ պատրաստ կեցողացն է բարի, ևս է ընդարձակ և ոչ նեղուածք¹ ։

Յեա հաստատելու միտքան հաւանութեամբ Մեթոն երթալու և հոն բնակելու խորհուրդը, Մխիթար ազերապետը մը պատրաստել տուաւ՝ երկրին Քենիչք² կոչուած իշխաններուն ներկայացնելու համար, որպէս զի Մեթոնի մէջ բնակութեան տեղ մը և ազարակներ տան իրենց, անոնց եկամուտով ապրելու համար, նոյն իշխաններուն ներկայացուց Մխիթար նաև այն վկայագիրը, զոր իրեն տուեր էր Կ. Պոլսոյ Վենետիկեան դեսպանը, Լ. Սորանցոյ, Ընդունելի եղաւ իրեն խնդիրքը, և հաւանեցան Մեթոնի մէջ շնորհել ընդարձակ տեղ մը՝ վանք և եկեղեցի շինելու, Գալաթոն զիւրը՝ Արկադիոյ մէջ, և Մալրամաթ կոչուած զիւրին մեծ մասը, անոնց եկամուտներով իրենց ամենօրեայ ապրուստը ձարելու համար, այս պայմանով սակայն, որ եթէ երեք տարուան մէջ չսկսին վանքին և եկեղեցւոյն շինութիւնը, պիտի զրկուին թէ՛ տեղէն և թէ՛ կալուածներէն։ Քենիչք արքունի մուրհակ մը գրելով և կնքելով՝ Մխիթարայ ձեռքը տուին, ինչպէս նաև ուրիշ յանձնարարագիր մը՝ առ զաւստապետն ուղղուած, որ նաւարին քաղաքը կը նստէր, որպէս զի մեր հորց տայ Մեթոնի մէջ գտնուած արքունի տուններէն մին՝ երեք տա-

1. Թուղթ առ Պ. Կորասունկ, ի Վենետիկ, 1712 յուլիս 5: — Իսկ Աւետիք պատրիարք իւր նամակին մէջ, զոր գրեւ է Մխիթարայէ 1706ի մայիսի 7ին, նկարագրելով իրեն ուղևորութիւնը, կ'ըսէ. « Ազրբէ 25ին երեքշաբթի որ... ասանք Վենետիկոյ աստարակապետութեան նպատակ քաղաք մը, ուր կար մեծ եկեղեցի մը, որուն զանգակները շարժման մէջ էին. փոսակ լեզուով Մ-տ-ն կը կոչուէր այդ քաղաքը: Ջրոյն (ծովուն) եզրքը կայ զղեակ մը, տարափոխիկ շիտեղներու արդեւարան մը, զոր կը պահէին պարեկապանք, և բազմաթիւ ձիթենիներ » (L'op prétendu masque de fer armén, etc. par Brosset. էջ 316):

2. Քենիչքերուն պաշտանն էր քննել, թէ որոնք արքունի կալուածներ են, անոնց հասոյթները յարքունիս գրուելու համար, ասոնք իշխանութիւն ունէին նոյնպէս այն եկամուտներէն կամ երկիրներէն շնորհելու անոնց, որոնց պատշաճ կը տեսնէին:

բուսն բնակութեան համար, և միւս վերայիշեալ կալուածները: Այն երկու հրովարտականները առած, մասուցին իշխանաց իրենց շնորհակալութիւնը և յարգանքները, և լի արխութեամբ թողուցին Նաւայիա քաղաքը և զնացին Մեթոն բերդաքաղաքը, ուր քաղաքապետն՝ ըստ յանձնարարութեան գաւառապետին՝ տուաւ իրենց ընդարձակ տուն մը, բազմաթիւ սենեակներով, զոր Մխիթար վանքի յարմարցնելով հոն հաւաքեց աշակերտները:

Մխիթար, իբրու ճարտար զեկափար մը, յետ հասցնելու իւր պէտանձ Նաւը խաղաղ նաւակայքին մէջ, ի Մեթոն, Վենեակոյ թեաւոր առիծուն պաշտպանութեան ներքեւ, ազատ այնուհետեւ ո՛ր և է կառկածէ կամ ճնշումէ, թեթեցած սակաւ մի արտաքին հոգերէ, — բաց ի չբարութեան մտածութենէն՝ որ դեռ կը ապշուպէր զինքը, — կանոնաւոր ընթացքով սկսաւ վարել միարանութիւնը, որ աճելու վրայ էր օրէ օր, հակառակ սնոր դէմ յարձրկած այնչափ մրրիկներուն: Այն ժամանակ միարանք տասն և վեց անձինք էին. նախ՝ ինքը Մխիթար վարդապետ, որ զուխն էր միարանութեան, և կը կոչուէր Վերատեսուռ: Կամ Վեճագոյն ճայր, նախ քան կրկն Արրաճայր տիազուր, զոր ընդունեցաւ Ս. Աթոռէն յամին 1712. յետոյ շորս վարդապետք, Հ. Եղիա, Հ. Յովհաննէս, Հ. Գեորգ և Հ. Մանուէլ. իսկ մնացածները, — որոնք տակաւին սուրբ աստիճանները ընդունած չըլլալով, եղբայր կը կոչուէին. ինչպէս սովորութիւն է կրօնաւորաց մէջ ընդհանրապէս, — Հեանեհալքն էին. Ղազար, Յովհաննէս, Ազարիա, Պողոս, Պեարոս, Գարրիէլ, Միքայէլ, Յակոբ, Գրիգոր և Տիրացու եղբայրը. կար նաև Մարտիրոս անունով պատանի մը, որ դեռ միարանից կարգը չէր մտած: Մխիթար յատուկ կարգեր և կանոններ սահմանեց, որոնց համեմատ պիտի ուղղէր իւրաքանչիւր սք իւր վարքը և գործերը. նա ինքզինքը բոլոր նուիրեց իրեններուն հոգեւոր և զրաւոր կրթութեան, որովհետեւ ճշնաստրներ հասցնել չէր իրեն միտքը, — ինչպէս զիտել տունք կանխաւ, — անուս, անհրահանգ վանականներ, որոնց պէտք չկար. իրեն զիտու՞ն էր առաքելական հոգեով անձինքներ հանել, «միարաններուն վարքն և կացը կրօնաւորական կանոններով կար.

գաւորել, ուսմանց և զիտութեանց մէջ կրթել իրենները, և անոնցմէ ուղղափառ հաւատոյ քարոզիչներ զրկել հայ ազգին¹ ։ Մեր ժամանակագիրը² Հեռեկեալ կերպով կը նկարագրէ այն բարեկարգութիւնը՝ զոր մտուց Մխիթար առաջին օրէն միարանութեան մէջ. « Սկսաւ կարգաւորել, կ'ըսէ, ամէն բան կանոնաւոր վարուց պատշաճեցնելով սահմանեց զգետներուն և բնակարանաց որպիսութիւնը, կերակուրներուն և ըմպելեաց քանակը և որակութիւնը, քնոյ և հանգստեան ժամանակը և շափը, հասարակաց և առանձնական ազօթից կարգը և ժամերը. հոգեւոր ընթերցման և ուսումնական աշխատութեանց, լուսթեան և ուրիշ այսպիսեաց շափ և ժամանակ որոշեց, և իւրաքանչիւրին համար հրամաններ և արդելքներ տուաւ համառօտ խօսքերով. և այս բոլորին ժամանակը կ'ազգարարուէր զանգակի ձայնով. և այսպէս իւրաքանչիւր բան իրեն կարգին և ժամանակին կը կատարուէր, ինչպէս որ սահմանեց³ ։ »

1. Ժամանակագր. Մխիթ. Ուխտին Ա իս. Գ. տարի. 1703, Թ. 6. էջ 69 :

2. Անշ, էջ 69 :

3. Հեռեկեալ հաճառոտ բովանդակութիւնը կանոններու. — որ կրնայ զազգափար ՚որ տայ Մխիթարի վանքին մէջ պահուած կանոնագրութեան, — մեր դիւանին թուղթերուն մէջ պահուեցաւ, խառնելէն լեզուով գրուած յիշեալ վանքին մէջ յամին 1715, թերեւ տեղւոյն եկեղեցական իշխանութեան ներկայացնելու նպատակաւ.

« Բովանդակութիւն կանոնաց Ս. Անտոն Աբրայի, որ անփոփոխ կերպով կը պահուի Մխիթարի մէջ բնակող հայ վանականներէն.

— Ունին Աղքատութեան, Ողջախոնութեան և Հնազանդութեան երեք ուխտերը. ասանցմէ զստ ունին նաև շորբորդ ուխտ մը, երթալու և քարոզելու կաթողիկէ ուղղափառ հաւատքը, երբ իրենց Աբրայէն յառաքելութիւն կը զրկուին առ Հայս :

Բ. Քուէից բազմութեամբ կ'ընտրեն Աբրայն ցկեանս :

Գ. կը նազուի սեպոյն բուրց և կը կապեն մաշկեղէն դասի :

Դ. Ուց ի նկեղեցոյ նրա՛նյած օրերէն, պահը կը պահեն նաև շորբ. շարթի, ուրբաթ և շարաթ օրերը :

Ե. Ինն օր պահը կը պահեն՝ Քրիստոսի Նննդենէն առաջ, և եօթն օր՝ սուրբ Կոյս Աստուածամօր վերափոխումէն առաջ :

Ն. Վանքին մէջ իւրաքանչիւր ոք կը բնակի իւր խցիկին մէջ, յորում ուրիշ բան չկրնար ունենալ, բայց աղքատին անկողին մը, մերկ գրասեղան ՚որ, նասարակաց զբերը զործածելով, և ոչ մէկը չկարենալով իրեն սեփական բան մ'ունենալ :

Տանը սենեակներէն մին աղօթատեղի ըրաւ, որ կը ժող-
վէին զանգակի ձայնով միարան կատարելու ժամերգու-
թիւնները. որուն մէջ կէս ժամ մտաւորական աղօթք
կ'ընէին, և ամէն երեկոյ՝ ննջելու երթալէն առաջ՝ խղճի
քննութիւն: Սրուն մեծազոյն մասը ուսմանց կը պա-
րապէին, և անոնց միակ ուսուցիչն էր ինքը Մխիթար,
որ իւր վրայ ստանձնած էր արդէն բոլոր միարանութեան
հոգը:

Մխիթարայ վրայ կը փայլի, հաւասար իրեն ուրիշ ձիր-
քերուն, նաև կրթական կամ առաջնորդական կարողու-
թիւնը: Գիւրիին է մարդուս, երբ իրեն հետևող մը շունի

Է. Ձեռն կրնար ուսել կամ խմել վանքէն դուրս, քայց միայն նաևս,
պարտադրութեան ժամանակ:

Ը. Ձեռն կրնար իրենց խցիկին մէջ պահել ոչ մէկ սեռակ ուսելիք
կամ ընդունիք կամ զգեստ քայց ի սնկէ՝ զոր վրանին կը կրեն, որ նա-
սարակաց է:

Թ. Ամենքը միասին ժամերգութիւն կ'ընեն զասին մէջ, սահմանեալ
ժամերուն:

Ճ. Երկու սեղամ մտածական աղօթք կ'ընեն սրուն մէջ:

Դ. Ոչ որ կրնայ վանքէն դուրս ելնել առանց թոյլտուութեան Աք-
րային:

Ե. Ձեռն կրնար արտաքին մատակարարութիւններ ընդունիլ. վկայու-
թիւն տալ, զտա քանայ կամ երթալ զատարանները:

Զ. Ձեռն կրնար երչնուլ առանց թոյլտուութեան մեծաւորին:

Է. Ձեռն կրնար զրկել կամ ընդունիլ ոչ մէկ սեռակ նա՛նկ, ա-
ռանց թոյլտուութեան մեծաւորին, որ պարտաւոր է նախ կարչալ ա-
նանց քովանգակութիւնը:

Ը. Մէկ տարի նորնծայութիւն կ'ընեն և յետոյ կ'ախտեն տասն և
վեց տարեկան:

Թ. Ձեռն կրնար սնչրա՛նս դնել կամ վաճառել ո՛ր և է քան:

Դ. Ձեռն կրնար ոչ մէկ կերպ ընտանութիւն ընել կանանց նա:

Ե. Տարտան մէջ՝ ի սեղամ նոգեւորական կրթութիւն կ'ընեն և քաջ-
արակ լուծիւն կը պահեն:

Զ. Որոնք որ քահանայ չեն, կը նազորչուին ա՛ւելն կիրակի և ամէն
տանի օրեր:

Է. Ա՛ւելն տասը չիկ որ ՚ի սեղամ իրենցմէ մին կը քարոզէ, և
զայս ընդանորոպէս Աքրայն կ'ընէ կամ նա՛ սրուն որ կը իրաւայէ:

Ը. Իրենցմէ ոչ որ կրնայ ուրիշին սենեակը ՚անել, առանց մեծաւորին
թոյլտուութեան:

Թ. Եւրոքը միասին կը նաչեն սեղանատան մէջ, և անոնց՛է մին փո-
փոխակի կը կարչայ նոգեւոր զիքը մը »:

և ոչ մէկուն պատասխանատու չէ, միտի դժուարին կռիւներու մէջ, խաթերու և ժայռերու մէջ հորդել իրեն ուղի մը, անձնատուր ըլլալ վտանգներու, ուր յանդուգն քայլով մը՝ եթէ երբէք առնու՝ ինքզինքը միայն պիտի պատմէ: Բայց երբ գործն այլոց առաջնորդելու վրայ է, ուր շատերը պիտի հետևին իրեն գծած ուղղութեան, այն տեղ միայն կուրորէն խարխափելով յառաջելն՝ յանդգնութեանց մեծագոյնն է և աններելին. հոն առաջնորդին մեծ լոյս մը, մեծ արիւթիւն մը և մեծ փորձառութիւն մը հարկաւոր է. նա՛ միայն հոգին չէ որ պիտի բուժէ, այլ նաև սիրտը, որ այնքան փափուկ է, և յաճախ թեթև բախումով մը կ'արիւննտի: Արշափ զանազան ցաւերով և հիւանդութեամբք կը տառապին հոգիք, և ամէն աչք կարող չէ նշմարել անոնց աղբիւրը և դարմանել: Մերթ խըղճմտանքի ջինջ և յտուակ երեսէն սահող այլընդայլոյ մտածութեան մը ստուերն է՝ որ կը տազնապէ հոգի մը, որ երբուն քայլերով կը յառաջէ առաքինութեան ճանապարհին մէջ. ուրիշ մը, սիրոյ կամ ուրախութեան յեղակարծ ոտուումով մը կը զլորի տխրեցուցիչ վհատութեան կամ ցամաքութեան մէջ՝ որ կը ջլտատ զինքը. այլք, անձնատուրք տարապայման ետանդեան մը կամ եզական երևելու տենդով վարակուած, կը ձկտին ցնորական և ինքնատեղծ կատարելութեան մը ետևէ, որ կը հեռացնէ զիրենք ստոյգ կատարելութենէն: Այս բոլոր և ուրիշ հիւանդ հոգիներուն՝ հարկ է իրենց լեզուներով խօսիլ, իւրաքանչիւրին պիտոյից համեմատ՝ հարկ է յանդիմանել, միտիթարել, յորդորել կամ աջ կարկառել կանգնելու համար: Այդ ծանր գործը, որ յայտնի է թէ ինչ մեծ ճարտարութիւն և շրջահայեցութիւն, որքան ընդարձակ և լուսաւոր միտք կը պահանջէ, իւր վրայ առաւ Միտիթար, երբ գեռ հազիւ քսանուլեց տարեկան երիտասարդ մ'էր, և կէքը ցըցուց մեզ, թէ որչափ հիանալի կերպով յաջողեցաւ նա, և ինչպիսի պայմաններու մէջ: Այն ժամանակ տակաւին հայ աշխարհին սահմաններուն մէջ կրթական կամ մանկավարժական գիտութեան լոյսը թափանցած չէր, և ինքը Միտիթար, որ ծանօթ չէր եւրոպացի լեզուաց՝ անոնցմէ օգտուելու համար, մեր վանքերուն մէջ ընդունած

էր նախնական կրթութիւնը, ուր այնպիսի գաստիարակներ ունեցաւ իւր դալար հասակին, որոնք իրր կրթութեան պայմաններ գործածելով գաւազանը, յիշոցները և ուրիշ նման միջոցներ, փոխանակ ազնուացնելու սիրտը՝ աւելի կը ստորնացնէին զայն։ Այս հիացման արժանի է Մխիթար՝ իրր գաստիարակ, երբ նկատենք այն բարեկարգ և կանոնաւոր կացն ու դրութիւնը, որով կազմակերպեց իւր միարանութիւնը, հասուց այնպիսի աշակերտներ՝ որոնք իրենց կարգին եղան գաստիարակներ ազգին պատանեաց։ Կրրէք տեսնուած շէր մեր մէջ այնպիսի միաձայլ ընկերութիւն մը, որպիսի եղաւ Մխիթարայ հաստատութիւնը. ամէնքն ալ մէկ կազապարի վերայ թափուած, մէկ ձայնի հպատակք, մի և նոյն սկզբունց ծառայելով, սերտ սիրով կապուած իրարու հետ, զիմելով նոյն ճանապարհով ի նոյն վախճան. այդ միութիւնն էր՝ որ ամուր և տեսական գործեց զայն բոլոր արտաքին բանութեանց դէմ։ Մինչև այդ կէտը հասնելու համար՝ որչափ ճգանց պէտք եղաւ. եթէ աշակերտք բոլորն ալ թարմ, դալար մօքեր ըլլային, զիւրին պիտի ըլլար ձկնի և կրթել. այլ շատերն արդէն հասունացած, մեծահասակ մարդիկ էին, որոնց դժուարին է ուզուած ձևը սալ՝ առանց կտորելու, որոնք կամքերնին ձկնելու, զոհողութիւն ընելու, և հլու հպատակութեան զազախարը գրեթէ չունէին. և այդ անձինքներով է որ բարձրացուց նա իւր շէնքը, անոր գոյութեան սպասանացող վասնգներուն դէմ կուռեցաւ, զիտութեան և կրթութեան լոյսը ծառայեց ազգին մէջ։

Անժխտելի է թէ Մխիթարայ ամբողջ գործունէութեան մէջ նախակարգ տեղը կը զբաւէր կրօնականը. զայդ ինքնին բացատրած է իւր մէկ նամակին մէջ, թէ « հասարակութիւն մեր առ այս վախճան շարակարգի, զի զճշմարտութիւն կաթողիկէ հաւատոյ բացատրիցէ այլոց »¹. նա սիրով յանձն կ'աւնու ս և է նախատինք, բայց կրօնից մասին նախանձախնդիր է. « եթէ այսօրիկ եզրաք մեր՝ միայն անխոհեմ և տգէտ զօլ հաջակիցեն զմեզ

1. Թուղթ առ բարեկամ սէն ի կոստանդնուպոլիս. 1717 յունիս 6

և առ ոչինչ համարելիք... կամ չուրջ զգիտութեամբ և զգիտօք, կարէսք ասել « մեք յիմարք վասն Քրիստոսի և դուք խնաստունք », իսկ յամբաստանելն զորոյ հաւատոյս մերմէ... ըստ այսմ մասին ոչ լռիցեմք. այլ ասեմք համարձակ, թէ ի դուր ամբաստանեն զմեզ. լուս լինելն և խոնարհիլն յայտարիս, ոչ է գործ առաքինական՝ այլ զայթակղութիւն աշխարհի և խափանումն մերոյս վախճանի՝ » : Մխիթար, որ ամէն բանէ առաջ խիստ կրօնաւոր և քահանայ մ'էր, ըմբռնած ճշդիւ իւր կոչման մեծութիւնը, զիտցաւ իրեն լայն մտքին թևերով՝ վանական նեղ շրջանակէն դուրս խոյանալ արձուօրէն, և գիտութիւնը — արտաքին կոչուած գիտութիւնը՝ որ արհամարհուած էր եկեղեցականներէն — իրր զլիսաւոր օժանդակ առնուլ կրօնից : Մեթոնի վանքէն սկսաւ դաստիասել նա, Ակուինացոյ Աստուածաբանութեան և Մեծին Ալբերտի խնաստասիրութեան հետ, նաև ստաղարաշխութիւն², հոկտորութիւն և ուրիշ բնական գիտելիքներ. տաժանելի ճգանց և երկանց տարիներ եղան անոնք, որոնք եթէ յուսացուած արգիւնքը շունեցան, պարզապէս ժամանակին տխուր հանգամանքներն էին պատճառը : Ուրիշ մեծագոյն արգիւնք մ'ալ ունեցաւ Մխիթար. վասն զի թէ և իրմէ դարեր առաջ գոյութիւն ունէր հայութեան մէջ կաթողիկէ կրօնքը, սակայն զազափարներու խանգարում մը և շփոթութիւն մը կը տիրէր ազգին մէջ. հարկ էր որ լուսամիտ անձ մը օրինակով ցուցնէր թէ կարելի էր միանգամայն հայ ըլլալ և կաթողիկէ. այդ օրինակը տուաւ ինքը Մխիթար, զեղեցիկ կերպով միացնելով յանձին կրօնք և ազգութիւն, — երկու բարոյական գերազանց ուժեր, — որով անմահացաւ հաւատարապէս կրօնից և ազգին պատմութեան մէջ : Նա, զաւանանքով ազգին մեծամասնութենէն տարրերած պա-

1. Անշ :

2. Աստղարաշխութեան ուսումը սկսաւ նա դաստիասել 1711 տարւոյն. ինչպէս կը նշանցենք իւր խօսքերէն՝ որ կ'ըսէ իջ զլիսոյն մէջ, « Յազապ թէ զի՞նչ իցէ ասն » և այլն, էջ 308. « Որչոն անա յայսմ ա՛րի, որ է թիւն Քրիստոսի 1711, բաժանի շորիք և աւելանայ 5. ուրեք 5 ա՛մ անցեալ է ի նաւանջ ամէն, և ասն որ զալոց է (1712) գտանի նաւանջ » :

Հուն, սրտով և զգացումներով մնաց այն՝ ինչ որ էր, բնիկ Հայ մը, ազգասէր մը, Հայրենի աւանդութեանց, ծխից, գրականութեան, և այլն, սիրող և յարգող մը. և միւս կողմէն՝ իւր ազգը այդչափ խանդակաթ սիրած ժամանակ, չկապուեցաւ անոր նախապաշարմանց Հետ, չփայտայեց անոր թերութիւնները, չքաշուեցաւ մատնանիչ ընել անոր սղորայի կացութիւնը, և աշխատեցաւ բնաջինջ ընել այն թիւր կարծիքները, որոնք կազմուած էին արեւմտեան քրիստոնէից մասին, և այդու վերուց այն միջնորմը, որով ո՛չ միայն կրօնական՝ այլ և գիտական և ընկերական կապերը խզուեր էին: Կէ այսպէս **Մխիթար** նոր ճանապարհ մը Հորդեց, նոր Հոգի մը շնչեց, նոր զազափորներու Հոսանք մը ծաւալեց Հայութեան մթնոլորտին մէջ. և ինչպէս սովորաբար ինչ որ նոր է՝ կը Հալածուի, կը ճնշուի, ընդգիմութիւն կը կրէ ի սկզբան մինչև որ յաղթանակէ. այսպէս ալ **Մխիթար** և իրեն գործն երկուր Հալածանաց առարկայ դարձան, կրօնական դաւանանքով պառակտած երկու մասերէն ալ, կոծուելով երկուստեք իրր **Քարիբոյի** և **Սկիւլլայի** մէջ: **Մէկ** մասը կը Հալածէր զինքը՝ իրեւ օտարացած զաւակ մը ազգին, ֆրանկ մը և Հայ եկեղեցոյն իրաւանց դաւաճանող մը. միւս կողմը կը Հալածէր՝ իրր կեղծ և առ երեսս կաթողիկէ մը, և զնասակար իրենց գատին. և այդ երկուքն ալ մեծապէս սխալեցան և անիրաւեցան, չըմբռնելով **Մխիթարայ** գործին նպատակը և էութիւնը: Քանիցս արեւու պէս փայլեցաւ ճշմարտութիւնը, արգարացան **Մխիթար** և իրենները, և սակայն չփարատեցաւ իրենց շուրջը խտացած թիւր կարծիքներու մուսլը, չզաղրեցաւ Հալածանքը:

Այդ Հալածանքները շիրցան զնասել **Մխիթարայ** գործին, որ օրէ օր երթալով կ'ընդարձակուէր, միտարաններուն թիւն արգէն քսանի Հասեր էր 1704 տարւոյն վերջը. Հոգեօրն և ուսումը ձեռք ձեռքի սուսած՝ մեծ շարժում մը առաջ բերեր էին վանքին մէջ, որ գեղեցիկ ապագայ մը գուշակել կու տար. կը մնար ներքին բարոյական ամբուսթիւն մը սալ անոր, որով ո՛ր և է արտաքին բռնութեանց առջև, քայքայուելու մտանցէն ապահովուած ըլլար ցմիշտ: Հասմէական եկեղեցին, ամէն տեսակ գեղձումներու ա-

առջն առնելու համար, օրէնք մը հաստատած էր, որուն
 համեմատ՝ ոչ ոք կարող է, կրօնաւորական նոր ընկերու-
 թիւն մը հիմնել, տառնց իրեն գիտութեան և հաւանու-
 թեան: Միտիմար, հպատակելով այդ օրէնքին, ուղեց ներ-
 կայացնել Ս. Աթոռին իւր հիմնած միարանութեան նպա-
 տակը և կանոնադրութիւնը, և անոր զորաւոր հովանաւ-
 րութեան ներքեւ բանալ քարոզչութեան ասպարէզը. ու-
 տի, ժողովոյն միարան խորհրդով ընտրեց Հ. Եղիա և Հ.
 Յովհաննէս վարդապետները, որոնք առաքինի և խոհական
 անձինք էին, տուաւ անոնց ձեռքը համառօտ Սահմանադրու-
 թիւնը՝ զոր յորիններ էր քաղելով Ս. Անտոն Աբրայի վար-
 քէն և կանոններէն և ուրիշ հոգեւոր հարց խրատներէն,
 ինչպէս նաև Կորնթոսի և Չանթայի եպիսկոպոսաց վկա-
 յագրիւրը, և տեղւոյն իշխանաց յանձնարարական թուղ-
 թերը, — որոնք մինչև երկինք կը բարձրացնէին զՄիտի-
 մար և միարանութիւնը, — և ուղարկեց զանոնք ի Հոսովմ
 1705 տարւոյն: Կոյն ժամանակները կը բազմէր Ս. Պետ-
 րոսի աթոռին վրայ Կղեմէս ԺԱ, մեծ և առաքինի քա-
 հանայապետներէն մին, որ կը հասցնէր իրեն ազգեցիկ
 ձայնը յԵզրիպոսոս, Թաթարաց աշխարհը, և մինչև Պարս-
 կաստանի և Չինաստանի խորերը, կը վառէր քարոզիչ-
 ները՝ ծաւալելու կրօնից և գիտութեան լոյսը այն մութ և
 վայրենի աշխարհներուն մէջ. արձագանդ կը գտնէր անոր
 խօսքը մինչև Կոնդոյի մէջ, որուն թագաւորն և թագուհին
 կը դառնային ի քրիստոնէութիւն. կ'օգնէր զէնքով և դրամով
 Աւստրիոյ և Վենետիոյ՝ Եւրոպիոյ և քաղաքակրթութեան
 սպասնացող փսանգին առջևն առնելու. ձեռք կը կտրկատէր
 ճնշուած ազգերու, սպառնալի կ'ըլլար բանարարուած իրա-
 ւանց, սովու և ժանտամաշի աւերածին մէջ տառապող
 Մարսիլիոյ դրամ և օգնութիւն կը հասցնէր, և ի նմին
 ժամանակի խմատուն կոնդակներով կը շանթաւորէր Ե-
 կեղեցւոյ մէջ սպրդած զեղծութեան և մուրթութիւնները,
 իրեն բարձր հովանաւորութեան ներքեւ կը ծաղկէին ա-
 բուեսաք և գիտութիւնք, Մեկենաս կը հանդիսանար նկա-
 րիչներուն և քանդակագործներուն և կը խրախուսէր բա-
 նաստեղծները. ինքն իսկ կը մշակէր զեղեցիկ զպրութիւն-
 ները, Հմտութեամբ և կորովով լի ճառեր հրատարակե-

լով. ժամանակին ականաւոր աստղարաշինները իւր շուրջը
կը հաւաքէր՝ Գրիգորեան տոմարը վերանորոգելու և մի-
ջօրէական մը հաստատելու համար Հասլմայ մէջ: Քանիցս
կ'ազատէր նա իւր օթոսանիստ քաղաքը թշնամի գէնքե-
րէ, կը կանգնէր զայն երկրաշարժի աղետալից կործանու-
մէն, կը զեղեցկացնէր նորանոր շէնքերով, կը նոխացնէր
գրատունները հազուապիս ձեռագիրներով, կը հիմնէր և

Կղեմէս ԺԱ

1700

Ջամանայապետ

1721

կեղեցիներ, վարժարաններ, թանգարաններ, կ'ընդարձա-
կէր փողոցները, Ս. Պետրոսի հրապարակին երկշար սիւ-
նեարը անդրիագարդ կը պնէր, թուրքերով կը սանձէր
Տիրերի կատաղութիւնը, կը հաշտեցնէր իրարու գէմ ոխա-
ցող իշխանները և վեհապետները, և այս բոլոր մեծամեծ
ձեռնարկներուն և արքայալայել շքեղութեանց մէջ, ճգնա-
սուն կրօնաւորի մը շափ խոտակեաց և սակաւապէտ էր,

առարինի և ներանձնատէր: Այս մեծ և լուսամիտ քաջա-
նայապետին էր, որ կը զրկէր Մխիթար իրեն աշակերտ-
ները, յանձնելով անոնց հաւատոյ գաւանդութեան զիր մը,
ուզգուած առ նոյն ինքն կղեմէս ԺԱ: Այդ գաւանդիրն
այնպիսի տեղեկութիւններ կը բովանդակէ Մխիթարոյ
վարուց պատմութեան ինչ ինչ պարագայից մասին, որոնք
չեն գտնուիր ոչ մեր ընդարձակ Ճամանակագրութեան, և
ոչ Հ. Մատթէոս Եւզոկիացոյ և Ազոնցի գրած վարքե-
րուն մէջ, որով կրնան շահեկան և հետաքրքրական ըլլալ
ընթերցողաց. «Արդ մեք նուստացեալքս, կ'ըսէ, որք
զգաւանութիւնս արարաք, եմք ի կրօնաւորացն Հայոց,
ձեաք և զգեստիւք նոցին եղեալք ի մանկութենէ. և կրօ-
նաւորքն Հայոց զձև զգեստուցն ի մեծէն Անտոնէ եղիպ-
տացոյ աւանդեալ ունին, ըստ որում վկայեն պատմիչքն
իւրեանց. վասն որոյ մեր ևս ի ներքոյ նոյնոյ անուանն
պահեմք զձևն Հայոց մինչև ցարդ ուզդափառապէս, հան-
դերձ երկւք սրբովք ուխտիւքն. և եմք թուով իրրև քսանք,
որոց ութ քահանայք են՝ միարանեալք ի մի կամս, և ե-
ղեալք ի մօտի քարոզել զճշմարտութիւն կաթողիկէ հաւա-
տոյն ի Հայս: Եւ յետ ամաց ինչ քարոզութեան՝ տեսեալ
զի անկար էր ի մէջ Հայոց ստանալ մեզ զվանս, ուր կա-
րիցէաք բազմանալ ուսուցանելով զաշակերտեալսն, վասն
որոյ խորհեցաք զի ի մի ի քաղաքաց քրիստոնէից ստա-
նայցեմք մեզ զտեղի բնակութեան. և երեք ամառ յառաջ
քան զայս գոյր հալածուին մեծ ի վերայ մեր և ամենայն
ուզդափառաց ի Կոստանդնուպոլիս, և շնորհակալ եմք ի
Սրբութենէ Վէհիդ, զի յանձնեալ էիր զամենայն հալա-
ծեցեալսն ի ներքոյ նախախնամութեան պաշաթօրացն¹.
որոյ վասն և պաշաթօր Վէնէցիոյ բարձրագունեղ Լորէնցո
Սօրանցօն, որ այժմ է բարկուրաթօր Սամարգոյի², վասն

1. Ambasciatore. Գեաղան:

2. Procuratore di San Marco. Հոգաբարձու կամ Գործակալ Ս.
Մարկոսի, որ ամենէն բարձր աստիճանն էր յետ զտին կամ զքոին
այս ի շխտութիւնք կամ պաշտօնք կը արուէր ամենէն աւելի արշիւնուօր
անձանց, որոնք կը պահէին զայն մինչև իրենց մահը: Գործակալք Ս.
Մարկոսի թուով տասներկուք էին, որոնք կը բնակէին Ս. Մարկոսի
հրազարակին վրայ շինուած չոյսկապ և մեծաշէն պալատներուն մէջ,
որոնք Procuratie կ'ըսուէին:

բանի Սրբութեանդ գթացու առ նուստութիւն մեր, և փրկեաց զմեզ յամենայնից նեղչաց մերոց, և ժողովեալ զմեզ ի պալատն իւր պահեաց զաւուրս բազումս, հոգայով զամենայն պիտոյս մեր. և յեա այլոց բազմաց բարերարութեանց՝ յաւել ևս զայս, զի առաքեաց զընաբս գրով իւրով ի Մոսա, որով և ետ մեզ պայծառագունեղ բրինձիբէն զտեղիս ուր շինելոց եմք զվանք և զեկեղեցի, և բնակելոց եմք, և ինթրաթ¹ ևս հաստատեաց, որ ընդ մերոյ ունեցելոյն բաւականք են մեզ. և այս երկրորդ ամ է յորմէհետէ եկեալ եմք աստ, և տակաւին շեմք շինեալ զվանս մեր, մինչև ծանուցուք զգիտաւորութիւն նուստութեան մերոյ զերամբարձի Գլխոյդ, և ապա հաւանութեամբ Սրբութեանդ ամենայն ինչ մեր կայսացի: Եւ այսօրիկ են գիտաւորութիւնք կացութեանց նուստացելոցս, կեալ միշտ ձեռով կրօնաւորացն Հայոց՝ հանգերձ երկք սրբովք ուխտիւքն, ասել զժամս նոցին... և պահել զարարողութիւնս եկեղեցւոյն Հայոց, նա և զամնս պահս՝ որք պատշաճին կրօնաւորութեան մերոյ՝ ըստ սօփորութեան կրօնաւորացն Հայոց, որպէս զի սօքք կարիցեմք թարց արգելմանց քարոզել ի մէջ նոցին ըստ չափոյ տկարութեան մերոյ² . և այլն: Արկու վարդապետք, վենետիկցի նաւով, հասան յաշողութեամբ դոժերու մայրաքաղաքը, որուն հօր պաշտպանութիւնը և առատ շնորհները վաղ իսկ վայելած էին Մխիթար և իւր միարանք, ոչ միայն Մոսկայի հողին վրայ, այլ նոյն իսկ Թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ, ինչպէս իմացանք վերոյիշեալ թուղթէն, և որուն զրօշը վերջապէս կը խոստանար ապագային ամուր և ապահով ապաւէն մ'ըլլալ իրենց: Այժմ ևս ոչ նուազ բարեսէր հիւրընկալութիւն մը ցոյց տուաւ՝ իրեն գիմով հայ վարդապետաց՝ այդ հրաշակերտ, փաճառաշահ, ճոխ և իւր յաղթանակաց փառքով պսակաւոր քաղաքը, որ ճիշդ տասը տարի վերջ (1715ին) զրկարաց պիտի ընդունէր՝ անողոք մարտին ազէտներէն փախտեալ հայ նրժգեհներու խումբը, որուն իբր երկրորդ հայրենիք մը պիտի

1. Entrata. Եկամուս:

2. Սոյն գաւանութեան թուղթը գրուած է 1705ի յունիսի 16ին:

նկատուէր տնուհետեւ, և իրեն փառաւորութեան վերջա-
 լուսին՝ հայ ազգին գրականութեան խանձարուրքը պիտի
 ըլլար: Մեր երկու ուղեօրք, իրենց կարեօր նուիրակու-
 թեան յաջող ելքին միայն ակնկառոյցք և անձկալիցք,
 փութով թողուցին Վենետիկը, առանց մտաբերելու ան-
 տարակոյտ, թէ որ մը անոր մեայուն հիւրերը պիտի ըլլա-
 յին. նոր յանձնարարականներ և վկայագիրներ ձեռք բերե-
 լով, մեկնեցան ցամաքէն դէպ ի Հոսովմ, քրիստոնէու-
 թեան կեդրոնը, տիեզերակալ և հռչակաւոր քաղաքը, որ
 հեթանոս մեծութեան աւերակաց վրայ բարձրացած և քան
 զհինն աւելի տարածած իւր բազուկները, սիրոյ և կրօնից
 ազապատանքով մը կ'ուզէր գրկել գոզցես բոլոր մարդկու-
 թիւնը: Ասոյ տարւոյ (1705ին) սեպտեմբերին վերջը կամ
 հոկտեմբերին սկիզբը մտան անոնք ի Հոսովմ, որ իրեն
 հոյակապ եկեղեցիներով և պալատներով, ընդարձակ հրա-
 պարակներով, մեծագործ յուշարձաններով, հոկայ շքեղու-
 թեամբք շրջուց զիրենք. սակայն, իրենց գործին միայն
 դարձուցած բոլոր ուշերնին, շնայելով երկար ճանապարհին
 խանջութեան, փութացին յողջոյն և յայցելութիւն նոյն
 ժամանակի Վենետիկոյ ղեսպանին, որ ամենայն ազնուու-
 թիւն ցոյց տուաւ՝ ձեռնտու և առաջնորդ ըլլալով իրենց
 ամէն տաթի մէջ, որչափ ժամանակ որ մնացին քաղաքին
 մէջ: Տարաւ ներկայացուց զիրենք Հաւատափիւս Ժողո-
 վոյն Ասխազազ ծիրանաւորին, որուն յանձնեցին իրենց
 թուղթերը և վկայագիրները. յետոյ, յարմար ժամանակին,
 շնորհիւ նոյն ղեսպանին անձամբ իսկ ներկայացան Քաջա-
 նայապետին, իրենց յարգութիւններն ընելու և խնդիրքնին
 պարզելու առջևը, որ շատ սիրով ընդունեցաւ զիրենք, մա-
 նաւանդ երբ ղեսպանը լիուլի գովեստներ խօսեցաւ միա-
 բանութեան և Հիմնագրին վրայ: Աղեմէս ԺԱ, ստուգիւ
 գործասէր հայր մը, շիրցաւ արաստուք բանել, երբ լսեց
 համառօտ՝ բայց սրտայոյզ պատմութիւնը միաբանութեան
 կրած վշտերուն և հալածանաց, և իմացաւ ընդհանուր
 քրիստոնէից՝ մանաւանդ կաթողիկէտայց աղետալի վիճակը
 արևելքի մէջ: Աս քաջալերեց զիրենք և խոստացաւ փու-
 թով և յօժարութեամբ կատարել իրենց խնդիրը, և տա-
 լով իւր առաքելական օրհնութիւնը համօրէն միաբանից և

մանաւանդ իրենց յարգելի Գլխոյն, սիրով արձակեց զանոնք. և յիրաւի, ըստ իւր խոստման, անյապաղ Միրանաւորաց ժողովոյն յանձնեց միաբանութեան գործը, ինչպէս սովորութիւն է, որպէս զի քննուի և ըստ այնմ արուի Ս. Աթոռոյն հաւանութիւնը¹: Սակայն վեց ամիս անցաւ և դեռ գործը հազիւ սկսուած էր, որուն ուրիշ պատճառ չկար՝ բայց այն ամէն տեսակ քստմեքելի շարախօսութիւնք, որ անդադար կը հասնէին արևելքէն, որոնցմով հակառակորդք կ'աշխատէին աղարտել Մխիթարայ և միաբանութեան համբաւը, և այսպէս կործանել այնչափ տառապանքով բարձրացած շէնքը: Այդ զրպարտութիւնք եթէ ուրիշ հետևանք ալ չունեցան, բայց յապաղեցին միաբանութեան գործը, զանազան կասկածներով շփոթելով ժողովականներէն ոմանց միտքը, և միւս կողմէն՝ Մխիթարայ սրտին նորանոր կսկիծներ և տագնապներ պատճառեցին: Հազիւ կը հերքուէին նախկին շարախօսութիւնք, ուրիշներ կը յաջորդէին, որով խնդիրն երթալով կնճատ զրութեան մէջ կը մտնէր, և ստէպ թղթակցութիւնք կ'ըլլային ընդ մէջ Մխիթարայ և Ս. Ժողովոյն, ոչ սակաւ տարակոյսներ ծագելով համառօտ՝ Սահմանադրութեան ինչ ինչ միջին կէտերու նկատմամբ, որոնք բացատրութեան կարօտ էին. և այսպէս շատ դանդաղաբայլ կը յառաջէր գործն, և կրնար գուշակուիլ թէ՛ որչափ երկար պիտի տևէր քննութիւնն և վերջնական որոշումն. ուստի աւելորդ համարելով իրենց երկուքին միանգամայն հօն մնալը, Հ. Կղիա վարդապետ հաճութեամբ ժողովոյն դարձաւ ի Մեթոն 1706 տարւոյն: Միաբանք, լսելով գործին յապաղումը և

1. Հոսովայ մէջ ութ սրբազան թաղ (Congregaciones) կան, ժերմաւորներէ և հմուտ եկեղեցականներէ կազմուած, որոնց գործն է քննութեան ատնուլ ո՛ր և է կրօնական կամ եկեղեցական, չաւատոյ կամ բարոյից վերաբերեալ խնդիրներ, վեճեր, տարակոյսներ, և այլն, և ըստ այնմ որոշել և սահմանել: Անոնց մէջ զիտաւորներէն մին է՝ Հ. Պրոպագանդա (de Propaganda fide) կոչուածն, երկու զիտաւոր մասերէ կազմուած՝ արևելեան և արևմտեան, որ կը նսկէ և կ'ուղղէ աշխարհի վրայ եղած բոլոր կաթողիկէ առաքելութիւնները, և յատկապէս իրեն կը պատկանի՝ որոշել, սահմանել արևելեան եկեղեցեաց նկատմամբ ծագած ամենայն խնդիրները: Կերկայ պատմուած զեպքերուն մասանակ, այլ ժողովոյն նախագահն էր՝ Բովսէֆ Սահրիպանտէ ժերմաւորն:

առժամեայ անյաջողութիւնը, լքեալ և տխուր վիճակի մէջ էին. միարանութեան գոյութիւնը կախուած էր ժողովոյն տալիք վճռէն, ուստի սրտատրոփ կը սպասէին՝ թէ ինչ կերպարանք պիտի առնուր խնդիրը. հասնելով Հ. Ազիտ վարդապետ և պատմելով Քաջանայապետին իրենց տուած սիրալիր ունկնդրութիւնը և ցուցած հայրական գորովը, զամէնքն ալ զուարթացուց և ոգևորեց: Մխիթար Աբբայ իմանալով, թէ Հ. Յովհաննէս ստիպուած էր տարիներով Հռովմ մնալ, գրեց իրեն որ փոյթ ընէ կատարեալ կերպով ուսանելու իտալերէն և լատիներէն լեզուները, որոնք այնքան կարևոր էին միարանութեան. ինքն ալ, որ վերիվերոյ միայն տեղեկութիւն մ'ունէր յիշեալ լեզուաց, իւր այնքան զբազանաց մէջ ժամանակ գտաւ, իրեն սովորական տոկունութեամբ և մեծ ընդունակութեամբ, այնչափ հիմնովին հմտանալու անոնց, որ յետոյ նոյն լեզուներէն զանազան զբքեր հայերէն թարգմանեց:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Միարամութեան մէջ մուտ կը գտնեն առաջին անգամ Տիւանդու-
թիւնք և մահ. — ծամր կերպով կը Տիւանդամայ Միթար և
կ'առողջամայ յուրախութիւն ամենուն. — շ. Մանուէլ վարդա-
պետ առաքելութեան կը զրկուի յեզոխա. — զարգէ դուրս չը-
քաւորութիւնը Միարամութեան և տնտեսական անյաշոգութիւնք.
— Միթար, պարտքերու մերքն մնչուած, ծեռք կը զարմէ վա-
նատամ շինութեան և յաշոգութեամբ կ'աւարտէ:

Էկեանքը՝ յարատե պայքար մ'է երկու ներհակ ուժերու.
մին՝ ներքին բնազդունն է մարդուս, որով կը ճգնի ողւով
չափ պահպանել իւր գոյութիւնը, և միւսը՝ մահն է, որ
իւր հազարուամէկ թակարդներով կը գարանի մեր գոյու-
թեան: Ո՛րքան վտանգներով շրջապատուած ենք մեր առա-
ջին ստնփոխէն. որքան զանաութիւնք խառնուած են մեր
կենաց բաժակին մէջ. որքան փուշեր մեր ճանապարհին
վրայ. « Ո՛չ ապաքէն իրրե գփորձութիւն են կեանք մար-
դոյ ի վերայ երկրի », կը գոչէ Յովր, այդ զանաու-
թեանց և հարուածներուն ամենէն փորձառուն: Կենաց
այդ խիստ օրէնքին կը հպատակին, ոչ միայն անհատները,
այլ նոյն իսկ բնտանիքներ, բնկերութիւններ և ազգեր:
Միթարայ հիմնած միարանութիւնն ալ իւր խանձարու-
քէն սկսաւ այդ կ'ախը. հալածանաց մէջ բացաւ աչքը,
փոթորիկներու միջէն անցաւ, և նաւահանգստին մէջ ան-
գամ շղագրեցաւ յաճախ ալէկոծուելէ. սոսիաց աչքերէն
հեռու, շագատեցաւ անոնց խայթող լեզուներէն և գրչէն-
սակաւ տարիներու մէջ որպիսի ճգնաժամեր անցուց.
չմնաց աղետից և հարուածներու տեսակ մը՝ զոր շի կրեց.
միախուսն յարձակեցան վրան հիւանդութիւնք, մահ,
չքաւորութիւն, շարախօսութիւն, ներքին և արտաքին
տաղնապք, հալածանք, հուր և սուր, գերութիւն, և վեր-
ջապէս աւեր և քանդումն պատերազմի. — ահա միարա-

նութեանս Մեթոնի մէջ անցուցած տարիներուն նկարագիրը: Տարակոյս չկայ թէ այս բոլոր արկածներուն մէջ մերթ ընդ մերթ ունեցաւ նաև յաջողութիւններ, որոնք շատ սակաւատև եղան, և Հազիւ ազօտ շող մ'արձակեցին համատարած փխուր պատկերին վրայ, նման այն վայրկենական լուսոյն, զոր կ'արձակեն փայլակները փոթորկալից ամպերու միջէն:

Հազիւ գետեղուած Մեթոնի մէջ՝ փոքրիկ, նորատունկ միաբանութիւնը, երբ մտադիր էր Մխիթար կարգաւորել իրենց տնտեսական կացութիւնը, և բանալ իրեններուն առջև ընդարձակ ասպարէզ մը գործելու և յառաջագիւմելու առաքինութեան և ուսմանց մէջ, զիրար գերազանցելու մրցանքը վառելով աշակերտաց սրտին մէջ, և ահա յանկարծահաս հիւանդութիւն մը, — Հետևանք անսովոր կլիմային, ջրոյն և օդափոխութեան, և որմէ ոչ ոք ազատ մնաց, բաց ի Մխիթարէն և մի քանիներէն, որոնց առողջութիւնն հարկաւոր էր հիւանդաց ծառայելու համար, — մեծամեծ վշտեր պատճառեց ամենուն և կասեցուց անփամփ միաբանական կենաց կանոնաւոր ընթացքը: Ո՛րքան ծախքեր բժշկի և դեղորէից այն յետին չքաւորութեան ժամանակ. որքան բազմածուփ հոգեր պաշարեցին զՄխիթար, երբ իրեն շուրջը տեսաւ մառախլապատ, ոչ մէկ կողմէ դրամական օգնութեան յոյս մը չերեկելով. և սակայն շղեղեկեցաւ նա իւր մեծ հաւատքին մէջ, պինդ բռնած միաբանութեան ղեկը, կ'ուղղէր և յառաջ կը վարէր զայն, մինչև որ ամէնքն ալ կատարեալ կերպով առողջացան: Միայն նորընծայ պատանիներէն մին, Յովհաննէս անունով, որ յետոյ Հ. Թովմաս կոչուեցաւ, շագատեցաւ հիւանդութենէն. մահամերձ և յուսահատ վիճակի մէջ, բժշկին խորհրդով՝ հոգացուեցան իրեն բոլոր հոգևոր պատրաստութիւնք: Դեռ նոր հիմնուած և սակաւաթիւ միաբանութեան մէջ առաջին անգամ մուտ պիտի գտնէր մահը, և պիտի իլէր Մխիթարայ սանիկներէն մին՝ ծաղիկ հասակի մէջ. ո՛հ, որչափ ծանր էր իրեն՝ սյգ զոհընա, որմէ մրբիկներն անգամ սկնածեր էին, փորձեց մահուան առջև առնուլ և յաջողեցաւ: Հիւանդը վերջին բուպէներուն հասեր էր. բժիշկը, յայտնելով անոր անյոյս

վիճակը, ձեռքը քաշեր էր. Մխիթար և բոլոր միաբանք եռանդագին աղօթեցին, և հիւանդը նոյն ժամէն բարւոքում մը զգաց, վտանգը անցուցեր էր: Երկրորդ օրը եկար Թիշկը, իրր մեռելոյն յուղարկաւորութեան համար կարևոր հրահանգները տալու. որչափ մեծ եղաւ իւր զարմանքը, երբ ստքի վրայ գտաւ հիւանդը: Ուրիշ անգամ մ'ալ զարձեալ վարակեցաւ Հոն հիւանդութիւնը. այս անգամ այնչափ անողոր էր, զոր Մխիթարայ աղօթքն և արտասուք չկրցան ամօքել. հարկ էր վերջնապէս խոնարհիլ օրհասին առջև, որ այնպիսի երազութեամբ յափշտակեց նորընծայ աշակերտներէն մին, Ստեփանոս անուեով, որ հազիւ կրցաւ կրօնաւորական ուխտերով ինքզինքը Աստուծոյ նուիրել, նախ քան խամրիլը՝ զեռասփթիթ ծաղկի նըման՝ մահուան հարուածին ներքև: Այդ զոհն անհրաժեշտ էր կարծես, մահուան յագուրդ մը տալու և բաւական տարի հեռի բռնելու համար զայն:

Արտաքին ցաւերուն յաջորդեց ներքինը, որ շատ աւելի ծանր էր Մխիթարայ սրտին: Իրեն խնամոտ աջոյն ներքև մինչ կը տիրէր երջանկութիւնը, ամենուն զիմաց վրայ փայլելով զուարթութիւնը, իրր ցոլացում մը ներքին խաղաղութեան և գոհութեան, և կը փթթէր՝ կը ծաղկէր միաբանութիւնն իրրև բուրաստան մը, և ահա կը բուսէր Հոն որոմը, հակառակ այնչափ քրտանց մշակին, և փուշ կ'ըլլար անոր զորովոտ սրտին: Հասարակութեան արդիւնաւոր անձինքներէն մին, Հ. Գէորդ Այնթապցին, իւր անզուսպ լեզուով պղտորելով ոմանց՝ մանաւանդ մանկագունից միաքը, կը խանգարէր շատերուն խաղաղութիւնը. հարկ եղաւ հեռացնել զինքը միաբաններէն, նախկին անգորրութիւնը և բարեկարգութիւնը նորէն հաստատելու համար: Անբուժելի վէրք մ'եղաւ այդ՝ միաբանութեան Գլխոյն, որուն վրայ ծանրանալով ուրիշ ներքին և արտաքին վշտեր, հրատապ ջերմախտով — թուրքերէն ճիւղմա կոչուած — հիւանդացաւ մահացու կերպով: Անկարագրելի է աշակերտաց տաղնապը. հիւանդութիւնն այնպիսի ծանր կերպարանք մ'առաւ, որ վայրկեան մը ամէնքն ալ վախցան, թէ միաբանութիւնն ալ հոգեվարքի ճգնաժամին մէջ էր, և անոր օրերը համբուած

էին. բայց երկար շտեկց այդ ճգնաժամը. երկնից գթալիր ակնարկ մը բաւական եղաւ սրբել անոնց արտասուքը, և շնորհել իրենց այն կեանքը, որուն պաշտօնած էր մեծամեծ գործերով բեղմնաւոր ապագայ մը: Մխիթար Հաղիթողած մահի՞նք, ձեռք առաւ վարչութիւնը, և իսկոյն սկսաւ շարժիլ վանական կենաց կազմածն իւր բոլոր ուժով. դասախօսութիւնք, հոգևոր խրատք, գրական և կրթական վարժութիւնք, անտեսական գործք և մատակարարութիւնք, բոլորն ալ իրենց շրջանին մէջ մտան: ՅԱզոկիս առաքելութեան զրկեց Հ. Մանուէլ վարդապետը, զուարթ, եռանդուն և գործունեայ անձ մը, որ զնաց ժողովրդեան ցաւերը բուժելու, ոչ միայն իրրև հոգևոր դաստիարակ մը, այլ յաճախ նաև իրրև մարմնաւոր բժիշկ մը, սղբատ հիւանդներուն ձրխարար զեզ ու դարման ընելով, որուն փոխարէն կ'ընդունէր ժողովրդեան անկեղծ սէրը և երախտագիտական զգացումները: Մեծ էր գործունէութիւնը վանքին մէջ. մէկ կողմէն կ'առաւելուր երթևեկը Պուլսէն ի Մեթոն և փոխադարձարար. ուսանող պատանիներէն որոնք որ կոչուիմ շունէին կրօնաւորական կենաց, ետ կը դարձուէին, և անոնց տեղ ուրիշներ կը հասնէին արևելքէն. միւս կողմէն՝ որոնց որ տարիքը զարգացեր և արժանաւորք էին, կ'ուխտէին և սրբազան աստիճանները կ'ընդունէին. ձեռնադրիչն էր Յովնան եպիսկոպոսը, որ այն ժամանակ Մեթոն կը գտնուէր և միարանութեան մէջ կ'ապրէր:

Այդ ժամանակաւոր յաջողութիւնք չկրցան փարատել այն մթութիւնը, որ շէր թողուր Մխիթարայ տեսնել իւր գործին ապագայն. նա դժուարութիւններէ դատ ուրիշ բան չէր տեսներ դիմացը, և կը խորհրդածէր — ոչ առանց տխրութեան — թէ ո՞ր և է ձախող ելք մը, ո՞չ միայն յաղթանակ մը պիտի ըլլար իրեն ոտխաց, այլ և մեծապէս փնասակար պիտի ըլլար ազգին բարոյական շահերուն: Նա գրեթէ ապահով էր, թէ Հոսովմ իւր գործին նպաստաւոր վճիռ պիտի տար. նա չէր վախեր յայտնի հալածանքէն, որ մինչև այն օր միշտ շահեկան եղած էր իրեն. բայց կը վախէր նա զազանի հալածանքէն, ծածուկ թըշնամութենէն, քսու լեզուներէն, որոնք կը ձկտէին մեռցնել

բարոյապէս, քանզի Հիմնովին միաբանութիւնը կը սոսկար նա պարսքէն, զոր ստիպուած էր ընել իրենց կեանքը պահելու համար. այդ երկուքին ալ փորձը առաւ Մեթոնի մէջ Հասաատուելուն առաջին տարիներուն, ինչպէս պիտի պատմենք հիմայ:

Արկրին իշխանաց պայմանեալ երեք տարիներն երազօրէն կ'անցնէին, հարկ էր որ մ'առաջ սկսիլ գոնէ վանքին շինութիւնը, իրենց իրաւունքներէն բոլորովին չզրկուելու համար. բայց ինչպէս ճարել զրամը այն յետին շքաւորութեան մէջ, մինչ կալուածոց եկամուտները հազիւ կը բաւէին իրենց ամէնօրեայ պէտքերուն, յաճախ կարեւորն իսկ զլացուելով, մանաւանդ որ անձանց թիւն ալ օրէ օր աճելու հետ էր. ուրիշ հնարք չկար, բայց միայն փոխ առնուլ և պարտուց տակ ճնշուիլ: Մեթոնի մէջ Հարուստ վաճառական մը կար հայազգի, որ Էւզոկիա պիտի երթար. Միտիթար փոխ առաւ անորմէ հինգ հարիւր դահեկան, մուրհակ մը տալով ձեռքը՝ որ Հ. Մանուէլ վարդապետին տանի և անկէ առնու իւր զրամը. զրեց վերջնայ ալ, որ Էւզոկիացի բարեպաշտներուն հաւաքած պատարագի ողորմութիւններէն, որոնց գումարը զրեթէ հար դահեկանի կը հասնէր, հինգհարիւր դահեկան հատուցանէ յիշեալ վաճառականին, և մնացածն ալ փութով իրեն զրկէ: Մեծ յուսով թէ քանի մ'ամսէն ձեռքը պիտի հասնէր այն զրամը, շինութեան կարևոր նիւթերը գնեց, կանչեց որմնագիրներ և հիւսեր, սակարկութիւն ըրաւ անոնց հետ, և վանքին հիմը ձգեց Մեթոն զղեկին մէջ, 1706 տարուոյ մարտ ամսոյն, դաշնադրելով գործաւորաց հետ, որ երբ վանատան այն մասն աւարտեն, որ իրենց բնակութեան պիտի ծառայէր, չէնքին բանալին իրեն յանձնեն, և շինութեան զրամն ընդունին: Ինքն անձամբ շինողաց վրայ կեցած, կ'առաջնորդէր անոնց, կը փութացնէր գործը, որ անկարծելի երազութեամբ կը յառաջէր. կը մտածէր նա՛ թէ յետ աւարտելու վանքին և եկեղեցւոյն շինութիւնը, մեծ բեռէ մը թեթևելով, այնուհետև ազատօրէն պիտի նուիրէր ինքզինքը միաբանութեան ներքին կացութիւնը բարոքելու և ուսումնական վիճակը զարգացնելու: Երբ դեռ չէնքին կէսն աւարտած

չէր, սպառելով Մխիթարայ ունեցած դրամը, միաբանութեան կալուածներուն երկու տարուան բերքը ստիպուեցաւ հինգ հարիւր դաշեկանի վաճառել, և այն ալ չբաւելով ամբողջ չէնքին համար, բռնադատուեցաւ ուրիշ գըրամ ևս փոխ առնուլ հարուստ Քիացիէ մը և նոյն իսկ տեղացի հրէայէ մը ծանր տոկոսով, և այսպէս, պարտքերու տակ ճնշուեցաւ, մինչև որ վանքին շինութիւնը վերջացաւ նոյն տարին (1706) հոկտեմբեր ամսոյն: Վանքին ձևն երկայն քառակուսի էր, որուն երկայնութիւնն էր զրեթէ 42 մետր, իսկ լայնութիւնը՝ 34 մետր. բնակութեան յատկացուած մասն ունէր երկու սրահ և տասնեւեօթն սենեակ. գետնայարկէն վերին սրահը ելնելու համար երկու քարաշէն սանդուղք կային. պատերը՝ կրով իրարու մածուցած անտաշ քարերէ շինուած էին. պատուհաններու և դրանց սեմերը փայտաշէնք էին, բայց վայելուչք, ինչպէս ամբողջ չէնքն ալ բարեշափ և ձևաւոր, զեղեցիկ տեսարանով, ծովազայեաց և բարձրադիր, ինչպէս կը կարդանք Մխիթար Արքայի խորատուց մէջ, թէ « առ եզերք նաւահանգրատին էր սահման մենաստանիս մերոյ¹ »: Մեթոնի մէջ անոր նման զեղեցիկ չէնք չկար, այնպէս որ բոլոր տեսողք կը զմայլէին, և ճարտարապետն էր նոյն ինքն Մխիթար, որ առանց ճարտարապետական արուեստը ուսանելու, բնատուր հանճար և ճաշակ մ' ունէր, զոր յետոյ գերազանց կերպով փայլեցուց Ս. Ղազարու վանքին շինութեան մէջ, որ մինչև ցարդ բոլոր այցելուաց հիացումը կը յափշտակէ:

Երբ պատրաստ էր նորաշէն բնակարանը, թողուց Մխիթար այն տունը՝ որ երեք տարուան համար տրուած էր իրենց, և ձմրան սկիզբը (1706ի նոյեմբերին) տարաւ բնակեցուց իրենները վանատան մէջ, Անպատմելի էր տնոնց ուրախութիւնը, երբ կը տեսնէին իրենք զիրենք՝ իրենց յատուկ վանատան մէջ, համարելով թէ մեծագոյն վտանգը անցուցած էին, առանց մտածելու անչուշտ թէ պարտքերն ալ երթալով կը գիգուէին, այնպէս որ 1707 տարին կը սկսէին մօտ 1000 դաշեկանի պարտքով, որ շատ բան ըսել էր այն ժամանակներուն համար, և քիչ

անգամ պատահած չէ՝ որ միարանութեանց քայքայուելու պատճառ եղած են պարզապէս դրամական ձախողութիւնք։ Մխիթար, որ ճարտար տնտեսագէտ և մտաակարար մ' էր, ինչպէս պիտի երևի այլևայլ առթից մէջ, ամէն Հնարք և խնայողութիւն ի գործ կը դնէր, նորանոր փոխառութեանց Հարկին մէջ շինկնալու և պարտուց բեռը թեթեւցնելու Համար, սպա թէ ոչ՝ դիմացը այնպիսի վիճ մը պիտի բացուէր, զոր անկարելի պիտի ըլլար լեցնել։ Տեղւոյն բընակիչք այնչափ աղքատ էին, որ տակաւին պատարագաց սորմութիւն տայու սովորութիւնը Հաստատուած չէր հոն. որով ամենեւին դրամական նպաստ մը չէր ըլլար միարանութեան, թէ և տասը քահանայք կային՝ որոնք ամէն օր կը պատարագէին. Հետևարար բռնադատուեցաւ Մխիթար զրաւի դնել նոյն խոկ եկեղեցւոյ՝ զգեստները և սպասները, և այնպէս փոխառութիւն ընել ծանր տոկոսով, որ գոնէ ապրելու շափ աղքատիկ կերակուր մը և զգեստ ունենային։ Այս տագնապին մէջ, արևելք դարձած կը սպասէր անձկագին ո՛ր և է օգնութեան մը, երբ փոխանակ դրամի կը Հասնէր ախար լուրը, թէ Հակառակորդաց շարութեամբ կորսուեր է եւրոպիացի բարեպաշտներուն Հաւաքած դրամը, և նոյն խոկ Հ. Մանուէլ վարդապետ պարտքի տակ ինկեր էր։ Այդ լուրը կայծակի Հարուած մ'եղաւ Մխիթարայ, մտածելով թէ ինքն այնչափ կը տառապէր ազգին Համար, և ազգայինք ուրիշ փոխարէն չէին ըներ իրեն, բայց խոչընդակներ Հանել դիմացը, զրգուել սոգիները, և եթէ կարելի էր, կործանել իւր գործը. վասն զի գիտէին Հակառակորդք թէ ինչպիսի չբաւարութեամբ կը տուայաէին Մխիթար և իրենները ստարութեան մէջ, գիտէին Մոռէայի իշխանաց պայմանագրութիւնը, Հետևարար անոր գործը ոչընչացնելու ուրիշ միջոց չկար, բայց զրկել զինքը դրամական նպաստներէ, որով չկարենալով սկսիլ վանքին շինութիւնը սահմանեալ ժամանակին, պիտի զրկուէին իրենց կալուածներէն և իրաւունքներէն, և գործն ինքնիրեն պիտի քայքայուէր. այս էր Հակառակորդաց լաւած որոգայթը, և իրր իրագործուած սկսան ծաւալել ամէն տեղ, թէ ցիրուցան եղաւ Մխիթարայ միարանութիւնը, աւելորդ է այլ ևս տղայ և դրամ զրկել։

Յիշենք հոս համառօտիւ թէ ինչ պարագաներով պատահեցաւ զրամի այդ կորուստն, և ինչպիսի ծայրայեղութեանց հասաւ հակառակութեանց ոգին:

Եւզոպիոյ մէջ երկու ընդդիմակ կուսակցութիւնք կային, որոնք հակառակ գաղափարներ և զգացումներ ունէին Մխիթարայ միաբանութեան նկատմամբ. մին՝ սէր և յարգանք կը տածէր առ նա, միւսը՝ սաստիկ ատելութիւն մը կը սնուցանէր սրտին մէջ անոր հակառակ. երկուքն ալ հաւասար ուժերով կը գործէին ընդդէմ կամ ի նպաստ՝ իրենց զգացումներէն մղուած: Առաջնոյն զուի էր Թորոս անունով առաքինի, ողորմած և բարեւէր անձ մը, ծանօթ Մխիթարայ և Հիացող անոր առաքինութեանց վրայ. սա, իրեն ողորմութեամբք ամենէն սիրուած և յարգուած, ինքնակամ իրեն վրայ ստանձնելով միաբանութեան գործակալի պաշտօնը, իրեն մօտ հաւաքեր էր եւզոպիացի բարեպաշտներուն տուած ողորմութիւնները, և այն զրամը շահեցնելու համար՝ կտաւ զներ և ներկարարաց տուեր էր: Հակառակորդք, նախանձու վառուած, սկսան շարախօսել՝ իբր թէ Թորոս իրեն յանձնուած զրամը վատներ էր, կամ իրեն յատկացուցեր էր, արդէն իսկ կործանած ըլլալով Մխիթարեան միաբանութիւնը. և կը ստիպէին նուիրատուները, որ ետ պահանջեն իրենց տուած զրամը: Ի գօր ջանաց չ. Մանուէլ վարդապետ հերքել հակառակորդաց զրպարտութիւնը. ոչ զք ու զարձուց իրեն, շափազանց զրգուած ըլլալով ոգիներն. ևս աւելի մեծ եղաւ Թորոսի տագնապը, երբ տեսաւ որ ամէն կողմէ վրան յարձակեցան և ետ կը պահանջէին զրամին. նա բռնադատուած՝ դիւրագնի վաճառեց կտաւը և հատոյց իւրաքանչիւրին զրամը: Այս տագնապալից օրերուն մէջ էր՝ որ Եւզոպիա կը հասնէր հայ վաճառականը, որմէ Մխիթար հինգ հարիւր դահեկան փոխ առած էր. տարաւ չ. Մանուէլ վարդապետին և Թորոսին տուաւ մուրհակը, որ հատուցանեն իրեն հինգհարիւր դահեկանը. վաճառականին ձեռքով հասան նաև Մխիթար Աբրայի նամակները՝ զբուռուած այլևայլ եւզոպիացի նշանաւոր անձանց, որոնց մէջ կը պատմէր թէ միաբանութիւնն օրէ օր աճելու հետ էր, վանքին շինութիւնը սկսեր էր արդէն և կը յըստար յա-

չողութեամբ աւարտել, ևն. այսու թէ և Հակառակորդաց զրպարտութիւնք ի գերև կ'ընէին, բայց ոչ մէկուն սիրտը չարժեցաւ՝ վաճառականին պարտքին զոնէ մէկ մասը հասուցանելու :

Ամէն տեղ զիմեցին Հ. Մանուէլ վարդապետ և Թորոս, մինչև որ կրցան Հաղի պարտքին կէսը հասուցանել, իսկ մնացածը՝ միարանութեան վրայ ծանրացաւ : Այս սըխուր դէպքը ծանր Հետևանքներ ունեցաւ. Թորոսին կեանքը մաշեցաւ Հոգեբէն և տագնապէն, մտածելով որ միարանութեան այնքան վնասուց պատճառ եղաւ, և վերջապէս մեռաւ քիչ օրերէն. Հ. Մանուէլ վարդապետ ևս սաստիկ Հիւանդացաւ սրտի ցաւէն, և Թորոսին կատարածը չունենալու համար, սախալուցաւ թողուլ Եւզակիան և Պոլիս երթալ, Հետը մի քանի պատանիներ առնելով՝ Մեթոն զրկելու համար : Ասով զոչ չեղան Հակառակորդք. նախանձու կամ զրգուութեան ոգին անգամ մի որ ախրէ մէկուն սրտին, կը մղէ զայն զաշտփոտարար վախերու մէջ, և կանգ չառնաւ՝ մինչև որ անդունդին յատակը չհասցունէ : Եւզակիացիք ոչ միայն կ'արգելուին պատանիները՝ որ չերթան աշակերտելու Միթիարայ, այլ ուզելով Հզօր նախանձորդ մը յարուցանել Մեթոնի վախքին, քսանկուսի տարեկան Սերաստացի ուշիմ և ընդունակ սարկուազ մը Հոսով զրկեցին, որ երթայ բարձրագոյն ուսումն առնու Ուրբանեան վարժարանին մէջ, քահանայ ձեռնագրուի և դառնալով միարանութիւն մը հաստատէ Եւզակիոյ մէջ, Գնաց նա, յաջողութեամբ աւարտեց ուսումները, քահանայ և վարդապետ եղաւ և Հայրենիք դարձաւ. բայց Սողոսը՝ փոխուած Պօղոս եղած էր, և փոխանակ նախանձորդ և Հակառակորդ մ'ըլլալու Միթիարեանց, եղաւ անոնց սերտ բարեկամ մը :

Մինչ մայր աշխարհին մէջ, նոյն իսկ Միթիարայ իսնձարուրք եղած տեղւոյն շուրջը, այսպիսի մեքենայութիւնք ի զօրծ կը զրուէին միարանութեան Հակառակ, Մեթոնի մէջ ալ աներևակայելի նեղութեան և տառապանաց տարիներ կ'անցընէր նոյն միարանութիւնը : Մինչև այն ժամանակ կրցեր էին զոնէ իրենց օրապաշիկը ձարել, և ամէն օր անպակաս էր սեղանին վրայ Հաց կամ տեսակ մը

բանջարեղէն կերակուր. իսկ այժմ այն աստիճանն հասաւ ազգատուութիւնին, որ սրական ուտելու հաց անգամ չունէին, և զգետնին շափագանց հնացած և մաշած էին: Մխիթար, այս բոլոր հոգեբուն և տաղնապներուն մէջ, այն էր՝ ինչ որ էր լիութեան կամ յաջողութեան ժամանակ. գուարթ, գոչ, հանդարտ, առանց երբէք զէմքին վրայ նշան մը ցուցնելու, որ յայտնէր սրաին տաղնապը, առանց երբէք վհատութեան կամ արտունջի խօսք մը բերնէն հանելու: Շատ օրեր արտատուքի գնով ճարեց նա միաբանութեան սրտպաշիկը. և նա, որ բոլոր կենաց մէջ երբէք սպրուստի համար ձեռք չէր երկնցուցած, զայն ալ ըրաւ իրեններուն սիրոյն համար: Նոյն օրերը երկրին ընդհանուր իշխանն Անճերոյ Լամոյ, որ վենետկոյ երեւելի և բարեպաշտ սեպուհներէն մին էր, կը գտնուէր իրենց մտակ Միգիտարա կամ Միտարաս կոչուած փոքրիկ գիւղին մէջ, որ հին Սպարտայի աւերակաց վրայ շինուած է. Մխիթար հասկցուց անոր գրով մը՝ միաբանութեան յետին շքաւորութիւնը. իւր գրոյն իբր պատասխան ընդունեցաւ պաշտօնական հրամանագիր մը, որով յարգունուստ պիտի տրուէր ցորին և պաքսիմատ՝ որչափ որ հարկաւոր էր իրենց: Իսկ զգետուց մասին, որչափ որ բեհեզեղէն կամ ագնիւ կերպասներ բերեր էին հեանքին Պոսէն, զորս բարեպաշտք տուեր էին, բոլորն ալ առաւ Մխիթար և անձամբ Նաւալիա քաղաքը տարաւ, ուր վաճառելով կամ փոխանակելով գանտը, ստուեայ սեւազոյն թանձր ձուճ (ապայ) գնեց, և մէկմէկ կապայ ձեւել տուաւ ամենուն, որ դիմացկուն նիւթ ըլլալով, զրեթէ երեք տարոյ շափ գործածեցին զայն: Սակայն այն նիւթը առ հարկի միայն գործածեցին, ազգատուութեան պատճառաւ, այնպէս որ երբ վանքին եկամուտներն անեցան, սկսան այն ժամանակ ցփփի գործածել և հագնիլ:

Նեղութեան տարիներուն յաջողեցին յանկարծ յաջողութեան և լիութեան տարիներ: Երբ Մխիթար դարձաւ Նաւալիայէն, վերոյիշեալ Լամոյ իշխանն ուրիշ օգնութիւն մ'ալ ըրաւ միաբանութեան. անոր պէտքերուն համար շնորհեց հարիւր յիսուն դաշեկան, որ յանցաւորի մը տուգանքն էր: Նոյն երկրին իշխաններուն սովորութիւնն էր

այս . ո՛ր և է յանցանքի մը համար դրուած տուգանքը՝ ազ-
քատ վանորէից կը շնորհուէր իբր ողորմութիւն : Սոյն բա-
րեացապարտ իշխանիս անունն անձուկ կերպով կապուած
է միարանութեանս պատմութեան հետ , որ իրեն բոլոր
կենաց մէջ ճշմարիտ բարեկամ մ' եղաւ , և ամէն առթի
մէջ չի զլացաւ նիւթական և բարոյական ձեռնտուութիւն .
նա կը զգար անկեղծ սէր մը և յարգանք առ հայագրի
վտարանդի կրօնաւորները , ոչ միայն անոնց թշուառ կա-
ցութիւնը նկատելով , այլ մանաւանդ այն ձիբքերը և բա-
րուց ազնուութիւնը , որք ընդհանրապէս հազուադիւր են
արեւելեաց վրայ : Միարանութեանս բարերարաց կարգին
մէջ ոչ փոքր տեղ մը կը զբաւէ նաև Սերաստիանոս Մո-
չենիզոյ իշխանը , որ այն ժամանակները (1707-1711)
Վենետիկեան պետութեան բոլոր կղզեաց և նաւերու ընդ-
հանուր հրամանատար և սպարապետն էր , և մտերիմ բա-
րեկամ Մխիթարայ : Սա ևս՝ միարանութեան ամէն կա-
րևոր պիտոյից մէջ հզօր թևարկու և ձեռնառ եղաւ . և
գիտնալով անոր դրամական տագնապալից դիրքը , յանցա-
ւորի մը հարիւր յիսուն դահեկանի տուգանքին վրայ ա-
ւելցնելով իւր կողմանէ ուրիշ յիսուն դահեկան ալ , ողոր-
մութիւն տուաւ միարանութեան : Սոյն Մոչենիզոյ իշխա-
նը , հարուստ և ազնուական սոճմէ սերեալ , իւր պատա-
նի հասակէն Վենետիկոյ հանրապետութեան ամենէն աւելի
կարևոր և պատուաւոր պաշտօնները վարելով զարմանալի
յաջողութեամբ , աստիճանաբար բարձրացաւ իրեն արժա-
նեօք մինչև գլխական գահը , յամին 1722 օգոստոսի 24ին ,
զոր այլևայլ անգամ պանծալի ըրեր էին իրեն մեծ նախ-
նիքը , Վեհանձն և արդարակորով եղաւ նա իւր բոլոր
պաշտօններուն մէջ . ոչ միայն ի նպաստ իւր անձին կամ
ընտանեաց շահագործեց բնաւ պետական դանձարանը ,
այլ նաև առատօրէն կը բաշխէր կարօտելոց իւր անձնա-
կան գանձէն : Այս քաջ և իմաստուն դոժին ժամանակ ,
Վենետիկ ունեցաւ իրեն փառաց վերջին փայլը , որ սկսեր
էր արդէն տարուէ տարի աղօտանալ . 1715 ին Օսմա-
նեան ուժոյն առջև տեղի տալով և ձեռքէ հանելով արգա-
ւանդ Մոսէան , կ'ամբասնէր բերդերով իւր արևելքի կըղ-
զիները , Չանտա , Կեֆալոնիա , Կորֆու , և այլն , աչա-

լուրջ ծովակալներ և ճարտարապետներ զրկելով հոն, մեծանուն Եուլէմբուրգ սպարապետին խոհական առաջնորդութեան ներքև:

Տեսնելով Մխիթար թէ իրաց հանգամանքները փոխուեցան, բախտը սկսաւ ժպտիլ իրեն, պարաքերը թեթևցան համեմատութեամբ, և կալուածներու եկամուտէն վեց հարիւր դաշնեկան ժողվեց, եկեղեցւոյ շինութիւնն ալ ուղեց սկսիլ, երկրին իշխանաց պայմանադրութեան համեմատ, մանաւանդ որ վերոյիշեալ Էմոյ իշխանն յանձն առաւ ձրիաբար տալ շինութեան համար պէտք եղած քարը և կիրը: Յետ պատրաստելու կարևոր նիւթերը, հրաման խընդրեց Աորնթոսի Կարլինի արքեպիսկոպոսէն, որուն իրաւասութեան ներքև էր Մեթոն, որպէս զի ինքն անձամբ կատարէ եկեղեցւոյ հիմնարկէքի հանդէսը:

Յունաստանի գարնային անոյշ օրերէն մին էր՝ Մարտի առաջին օրը 1708 տարւոյն. խուռն բազմութիւն մը առաւօտէն բռնած էր բոլոր հրապարակը, ուր պիտի գրուէր եկեղեցւոյ հիմը: Հանդիսին զլիաւոր զարդը կը կազմէր՝ Էմոյ իշխանը, իւր պաշտօնական շքեղ զգեստներով և շքանշաններով զարդարուած, որուն շուրջը պսակ կը կազմէին մեծամեծք, տեղւոյն նշանաւոր անձինք, բազմաթիւ պաշտօնեայք և զօրապետք. իսկ զինուորաց բազմութիւնը՝ իրենց հրազէն անօթներով, և փողահարք իրենց շեփորներով՝ կեցեր էին պարիսպներուն վրայ: Մխիթար զգեստաւորուած և շորս կողմը ունենալով իւր միաբաններուն խումբը, յետ կատարելու հիմնարկէքի պատշաճ ազօթքները և արարողութիւնները, մօտեցաւ իշխանին և հրաւիրեց որ բռնէ անկիւնակալ քարին մէկ ծայրը. և երբ հայ վարդապետը և վենետիկցի իշխանը, իրենց յատուկ շքեղ տարազներու մէջ, միասին փոսը կ'իջնէին զետեղելու հիմնաքարը, նշան տրուեցաւ և իսկ և իսկ հնչեցին հրազէններու որոտընդոստ բոմբիւնք և շեփորներու ցնծալից զոչիւնները, որոնք նոյն վայրկեանին մոռցնել տուին Մխիթարայ մինչև այն օր կրած բոլոր տառապանքները, և ուրախութեան արտասուտաց շիթ մը փայլեցաւ դէմքին վրայ: Եկեղեցին պիտի կանգնէր յանուն Նախաշօր Ուխտիս՝ Ս. Անտոն Աբրայի: Այսպիսի շքեղ հանդիսիւ հիմնարկէքը

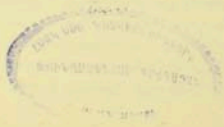
ALVISE SEBASTIANO
MOCEFIGO

MOCEFIGO
MOCEFIGO

*Alvise Sebastiano
CXII Doge*

*Mocenigo
di Venezia*

կատարելէն վերջ, Մխիթար զնաց իրեններով շնորհակալութիւն յայտնելու իշխանին, որ քառասուն վինետկեան սակի զնելով Աբրահամ ձեռքը, իբր նպաստ մը եկեղեցւոյ շինութեան, գոհութեամբ պալատը դարձաւ: Մերինները մինչև այն ժամանակ եկեղեցի չունենալով, տան սենեակներէն մին ազօթարանի վերածեր էին, ինչպէս ըսինք, և հոն կը կատարէին իրենց ժամերգութիւնները, մտածականները և ուրիշ հասարակաց ազօթքները. ուստի, տեղւոյն փոքրկութեան պատճառաւ, անշուք կերպով կը կատարուէր ամէն բան, ո՛չ թափօր, ո՛չ ձայնաւոր պատարագ և ոչ ուրիշ հանդէսներ կ'ընէին, որով զուրկ էին մասամբ մը հոգևոր մխիթարութենէ. իսկ քահանայք ամէն որ Ղատինաց եկեղեցւոյն մէջ կը պատարագէին: Եկեղեցւոյ որմերը վեր կը բարձրանային փութկոտ աճապարանքով մը, Մխիթարայ հսկողութեան ներքև և բոլոր միարաններուն սգելից խանդավառութեան մէջ. այնպէս որ քանի մ'ամսուան մէջ գրեթէ բոլորովին աւարտեցաւ եկեղեցին, աւագ խորանը կառուցուեցաւ և ամէն բան ի կարգի էր: Սակայն զրամը չբաւեց եկեղեցւոյ ծածքին համար, և փախնալով դարձեալ պարտքերու տակ ճնշուելէն, առժամե փայտեայ առաստաղով ծածկեց եկեղեցին, և նոյն տարւոյ (1708) հոկտեմբերի կիսուն, ոչ նուազ գորովալիբ հանգիսիւ կատարուեցաւ օծութիւնը, և սկսան այնուհետեւ հոն պատարագել և ժամերգել ամէն օր: Շատ սրտայոյզ եղած է անշուշտ, երբ առաջին անգամ հնչեցին, նոր կամարներուն ներքև, մեր նախնեաց զեղեցիկ և զբաւիշ եղանակները, զորս հայրենեաց ծոցէն՝ իբր սիրուն աւանդ մը՝ բերած էին հետերնին: Երեք տարի եկեղեցին մնաց այնպէս, մինչև որ շատ կողմերէ յաճախելով ողորմութիւնք և նուէրք, — ոչ միայն զրամ, այլ նաև եկեղեցական սպառք, սկիհք, մասնատուփք, շուրջառք, ևն, — հատոյց Մխիթար բոլոր պարտքերը, շինեց եկեղեցւոյ ծածքը, յամին 1711, և սպիտակ բաով վայելչացուց ներքին կողմը. նոյնպէս վանքին մի քանի թերի մնացած մասերը ամբողջացուց, վայելուչ սեղանատուն մը և հասարակաց համախմբութեան համար ընդարձակ սենեակ մը շինեց. զնեց վանատան կից երկու տունները, և կործանելով զանոնք, փոռցի վեր-

ածեց, որով վանքը չորս կողմէն գատուեցաւ աշխարհա-
կանաց տուներէն, և կղզիացած ամբոխի դիրք մ'առաւ, **Գիւղերուն** մէջ ծաղկեցուց անկազործութիւնը, որթի և
ձիթենեայ մշակութիւնը, տուներ շինել տուաւ. և այդ
բոլորը յատուկ զործակալի մը հսկողութեան յանձնեց, որով
տարուէ տարի միարանութեան եկամուտք կ'աճէին: Այ-
նուհետև բոլոր ուշը դարձուց միարանութեան ներքին և
արտաքին բարեկարգութեան. ուսանող պատանիքը երկու
դասարանի բաժնեց, մեծերուն՝ բարձրագոյն ուսումները,
հետաքրորութիւն, իմաստասիրութիւն և աստուածաբանու-
թիւն կը դասախօսէր. իսկ փոքրիկներուն՝ նախնական
ուսումները, քերականութիւն, պատմութիւն, աշխարհա-
գրութիւն, թուարանութիւն, և այլն: Աժէն երկու շաբաթ
կամ զոնէ ամիսն անգամ մը կը համախմբէր զանոնք և
այլևայլ ուսումնական հակաճառութիւններ և բանախօսու-
թիւններ ընել տալով, կը կրթէր անոնց միտքը: **Մխիթար**,
անձին օրինակովը, կ'ուսուցանէր հաւասար քայլով զարգա-
նալ առաքինութեան և զիտութեան մէջ, որով ընդհանուր
համակրութեան և յարգանաց առարկայ կը դառնային, ինչ-
պէս կ'իմանանք այն բոլոր վկայագիրներէն՝ զորս իրենց
տունին **Մոսէայի** իշխանք և հրամանատարք, **Նսնի**՝ յամին
1705, **Էմոյ**՝ յամին 1708, **Լօրեդան**՝ յամին 1711, **Դուքին**՝
յամին 1715, և այլք, որոնք միարեւրան կը գովեն **Մխիթա-**
րայ բարեպաշտութիւնը և խոհական առաջնորդութիւնը,
ինչպէս նաև միարանութեան օրինակելի և բարեկարգ ըն-
թացքը: Ժողովուրդն աւելի մեր եկեղեցին կը յաճախէր
քան **Լատինաց**, ոչ միայն չէնքին վայելչութեան և մէջը
փայլող մաքրութեան համար, այլ նաև մինչև կէսօր գրեթէ
անպակաս ըլլալուն հոն պատարագը, և միանգամայն մեր
հարց երկիւղածութիւնը գրաւիչ բան մ'ունենալուն համար:
Ինչպէս նաև երկրին իշխանները, ամէն անգամ որ **Մե-**
թոն կ'երթային այցելութեան, չէին մեկներ այն տեղէն՝
առանց ողջունելու **ՎՄխիթար** և հայ վանականները, որոնց
քաղցր և ազնուական կենսակցութիւնը զարմանքով և հիաց-
մամբ կը լնուր զիրենք:

ԳԼՈՒԽ Ե .

Կ. Պոլսոյ մեր ազգային մտերում կացութիւնը, յիտ մեկնելում Միխիթարայ. — Աւետիքի կոխը և արտորոիլը Գաղղիոյ դեսպանին ստիպմամբ, և յիտոյ դարձեալ պատրիարք ըլլալը. — Երկրորդ անգամ կ'արտորոի և կը տարուի ի Գաղղիա, կը բամտարկուի, և կաթողիկէ կրօնքն ըմդումելով կը մեռնի ի Պարիզ. — Յովնանմէս Զմիւռնացոյ ճալածանքն ըմդղէմ կաթողիկէայ ճայ ճասարակութիւն. — Եր. Կոմիտաս քահանային ձերբակալումը, դատաստանը և մահատակութիւնը :

Քողուով պահ մը Մոսէան, անցնինք դարձեալ ականատես ըլլալու Վասիտրի ափանց վրայ կատարուող ոճիրներուն և եղբայրասպան կոխներուն, որոնց մէջ երկար տարիներէ ի վեր գերակշիռ գեր կը խաղային յեղշեղուկ բախտը, վայրագ քմահաճութիւնք և առաջնորդաց ժայրայեղ փառասիրութիւնը :

Երբ Միխիթար կը թողուր Պոլիսը, կռուի սպարիզին վրայ դէմ առ դէմ ճակատեր կեցեր էին երկու ախոյեանք, Ֆէրիով և Աւետիք, զրեթէ հաւասար ուժերով և հաւասար բախտով, մինչև որ հայ պատրիարքին հզօր պաշտպանը, Ֆէյզուլիան գնկատը, որ շատ տարիներ շարաշար կերպով գործածեր էր իւր իշխանութիւնը, զօհ երթալով պալատական դաւակցութեան մը և կտտամահ ըլլալով, Աւետիք առանձին կը մնայ դաշտին վրայ, և շկարեմալով զիմադրել իւր ոստին ուժոյն և ազատիլ անոր լարած թակարդէն, ձերբակալուելով Սկիտարի մէջ, ուր ապաստաներ էր, կը բանտարկուի նախ Ետիգուլէի մէջ, և յետոյ կ'արտորոի 1703 թուականին Սիւրիոյ բերդի մը մէջ, ինչպէս կը գրէ Ֆէրիով¹, կամ աւելի ճիշդ, Ալրաս կղզւոյն վրայ,

1. « Le prétendu masque de fer armén. » etc. Brosset, էջ 261 :

ինչպէս կ'ըստ նոյն ինքն Աւետիք իւր կենսագրութեան մէջ¹ : Քաղղիոյ զեապանին միջամտութեամբ կ'ազատի թիարանէն Մեղիսէթ Սուպչի, որ գարձեալ հետամուտ կ'ըլլայ պատրիարքութեան. սակայն արդէն աթուր գրաւած էր կայսակ Քալուստ վարդապետն, որուն համար կը վկայէ Ֆէրիոյ իւր նամակին մէջ, թէ «մեղմ մարդ մը կ'երևի»² : Սա հագիւ տասը ամիս կրնայ աթուրին վրայ մնալ. Աւետիքի համախոհներէն մին, Ներսէս վարդապետ, զրամի ուժով աթուրէն կը ձգէ զՔալուստ, և ինքը տեղը կ'անցնի. Աւետիքեանք կը զայրանան, չմնար ոճիր և յանցանք՝ որ չթափեն Ներսիսի զլիսուն, և չորս ամիս շանցած՝ կը ստիպուի քաշուիլ, ասպարէզը դարձեալ Աւետիքին թողլով : Սա այս անգամ աւելի խորխտ քան երբէք, ձեռք կը ձգէ դուռով նաև Երուսաղեմայ պատրիարքութիւնը, և կը սկսի գործադրել իւր բռնական միջոցները, կեղեքել ժողովուրդը, թիարանները և զնդանները լեցնել անմեղներով, և անհետացնել զանոնք՝ որոնք կասկածելի կ'երևէին իրեն. և նոյն իսկ Ֆէրիոյի հեա կը զժտուի, անոր բարեկամ և թարգման կաթողիկէ հայ մը ձերբակալել և տուգանել տալով : Գեսպանը, արդէն չաբաշար զրգուած պատրիարքին մէկ անպատեհ արարքին վրայ, որ ստանկոխ ըրած համազգային իրաւունքներէն ամենէն սրբազանը, — եթէ հաւատանք Ֆէրիոյի յուշագիրներուն³, — բացի և կարգացեր էր Քաղղիոյ թագաւորին առ զեապանն ուղղած մէկ թուղթը, առթի մը կը սպասէր վրիժառուութեան. կը դիմէ առ Մեհէմէտ Պալթաճի, նոյն ժամանակի եպարքոսը, և կը ստիպէ որ աքսորէ զԱւետիք : Սա, իրեն ուրիշ թիկունք չունենալով բաց ի ժողովրդէն, որ հովէն աւելի յեղյեղուկ, այսօրուան պաշտածը՝ վաղը առաթուր կը կոխէ, կը մնայ անզէն և անպատասպար, և ամէնքն ալ իրեն դէմ դառնալով այն յետին թշուառու-

1. «Չիմ սթեանքն իսկիւտարու սարայն, զոր իմ մալուփս եմ ստացեր, կոխեցին, կոտորեցին, և զիս տարեալ ի շխտիզուէն (էփսաբարին) . . . և զիս ուղարկեցին ի շաուշուփ ի Ափասա ստասին. անչ թացի Ա տարի» (Մատթ. 1874. թ. 1496) :

2. «Le prétendu masque» etc. Brossot. էջ. 262 :

3. Անդ. էջ 266 :

թեան պաշուն, կը մատնեն զինքը քաղաքական իշխանութեան ձեռքը, իբր խանգարիչ հասարակաց խաղաղութեան, և կ'աքսորուի Տենեգոս կղզին¹, 1706 թուականին փետրուար 2ին, ուսկից կը տարուի յետոյ ի Մարտիլիա, գաղղիացի վաճառականի մը նուով, Ֆէրիոլի յառաջագոյն պատրաստած զաւաղրութեամբ: Դեօպանը հեռեկան կերպով կը պատմէ, իւր նամակաց մէջ առ Լուդովիկոս ԺԿ, Աւետիքի ձերբակալումը և անոր զլխուն խաղցումը գաւը:

«Մայիս 6: — Աւետիք, այս հերետիկոս պատրիարքը, որ մեզի այնչափ շարիք ըրաւ, վերջապէս ձեռքս ինկաւ: Պիտի տարուի նա ի Մարտիլիա. կը խնդրեմ խոնարհարար Չեր վեհափառութենէն որ բանտարկուի նա, մինչև որ տեղեկագրեմ Չեղ անոր գործած բոլոր նենգութիւնները և ոճիրները, զոր պիտի ընեմ անյապաղ Թովմասին անունով նաւապետին ձեռքով:

«Յունիս 1. — Աւետիք, Լատինաց բռնաւորը, որ կը հալածէր և կ'ատէր հռովմէական կրօնքը աւելի քան ուրիշ ո՛ր և է դեն, և անխղճարար կը գործէր ամէն եղեսն և շարութիւն, յետ սթոռընկէց ըլլալու և աքսորուելու, վերջապէս ձեռքս ինկաւ. ես զինքը Քաղղիա տանել տուի, որպէս զի ընդունի այդ տեղ իրեն յանցանաց պատիժը: Այս նկատմամբ տուի ես յառաջագոյն իմ հրահանգներս Քիոսի փոխհիւպատոսին, որ ամենայն կարելի փութով և ճարտարութեամբ ի գործ դրաւ: Հարկ եղաւ կաշառել Աւետիքին ընկերոջ պաշապանները և ուրիշ դարաններ գործել, որոնք յաջողեցան, և Աւետիք քիչ օրերէն Մարտիլիա պիտի հասնի, եթէ զինքը տանող նաւապետը յետուականներէն չըռնուի²»:

Ֆէրիոլ իւր այդ թղթին մէջ այնպէս կը հասկըցնէ, իբր թէ անձնական կրքէ կամ վրէժխնդրութենէ շարժած չգործեց այդ ձերբակալումը, այլ պարզապէս յագուտ կրօնից և մանաւանդ կաթողիկէ Հայոց, վերցնելով մէջտեղէն անոնց դատին փնասողը և անողոր հալածողը: Իսկ Աւետիք

1. Պոչո- — որը կոչուած Թուրքերէն:

2. «Le prétendu masque de fer arménien» etc. Brosset, էջ

ընդհակառակն, իւր Ինքնակենսագրութեան մէջ, այդ բոլոր աղետից պատճառ կը համարի՝ իրեն չափազանց նպաստաւոր ըլլալը կաթողիկեայց, և իրր ֆասակ մը նկատուին յաշտ իւր հակառակորդաց¹. և կը ներկայանայ բոլորովին անպարտ մը, որ անիրաւ հարստանաց և տառիկ բռնութեան մը դռն կ'ըլլայ: Սակայն բոլոր նախորդ անցքերը և զիպուածք՝ հակառակը կը հաստատեն մեզ, թէ երբէք համակիր և նպաստաւոր եղած չէ առ կաթողիկեայց, և պարագայից կամ անձնական շահուն պահանջին համեմատ՝ զիտէր քողարկել իրեն զգացումները:

Այն նաւն՝ որ կը տանէր զԱւետիք ի Մարտիրիտ, կը հանդիպի ի Մեթոն, 1706ի ապրիլի 23ին, ուր այն ժամանակ կը գտնուէր Միսիթար իրեններով: Մի քանի տարիներ առաջ, մին՝ լիազօր իշխանութեան գազաթը բարձրացած, կը դարանէր միւսոյն կենաց, որ հազիւ կ'ազատէր՝ պանդուխտի արկածալիբ կեանքը ընտրելով իրեն գործօնէութեան ասպարէզ. իսկ հիմայ Աւետիք, շղթաներով կապուած, կը տարուէր յաքսոր և յօտարութիւն, տառապանաց մէջ մաշուելու և մոռացութեան մէջ թաղուելու. մինչ Միսիթար վստահ քայլերով կը յառաջէր յաջողութեան շաղկին մէջ, թէ և ոչ առանց մեծամեծ դժուարութեանց, որով պիտի անմահացնէր իւր անունը: Ինչ տարօրինակ զուգահիպութիւն. այդ երկուքը, որոնք կարծես սահմանուած էին իրարմէ հեռու ապրելու և գործելու, դարձեալ կը մտանային իրարու անցողաբար և յանգէտս, մշտապէս իրարմէ հեռանալու համար: Այդէն ծանօթ են ամենուն տարաբախտ պատրիարքին աքսորական կենաց արկածները, զորս ինքնին զրի առեր է պարզ և սրտաշարժ ոճով և աղաւաղ հայերէնով մը², և որոնք ճնշող ազդեցութիւն մը կ'ընեն ընթերցողին վրայ: Նաւը Մեթոնէն կ'ուզուի դէպ ի Մեսսինա, ուր ցամաք հանելով զինքը արգելարանին մէջ կը փակեն. ամէնքն ալ կը

1. «Գրուած վեպից գնացին արգուսու ավին թուրքին մեծին իմ վերայ, թէ էրմէնի միւլէթն իխուլ կ'անէ, իբր թէ ֆասակ կ'անէ, շինք ուզեր գնայ» (Մասիտ, 1874. թ. 1498):

2. Աւետիքի Ինքնակենսագրութիւնը նրատարակուած է Մասիտ օրաթերթին մէջ Եղ. Գիւլորեէի աշխատութեամբ (1874. թիւ 1489):

խորշին, կը փախչին իրմէ՝ իրր տարափոխիկ հիւանդու-
թեանէ վարակուածէ մը. մութ և խոնաւ սենեկի մը մէջ
կը դնեն զինքը, զիշերները շղթայելով սաքերը, և հազիւ
ապրելու շափ ուտելիք մը տալով. քառասունն օր այս տա-
ժանագին կեանքը կ'անցընէ: Հինգ ամիս Մեսսինա կենալէն
վերջ՝ կը տարուի ի Մարտիլիա, ուր մօրուքն ամիւլելով,
չարագործներու բանտին մէջ կը փակեն և բռնի աշխատու-
թեանց կը դատապարտեն զինքը. հոս ևս քառասունն օր
բանտարկուելէն յետոյ, կը տարուի Ս. Միքայէլ վանքին
մէջ, ուր շարածճի եղբայր մը, ձուլէն անունով, կը վի-
րուորէր հէք բանտարկելոյն սիրտը, « հրէտիկ, ճգմաթիք¹ »
կանչելով զինքը: Աերջապէս կը տեղափոխուի նա Բաս-
տիլլի ամուր և բարձր պարիսպներով շրջապատուած բան-
տը, ուր բնդունելով կաթողիկէ կրօնքը՝ կ'ազատի խիստ
հակողութեան, և տարիէ մը կը կնքէ իւր արկածայիւր
կեանքը, 1711 յուլիսի 11ին: Կենաց վերջին տարին աւելի
հանգիստ անցուց, ազատելով բանտին ճնշող մթնոլորտէն
և հայերէն ձեռագիրներ օրինակելով, օրոնց վերջը կ'ըն-
թեռնուներ իրեն զրած յիշատակարանները, որոնք այնչափ
տեղեկութիւններ կու տան մեզ իւր այն ժամանակի ան-
ցուցած օրերուն վրայ²: Աւետիք ըստ ինքեան գործելու
մեծ կարողութեամբ օժտուած անձ մ'էր, և շատ մեծ դեր
կրնար խաղալ յօգուտ իւր ազգին, եթէ չափազանց հա-
կառակասիրութեան և փառասիրութեան ոգւով կուրացած՝
իրեն և այլոց ազեաից փոսը պեղած չըլլար:

Աւետիք անհետացաւ տեսարանին վրայէն, բայց շմա-
րեցաւ հալածանաց և խռովութեան կրակը. կրկին ճա-
րակեցաւ իրեն բոլոր սաստկութեամբ, երբ անոր կուսու-
կիցք մի և նոյն ոգւով և ատելութեամբ փառուած, յա-
ռաջ կը տանէին կաթողիկեայ Հայոց դէմ սկսուած կռիւր:
Պատրիարքական աթոռը նորէն խաղալիկ դարձաւ փա-
ռասէր վարդապետներու ձեռքը, մանաւանդ թէ ժողովրդ-
դեան ձեռքը, որ սակիներով լի քսակն առած պայտա
կ'երթար և կ'որոշէր պատրիարքներուն բախտը: « Սաս-

1. Hérétique, schismatique. Կրեթիկոս, Կերճուածոց:

2. Այլ յիշատակարանները հրատարակեց Կ. Բասմաշեան իւր Բա-
նտեր թերթին մէջ. հո. Բ. պրակ Բ. էջ 114-6:

տիկ կատաղութիւն մը կայ Հայոց մէջ, կը գրէր Պաղղոս գեապանը 1707ի նոյեմբ. 4ին, ուրիշ բան չեն ընե՞ր՝ բայց փոփոխել իրենց պատրիարքները . ամսէ մ'ի վեր քառասուն քսակ ոսկի տուին Գրան, իրենց կամքը կատարել տալու համար... Վաթսունէն աւելի Հայ կաթողիկէներ ձերբակալելով բանտարկեցին¹ : Այն ժամանակի պատրիարքներուն մէջ ամենէն աւելի սխրահոյակն եղաւ Յովհաննէս Չմիւռնացին, բուռն և փառասէր, որուն համար կ'ըսէ յիշեալ գեապանը իւր մէկ նամակին մէջ, թէ «նեքկայ պատրիարքը, Յովհաննէս կոչուած, Աւետիքի դժոխային հոգին ունի²» . զանիկայ Աւետիքի կուսակիցները խնդրեր էին Էջմիածնի Աղեքսանդր կաթողիկոսէն : Անպատրուակ սկսաւ նա հալածել կաթողիկէները, շխտելով ամենէն աւելի անիրաւ միջոցները ի գործ դնելու . կը տեղային զրպարտութիւնք և քսութիւնք, բանութիւնք և հարստահարութիւնք անմեղներուն և տկարներուն դէմ, և այնչափ սովորական բան զարձեր էին, որ այլ ևս սոսկում չէին ազդեր ժողովրդեան աչքին . ատենական ձեակերպութիւնք իսկ, եթէ երբէք ըլլային, ուրիշ նպատակ չունէին՝ բայց քաղարկել կամ զեղերեսել անիրաւութիւնը : Ուղղափառք, որք մինչև այն ժամանակ խոչեմութեան համար ծածուկ պահելով իրենց կրօնական համոզումները, ազգային եկեղեցիները կ'երթային, արդ բարձրաձայն բողոքեցին եղածներուն դէմ, և զատուելով ազգէն, սկսան Լատինաց եկեղեցիները յաճախել . այսու պատրիարքն աւելի ևս զրգռուած, սաստկացուց հալածանքը, զխառնրապէս քահանայից դէմ, յորոց ոմանք արտօուեցան, այլք թիավարութեան տարուեցան, շատերն ալ տանջանքներու մասնուեցան և զխատուեցան, որոնց մէջ նշանաւոր եղաւ տէր Կոմիտաս իրեն փառաւոր նահատակութեամբ :

Սա ծննդեամբ Կոստանդնուպոլսեցի էր, Քէօմիւրճեան ազգատոհմէն, Երեմիա Չէլէպիի կրտսեր եղբայրը, որդի բարեպաշտ ծնողաց, Տէր Մարտիրոս քահանայի և Յու-

1. «Le prétendu masque de fer arménien» etc. Brosset. էջ 270-1 :

2. ԱՅԴ. էջ 271 :

գիտայի: Սրբութեամբ և գիտութեամբ հռչակուած էր ազգին բոլոր վարդապետաց մէջ, սիրուած և մեծարուած ամենէն, և նոյն իսկ օտարազգիներէն: Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ քահանաներէն էր, ուր կը վազէր բոլոր ժողովուրդը՝ երբ ըտէր թէ տէր Կոմիտաս քարոզ պիտի տար. անոր քարոզները Հիւթեղ և ախորժելի էին, ձայնը՝ չընչուն, և խօսելու ժամանակ կը յուզէր լսողները: Այս գեղեցիկ ձիրքերուն համար էր, որ ամէն տարի աւագ ուրբաթուն, քրիստոնէի մը ամենէն աւելի նուիրական օրը, իրեն իրաւունքն էր — բոլոր ժողովրդէն շնորհուած — լաց քարոզը խօսիլ և կտակին աւետարանը կարդալ. այն օրը ո՛վ որ Ս. Գէորգ եկեղեցին մտնէր, ինչ դաւանութեան պատկանէր և ո՞րչափ քարասիրտ ըլլար, ստիպուած էր գոնէ շիթ մը արտասուք կաթեցնել աչքէն: Այդ յաջողութեամբ գիւթած էր նա բոլոր ժողովրդեան սիրաբ, և զրեթէ պաշտելու աստիճանի կը հասնէր անոր յարգանքը. մինչ անգին քահանայք, իրենց տղիտութեամբ և անկարգ վարուք ժողովրդեան արհամարհանաց միայն արժանացած, չար նախանձով կուրացած, ատելութիւն միայն կը զգային տէր Կոմիտասին դէմ: Այդ հակառակասէր քահանայից զըխաւորք, — որոնց մէջ կար նաև տէր Մարկոս ոմն, որ երանելոյն ձեռասուն աշակերտն եղած էր, — ամբաստանելու յանցանք մը չգտնելով տէր Կոմիտասին վրայ, յամենայնի անտոգիւտ ըլլալով, ուղեցին իրենց շարութեան առիթ առնուլ անոր կրօնական դաւանութիւնը, և մտանել զինքը այլազգի դատաւորին ձեռքը, իրր սպստամբ տէրութենէն և խռովիչ ժողովրդեան: Կրանելոյն ականջը հասնելով իրեն դէմ լարուած դաւաճանութեան լուրը, ամբողջ տարի մը իւր մտերիմներէն միոյն տան մէջ պահուրեցաւ, մինչև որ անցաւ այդ փոթորիկը. հոն, իրեն պարսպ ժամերուն մէջ, ամբողջ Գործք առաքելացը ստանաւորի դարձուց¹, զոր սպել տալով ծանօթ և բարեկամ ազ-

1 - Ան ժաշանակաց սովորութիւնն էր այդ, ազոթք, պատմութիւն, գասաղիքք, իրաւաներ, նաճակներ, մինչև իսկ անական չափերն՝ ստանաւոր գրել. այսպէս Միթթար Աբրայ՝ իւր ալէկոմութիւնները, ցուերը, կրօնական չափանշանները ստանաւոր կը գրէր. խաշատուր Կարենցի նոյնպէս ստանաւոր կը գրէր Աստուածաբանութիւնը. և նոյն իսկ

գայնոց ձեռնտուութեամբ, կը վաճառէր և եկած գրամով և ուրիշ ողորմութեամբք կ'ապրէր և կ'ապրեցնէր ընտանիքը: Թշնամիք իմանալով անոր թաքտի տեղը, և տեսնելով թէ զուրս շէններ որ կալանաւորեն, արքունի հրովարտակ մ'առին եպարքոսէն, և շորս յանդուգն երիտասարդներ վարձեցին, որոնք ծպտած և հետերնին զինուորներ առած, զիշեր մը յանկարծ երանելոյն բնակած տան վրայ յարձակեցան, դռները փշրեցին, կապեցին քահանան և քաշկատելով բանա տարին. ձերբակալելու պահուն, երիտասարդներէն մին՝ Ալտտինա անուամբ, միւսներէն աւելի յանդուգն, ապտակեց անոր երեսը. իսկոյն երիտասարդին երկու աչքը կուրացան ի պատիտ յանդգնութեան: Երկրորդ օրը Աոմիտաս քահանային շորս նախանձոտ կարգակիցները, զուրս անցած ուրիշ աշխարհիկ մարդոց, եպարքոսին տտեանը գնացին և կաշառով համոզեցին զինքը, որ դատարան բերել աայ և իրենց առջև հարցուփորձ ընէ: Հայագրի թշուառ քահանային աղէտը փոխանակ զիրենք ի դուր շարժելու, աւելի ևս զայրացուց, և սկըսան շարախօսել թէ «սա ֆրանկ է և ուրիշներն ալ ֆրանկ կ'ընէ»: Եպարքոսը, որ էր Չորլուու Ալի փաշան, աւելի արդար գտնուելով քան հայ եկեղեցականները, և տեսնելով թէ պարզապէս կրօնական խնդիր մ'էր այն, ուղեց արձակել ամբաստանեալը. բայց տեսնելով միւսները թէ որսը ձեռքէ պիտի փախցընէին, միաձայն կանչեցին, թէ ապտամբ է տէրութենէն: Չայդ լսելով եպարքոսն հարցուց տէր Աոմիտասին, թէ ի՞նչ կ'ըսես. — «Ես ազգաւ հայ եմ, պատասխանեց նա, և իմ հարցս հաւատքը ունիմ. տէրութեան ալ հպատակ եմ, և ահաւասիկ հարկաթուղթերն»: Եպարքոսն համոզուեցաւ ըսածներուն, և հակառակորդք կորսզլուի դուրս ելան ատեանէն. իսկ տէր Աոմիտաս, մի քանի օր ևս բանտին մէջ մնալով, ազգայիններէն ոմանց խնդրանօք եպարքոսն ազատեց զինքը բանտէն, և արքունի հրամանով գնաց դարձեալ իւր առաջին կարգը և պաշտօնը ընդունեցաւ. քահանայք տեղի

բնական և հասարակական զիտութիւնները՝ մոգովուրդը՝ գրութեանց մէջ բռնատներէն աւելի արտաքին ձեռն ուշ կը գործունէր:

տալով բարձրագոյն հրամանին առջև, հաշտուեցան առ երեսու երանելոյն հետ և առժամե ի բաց զրին իրենց հակառակութիւնը: Տէր Աոմիտասին ազատութեան լուրն ընդհանուր ուրախութիւն պատճառեց: Քիչ օրէն հասնելով Չատակին տօնը, բոլոր ժողովուրդն եկեղեցի վազեց լսելու դարձեալ իրենց սիրելի քահանային ձայնը. բայց միս քահանայք, որք սովոր էին իրարու ձեռքէ խել աւետարանը, տէր Աոմիտասին կարգ չէին տար: Ժողովուրդը, նկատելով այդ բանին մէջ եկեղեցականաց կրքերուն և ատելութեան վերստին յուզումը տէր Աոմիտասին հակառակ, միաբերան բողոքեց եղածին դէմ, և վերջապէս կարգ տրուեցաւ անոր աւետարան կարդալու: Իրեն խաղուն ձայնին և անուշ եղանակին հետ խառնուելով նաև կրածներուն և ազատութեան յաղթանակին յիշատակը, այնպիսի խոր սպաւորութիւն մ'ըրաւ ունկնդրաց վրայ, որ վերջին անգամ մի ևս լացուց զիրենք. ընդհակառակն քահանայք, ոչ միայն անդդայ մնացին, այլ աւելի ևս յամառեցան իրենց կոյր ատելութեան մէջ, և շնայելով սրտան սուրբ յիշատակին, անոր սպանութեան վճիռը տուին սրտեմունտն մէջ. սակայն արտաքսապէս հանդարտեցան հինգ ամսոյ շափ, իրենց նպատակին հասնելու յարմար միջոցները մտածելով:

Տէր Աոմիտաս այս ժամանակներս անգամ մը Պուրաս քաղաքը գնաց. տեղւոյն առաջնորդը, Սուբիաս եպիսկոպոս, ուղղախոս և լուսամիտ անձ մ'էր, խաղաղասէր, բաւական հմուտ եկեղեցական ուսմանց և քաջ քարոզիչ, և իրեն ալ մեծ բարեկամ: Սր մը առաջնորդը կոչուեք մ'ըրաւ, ուր հրաւիրուած էին բոլոր քահանայք, որոնց հետ նաև տէր Աոմիտաս, և քաղաքին աշխարհիկ անձինքներէն նշանաւորները: Ճաշին միջոց, ըստ սովորութեան ազգիս, ի պատիւ իւրաքանչիւր հրաւիրելոց՝ իրենց անուանց պատշաճ հոգևոր տաղեր կամ շարականներ երգուեցան. երգի կարգը գալով տէր Աոմիտասին, ամէնքը միաբան — առանց նախնարար խորհրդակցելու իրարու հետ — մարտիրոսաց շարականներէն մին երգեցին: Էպիսկոպոսը տեսնելով թէ ամենքն ալ զարմացած իրարու կը նայէին, բացատրեց անոնց՝ թէ պատահմամբ շեղաւ այդ բանը, այլ խորհրդաւոր ազգեցութեամբ մը. և այնպէս ամէնքն ալ լռեցին: Քիչ օրէն Պոլիս դարձաւ տէր Աոմիտաս:

Պոլսոյ մէջ առաքինի և բաւական ուսեալ քաւանայ մը կար, ծերունի, տէր Արարայեա անունով, որ գրեթէ երեսուն տարի հալածուելով հակառակորդներէն, իւր քարոզած վարդապետութեանց համար, իրեն տան մէջ առանձնացած կ'անցունէր օրերը: Այս քաւանայիս հետ շատ մտերիմ էր տէր Ամիտաս, և յաճախ անոր տունը կ'երթար և հոգևոր զրոյցներով կը մխիթարէին զիրար: Անգամ մ'ալ դարձեալ երբ անոր տունը գնացեր էր, զիշերը հոն մնաց. երազին մէջ մարդ մը տեսաւ՝ որ երկու պսակ ունէր ձեռքը, մին՝ կարմրագոյն, և միւսը՝ սպիտակ. կարմիրը՝ իրեն զուխը դրաւ, իսկ ճերմակը՝ տէր Արարայեոին զուխը: Առաւօտուն պատմեց տեսած երազը. նա մեկնեց, թէ կարմիր պսակը կը նշանակէր մարտիրոսութիւն: Ուրիշ անգամ մ'ալ նոյնպէս երազ տեսաւ, որ ինքն՝ իւր զուխը ձեռքին մէջ բռնած՝ կ'անցնէր մայրաքաղաքին փողոցներէն. զայս ալ պատմելով յիշեալ քաւանային, նա ևս աւելի հաստատուեցաւ իւր մտքին վրայ, թէ յիրաւի մարտիրոսական պսակ կը պատրաստուի տէր Ամիտասին:

Նոյն ժամանակի պատրիարքը, Յովհաննէս Զմիւռնացին, և տէր Ամիտաս արդէն իրարու ծանօթք էին. վերջինս՝ վեց տարի առաջ ուխտի գնացած ըլլալով յԱրուսաղէմ, ճանչցած էր հոն Յովհաննէս վարդապետը, և այդ ծանօթութիւնն իրեն ազիտարեբ եղաւ: Այն օրէն որ տէր Ամիտասին անունը սկսաւ գոյութեամբ հռչակուիլ Արուսաղեմոյ մէջ, իրեն առաքինի վարուց և պերճախօս քարոզներուն համար, ապագայ պատրիարքին սրտին մէջ տեւութեան կրակ մը վառեցաւ անոր դէմ, որ օրէ օր աւելի ևս արծարծեցաւ: Վեց տարիէ ի վեր յարմար առիթը կը փնտռէր. և հիմայ որ ամէն միջոց և իշխանութիւն ունէր, զուխ կեցած իրեն նմաններուն, կը սկսի ի գործ դնել իւր որոճած խորամանկ հնարքները: Կ'երթայ եպարքոսին, անոր առջև ուզած գոյներով կը ներկայացնէ զանոնք, որոնք կրնային խոչընդակ մ'ըլլալ իրեն անյադ ձկտումներուն կամ ստուեր մը ձգել իրեն վրայ: Շնորհիւ սպիկներու՝ զիրաւ հրովարտակ մը ձեռք կը բերէ, և կը սկսի անմիջապէս ձերբակալել տալ այն խեղճերը, որոնց անուամբ նշանակուած էին իւր մահացուցակին վրայ: Այդ

աւարեկիչ արարքը կը սկսի նախ աշխարհականներէն, և կը կայանաւորին մէկը հրապարակին վրայ, ուրիշ մը տան մէջ, երբորդ մը կրօնական մէջ, և այսպէս կարգաւ, զրեթէ քառասուն հոգւոյ շափ, և կը փակեն բանտերուն մէջ, իրարանցում մը կը տիրէ քաղաքին մէջ. ամէն մարդ տուներուն մէջ կը բանտուին. բայց ամէնէն աւելի կը կտակածի տէր Աոմիտաս, զիտնալով թէ ինչպիսի սոսիսի հետ է իւր գործը, և կը զուշակէ թէ վերջապէս իրեն զլիտուն պիտի ճայթի սպասնալից փոթորիկը. սակայն պատրաստ է նա քաջարար զիմագրաւելու ամէն բանի՝ որ զիմացն ելնէ:

Այն երեկոյ, յորում պիտի ձերբակալուէր, սոփորականէն աւելի երկարեց աղօթքները. կարծես կը սպասէր, անխռով, իրեն կալանաւորութեան ժամուն. Նա կը զգար թէ հալածանաց ամպրոպը հանդարտելու համար զոհ մը հարկաւոր էր, և այդ զոհն ինքը պիտի ըլլար. նոյն իսկ զաղտնի աշխարհութիւն մ'ընդունած էր, որ զգուշութիւն ընէ. և եթէ ուզէր նա փախչիլ, կարող էր Պաղղիոյ դեսպանատունն երթալ զիշեր ժամանակ և ազատիլ, բայց չըրաւ: Երեքշաբթի զիշերուան ժամը երեքն էր, երբ յանկարծ տան դուռը բախեցին. տէր Աոմիտաս հարցուց, թէ ո՞վ էր և ինչ կ'ուզէր. թշնամիք ճանչնալով ձայնէն թէ ինքն էր, չը սպասեցին դուռը բանալուն, խորտակեցին զայն և ներս խուժեցին դատաւորին զինուորներով, որոնց զուխ կեցեր էին քահանայք և նոյն իսկ պատրիարքը, որ շանչուելու համար այլազգի զինուորի զգեստներու մէջ ծպտած էր, ինչպէս յետոյ վկայեր են ականատեցք: Տէր Աոմիտաս ոչ մէկ զիմագրութիւն չըրաւ. ուստի վրան գրոհ տալը, ձեռքերը կապել և քաշկուտելով դուրս տանիլը մէկ ըրին, այնպէս որ վերաբեկուն անգամ անըրու ժամանակ չունեցաւ: Ճանապարհին մէջ շինայուեցաւ անոր՝ ո՞ր և է նախատինք և վիշտ, զոր կարող էր հնարել ատելութեան ոգին. նոյն զիշերը տարին զինքը Մարկոս անունով քահանայի մը տունը, որ երբեմն տէր Աոմիտասին աշակերտ եղած էր, ինչպէս ըսինք, և անոր ամէն գութը և խնամքը վայելեր էր: Առաւօտեան դէմ կանուխ՝ դատաւորին պալատը տարին զինքը և հոն բանտ-

արկեցին, ուր ուրիշներ ալ կային, որոնք ժամէ ժամ սպանութեան վճռոյն կը սպասէին. ասոնց մէջ կը զբանուէին ինը նշանաւոր անձինք և Մատթէոս Սարի, երբեմն կաթողիկոս Սըտոյ և նախկին պատրիարք Պաւլոյ, որոնք տանջանաց և մահուան սարսափին առջև թուլացան և ուրացան հաւատքնին. բայց յետոյ փախչելով քրիստոնեայ աշխարհներ՝ ապաշխարեցին, որոնց մէջ նշանաւոր եղաւ Մատթէոս Սարին, որ Հոսիմ գնաց, և հոն ապաշխարութեամբ և բարի մահուամբ կնքեց կեանքը, ինչպէս կը զրէ մեր ժամանակագիրը, ականատես վկաններէ լսելով¹:

Նոյն օրը, չորեքշաբթի, պատրիարքն՝ իրեններուն հետ պատրաստած զբպարտութեանց ծրագիրը առնելով՝ եպարքոսին ասեանը գնաց, ամբաստանեց տէր Առիթաւոր, իբր լրտես և մտանիշ տէրութեան և վնասակար հայ հասարակութեան, և ստայոյ խօսքերով ուղեց զրգաւել եպարքոսին զայրոյթը. բայց սա, որ աւելի գութ ունէր և իրաւունք կը ճանչնար, անձամբ հարձուփորձ ընելով, հիացաւ տէր Առիթաւորին համարձակ և զգոն պատասխաններուն վրայ, որ բնական պերճախօտութեան հետ՝ ունէր նաև թուրք լեզուի և քաղաքական օրէնքներուն հմտութիւն: Ատեանին մէջ շղանուեցաւ անոր ուրիշ պաշտպան՝ բաց ի նըրմարտութենէն, որով զինուած հերքեց սուտ ամբաստանութիւնները, և ցըցուց թէ ինքն և իւր գաւանակիցք ըստ ամենայնի հաւատարիմ հպատակներ էին տէրութեան, ուստի միայն կրօնքին համար՝ մահուան դատապարտելու պատճառ մը չկար, թէ և ինքը պատրաստ էր անոր համար քաջարար մեռնելու: Այլազգի եպարքօսը ճաշցաւ արդարութիւնը և վախցաւ անմեղի մը արիւնը թափելէն. իսկ պատրիարքը և քահանայք շուղելով իրենց որսը ձեռքէ փախցընել, միջամտելով՝ անոր արեան պատասխանատուութիւնը վրանին առին և այդու պատճառ եղան այն անմեղ արեան թափուելուն, որ այնպիսի արատ մը բերաւ հայութեան անուան, որ երկու հարիւր տարիներ բաւական չեղան զայն ջնջելու. նախանձն այդչափ անզգայ և խե-

1. Ժամանակագր. Միտիթ. ուրտին. հատ. Բ. էջ 126, Թ. 17:

յայեղ կ'ընէ զմարդ : Երբ եպարքոսը ճարահատած՝ դարձեալ կրօնից խնդիրը մէջ բերաւ, ուրիշ պատճառ չզգրանելով զինքը դատապարտելու, տէր Կոմիտաս հարցուց եպարքոսին .

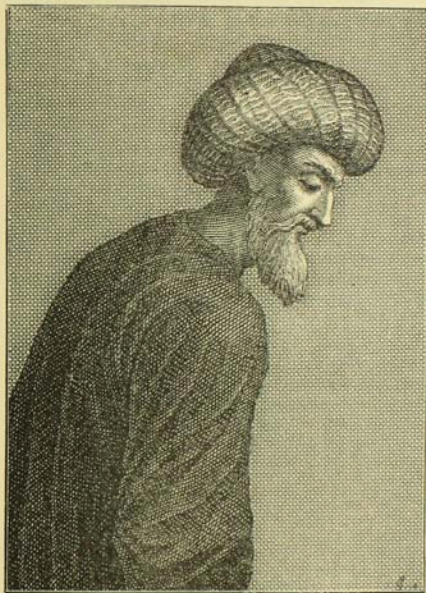
— Տէր իմ, այս երկու կրօնքէն ո՞րը ճշմարիտ կը համարիս, հայո՞ւն թէ ֆռանկին .

— Երկուքն ալ հաւատարապէս խօտելի են ինձ, պատասխանեց եպարքոսը .

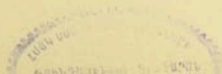
— Եթէ այդպէս է, ըսաւ տէր Կոմիտաս, ապա ի՞նչ փոյթդ՝ թէ ես կրօնքով հայ եմ կամ ֆռանկ :

Քոյր ատենականք ապշեցան անոր համարձակ և իրաւացի պատասխանին վրայ, և եպարքոսը շկարենալով մահուան դատաւճիռ տալ, երկրորդ օրը քաջ օրէնագէտ մը կանչեց, հարցնելու համար՝ թէ կրնա՞յ արդեօք մէկն ըստ օրինի մահուան դատապարտուիլ այդպիսի խնդրոյ մը համար : Եւ, և ուրիշ շատ թուրք իրաւագէտք, օրէնքէն աւելի իրենց խղճին մօտիկ ընելով, — Ա՛յ, պատասխանեցին եպարքոսին . բայց սա, բոլորովին հանդարտեցնելու համար խիղճը, իրենց կրօնից զխաւոր պաշտօնեաներէն մէկուն զրկեց, որ քննէ և ըստ այնմ վճիռ տայ : Եւ ևս, լսելով երանելոյն պատասխանները, անմեղ վճռեց զինքը, մինչև որ ուրիշ նորանոր գրոգարութիւնք, և մանաւանդ լիարուսն կաշառք, որ միակ պայմանն էր յաջողութեան, ծանրացընելով անիրաւութեան կշիռքին թաթը, հակառակ ակնյայտնի անմեղութեան ամբաստանելոյն, գրեց և կնքեց անոր մահուան վճիռը, զոր հակառակորդք ուրախութեամբ եպարքոսին տարին . սա վերջին անգամ մ'ալ ուզելով հարցուփորձ ընել, քննութիւնը դեռ չվերջացած, կանչուեցաւ թագաւորէն : Տէր Կոմիտաս բանտարկուեցաւ դարձեալ, և ամբողջ օրը — որ ուրբաթ էր, Հոկտեմբեր 24 — ազօթքով անցուց . ընդունեցաւ սուրբ խորհուրդները, Աստուծոյ նուիրեց ինքզինքը, և վայրկեանէ վայրկեան կը սպասէր սրոյ հարուածին, որ երկինք պիտի թոցընէր զինքը, զուխը կարմիր պսակ դրած, ինչպէս տեսեր էր երազին մէջ : Երկրորդ օրը, շաբաթ առաւօտ՝ Հոկտեմբեր 25ին, դարձեալ եպարքոսին ատենը տարին զինքը, ուր կըրկուեցան մի և նոյն գրոգարութիւնք, որոնց շպատասխա-

նեց անգամ տէր Կոմիտաս : Բայց երբ եպարքոսը մահուան վճիռն արտասանեց, որով պիտի զլխատուէր ինքը, այն ժամանակ դարձաւ և զօրաւոր ձայնով մ'ըսաւ անոր . « Դու , որ անիրաւ զրպարտութեանց ուշ դնելով դատապարտեցիր զիս որ զլխատուիմ, Աստուծոյ ահեղ դատաստանին օրը քեզմէ պիտի պահանջեմ արիւնս » : Սարսուռ մ'անցաւ ամենուն վրայէն, այդ խօսքերը լսելով, բաց ի պատրիարքէն և քահանաներէն, որոնց ղէմքը կը փայլէր վայրագ ծիծաղով մը, և շվարհացան ըսելու եպարքոսին, թէ « Մեր վրայ աղոր արիւնը, իսկ քեզի՛ վարձքը » : Վճիռը տրուելուն պէս՝ կապեցին զանիկայ դահիճք, հետը ուրիշ երկու աշխարհականներ ալ, Յարութիւն և Զաքարիա, և տարին զլխատման հրապարակը : Այլազգիներէն երեւելի անձինք և նոյն իսկ դահիճներն ի զօթ շարժելով անոնց աղետից վրայ, կը յորդորէին որ հաւատքնին ուրանան և ազատին մահուընէն . բայց տէր Կոմիտաս, որ խոր մտածութեանց մէջ ընկզմած, սաղմոս և ուրիշ ազօթքներ մըմջելով կ'երթար, ուշ դնելու կամ պատասխանելու արժանի չհամարեցաւ այնպիսի խօսքեր : Անհամար բողմութիւն մը ամէն ազգէ և կրօնքէ, ամէնքն ալ սգաւոր և զլխակոր, կ'երթային խեղճերուն ետեւէն, իրր թէ յուզարկաւորութեան հանդէս մ'ըլլար . միայն մեր եկեղեցականներն էին, որոնք իրենց ուրախութիւնը չէին կրնար զսպել այդ աղետալից տեսարանին առջև . կարծես սիրտ չունէին այդ մարդիկը : Այն խոր ընդհանուր լուսութեան մէջ, յանկարծ երկու կանացի ձայներ լսուեցան . մին՝ տէր Կոմիտասին բարեպաշտ և քաջասիրտ ամուսինն էր, Մարիամ անունով, որ կը յորդորէր զինքը, — ինչպէս երբեմն Անատոլա՛ զսուրբն Աղբիանոս , — հաստատուն մնալ հաւատքին վրայ և չհոգալ ամենեին զինքը կամ սրգիքը . որուն պատասխանն եղաւ քաղցր ժպիտ մը : Իսկ միւսը՝ քոյրն էր, որ բնական զթով զգացուած, մեղկ շեշտով մը կը յորդորէր եղբայրը ուրանալ առժամն հաւատքը, ազատիլ մահուընէ և յետոյ ապաշխարել . տէր Կոմիտաս խիստ ակնարկ մը ձգեց քրոջ վրայ, և շարունակեց յառաջ տանիլ Յովհաննու աւետարանին առաջին գլուխը և երթալ ղէպ ի զլխատման տեղը : Վերջին խօսքերն ըսելու ժամանակ,

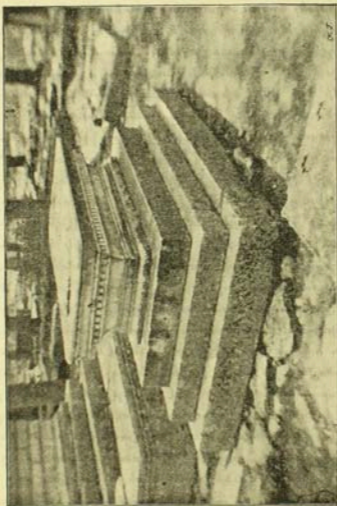

Եր. տէր Կոմիտաս.

« Եւ բանն մարմին եղև » և այլն, հասաւ արդէն սահմանուած հրապարակը, ուր յետ քաջալերելու իւր երկու ընկերները, խաչակիցեց մարմնով տեղը, — ձեռքերը կապուած ըլլալով, — գարձաւ դէպ ի արևելք, ծնրագրեց, և զլուխը խոնարհեցնելով՝ երկընցուց դահճին, որ կ'ըսէր իրեն, « Գէպ ի հարաւ դարձիր » . — « Այս է իմ հարաւը », պատասխանելով տէր Կոմիտաս, լոխկ և մտամբոփ կը սպասէր հարուածին : Այս պահուն վերջին փորձ մ'ալ եղաւ անոր միտքը փոխել տալու . իսկ նա՝ անտեղիտալի ո՛ր և է սպասնայեաց կամ հրապոյրի առջև, ինչպէս ժայռ մը կոհակներուն դէմ, բարձրաձայն իրեն հաւատոյ դաւանութիւնն ըրաւ, թէ « Ես Քրիստոսի ծառայ եմ, և պատրաստ եմ ոչ թէ մի՛ այլ բիւր անգամ մեռնիլ, քան թէ ուրանալ իմ Աստուածս » : Վերջին խօսքերը դեռ բերանն էին, շողաց սուրը գլխուն վրայ, և վարդագոյն արիւնը ներկեց երկիրը : Կատարուեցաւ այս՝ 1707 տարւոյն հոկտեմբերի 25ին, շաբաթ օր : Երանելւոյն նահատակութեան ներկայ էր նաև մեր Հ. Եղիա վարդապետը, որ նոյն տարւոյն սկիզբը Պոլիս զրկուեր էր առաքելութեան համար : Անթիւ բազմութիւն մը, ամէն ազգէ և կրօնքէ, որ լոխկ և սրտատրոփ ներկայ եղած էր այդ արիւնտա տեսարանին, կը հեռանար արտասուածօր աչօք տխուր վայրէն, անէժք թափելով այդ զոհը պատրաստողներուն զլխուն . մինչ այլք անոր սուրբ արեան մէջ կը թաթաւէին իրենց մաքուր թաշկինակները, և սմանք կը գնէին դահիճներէն անոր զգեստները՝ իրրև անգին գանձեր : Երկինք ևս ոչ նուազ գորովեցաւ այդ տեսարանէն . երեք ամսէ ի վեր ամուլ էր, չէր անձրևած . անոր նահատակութեան պահուն սկսաւ ցօղել մեղմով և երեք օր շարունակեց : Նահատակին մարմինն երեք օր անթաղ մնաց հրապարակին վրայ, և սակայն ոչ վնասուեցաւ և ոչ տգութեցաւ անձրևին ներքև, այլ մնաց ձեան պէս փայլուն, անուշահոտութիւն մը բուրելով իւր շուրջը, և գիշերը լոյս ծագելով վրան, ինչպէս երդմամբ կը հաստատէին արժանահաւատ տեսնողները : Նահատակին արիւնը թափուեցաւ, բայց նախանձոտաց գոյրոյթը չհանգարտեցաւ . գնացին խնդրելու եպարքոսէն, որ թոյլ շտայ թաղել սպանելոյն մարմինը, որպէս զի իրրև մարտիրոսի

մարմին պատիւ և մեծարանք շքեղունի ժողովրդէն, այլ ծով նետուի իրրև շարագործի մը դիակ: Հոս ևս ցրցուց հայ եկեղեցականութիւնն, թէ ինչպիսի գգուելի և վայրաքարչ կրքեր բոյն գրեր էին իրեն սրտին մէջ, որ մինչև անգամ օտարները քան զինքն աւելի ազնիւ գտնուեցան՝ իրենց բնական գորովէն մղուած: Կշտարքոսը մերժեց անոնց խնդիրը, և հրաման տուաւ երանելոյն ընտանեաց՝

Պատարիտի մէջ գտնուած

որ ըստ օրինի թաղեն իրենց մեռելոյն մարմինը: Այդ թաղման հանդիսին, որ շատ շքեղ և գորովաշարժ եղաւ, չգտնուեցաւ հայազգի քահանաներէն ոչ որ, պատրիարքին խիստ հրամաններէն վախնալով. մինչ ընդհակառակն յոյն

կղերն եղաւ, որ իւր բարձրաստիճանն եկեղեցականներու և եպիսկոպոսներու խմբով, իրենց պատրիարքին հրամանով, կատարեց յուզարկաւորութեան հանդէսը, և շտենուած շքով և փառաւորութեամբ տարին թաղեցին երանելի նահատակին մարմինը Հայոց գերեզմանատունը՝ իրեն սեփական տոհմին մէջ¹: Պաղղթոյ դեսպանը, շատ գանձ և

1. Տէր կոմիտասին գերեզմանաքարն ի սկզբան շատ անուց ըլլալով, յետոյ փառաւոր մը դրին, ստանաւոր տաղանազիր ո՛ր քանդակելով վրան, յորում անոր նահատակութեան թուականը կը յիշուի նեոհեալ տողերով.

« Թիւն Հայոց էր 4-տիչ,

Քըսան և հինգ հոկտեմբերի »:

Ճ-տիչ քառը կը բովանդակէ իրեն մէջ՝ իւր թուականը ՌՃԾՁ. այն է Ռ. Ճ. Լ և Ի (50+20=50, Ծ). Ա և Ե (1+5=6, Ձ): Այդ տաղանազիրն է նեոհեալը, որուն հեղինակն անծանօթ է, և կ'երևի թէ բաւական ընտիր տաղաչափոյ մ'եղեր է, նկատելով մանաւանդ այն մասնակին գրական անկուսը.

Տ Ա Պ Ա Ն Ա Գ Ի Բ

Տ Է Ր Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ի

Տապամ տեմչալի առն բեմակամ,
 Երիցու մեծի՝ տոհմիմ քէօմիւրճեամ.
 Քաղաքաւ բնիկ շինիմ բիւզամզեամ
 Կոմիտաս արգոյ ամուս վարտամեամ:
 Հասակ ուղղաբերձ՝ զիմօք զուարթում
 Լեզուս գերապամձ՝ մրտօք իմաստում
 Տաղըս յօրինեսաց տողիւ փաղփաղում
 Կոմիտաս արգոյ բամաստեղձ մերճում:
 Ամբսողիւտ վարուց մարմնով վերբերիչ
 Մըկըրտեալ ի խաչ՝ բաժակիմ արբիչ
 Չմահ իւր արեամբ յառաջմսէ պատմիչ
 Կոմիտաս արգոյ ախոյեան վամիչ:
 Վասըմ հաւատոյ մատմեցաւ պետաց
 Դատապարտեցաւ յիւր մահապարտաց-
 Չարեան իւր ծորան ի վրճոհիմ խըմդրեաց
 Կոմիտաս արգոյ՝ քաւիչ լուսազգեաց:
 Ի Պարմախափում առ Պայագիտաւ
 Դեմետրեայ տօմիմ գըլուի իւր հատաւ
 Երկուշարաթի այս տապամ եղաւ
 Կոմիտաս արգոյ՝ վրկայ ճըռչակաւ:
 Տուցակք ճըրաշից բազմացամ թուով

զրամ տալով գերեզմանատան պաշապաններուն, զազատուկ առաւ երանելոյն մարմինը, ինչպէս նաև անոր պատուական գլուխը, զոր Յոյնք առեր էին, և Գաղղիա զրկեց՝ իրրև մեծագին գանձ մը, ուր կը պահուէր մեծ խնամքով և յարգանքով¹: Մինչև ցարդ ականատես և արժանահաւատ վկաներէ կը պատմուին անթիւ հրաշքներ և բժշկութիւններ, երանելոյն գերեզմանին վրայ կատարուած ի Սամաթիա, ուր շատերը կը դիմեն հաւատքով անոր բարեխօսութեան: այդ հրաշից հաստատութիւնն է այն տեղը և մշտապէս անեցուն Վերմեռանդութիւնը, զոր ունին առ նա ընդհանրապէս Պոլսոյ մէջ բնակող բոլոր քրիստոնեայք առանց խարութեան ազգի և կրօնից²:

Ձորոց վրկայէ ուխտաորաց ծով-
 Հասեալ ճամապագ ըզբորոյն շիրմով
 Կոմիտաս արգոյ՝ վրկայ մեծագով:
 Նղև կատարում յամիմ քրիստոսի
 Հազար եօթմեարիւր՝ եօթմերորդի
 Ջուխտ եկացմ ըմկալ ընդ քոյզ տաղորդի
 Կոմիտաս վրկայ լուսոյն մախորդի:
 Քիւն ճայոց էր ձևնելի
 Ջրսամ և Յիմզ ճոկտեմբերի:

1. Ս. Ղազարու վանքին մէջ կը պահուին տէր Կոմիտասին փերսը, լուսոյ զգեստին կտորները, և իրեն իսկազիր երկու ձեռագիր մատենքը, Կարեկ ազօթագիրքը և Ս. Կերսիսի լամբրոնեցւոյ մէկ գիրքը, զորս մեր նաք Նեոտրնին բերն են Պալսէն:

2. Կը նշանակենք նաև տէր Կոմիտասին զորձած մի քանի նրաշքները, զորս կ'առնուէք մեր Էրզրոկիայի Հ. Մատթէոս վարդապետին պատմութենէն, զոր զրեր է նրամանա Միտիմար Աքքոյի յամին 1744, լսելով ականատես և ականջաուր հաւատարիմ վկաներէ:

Ա. Պոլսոյ մէջ նայ բարեպաշտ ընտանիք ո՞ր փոքրիկ աղայ մ'ունէր, որուն երկու աշքերը կուրացեր էին ծաղիկ հիւանդութեամբ: Մայրը, բժիշկներէն յուսահատած, աղայն ուխտի տարաւ երանելոյն գերեզմանին, որուն նոզէն անբըլով աղուն աշքերուն վրայ դրաւ, և նոյն մասուն բացուեցան աշքերը:

Բ. Կին մը, երկարատեւ, անբուժելի հիւանդութեամբ մաշուած, նոյն գեղարք էր. ընտանիքը պատգարակի մէջ գնելով գիրքը տարին երանելոյն գերեզմանը, և անոր նոզին վրայ տարածեցին: Կինը, ի զարմանս ամենուն, կատարեալ կերպով առողջացաւ, և ոչ միայն պատգարակի պէտք չուեկեցաւ. դառնալու նամար, այլ ինքը՝ ուսոց վրայ առած՝ առն տարաւ զայն:

Հակառակութիւնք և զրպարտութիւնք ըմդղէ՛մ Միխիթարայ և միա-
բանութեան. — Միխիթար թղթով կը ձերքէ զամոնք. — Ս. Բե-
նեդիկտոսի կամոմք կ'ընտրէ իրեմ միաբանութեան ձամար. —
Հ. Յովնանմէս վարդապետ կը դառնայ չառվմէն յաշող լուրե-
րով. — Ջամի մը խնդիրք կը ծագիմ, որոնց մէջ Միխիթար յաղթող
կը ձամդիսանայ. — Դարծեալ ձակառակութիւնք կը սկսիմ Պոլսոյ
մէջ ըմդղէ՛մ միաբանութեամ, և Հ. Եղիա վարդապետ ետ կը կամ-
չուի. — Միխիթար Ս. թովմայի Ակուիմացոյ գրքիմ թարգմանու-
թիւնք կը սկսի և ամոր վրայէմ կը դասախօսէ՛:

Տեսանք խոր զգուանքով մը, թէ ինչպէս սզգի մը
Հոգևոր և քաղաքական վարիչը, կրօնական ատելութեամբ
զինուած իրեններուն մէկ փոքրիկ մասին դէմ, որ կ'ուզէր
թօթափել իրեն իրաւասութեան լուծը, այնպիսի ծայրայե-
ղութեան կը Հասցնէ անոր դէմ յարուցած Հալածանքը, որ
վերջապէս արիւնհեղութեամբ կը լմննայ գործը, և երանի
թէ այդու փակուէր այն արիւնոտ տեսարաններուն շար-
քը: Այդ եղբայրասպան կռիւը պիտի շարունակէ այդպէս
յամառ և զայրագին ամբողջ գարէ մ'աւելի, Հայիւ թէ
մերթ ընդ մերթ սակաւիկ մի մեղմանալով, մինչև որ երկու
կողմանց մէջ եղած խրամատն այնչափ լայննայ, որ այլ
ևս իրարմէ անկախ և որիչ Հասարակութիւնք կազմուին:
Աւ այդ բոլոր կռիւներուն, դաւադրութեանց, արիւնհե-

Ի. Շատ տարիներէ ի վեր Ղալաթիոյ մէջ կը բնակէր դաւաճող իւր
մը Յովնանէս Ժամկոչեան: Ան որչի մ'ուներ ի մեծ չամբ. չայբը
մարդկայի նարքներէ յուսաւատած, սզգեցութիւն մ'ուեցաւ. տէր կու-
միտասի գերեզմանը տանելու իւր որչի. երբ տարաւ և գերեզմանի
չոգին մտնեցայ, իսկոյն բացուեցաւ լեզուն և իտիւ սկսաւ:

Կը պատմուին ասոնց եման ուրիշ շատ օքանչելի բժշկութիւնք, որոնց
չամբարը կ'անեցնէ սրէ սր ուխտաւորաց երթեկութիւնք:

դուժեանց և ուրիշ ամէն տեսակ նողկալի արարքներուն կեղդոնը կամ թատերաբեմնի էր Պոլիս, ուր կը խուժէին գաւառներէն այն ամէնքը, որոնք փառասիրութենէ կամ շահամոլութենէ զրգուած, կու գային իրականացնել հոն մտքերնուն մէջ յղացած ծրագիրը և յագուրդ տալ իրենց կրքերուն, ուր ճարպիկ մարդու մը համար չէին պակսեր միջոցներ և նպատաւոր պայմաններ: Այսպէս կարծես ազնտից և երերմանց մէջ ապրելու սահմանուած էր այդ քաղաքը, որուն մէջ ծնունդ առաւ Մխիթարայ միաբանութիւնը, և ուր սակայն ամենէն աւելի իւր գոյութեան սպառնացող արգելներուն հանդիպեցաւ: Միաբանութեանս երկհարիւրամեայ կենաց պատմութիւնը կը հաւաստէ, թէ կրած չէ հակառակութիւն մը, յարձակում մը, հալածանք մը, որ այդ քաղաքէն սկսած շրջան. բայց անժխտելի է նաև, թէ միաբանութեանս աստղները, մեծագոյն մշտփերը, այդ քաղաքին ծնունդը են մեծաւ մասամբ:

Կինչ Մխիթար, յետ միաբանութեան բնակարանը ապահովցնելու, պարտքերէն թեթևալու, և անոր զբամական փիճակը բարւոքելու, կը յուսար վանական ներքին կենաց մղում մը տալ, և աչքը դէպ ի Հոռով դարձուցած, սրտատրոփ կը սպասէր անոր տալիք վճռոյն, որպէս զի աւելի եռանդուն և ժիր գործօնէութիւն մը սկսի զրական և քարոզչական. և ահա անդին, Պոլսոյ հորիզոնին վրայ, կը դիզուէին սեւթոյր խիտ ամպեր, որոնք սպառնալից որոտմամբ կ'ուզդուէին դէպ ի Մոռէա, Մեթոնի վրայ թափելու իրենց փոթորիկը:

Ինչ էին այդ ամպերն և ինչ այդ փոթորիկը, եթէ ոչ սովորական զրպարտութիւնք, — թիւրիմացութեան, տգիտութեան կամ նախանձու արդիւնք, — մի քանի տգէտ անձինքներէ Հնարուած, և Պոլսոյ եկեղեցական իշխանութեան ականջը հասուցած, որոնք ուրիշ նպատակ չունէին՝ բայց նսեմացնել Մխիթարայ հեազհեաէ փայլող աստղը, խոչընդոտներ հանել դէպ ի լոյս և դէպ ի յառաջադիմութիւն ընթացող միաբանութեան հանդէպ, և վերջապէս կործանել զայն, սփոր գոյութիւնը կաթողիկէ կրօնքին քնասակար ցուցնելով Ս. Աթոռոյն առջև: Եւ չէին յիշեր այդ զրպարտողք այն խօսքը, զոր թերևս շատ անգամ կար-

դացեր էին, «զի թէ ի մարդկանէ իցէ խորհուրդդ այդ
 կամ գործդ, քակտեսցի. ապա թէ յԱստուծոյ է, ոչ կա-
 րէք քակտել զդոսա՛ւ» . Կը յիրաւի, որչափ առիթներ շը-
 պատահեցան, որոնց մէջ կարծուեցաւ Մխիթարայ միաբա-
 նութիւնը խորանդուանդ վհի մը եղբրքը հասած ըլլալ, ձա-
 խող պատահարներէ կամ մարդկային կրից հասանքէն մը-
 դուած, և սակայն աներևոյթ աջ մը բռնեց զայն : Այդ
 զրպարտութիւնք, որոնց մէջ ոչ սակաւ մասն ունեցան
 նաև Հոովմ գունուող ազգայիններէն ոմանք, հետեանքներն
 էին արևելքէն և Մոսէայէն ստեպ հասնող գովեսաներուն՝
 Մխիթարայ և իրեն միաբանութեան նմատմամբ, և այն
 բոլոր յաջողութեանց, զորս կը սկսէր երկինք թափել ա-
 ստորէն Մեթոնի մէջ ապաստանող հայ միանձանց վրայ :
 Կ'ափշի մարդ, թէ ինչպէս կարող էին զրպարտիչք այն-
 պիտի բաներ ըսել, որոնց դէմ կը բողոքէին մեծածայն ոչ
 միայն արժանահաւատ վկայք, այլ նոյն իսկ իրողութիւնք :
 Երբ կը կուրանայ մարդ ո՛ր և է կրքով, այնուհետև բա-
 նափարութեան շափուն և սահմանին մէջ շլնար. կը խօսի,
 կը գործէ յախուան, ինչպէս որ կը թելադրէ իրեն անձ-
 նական կիրքը : Հակառակորդաց գէնքը զլիաւորապէս Մխի-
 թարայ դէմ ուղղուած էր . եթէ նա վիրաւորուէր կամ
 ինկնար, պիտի տապալէր արդէն բոլոր շէնքը . հետևարար
 շխտեցին բարգել անոր վրայ ամենէն աւելի յանգուզն և
 ստայօզ զրպարտութիւնները . ինչպէս, օրինակ իմե, իբր
 թէ ըսած ըլլայ՝ թէ ինքն իշխանութիւն ունի կրօնաւո-
 բական միաբանութիւն հաստատելու, առանց հարցնելու
 Ս . Աթոռոյն : Եթէ այդպէս ըսած ըլլար Մխիթար, ինչո՞ւ
 ապա այնչափ փոյթ և հոգ՝ Հոովմ զրկելու իւր երկու ա-
 շակերտները, և Ս . Ժողովոյն ներկայացնելու իրեն սահ-
 մանագրութիւնը . ինչո՞ւ այչափ վիշտք և տաղնապք, երբ
 կը ձգձգուէր գործը : Երկրորդ զրպարտութիւնն էր, իբր
 թէ Մխիթար իրեն աշակերտաց փոքր աստիճանները կու-
 տար, պնդելով թէ ինքն ունէր այդ իշխանութիւնը : Զըր-
 պարտութիւն մը, զոր հերքելու անգամ պէտք չկար,
 քանի որ Մեթոնի վանքին մէջ կը բնակէր Յովնան Ե-

պիսկոպոսը, միայն այս նպատակով՝ որ ազգային արարողութեամբ կատարէր ձեռնադրութիւնները, թէ և մեծ ծախուց դուռ մ'էր անոր բնակութիւնը, մանաւանդ շքաւորութեան տարիներուն մէջ: Ար շարախօսէին զարձեայ՝ իբր թէ ըստ քիմս կը փոփոխէ Հասարակաց աղօթից կարգը, և նորանոր կարգադրութիւններ կ'ընէ եկեղեցական իրաց մէջ, և այլն. և զայս կ'ըսէին անոնք, որոնք բոլորովին տղէտք էին ազգային ծխից և արարողութեանց, և իրենք էին որ նորամոյժ սովորութիւններով վերիվայր կը շրջէին ամէն եկեղեցական բարեկարգութիւն, կը խեղաթիւրէին անոնց իմաստները, կ'աղաւաղէին լեզուն, և որոնք որ իրենց չէին Հեռեւեր կամ ջերմ պաշտպան կը Հանդիսանային ազգային արարողութեանց և ուղիղ կարգաց և սովորութեանց, ինչպէս էր Մխիթար, այնպիսիք կ'ամբաստանուէին իբրև մտաբար և սերմանողք օտարոտի վարդապետութեանց: Այս որ մեծագոյնն է, Հակոտակորդք ամէն տեղ իբր տղէտ կը Համբաւէին զՄխիթար և իրեն աշակերտները, բոլորովին զուրկ աստուածարանական և եկեղեցական ուսումներէ, որով և անկարողք առաքելութեան և Հոգևոր ասաջնորդութեան. ուստի և վնասակար պիտի ըլլայ ժողովրդեան, կ'ըսէին, լոկ անոնց ներկայութիւնն իսկ, և թէ յանկարծ Ս. Աթոն Հաստատէ անոնց միարանութիւնը: Այս այս մտքերը պզտորող քսութիւնները կը ծաւալէին Պոլսոյ և գաւառներուն մէջ, կը Հասցընէին ամենուն ականջը, կը մտնէին ընտանեաց մէջ, և ամէն տեղ կը սերմանէին տոնելութեան Հօգին ընդդէմ Մխիթարայ և իրեններուն, ոչ մէկ կամ երկու անգամ, այլ տարիներով անընդհատ. կարծես կազմակերպուած պատերազմ մ'էր՝ որ կը մղէին մերիներուն դէմ խումբ մը Հայեր, որոնք ճամբարէն քաշուելու պահուն՝ կը գտնէին իրենց արժանաւոր յաջորդները, մի և նոյն ոգևով յառաջ վարելու այդ զբոսելի պայքարը: Այս սակայն այդպիսիք յանգէտս կը նըպատուէին մեր գատին, քոչ միայն իբրև անքուն պաշտպաններ Հսկելով մեր Հասարակութեան ամբողջին վրայ, ինչպէս կը գրէր Մխիթար, որ շրջայ թէ մեր վրայ յարձակի սատանան. կամ իբրև Համեմիչ աղ, որ թէ և սա,

կաւ մի կը կսկծեցնէ, բայց կը պահէ ներսութենէ՝¹, այլ նաև իրենց թուոյն տասնապատիկ պաշտպաններ և ջատագովներ յարուցանելով մեզի: Այդ պաշտպաններուն մէջ առաջին տեղը կը զբաւէ Կորնթոսի մեծիմաստ արքեպիսկոպոսն Կարլինի, որուն իրաւասութեան ներքև կը գտնուէր բովանդակ Մոսէան, և շատ մօտէն կը ճանչնար զՄիխիթար և միաբանութիւնը, ուստի և գերակշիռ արժէք ունէր իւր վկայութիւնը սրբազան Դոդոփոյն առջև, և մէկ գրով կը բթացնէր Հակոբակորդաց զէնքերը: Այդ գրպարտութիւնք, յետ քանի մը տարի մոխրին ներքև ծածկուելու, դարձեալ պիտի արծարծուէին այնպիսի ժամանակ, երբ Մեթոնի վանատունն աւերակ և աճիւն դարձած բարբարոս կրակին տակ, միաբաններէն ոմանք գերի ինկած և այլք Վենետիկ ապաստաներ էին անտուն և անպատասպար: Այս անգամ անոնց դէմ ախոյեան պիտի կանգնէր ուրիշ զօրաւոր և հմուտ գրիչ մը, նոյն ինքն Կարնեցի Թաշատուր վարդապետը, որ կը գրէր առ Հայագրի ուղղափառս Պոսոյ՝², մեղադրելով զանոնք թէ ինչպէս առջևը չեն առած այդպիսի անխիղճ գրպարտութեանց. « Որովհետև դուք, կ'ըսէ, շատ լաւ կը ճանչնաք անոնց (Միխիթարայ և իրեն աշակերտներուն) բարի վախճանը և ջանքերը, և գիտէք թէ ինչպէս տասնևեօթն տարիներէ ի վեր կ'աշխատին սուրբ Հաւասօքը տարածելու, և իրենք զիրենք վտանգնւրու մէջ դնելով, ամէն օգուտ և բարիք կ'ընեն, ոչ միայն այդտեղ, այլ նաև ուրիշ քաղաքաց մէջ. կը զարմանամ թէ ինչպէս չկրցաք խափանել այդ ստայօդ կարծիքները այսպիսի միաբանութեան մը նկատմամբ...: Լսեցի նաև թէ Հակոբակորդք յանդգներ են միաբանութեան Գլուխն ալ իրրև տգէտ Համբաւել ազգին մէջ... մինչդեռ սա թէ գրութեան և թէ խօսքերուն մէջ կը ցուցնէ, թէ որչափ իմաստուն և Հանձարեղ է. վասն զի թէ և դպրատան (Հոռովմայ Ուրբանեան վարժարանին) մէջ ուսած չէ, — ինչպէս կ'ըսեն Հակոբակորդք, — այլ պէտք է գիտնալ, որ սովորական մտքերն են՝ որոնք առանց զպրոց երթալու

1. Թուղթ առ բարեկամ ոմն Ի. Կ. Պոլիս. 1717 յունիս 6:

2. Թուղթ առ Հակոբ Եսարութեան և Տիրացու Պետրոս Ի. Կ. Պոլիս. 1717 յունուար 6:

չեն կրնար գիտուն և ուսումնական անձինք ըլլալ. մինչ-
դեռ մեծ կարողութեան տէր մտքերը, առանց վարժա-
պետներու, պարզ գրքերու ընթերցմամբ՝ երևելի գիտնա-
կաններ եղած են. ինչպէս Ս. Յոստօինոս, որ երբ դեռ
անհաւատ և պատանի էր, առանց վարժապետի հասկցաւ
և ուսաւ Արիստոտելի տասն ստորագութիւնները. և այս՝
գերբնական շնորհք մը չէր, որովհետև այն ժամանակ տա-
կաւին չէր դարձած ի քրիստոնէութիւն: Պէտք է ըսել
այդպիսիներուն, թէ դուք առանց տեսնելու և խօսելու
անոնց մեծաւորին հետ, ի՞նչպէս հասկցաք իրեն տգիտու-
թիւնը, և առանց խղճելու կը տարածէք այդ սուտ և յան-
դուգն լուրը. նա որ քսաներկու տարիէ ի վեր վարդապետ
է, և մանկութենէն սկսեալ անյազ ընթերցող մ'եղած է
գրքերու, ինչո՞ւ պիտի չկարենար փիլիսոփայական և աս-
տուածաբանական գիտութիւնները ուսանիլ այնչափ կար-
դացած գրքերէն: Բաց ասկէ, եթէ այդ մարդիկը առանց
տեսնելու և փորձելու, կը համարձակին տգէտ համբաւել
անոնց մեծաւորը՝, ապա ես որ քսաներկու տարիներէ
հետէ կը ճանչնամ զինքը, և հինգ՝ վեց տարի իրեն կե-
նակից եղեր եմ, և հոս (ի Վենետիկ) ամէն օր կը տես-
նեմ զինքը, կը խօսիմ հետը, ո՞րչափ աւելի պէտք եմ

1. Չարմանալի է որ Միտիթար, իրեն առաքինութեամբ և մեծամեծ
զործերով, ի նմին մասնակի երկու նակառակ զգացութեան անբնական է
ազգայիններուն, կամ չափազանց տակուրութիւն, նախածանք, և կամ շա-
փազանց համակրութիւն և հիացում: Յետ լսելու թէ նակառակ և թէ ի
նպաստ կարծիքները, աւելի ևս կը նաստատեն մեր գիտողութիւնը՝ չե-
տեսնալ քանի մը տողերը, որոնք անտարակոյս չափազանց վառ երևա-
կայութեան արդիւնք են, և այն սե. զրգարանութեանց առջև պիտի ե-
րևին ինչպէս ըսյաք խաւարի՝ քով: Աւշ զնելու է փոռաւոր մակդիրնե-
րու հոբուսթեան, զոր արևելեան շուսլ գրիչ մը միայն կարող էր ար-
տադրել. Վերապատիւ և մեծարգոյ, պերճափառ և շնորհագորչ, հրա-
շաքան, աստուածամեծար, մեծաշարաւ և տիեզերայոյս, կորովաբան և
քաջամեղ և ամենայն զովութեանց արժանացեալ, և ընտրութեամբ
Տեառն մեծարեալ, և եղեալ վերատեսուչ սրբոյ Միտրասնութեանն...:
Ո՛վ հասողայթզ արեգական, լուսաստու և լուսաւորիչ տիեզերաց. ո՛վ
արուսեակց և պոյժառ աստղ պատուական. ո՛վ աշխարհ գիտութեան...:
Իմաստութեան ազրիւր, ուղիղ զնայք ընդ հետացն Աստուծոյ: Ամենխմբ
աստուածային գիտութեամբ զարգարեալ մանուկդ տիօք, ձերացեալդ
մտք. լցեալդ շնորհք Հոգւոյն սրբոյ... (1711 Մայիս 2):

լաւ ճանչցած ըլլալ զինքը . ուստի պարտք կը համարիմ վկայել, թէ զիտուն է անոնց մեծաւորը (Մխիթար), և արեգակ է, և ո՛չ թէ՛ ինչպէս իրենք կը բաջաղեն: Կը գորմանամ, թէ գեռ այդ գրպարտողներուն չհասան այս արեգական ճառագայթները, մինչդեռ հոս քարերն ալ ճանչցան իրեն լուսափայլութիւնը»: Խաչատուր վարդապետի այս անկեղծ վկայութեան կը համաձայնին այն ամէնքը, որոնք զՄխիթար մօտէն ճանչնալու բախտն ունեցեր են:

Մինչ Պոլսոյ մէջ սակաւ մի կը հանդարտէին խռովայոյզ ոգիները, և կը դադրէին նորանոր խռչեր և խուփեր յարուցանելէ ընդդէմ միաբանութեան, Հոովմայ մէջ ևս կ'աւարտէր տարիներով առաջ սկսուած գործոյն քննութիւնը և ընդհուպ պիտի տրուէր հաստատութեան վճիռը: Կը մնար սակայն որոշել ուրիշ խնդիր մ'ալ . Հոովմէական եկեղեցին երեք կանոն միայն կը ճանչնար կրօնաւորական կենաց, Ս. Բարսղին, Ս. Օգոստինոսին և Ս. Բենեդիկտոսին. հարկ էր որ Մխիթար այդ երեքէն մին ընտրէր և ըստ այնմ յարմարցնէր իւր Սահմանադրութեան կարգերը: Մխիթար, խորհրդակցելով երիցագոյն վարդապետաց հետ, միաբանութեան նպատակին յարմարագոյն գտնելով Ս. Բենեդիկտոսի կանոնը՝ զայն ընտրեց. վասն զի թէ մեր ազգին ծանօթ էր և նախնեացմէ թարգմանուած, և թէ թոյլ կու տար տղայոց կրթութեամբ պարապիլ, որ իրեն ծրագրին հիմնական կէտերէն մին էր: Այսպէս, ամէն կողմէ հարթուելով դժուարութիւնք, Ս. Աթոռը հաստատեց Մխիթարայ Սահմանադրութիւնը, պատշաճ սրբազրութիւններն և յաւելուածներն ընելով, և խոստացաւ անպակաս ընել իւր բարձր հովանաւորութիւնը այն միաբանութեան վրայէն, որ օրինաւոր վանական ընկերութեանց կարգն անցաւ, որպէս զի իրեն առջև ելած արգելներուն դէմ մարտնչի քաջօրէն և ծաղկեցնէ իրեն գործը, որով հայ ազգին լուսաւորութեան դարազուխը պիտի բանար: Այս առթիւ Արքաճայր տիտղոսը շնորհուեցաւ միաբանութեանս Պլիտոյն, թէ և նա իրեն շափազանհաց մետաութեամբ, իւր արժանիքէն վեր համարելով այնպիսի պատուանուն մը, միշտ կոչեցեալ Արքաճայր կը ստորագրէր ինքզինքը:

Հ. Յովհաննէս վարդապետ հազիւ ձեռք բերած ժողովոյն վճիռը, որ միաբանութեան յաղթանակի գրօշն էր և միանգամայն զէնք մը իրեն զէմ՝ մղուելիք ապագայ կոիւնքերուն համար, անյապաղ դարձաւ ի Մեթոն 1712 տարւոյն . այդ օրը՝ երբ ոտք կոխեց նա Մեթոնի վանքին մէջ, ողևորութեան և ցնծալից հանդիսի օր մ'եղաւ բոլոր վանականներուն: Արքայաւորն առնելով Հոսովէն բերուած Սահմանադրութիւնը՝ բացատրեց զայն ամենուն, և հպատակելով ժողովոյն որոշողութեան, որով կը պատուիրէր նորոգել ուխտերնին այս նոր Սահմանադրութեան վրայ, ինքնին օրինակ տալով ամենուն՝ փութաց Նաւալիա քաղաքը, և հոն ուխտեց Կորնթոսի արքեպիսկոպոսին առջև, և այս եղաւ զրեթէ երկրորդ հաստատութիւն մը միաբանութեան, որ պատահեցաւ 1712 տարւոյ սեպտեմբեր ամսոյն մէջ: Փութաց Արքայաւորն իրեն և միաբանութեան երախտագիտական զգացումները, ինչպէս նաև խոնարհ հպատակութիւնը և յարգանքները, յայտնել թղթով Ս. Աթոսոյն, փոխարէն անոր ցուցած հայրական դորոժոյն և շնորհաց: Ահաւասիկ Արքայօր ուղղած թուղթը. «Վսեմափառ Տեսաք. — Ընդունելով Կորնթոսի արքեպիսկոպոսին ձեռքով այն Սահմանադրութիւնը, զոր Գուք հաստատեր էք իրր յառաջնորդութիւն և ի բարեկարգութիւն մեր կրօնաւորական կենաց, կը յայտնենք մեր հլու հպատակութիւնը և յարգանքը, և հաստատապէս կը խոստանանք ամենայն ճշդութեամբ պահել զանոնք: Միայն թէ մեր ազատութեան թողուած ըլլալով՝ ընտրել կամ Ս. Բարսղի, կամ Ս. Սոգոստինոսի և կամ Ս. Բենեդիկտոսի կանոնը, մենք միաբան ընտրեցինք վերջինը, արդէն ծանօթ ըլլալով այն մեր ազգին: Երթալով առ վերոյիշեալ արքեպիսկոպոսն, ես, Հ. Յովհաննէս և Հ. Գէորգ վարդապետները, անոր առջև հրապարակաւ ըրինք ուխտերնիս, ինչպէս որ սահմանուած էր. այսպէս պիտի ընեն նաև միւսները անոր առջև, զոր Գուք պիտի որոշէք, որովհետև չեն կրնար ամէնքն ալ յիշեալ արքեպիսկոպոսին երթալ, տեղւոյն հեռաւորութեան և ճանապարհին վտանգներուն պատճառաւ: Խնդրելով Ձեզմէ շարունակել Ձեր հզօր պաշտպանութիւնը լքեալ ազգի մը, համբուրելով, և այլն: — Մեթոն, 18 Նոյեմբեր

1712» : Սոյն թղթոյս պատասխանեց Հաւատաստիւն ժողովոյն գահերէց ձիրանաւորը, Սակրիպանտէ, Հետեւեալ գրով . « Հաւատաստիւն ժողովը շատ շինուեցաւ այն հպատակութեան և պատրաստականութեան վրայ , որով ընդունեալ էք ձեզի տրուած կանոնները և Սահմանադրութիւնը , և կը խոստանաք ճշգրտութեամբ պահել զանոնք ձեր հպատակ կրօնաւորներով . . . Միրանաւոր ժողովական հարք շատ դրուածեցին ձեր եռանդը և բարեպաշտութիւնը , որով կ'աշխատիք մուծանել և վերանորոգել ձեր ազգին մէջ կրօնաւորական կեանքը և բարեկարգութիւնը , և միանգամայն կը ծաւալէք կաթողիկէ կրօնքը . և այլն : — Հռովմ , 5 յունիս 1713» :

Մխիթարայ ճակատագիրն էր՝ կրել և գործել , ոչ երբէք հանգիստ կամ դադար առնուլ : Աորանոր խնդիրներ յուզուեցան , որով դարձեալ կրկիսին մէջ նետուեցաւ : Աս չգիտէր յոյն՝ տեղի տալ , բայց ուր որ հարկը կամ պատշաճը կը պահանջէր : Պէտք չէ երբէք շփոթել խոնարհութիւնը՝ նուաստութեան հետ : Մեծ սուրբերը՝ մեծամեծ տիպարներ եղած են արիւթեան և վսեմութեան . անոնք , իրաւունքի մը պաշտպանութեան համար , կը զոհէին իրենց կեանքը , և ի տես հարստահարուած անմեղութեան , արդար զայրոյթ մը կը վառէր անոնց հեզ սիրտը : Այդ հոգին ունէր և Մխիթար : Աս , որ շափազանց ներողամիտ էր անձին դէմ եղած հակառակութեանց և թշնամանաց , ինչպէս յայտնի է իւր վարուց պատմութենէն , չէր կրնար հանդուրժել Աստուծոյ կամ կրօնքին դէմ եղած անարգանաց , ինչպէս նաև միաբանութեան հասուցած բարոյական կամ նիւթական վնասուց : Եւ Մխիթար ամէն ժամանակ և ամենուն հետ նոյն կերպով չէր վարուեր . գիտէր նա , իրեն մանկական պարզութեան և անկեղծութեան հետ , ըլլալ նաև խորագէտ և ձեռներէց , որքան թոյլ կու տայ քրիստոնէական հոգին , մանաւանդ երբ գործը խորամանկներու հետ էր , անոնց ծուղակին մէջ շինկնալու և իրեն զիմաց ելած արգելները վերցնելու համար . զայս պիտի տեսնենք հետեւեալ միջադեպին մէջ :

Մեթոնի մէջ շորս եկեղեցիք կային . առաջինն էր Լատինաց , որ Փրանկիսկեան կրօնաւորաց ձեռքն էր . եր-

կրորդ՝ Քիացւոց (Սաղըզցոց), որոնք յոյն էին ազգով, բայց կրօնքով՝ կաթողիկէ. երրորդ՝ մերը, և չորրորդ՝ Յոյներուն, որոնք առանձին կախկոպոս ալ ունէին: Տարւոյն քանի մ'որերուն մէջ, լատին եկեղեցւոյ սովորութեան համեմատ, քաղաքին բոլոր քրիստոնեայք՝ ինչ դաւանութեան ևս պատկանէին՝ միասին հանդիսաւոր թափօրի կ'ելնէին, յորում առաջին տեղը կը բռնէին Ղատինք կամ Խտալացիք, որոնց ձեռքն էր երկրին իշխանութիւնը. յետոյ կարգաւ Քիացիք, Հայք, աշխարհական եղբայրութիւնք, և ամենէն վերջ Յոյներն իրենց կախկոպոսով տարիներէ ի վեր այս կարգը կը պահուէր թափօրներուն մէջ: Յոյները, միւս ազգերէն աւելի բազմաթիւ և բնիկ տեղացիներն ըլլալով, և իրենց յատուկ կախկոպոս ևս ունենալով, չէին հանդուրժեր, երբ կը տեսնէին քսան՝ երեսուն պանդուխտ հայեր նախապատիւ համարուած քան զիրենք, իրենց հողին վրայ, և այս՝ սաստիկ կը վիրաւորէր անոնց անձնասիրութիւնը: Աւստի յոյնը, խորագէտ հնարիմացութեամբ, ուղեց դարան մը լարել հայուն, բայց չյաջողեցաւ. վասնզի հայն, ոչ նուազ հնարագէտ քան իւր մրցակիցը, անոր զուխը դարձուց այդ պատրաստուած մեքենայութիւնը: Յոյն կախկոպոսը քաղաքապետին զիմեց փոխել տալու համար այն կարգը, որ պատուարեր շէր իրենց ազգին. և տեսնելով թէ պարզ խօսքն արդիւնք մը պիտի չունենայ, դրամին օգնութեամբ համոզեց քաղաքապետը, որ իսկ և իսկ զրեց անոր խնդիրը երկրին կուսակալ իշխանին, որ էր նոյն ինքն մեղի ծանօթ Սերաստիանոս Մոչենիզոյ: Սա իրեն կարևոր դործերով դրաղած և անտեղեակ եղածին, հաւանեցաւ քաղաքապետին առաջարկին, որ այնուհետև հանդիսաւոր թափօրներու մէջ անմիջապէս Ղատիններէն վերջ Յունաց կախկոպոսն երթայ իւր կղերով, և յետոյ այլք իրենց կարգին համեմատ: Քաղաքապետն և յոյն կախկոպոսն, իրենց յաղթանակին վրայ ապահով, ծածուկ պահեցին հրովարտակը մինչև թափօրին օրը, որ ըլլայ թէ Մխիթարայ կողմէն — որուն ճարտար և ազգեցիկ կարողութենէն կը վախէին — արգելք մը հանուի: Բայց այդ ամէնը իմանալով իշխանին բժիշկը, Գոմինիկոս անունով, որ Արքահօր սերա բարեկամն էր, պատ-

չաճ համարեցաւ ինչդիրը ծանուցանել Մխիթարայ, որպէս զի եթէ կարեւոր դատի՝ այլազգ կարգադրութիւն մ'ընէ։ Արքաճայրը զրեց մէկէն բժշկին, ցուցնելով անկէ յառաջ գալիք անպատեհութիւնները, և որ մեծագոյնն է, այնու կաթողիկէ կրօնքին նուաստանալը և ժողովրդեան մէջ ծնանելիք գայթակղութիւնը, և ինչդրեց իրմէ որ այս բաները ծանուցանէ իշխանին։ Ասա, իմանալով գործին եղելութիւնը, անմիջապէս նոր հրովարտակ մը գրեց, բացատրելով մէջը, թէ ինքը լատին ըսելով կ'իմանար բոլոր կաթողիկէ դաւանութիւն ունեցողները, որոնց թուոյն մէջ են նաև հայ կրօնաւորները. որով պիտի պահուէր ճիշդ թափօրին նախկին կարգը, միայն աշխարհական եղբայրութիւնք յայն կղերէն վերջ պիտի երթային։ Իժիշկն աճապարեց Արքաճայր ձեռքը հասցունել այս հրովարտակը թափօրէն ստաջ, զոր նա ևս ծածուկ պահեց։ Թափօրէն որ մ'առաջ քաղաքապետն կանչեց Արքաճայրը և կարգաց իշխանին հրովարտակը, որուն մէջ գրուած էր որ Յոյները թափօրին մէջ անմիջապէս Լատիններէն վերջ պիտի երթային. երբ նա վերջացուց ընթերցումը, Մխիթար գուրս հանեց իշխանին միւս հրովարտակը, որով առաջինը կ'ոչընչանար։ Ափշեցաւ քաղաքապետը, զայրացաւ այդ շրպաստած անյաջողութեան վրայ, բայց ստիպուեցաւ խոնարհիլ բարձրագոյն հրամանին առջև։ Երկրորդ օրուան թափօրը՝ յազթանակի հանդէս մ'եղաւ Մխիթարայ և իրեններուն համար, և ամենուն գարմանք ազգեց, թէ Մխիթար ինչպէս իմացաւ քաղաքապետին և յոյն եպիսկոպոսին մէջ եղած ծածուկ մերենայութիւնը և կարճ ժամանակի մէջ կրցաւ յաջողիլ և առանձին հրովարտակ մը բերել հակառակ առաջնոյն։ Այսու յայտնի եղաւ Մխիթարայ աշաւուրջ, հեռատես և զործօն անձ ըլլալը, և միանգամայն անոր մեծ ազգեցութիւնն իշխանին վրայ։

Սակաւ ժամանակէն արիշ առիթ մ'ալ ներկայացաւ, յորում Մխիթարայ ինչպիսի տակուն կամաց և շվհատող ոգւոյ տէր ըլլալը յայտնուեցաւ։ Ի սկզբան երբ Մուէայի մէջ ձրխարար երկիրներ շնորհուեցան միարանութեան, Գալազոն և Մավրամաթ գիւղերը, երկրաշափք խարդախութեամբ շորթեր էին այն գիւղերուն ամենէն աւելի

բերրի կտորները և յոյնի մը վաճառեր էին, այն պայմանով որ տարուէ տարի ութսուն դաշեկան հատուցանէր պետութեան գանձարանին: Արբաշայրը, — անտեղեկ եղած խարդախութեան, — չուզելով որ օտարը մեր սահմաններուն մէջ մտնեն, գնեց այն հողերը, որով ամէն տարի տէրութեան ութսուն դաշեկան հատուցանելու պարտքը ստանձնեց վրան. յետոյ երբ իմացաւ եղած խարդախութիւնը, բողոքեց՝ ուր որ հարկ էր, բայց ոչ ոք ուշադրութիւն դարձուց բողոքին. հարկահաւաքներուն անիրաւ պահանջէն ազատելու ուրիշ միջոց չկար, բայց դիմել բարձրագոյն ատենի: Այս նպատակով Վենետիկ զրկեց իրեններէն մին՝ Յակովբ Բուզայեանը, որ գեռ քահանայ չէր, հմուտ իտալերէն լեզուի և բանիրուն, որպէս զի միաբանութեան սերտ բարեկամ Անտոն Նանի սեպուչին ձեռքով, որ երբեմն Մոսկայի իշխան եղած էր, աղերսագիր մը պատրաստէ ծերակուտին ներկայացնելու համար: Աղերսագիրը պատրաստուեցաւ և ծերակուտին ներկայացուեցաւ, որ քննել տալով խնդիրը և ըստ ամենայնի արդար և իրաւացի գրտնելով Մխրթարայ բողոքը, ոչ միայն ազատ ըրաւ պարտքերէն, այլ նաև այն բոլոր կալուածները միաբանութեան շնորհեց: Բուզայեան, ծերակուտին հրովարտակը առած, ինչպէս նաև Վենետիկ բնակող ազգայնոց այլևայլ նուէրները, դարձաւ յաջողութեամբ ի Մեթոն, յուրախութիւն Արբաշօր և բոլոր միաբանից:

Մինչ այսպէս Մեթոնի մէջ շարք մը յաջողութեանց և յաղթանակներու՝ անցած աղէտները մոռցնել կու տային և գեղեցիկ ապագայի մը արշալոյսն ըլլալ կը թուէին, Պոլսոյ մէջ դարձեալ թշնամական խլրտումը կը սկսէր, այլևայլ շուկաներ կը պտըտէին ոգիները զրգռելու և զինելու փոքրաթիւ հասարակութեան մը գէմ, որ իրեն հաստատութեան օրէն ի վեր միշտ տառապանաց մէջ, գերմարդկային ջանքեր ընելով միայն պահպաններ էր իրեն գոյութիւնը, և հազիւ կը սկսէր սակաւ մի հանգիստ շունչ առնուլ: Միաբանութեան՝ Ս. Աթոռէն հաստատուելուն լուրը հասեր էր ի Պոլիս, և այդ էր հակառակորդաց ոգին զայրացնողը, որոնք ձեռք կ'առնուին դարձեալ զրպարտութիւնները, և սուսէ տուն շրջելով անուանարկ կ'ընէին

Մխիթարայ աշակերտները մանաւանդ, Հ. Եղիան, որուն հոգեկից քարոզութիւնք մեծամեծ օգուտներ ըրեր էին մայրաքաղաքին և դաւառներուն մէջ, և ամէն կողմ գոլու-թեամբ կը լսուէր անունը, և առհասարակ ժողովրդեան սէրը և յարգանքը իրեն զրաւեր էր. և այսպիսի եռանդուն և ողջամիտ անձ մը կ'ամբաստանուէր՝ իրր թէ ուղղափառ վարդապետութեան հակառակ բաներ կը քարոզէր և ներօգութիւնները կը մերժէր։ Մեծ աղմուկ մը յառաջ եկաւ այդ զրպարտութիւններէն, որոնց արձագանգը հասաւ մինչև Հռովմ. դարձեալ պղտորեցան հազիւ շինուած մտքերը, դարձեալ քննութիւնք և թղթակցութիւնք Ս. Ժողովոյն և Մխիթարայ մէջ, նորանոր հալածանք և արգելներ, որոնք թէ և անկարող պիտի ըլլային տապալելու այն շէնքը, որ հաստատուն ժայռի վրայ շինուած էր, այլ առժամանակեայ պիտի փակէին միաբանութեան առջև քարոզութեան դռները։ Ս. Ժողովը, ընդհանրութեան օգուտը դիտելով, պառլամէնտացի հեռացնել առ ժամն Պոլսէն Հ. Եղիա վարդապետը, որուն ներկայութիւնը՝ կայծ մ'էր ոմանց աչքին, և կրնար նորանոր հրդեհներու առիթ ըլլալ։ Արբաշայրը ստիպուեցաւ ընել այդ մեծ գոհն ալ, և գրեց Հ. Եղիային՝ որ իւր թուղթն առնելուն պէս, փութայ թողուլ Պոլսը և դառնալ ի Մեթոն։ Այս, թէ և կարեւոր խոցուած իրեն զէմ ուղղուած անիրաւ ամբաստանութիւններէն, վշտացած՝ որ այնչափ քրտամբք ուսուցած և խնամած պարտէզը պիտի թողուր այլոց յաւեր և ի կոխումն, և մտածելով մանաւանդ որ այնչափ տարիներու ճգնաց և աշխատութեանց պտուղը պիտի ըլլար հալածանք և զրպարտութիւն, խոր թախիծով մը համակուած։ Արբաշօր թուղթը ստանալուն պէս ճանապարհ կ'ելնէր զէպ ի Մեթոն, սոյն և կակիծի մէջ թողով իւր սիրելի հօտը։ Իսկ հակառակօրդք, իրր յաղթանակ մը կանգնած, ամէն կողմ կը հռչակէին իրենց յաջողութիւնը, և կ'ուրախանային որ վերջապէս իրենց կը մնար քարոզութեան ասպարէզը, որ շահու և պատիւներու դուռը պիտի բանար դիմացին։ Այդ եռանդուն կրօնաւորը, որ տարիներով կաթողիկէ կրօնից ժիր քարոզիչ մ'եղեր էր, ճշմարտութեան և գիտութեան լոյսը շրջեցնելով իրեն հետ հայաբնակ միգրացիոն

գաւառներուն մէջ, սէր և խաղաղութիւն հաստատելով իրեն կոխած տեղերը, քարացած սրտերը կակղցնելով և տառապեալները սփոփելով հոգեշունչ խրատներով, ցաւերը և հիւանդութիւնները բուժելով՝ զոր անկարող եղած էր գարմանել բժշկական արուեստը, և գրեթէ սքանչելիքներ գործելով՝ բոլոր ժողովրդէն պաշտուած էր իրրև կենդանի սուրբ մը, այդ անձը կը վտարուէր իւր հայրենիքէն, իրրև մտար և կասկածաւոր վարդապետութեանց քարոզող մը. ո՛հ, որպիսի մաշացու հարուած մ' էր, զոր անոր կու տային հակառակորդք: Վիրաւոր սրտով հասաւ ի Մեթոն, յամին 1713, զոր Աբրահայրն իրեն օծեալ խօսքերով մխիթարեց, և իսկ և իսկ ծանոյց Ս. Ժողովոյն անոր գալուստը, արդարացնելով զինքը այն բոլոր զրպարտութիւններէն, որոնց ստութիւնն այնքան ակներև էր, որ ապացուցանելու անգամ հարկ չկար: Այդպիսի տարապարտ զրպարտութեանց առջև անտարբեր շմաց նաև Կորնթոսի արքեպիսկոպոսը, որ իւր զօրաւոր ձայնը մինչև Հոսով հասուց՝ շատագովելու համար անմեղին դատը, անոր առաքինի վարուց և կրօնից ուղղափառութեան մեծամեծ զրուստիք տալով: Այդ հակառակութիւնք ոչ փոքր վէրք մ' եղան ևս Մխիթարայ սրտին, նկատելով որ ինքն ուղղափառ կրօնից համար միայն հաշմուած հայրենի երկրէն, այնչափ տառապանքներ կրեր էր օտարութեան մէջ, և անոր ծաւալման համար խնայած չէր այնչափ հսկայական ճիղեր. և հիմայ այդ միակ պարծանքն իսկ կը խլէին ձեռքէն, անիրաւ կասկածներու ենթարկելով իրեն և իրեններուն ուղղափառ հաւատքը: Եւ սակայն չընկճեցաւ նա այդ ծանր բեռին տակ. շատ տեսեր էր այդպիսի ալէկոծութիւններ, որոնցմէ միշտ անվնաս զերծած էր. երբէք վայրկեան մ' իսկ չդեղակեցաւ նա, չքաւ, չքաշուեցաւ պատերազմի դաշտէն, և վիրաւոր զինուորը կռուէն դուրս հանելու ժամուն, ուրիշ մը կը հասցնէր անոր տեղ: Եւ այսպէս, երբ նախանձոսք վերիվայր կ'ընէին և կը պղտորէին ամենուն միտքը իրենց ստայոյ զրոյցներով, թէ կործանելու մօտ էր Մեթոնի վանքը, արևելքի դռները փակուած էին անոր առջև, նոյն ժամանակ Պալիս կը հասնէր Մեթոնի միաբաններէն մին, Հ. Պողոս վարդապետ,

և կ'իմանային ստիպ, թէ իրենց բխացած զէնքերը չէին կրնար մեռցնել Մխիթարայ գործը, որ կարծես աւելի ևս կ'ամրանար անոնց հարուածներուն ներքև:

Այդ հեռաւոր ժխորք և շփոթք երբէք արձագանգ չէին գտներ վանքին մէջ, ուր ամէն բան կը յառաջէր բարեկարգ ընթացքով, և իւրաքանչիւր ոք իրեն յանձնուած գործին մտադիր, ժիր և եռանդուն աշխուժիւ կը դիմէին իրենց նպատակին, ազգին ապագային համար անխոնջ և լուսաւոր գործիչներ ըլլալու: Գիտութիւնք կը զարգանային աստիճանաբար. բարձրագոյն աշակերտք աւարտելով փիլիսոփայութեան ընթացքը; աստուածաբանութեան ուսումը պիտի սկսէին, որուն կանոնաւոր դասադիրք կը պակսէին: Այդ դժուարութեան առջև շվարանեցաւ Մխիթար. ինքը, Գարդղական դրութեան օգուտն և առաւելութիւնները ըմբռնած, իրեններուն՝ աստուածաբանական ուսմանց իրր առաջնորդ ընտրեց զՍ. Թովմաս Ակուինացին, միջին դարու ամենէն մեծ և զօրաւոր միտքը, որուն լոյսը գարեբով առաջ հասեր էր մինչև իսկ մեր մայր աշխարհին խորերը¹, և որուն հրաշալի մատեանը — Բովանդակոյրիւն աստուածաբանական կոչուած — Հ. Գովհաննէս վարդապետ Հռովմէն բերած էր ուրիշ պիտանի գրեանց հետ: Հարկ էր նախ ընտանենալ անոր սեղճ և ամբօփ ոճին, ըմբռնել բոլոր նրբութիւնները, թափանցել անոր խորութեանց, որոնցմով կը ճառէ կրօնիցս ամենէն աւելի բարձր խնդիրներուն վրայ. Ակուինացոյ գրութիւնը թարգմանելու համար՝ հարկ էր կարծես նոր լեզու մը ձուլել, նորանոր բացատրութիւններ և բառեր ստեղծել: Այս բոլոր դժուարութիւնք կանգնեցան Մխիթարայ մտքին առջև, երբ առաջին անգամ յղացաւ այդ գեղեցիկ գաղափարը. կռնեց նա գործին մեծութիւնը, որուն ձեռք զարնելէն առաջ թողուց արտաքին զբաղումները, և առանձնանալով՝ ինքզինք լատին լեզուին ուսման տուաւ: Այդ գործին մէջ անոր զլխաւոր աջակից եղաւ Հ. Գովհաննէս վարդապետ, որ վեց տարի Հռովմ մնալով՝ հիմնովին հմտացած էր լատին լեզուին, և սկսաւ թարգմանել Ա մասը, զոր Արքա-

1. Պատմ. հին Հայկ. գրութեան, Ա հատ. 1886, էջ 736:

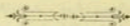
Հայրը սրբազրելով, կը յղկէր ըստ կարի լեզուին անհար-
 թութիւնները և դիւրիմաց կ'ընէր: Երբ բաւական թուով
 թարգմանուեցան աստուածարանական խնդիրք, անոնց այլ-
 ևայլ օրինակներ քաղափարուեցան, որոնց վրայէն Մխի-
 թար կը դասախօսէր երիցագոյն աշակերտաց, բարձրաց-
 նելով արծուօրէն անոնց միտքը՝ Ակուինացւոյն թեւերով՝
 երկնային գաւառներուն մէջ, ուր կը ճառագայթէ միայն
 կրօնից պայծառ լոյսը: Մի և նոյն ժամանակ կը զարգացնէր
 կրտսերաց միտքը՝ գիտութեան զանազան մասնաճիւղերով,
 կը կրթէր անոնց սիրտը բարոյական հրահանգներով, կը
 սրէր՝ կը ճոխացնէր անոնց իմացական կարողութիւնը՝ պատ-
 մական, շափարերական և իմաստասիրական ուսմամբք,
 ազնիւ, ճկուն և ամուր կամքի և բնաւորութեան տէր ան-
 ձինքներ կը հասցունէր. միով բանիւ, ամէն կարևոր գի-
 տութեամբք ճոխացած, կ'ենթադրուի, այն ժամանակաց
 պաշտօններուն համեմատ, կարող և անձնանուէր գործիչ-
 ներ կը պատրաստէր ազգին: Եւ այս մեծ և կարևոր գործը
 ինքն անձամբ կ'ընէր, միայնակ, իւր այնչափ զբաղանաց
 և սրամաշուկ հոգեբուն մէջ, այնպէս որ կ'ափշի մարդ, թէ
 ի՞նչպէս կը հասնէր, ի՞նչպէս ժամանակ գտնէր այդ բոլորը
 կատարելու: Ամէն օր երեք՝ չորս դասախօսութիւնք զա-
 նազան նիւթերու, առանձին կամ հրապարակաւ խրատք,
 աշակուրջ հսկողութիւն իւրաքանչիւրին զնացքին և գործե-
 բուն, պատրաստութիւն դասագրեանց, միաբանութեան
 նիւթական պէտքերուն հոգը, ամէն բանի դարման, խր-
 նամք, մատակարարութիւն, և այլն, այս բոլորն իրեն վրայ
 բեռնաւորուած էին. և ի նմին ժամանակի կը հսկէր շի-
 նութեանց վրայ, առաքելութեան կը պատրաստէր քահա-
 նաները, կը թղթակցէր ի Հոովմ, ի Պոլիս և այլուր՝ կա-
 բար գործերու համար. ամէն ցաւ, զրկանք, շարախօսու-
 թիւն, հալածանք, միաբանութեան ո՞ր և է անձին դէմ
 ուղղուած, վերջ ի վերջոյ իրեն կը դպչէր, ինքն էր որ կը
 կրէր, կը մաշուէր, կը տառապէր, որ որչափ արի և գի-
 մացկուն հոգի մ'ունէր, նոյնչափ ևս զգայուն սիրտ մը
 կը կրէր: Եւ սակայն կը գտնուին թերևս անձինք որոնք կը
 պաշտօնջեն, թէ Մխիթար ի՞նչ զբաղան գործ արտագրեց ի
 Մեթոն, ազգին ինչ օգուտ ըրաւ իրեն հաստատած միա-

բանութիւնն այնչափ տարիններուն մէջ: Այդ հարցման պատասխանելէն առաջ՝ հարկ է նկատել այն հանգամանքները, որոնց մէջ հիմնուեցաւ և ապրեցաւ Մխիթարայ միաբանութիւնն ի Մեթն:

Նաւարեկութեան միջոց, կենաց սպառնացող վտանգին առջև, մարդ առաջին հանդիպած ժայռին կը դիմէ՝ ինքզինքը ապատելու համար: Այսպէս և Մխիթար, փախչելով մորկէն, իրեն և միաբանութեան գոյութիւնն ապահովելու համար գտաւ Մեթն բերդաքաղաքը, որ աւելի զղեակ մ'էր քան քաղաք մը, Մոսէայի մէկ ծայրը նետուած, զրեթէ մեկուսացած աշխարհէն, ծովով շրջապատուած, մերթ վենետիկցոց տիրապետութեան ներքև և մերթ Տաճկաց, դարերով կործանելու և շինուելու փոփոխակի հարկին մէջ, ամայի և անմարդի լքուած, և հազիւ թէ տասնեակ մը տարիներէ հետէ սկսած շէննալ և բնակիչներով բազմանալ, ուր չկային կարգաւորեալ գրատուն մը, վարժարան մը, տպարան մը, որոնք գրական զարգացման անհրաժեշտ պայմաններ են, և ինչպէս կարելի է այսպիսի տեղոյ մէջ հաստատուած միաբանութենէ մը գրական գործերու սպասել, և այն ևս սակաւ տարիներու մէջ: Մխիթար՝ այդ բերդաքաղաքը ուրիշ բանի համար չընտրեց, բայց աւելի ապահով ըլլալուն համար մերձաւոր թշնամիներէն՝ քան Մոսէայի միւս քաղաքները, և միանգամայն հոն ապրուստը դիւրագին ըլլալուն, մանաւանդ որ գրամական նեղ գրութեան մէջ էր, և որ մեծագոյնն է, արեւլքի մերձաւորութեան համար: Այն տասներկու տարիներուն մէջ որ մնաց ի Մեթն, շունեցաւ և ոչ ամբողջ տարի մը, որ ազատ ըլլար հոգերէ և տաղնապներէ. և անդորրութիւնը՝ առաջին պայմանն է գրականութեան ծաղկելուն: Հազիւ թէ 1711 տարւոյն կ'աւարտէր ամբողջական շինութիւնը, պարտաքերէ կը թեթևնար, նիւթական հոգերէ և զմբաղներէ կ'ազատէր, և Ս. Աթոռոյն հաւանութիւնը կ'ընդունէր ի հաստատութիւն միաբանութեան, — և այս յաջողութիւնները ձեռք բերելու համար՝ քանի կոխներ հարկ եղաւ մղել ամէն տեսակ արգելից, դժուարութեանց, մարդկային կրից դէմ, ինչ ճգնաժամեր անցուց, — և ահա չորս տարի յետոյ (1715), դարձեալ պիտի մատնուէր նոյն տառապա-

նաց, օտարութեան և շքաւորութեան ձեռքը. և կարելի էր միթէ այնպիսի պայմաններու մէջ, երբ կենաց և մահու խնդիր է, մտածել ուսումը, գրական զարգացումը, և այլն, Փոթորիկներու մէջ չի պողարերեր գիտութեան ծառը:

Նկատելու է գարձեալ, որ Մխիթարայ առաջին աշակերտք, որոնք պիտի ըլլային զլիսաւոր աջակիցք իրեն գրական աշխատութեանց, արդէն մեծաշատակ կրօնաւորած ըլլալով, չկրցան կանոնաւոր ուսումնական ընթացք մ'ընել. և այդպիսիներէն գրական մեծ արդիւնք մը չէր սպասուեր: Եթէ բնութիւնը ոստումներ չգործեր, նոյնպէս միտքը, գէթ իւր սոփորական վիճակին մէջ. նա աստիճանաբար կը մեծնայ, կը զարգանայ գիտական ասպարիզին մէջ. յանդուգն թռիչներ ընող մտքերը՝ հազուադիւտ երեւոյթներ են, փիւնիկներ՝ որոնք մեր մթնոլորտէն դուրս կ'ապրին: Մեթոնի մէջ շխնայուեցան տաժանագին աշխատութիւնք՝ մշակելու համար թարմ մտքերը և դնելու անոնց մէջ գիտութեան սերմերը. բայց պտուղ տալու և հասուննալու համար պէտք կար ժամանակի, ջերմութեան և ուրիշ պայմաններու, որոնցմէ զուրկ էր անոնց միջավայրը. գրական երկանց և յղութեան տարիներ եղան անոնք, որոնց արդիւնքները լոյս անսան յետոյ ի Վենետիկ, շնորհիւ մամուլին և խաղաղաւէտ օրերուն Ս. Ղազարու կղզիկին մէջ:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Միտիթար կը լսէ Օսմանցոց պատերազմի պատրաստութիւնը բնդ ղէմ Չեմետոյոյ. — Իւր աշակերտներէն ամենք որ սուրբ ատիճանները չէին ընդունած, Կորնթոսի արքեպիսկոպոսին ձեռնադրել կու տայ. — Կ'որոշէ՛ փոխադրել միարամութիւնն ի Չեմետիկ. — Աշակերտներէն զամենս Միթոմի մէջ թողոյ՛, միսմերուն ձեռ կը մեկնի մտաւ՛ ղէպ ի Չեմետիկ. — Կարագիր Չեմետիկ քաղաքին, և պատմական ակնարկ իր տեղւոյն Յայ գաղթականութեան. — Միտիթար տուն մը կը վարձէ Ս. Մարտինի եկեղեցւոյն կից. — Իրեն ծանօթից շնորհիւ՝ միարամութեան ապրուստի միջոցները կ'ապահովցնէ. — Կր սկսի իւր զրական աշխատութիւնները, և իրեն առաջին նրատարակութիւնն ի Չեմետիկ:

Պարուն էր, ծագկանց և ժպիտներու եղանակը, 1715 տարւոյն, երբ վենետիկցի վաճառական նաւ մը, դանդաղ և տաժանելի գնացքով կը կարէր Ազրիականին խաղաղ ջրերը: Այդ նաւը գրեթէ դար մը ապրած, մրրիկներու ղէմ կ'առւած, անդադար ձեծուած ալիքներէ, մաշած, ծերացած էր, այնպէս որ թեթև հով մը բաւական էր կռահակներուն ձեռքը մասնել և ծովակուր ընել զայն. հայ ազգին բախտէն՝ շփշեց այդ հովը: Նաւուն խելքին վրայ կանգնած էր վայելուչ հասակով, լուրջ ղէմքով, վառվառն աչքով վարդապետ մը, իրը քառասնամեայ, արևելեան տարազի մէջ, որ կը գիտէր ծովը, կը նայէր ղէպ ի հեռուն, կարծես հորիզոնին վրայ բան մը կ'ուզէր նշմարել. մտածկոտ, տագնապալից խոհերու մէջ ընկզմած, ինքն իրեն կը խօսէր, կը հակահասէր, նորանոր ծրագիրներ որոճալու հետ էր: Նաւուն ուրիշ կողմ մը, իրեն նման հազուած արեղաներու խումբ մը կար, որոնք նոյնպէս մտածկոտ կ'երևէին, — անոր օտարութեան ընկերներն էին: Այդ շրջմուրիկ կենաց դատապարտուած վարդապետը, որ սուկալի ազետի մ'երեսէն փախչողի տպաւորութիւնը կ'ընէր

մարդու վրայ, վազուց արդէն հրածեշտ տուած պիտի ըլլար իրեն փշոտ ասպարիզին, եթէ չգիտնար՝ թէ ամբողջ ազգի մ'ապագայն և յոյսը իրեն հետ կը շրջեցնէր. այս մտածութիւնն էր՝ որ կ'ամրապնդէր իւր ուժերը, արիարար դիմադրելու բախտին հարուածներուն: — Նաւը, որ մօտ էր իւր ընթացքին ծայրը հասնելու, դժերու մայրաքաղաքն ողջունելու և խարսխելու Ս. Մարկոսի ծովախորշին մէջ, կը տանէր հայ ազգին գրականութեան լուսաւորչը: — Մխիթար Աբրաստացին էր այդ վարդապետը, և արեգաներու խումբը՝ իրեն աշակերտներն էին:

Բայց ի՞նչ էր՝ որ կը ստիպէր զիրենք թողուլ այն ասպընջականոց հողը, որ երկրորդ հայրենիք մ'եղած էր իրենց, — այն շէնքերը՝ որոնք այնքան դառն վշտեր և արտասուք արժամ էին, — այնչափ խնամով մշակուած դաշտերը, որոնք իրենց արգասանդութեամբ լիութեան տարիներ կը խոստանային, — և որ մեծն է, ցիրուցան կ'ըլլար այն սերտ, միաձոյլ և բարեկարգ միաբանութիւնը, որուն երկնակամարին վրայ հեազհետեւ աւելի կը փայլէր և կը բարձրանար յաջողութեանց աստղը, ամէն կողմէ կը յորդէին բարիք և անդորրութիւն, հայածանքները դադրած, ամէն բան գոհացուցիչ և բարգաւաճ վիճակի մէջ, և կատարեալ երջանկութեան համար ուրիշ բան չէր պակասեր՝ բայց յարատու մն այն լուսաւոր և ծաղկեալ կացութեան: Այդ բոլոր ձախողութեանց պատճառն էր՝ արեւելքէն փչող հողմ մը, որ կը տապալէր այն երջանկութեան շէնքը: Պատմենք համառօտիւ թէ ի՞նչ էր այդ կործանիչ հողմը, որ Մեթոնէն տարաւ քչեց Մխիթարայ խաղաղիկ լաստը մինչև Վենետիկոյ լճակը:

Մինչ յաջողութեամբք և յոյսերով կը հրճուէր Մխիթար, այլ ևս անկասկած նորանոր փորձանքներէ և բուրբոփին ապահոված կարծելով միաբանութեան ապագայն, յանկարծ արեւելքէն տխուր լուրեր կը հասնէին և վերիվայր կ'ընէին ամենայն ինչ, 1714 տարւոյն, Օսմանցիք բանտելով Պոլսոյ վենետիկեան դեսպանը, պատերազմի կը պատրաստուէին Վենետիկոց գէմ, ուզելով անոնց ձեռքէն ետ առնուլ Մոսէան. այդ գուժը կը լսէր երկրին մեծ իշխանը. Աղեքսանդր Բոն սեպուհը, երբ Նիշի կոչուած

փորրիկ աւանին մէջ կը գտնուէր, և իսկոյն կը ծանուցա-
 նէր զայն Արքայոր, երբ օտ իրեն այցելութեան զնացեր
 էր: Մտահոգութիւն և վարանք կը պաշարեն զՄխիթար.
 Իւր հեռառես մտքով կը զուշակէ ըլլալիքը, և բնաւ շա-
 րակուտի՛ր՝ թէ Վենետիկոյ նման փոքր և անզօր պետութիւն
 մը՝ անկարող պիտի ըլլար զիմազրելու Տաճկաց զօրաւոր
 և բազմաթիւ բանակներուն. ուստի անոր վառ երևակայու-
 թեան մէջ կը պատկերուի պատերազմը իւր բոլոր աղէտ-
 ներով, — Մեթոնը տիրապետուած, տաճիկ զօրաց կատա-
 ղութեան և աւարառութեան մատնուած, իրենները կէս մը
 սրախողխող և կէս մը գերի տարուած, վանքին կալուած-
 ները՝ զինուորաց և ձիերուն ոտնակոխ եղած, վանատունն
 և եկեղեցին՝ աւարի տրուած, աւերակաց գերբուկ մը և
 մոխրակոյտ մը զարձած. իսկ ինքը, իրեն մի քանի միա-
 բաններով, զարձեալ թափառայած և ստատնդական օտա-
 բութեան մէջ, օրուան հացին կարօտ, անտուն, անտէ-
 բունջ, ձախողութեանց ձեռքը խաղալիկ, մարդ իկներէ թո-
 ղուած: — Այս և ուրիշ նման սև պատկերներ անոր
 շուրջը կը խառցնէին մթութիւնը և յուսահատութիւնը.
 որոնց մէջ ծագելով յանկարծ լուսատու աստղի նման՝ եր-
 կնից Գլխոյին իրեն ըրած խոստումն, կը քաջալերուէր
 յառաջ վարել անսայթաք իւր ընթացքը: Կը շտապէ վանք
 դառնալ և հազորգել իրեններուն այդ լուրը, որ ամենուն
 վրայ սաստիկ ցնցում մը կը գործէ. կը ժողովէ իրեն խոր-
 հըրդականները, և միաբան կ'որոշեն թողուլ Մեթոնը և
 երթալ Վենետիկ, ծովապատուար, անառիկ, բարեպաշտ,
 բազմամարդ և հարուստ քաղաքը, ուր միաբանութիւնն
 ունէր բաւական թուով սերտ բարեկամներ՝ Վենետիկոյ նը-
 շանաւոր և ազդեցիկ սեպուհներուն մէջ, ուր կար փոք-
 րիկ հայ գաղութ մը՝ յորոց շատերը ծանօթ էին Մխի-
 թարայ, ուր կը գտնուէին առատօրէն գրեանք, տպա-
 րանք, վարժարանք, վանորայք, և այլն, որոնք իրեն ծրա-
 գրին և նպատակին հասնելու շատ դիւրութիւններ և յար-
 մարութիւններ պիտի ընձեռէին: Սակայն որչափ զժուա-
 բութիւնք և խոչընդակներ կային, զորս հարկ էր հարթել:
 Երկրին ընդհանուր կառավարիչ իշխանը հրաման հաներ
 էր, որ բնակիչներն ազատ են զաղթելու ուր որ կ'ուզեն,

մանաւանդ որոնք որ պատերազմի ժամանակ ոչ միայն պիտի չկարենային օգնութիւն մ'ընել, այլ ծանրութիւն պիտի ըլլային և պարենի նուազութեան պատճառ . բայց այդ հրամանը քաջանայից և կրօնաւորաց համար չէր, որոնք իրենց ազօթքով և պատարագներով պիտի զօրացնէին պատերազմոջայ բազուկները, և հուր և քաջութիւն պիտի շնչէին լքելոց՝ իրենց անձնանուէր օրինակով և խօսքերով։ Սակայն Արքայազրը, խոհական, և աշալուրջ յամենայնի, այդ դժուարութեան առջև կանգ չաւաւ . մտածելով թէ տակաւին միարանութիւնը սակաւաթիւ էր և մէկ վանք միայն ունէր, և եթէ յանկարծ պատերազմը ձախող ելք մ'ունենար, ինչպէս կը զուշակէր, տպառսպուս պիտի կործանէր այն, կը փութար՝ համաջինջ աւերածէն առաջ՝ ապահովցնել իրեններուն կեանքը, եթէ ոչ բոլորին՝ գոնեա մեծամասնութեան, և յետոյ հոն մնացողներն ալ ազատելու հնարք մը ձարել։ Աւտի աշակերաններէն ամենէն արդիւնաւորը և իրեն աջակիցը, Հ. Յովհաննէս վարդապետը, Նաւալիա քաղաքը զրկեց, որ երթայ իշխանէն հրամանագիր մ'առնու, որպէս զի կարենայ Արքայազրը տասնըմէկ անձինքներով թողուլ Մեթոնը և Վենեակի տեղափոխուիլ . այս առթիւ անոր յանձնեց իրեն ինը աշակերտները, որոնք աւարտեր էին ուսումնական ընթացքին և քաջանայ ձեռնադրուելու պահանջած տարիքը ունէին, որպէս զի կ'օրնթափ արքեպիսկոպոսին տանի զիրենք՝ սուրբ աստիճանները ընդունելու համար։ Նա 1714 տարւոյ դեկտեմբերին հասաւ Նաւալիա քաղաքը ինը զպիրներով, որոնք յետ կարևոր պատրաստութեանց՝ ընդունեցան արքեպիսկոպոսէն քաջանայական սուրբ օծութիւնը . իշխանն ալ առանց դժուարութեան տուաւ իրմէ խնդրուած հրամանագիրը, որով յետագայ (1715) տարւոյն սկիզբները փութացին Մեթոն գառնալ, բոլոր միարանից ոգևորեալ և ցնծալից ազադակներու մէջ ընելով իրենց մուտքը։ Այլ որչափ վաղանցուկ էր այդ ուրախութիւնը . սակաւ օրերէն պիտի թողուին այն մենաստանը, որ իրենց հայրենի յարկին շափ սիրելի եղած էր, և որուն ամէն մէկ անկիւնը՝ իրենց մանկութեան մէկ մէկ քնքոյշ յիշատակներ կը պահէր իւր մէջ . և որ մեծն է, հազիւ սկսած վայն-

լի միարանակոն կենաց քաղցրութիւնները, պիտի ստի-
պուէին բաժնուիլ իրարմէ, մթին՝ անձանօթ ապագային
ձեռքը տալով իրենք զիրենք:

Որչափ որ մերձաւոր վտանգ մը չկար տակաւին, որով-
հետեւ Նաւապիա քաղաքը, որ Վենետիոյ տէրութեան նա-
խամարտիկ դուռն էր, ամուր բերդերով և մարտկոցներով
պատուպարուած, զրեթէ անառիկ էր. ինչպէս նաև Մե-
թոն, ցամաքի կողմէն՝ հաստ և ամուր պարիսպներով և
ժայռերով շրջապատուած, խորափխտ խրամներով պաշտպա-
նուած, որուն համար ևս զղեակ կամ բերդաքաղաք կը կո-
չուէր. սակայն հետզհետէ կը սաստկանար պատերազմի
չուկը, և ամենուն սիրտը կը տրոփէր ահուգողով, այնչափ
սարսափ ազդեր էին օսմանցի զէնքերը խեղճ բնակչաց
վրայ. հարկ էր որ Մխիթար և իրեններն ալ փութային,
ուր որ պիտի տանէր զիրենք բախտը, մանաւանդ թէ ուր
որ պատրաստեր էր իրենց նախախնամական աջը, որ երբէք
պիտի չթողուր զիրենք: Աւստի հաւաքեց իրեն շուրջը այն
ժամանակ Մեթոնի վանքին մէջ զանուած անձինքը¹, և
խոր լուսթեան մէջ ծանոյց մտաւուտ սարսափելի վը-
տանգը, և անոր երեսէն վաղընզվոյթ խոյս տալու ան-
հրաժեշտ հարկը. ծանոյց նաև երկրին խիստ՝ անողոր օ-
րէնքը, որ թոյլ չէր տար իրենց որ ամէնքը միարան հեռա-
նան այն հողէն, որ կարծես դեռ անյազ իրենց այնչափ
թափած քրտինքէն և արտասուքէն, կ'ուզէր որ հայ պան-
դուխտին արիւնն ալ թափուէր հոն, հայութեան յիշա-
տակը նուիրագործելու և յաւերժացնելու համար: Հարկ

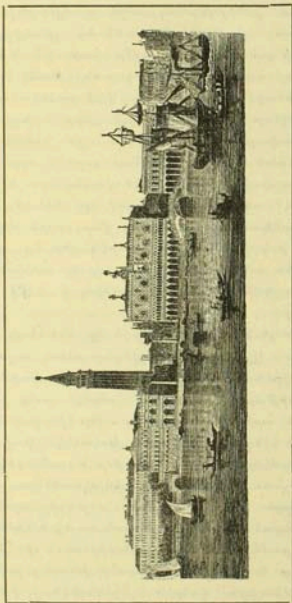
1. Այն ժամանակ Մեթոնի վանքին մէջ կը գտնուէին հետևեալ ան-
ձինք. 2. Լյդիա Մարտիրոսեան, 2. Յովնանէս Սիմոնեան, 2. Ղա-
զար Ակնեցի, 2. Մանուէլ Խուպեարեան, 2. Պետրոս Նուրումեան, 2.
Թովմաս Թեոդորոսեան, որոնք ընչուներ էին վաղապետական դաւա-
պան, և ինը նոր ձեռնադրուած քահանայք, 2. Կարբէլէ Կարեկցի, 2.
Միքայէլ Վարդերեսեան, 2. Յակոբ Բուզայեան, 2. Գրիգոր Քանա-
քեոցի, 2. Յովսէփ Պրուսացի, 2. Փիլիպպոս Մարտիրոսեան, 2. Սե-
փանոս Պետրոսեան, 2. Մատթէոս Գարազաշեան, և 2. Յովնան Կո-
տանյուպուրեցի. երեք ալ աշխատաւոր եղբարք, եղ. Տէրաջու, եղ.
Մարկոս, եղ. Մկրտիչ: Իսկ 2. Կէորղ Այնթապցի և 2. Պոզոս Սիմ-
ոնեան վարչապետք առաքելութեան զնացած էին արևելք և զեռ շէթն
զարձած:

էր ուստի իրենցմէ ոմանք մնային հոն, պաշտպանելու իրենց մենաստանը և եկեղեցին թշնամուսն սուրբերէն և կրակէն, իրենց կեանքը զոհելով միարանութեան համար, եթէ երկինք այնպէս կ'ուզէր, և պիտի ըլլային հնազանդութեան և եզրայրութեան մարտիրոսներ: Չգիտեմ եղանարգեօք ունկնդիրներէն մէկը, որուն սիրտը չվառուէր այն գորովալիւր հօր խօսքերէն, չվառուէր, կ'ըսեմ, մարտիրոսութեան եռանդով, բոլորանուէր ողջակիզելու իւր անձը եղբարց և միարանութեան սիրոյն համար: Հուսկ ապա Արքայաբնակարանի հաւանութեամբ որոշեց Մեթոն թագու Ակնեցի Հ. Ղազար վարդապետը, որ իրեն պաշտօնին պատճառով Հայր գործակալ կը կոչուէր, անձնանուէր, աշաւուրջ և բանիրուն անձ մը, զոր իրեն փոխանորդ կարգեց, առժամանակեայ ֆոյխ-արքայ տիտղոսը տալով անոր, որուն ընկեր տուաւ Հ. Մանուէլ, Հ. Թովմաս և Հ. Յակովբ վարդապետները, և երեք աշխատաւոր եղբայրները: Գետ այսպէս կարևոր որոշումներն ընելու, սկսան ճանապարհի պատրաստութիւնները տեսնել: Փետրուարի 20ին Մեթոնի նաւահանգիստը մտան երկու վաճառական նաւեր, որոնք արևելքէն գալով՝ Վենետիկ պիտի երթային: Արքայաբնակարանի աճապարեց յարմար առիթը չխախցնելու, և զնաց անոնց միոյն նաւապետին հետ խօսելու և զաշնադրելու, որ տասներկու անձինք Վենետիկ տանի՝ քսանուչորս վենետիկեան ոսկի վարձք տալով նաւուն, պայմանով որ իւրաքանչիւր անձ կարենայ իրեն հետ մէկ մէկ սնտուկ և անկողին առնուլ: Նաւապետն հաւանեցաւ պայմաններուն և զաշնադրութեան: Արքայաբնակարանի վանք զառնալով հրամայեց բերել հաւաքել ինչ որ հետերնին պիտի տանէին, ամենէն աւելի կարևոր իրերը, ինչպէս էին զգեստեղէնք, զբեանք, ձեռագիրներ. եկեղեցական զգեստներէն և սպասներէն՝ երկու գեղեցիկ շուրջառ, երկու սկիհ, մեծ արծաթեայ ճածանջ մը սրբութեան, չորս արծաթի փոքր կանթեղներ, և այլն. իսկ տան կահկարասիներէն հազիւ քանի մը կտոր, որոնց անհրաժեշտ պէտք պիտի ունենային: Իսկ ճանապարհի պարէն պարէն որչափ որ կարելի էր, առատօրէն առին, ինչպէս նաւապետն ալ խորհուրդ տուեր էր, որպէս զի կերակրոյ նաւագութենէ շնորհուէին, եթէ յանկարծ փոթա-

րիկներու պատճառաւ երկարէր ճանապարհորդութիւնը . ուստի առին երկու ամսուան բաւելու շափ պաքսիմաս, սլիւր, դինի, ձէթ և ուրիշ հարկաւոր նիւթեր: Իսկ ամենէն կարևոր բանը՝ դրամը, այնչափ միայն առաւ Մխիթար, որչափ որ կրցաւ գտնել իւր աղքատիկ քսակին մէջ, այն է՝ 250 դաշեկան, որ տասներկու անձանց պիտոյից համար հազիւ թէ մի քանի սր պիտի բաւէր օտարութեան մէջ, ուր որ մանաւանդ ապրուստը և բնակարանը թանկ էր, ինչպէս էր Վենետիկ քաղաքը . և այդ 250 դաշեկանով պիտի հոգար Մխիթար իրենց բոլոր պէտքերը . բնակութիւն, զգեստ, կերակուր, կահարասի, և այլն . զրեթէ հրաշք ընելու պէս բան մը: Եւ Մխիթար զործեց այդ հրաշքը իրեն մեծ հաւասքով, որ մեծամեծ վտանգներու և դժուարութեանց մէջ անհամեմատ կերպով կը մեծնար. նա հեռատես և կանխատես էր, ուր որ մարդկային միջոցները կը զօրէին. իսկ ինչ որ իւր սեփերէն վեր էր, զայն կը թողար վերին ամենախնամ Աջոյն, որ կը սահմանէ մարդու ապագայն և վաղիւր՝ պատուիրելով . «Մի հոգա՛ք վասն վաղուի»:

Երբ ամէն բան պատրաստ էր և կը մտանար նաւուն մեկնելու օրը, Արքաշայրը ժողկեց զարձեալ բոլոր միաբանները . և իրեն հրավառ սրտին կայծերով արծարծեց, քաջալերեց, մխիթարեց, մանաւանդ զանոնք՝ որոնք յօժարակամ սիրով և արիութեամբ յանձն առեր էին զսուրիկ հնազանդութեան և եղբայրսիրութեան խարուկին վրայ . լացաւ և լացուց զամէնքը, և տեսնելով իւր աղամանդիկ սիրտը կակղցած՝ փշրած այնպիսի դառն վայրկեաններու տպաւորութեան ներքև, վազեց եկեղեցին, ծնրադիր աղօթեց երկար, և զօրացած զուրս ելաւ, արտասուաց և հեծեծանաց մէջ տալու հրածեչտի ողջոյնը իրեն սիրասուն օրդուոյ՝ զորս պիտի թողար . և Յիսուսի և Տիրամօր խնամոց յանձնելով զանոնք, բաժնուեցաւ վանքէն և եկեղեցիէն, և փետրուար 25ին իրեններով նաւ մտաւ, որ զեռ քանի մ'օր սպասեց նաւահանգստին մէջ, նախ քան մեկնիլը դէպ ի Վենետիկ: Այսպիսի օրտաճմլիկ բաժանում երբէք ունեցած չէր Մխիթար, ինչպէս կ'ըսէր յետոյ իրեններուն, և զեռ չմեկնած Մեթանէն, յետին բուպէին, վերջին գօրովալիր

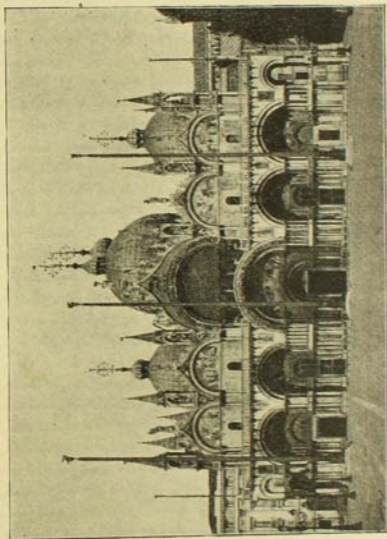
ակնարկ մի ևս ուղղեց իրեններուն, օրհնութեան մրմունջ մը, որ անոնց ազատարար հրեշտակն եղաւ բարբարոս զէնքերու հարուածներուն դէմ, գերութեան երկաթներուն

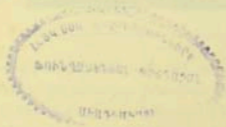
Պենտարկ.

և անթիւ արկածներուն մէջ, և դարձեալ բերաւ միացուց զանոնք միևնոյն հօր խնամտա թևերուն ներքև:

Մարտ ամսոյն առաջին օրը, 1715ին, անոյշ և յաջող հով մը կը փչէր հարաւէն. նաւապետին հրամանին վրայ՝ խա-

Hagia Sophia.

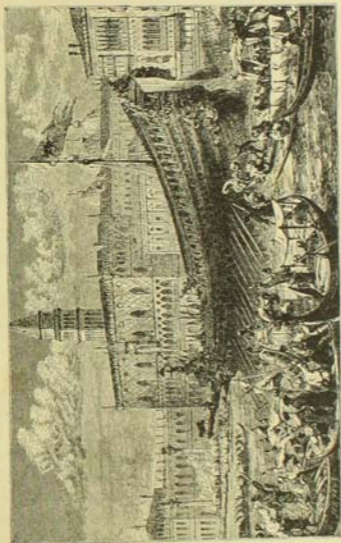

րիսխը վեր կ'առնուի, առագաստները կը պարզուին, և նաւը կը սուրայ երազարար մեղմ այլփոփներու վրայէն, աւանց ծովափունքը աչքէ կորսնցնելու: Նաւը համեմատարար փոքր էր և հնացած, այնպէս որ անխուսափելի էր նաւարկութիւնն, եթէ հովերն և կոհակներ չզօսէին իրենց կատաղութիւնը. խնայելով նաւորդներուն կենաց: Մխիթար, որ փոթորիկներու և արէկոծութեանց փորձառու էր, իրեն կտրած միւս ծովերէն աւելի հանգարտ գտաւ Աղբիականը, զոր կարելի է թերևս Հայածով կոչել, երկու դարուց մէջ այնչափ խումբ խումբ հայեր տանելով և բերելով իրեն մշտատան քամակին վրայ, և երբէք — որչափ կը յիշուի — անոնց մէկուն մազին անգամ չփնտսելով: Յետ ամսօրեայ հանգարտ նաւարկութեան, ազրիլին սկիզբը մտան Վենետիկ, — Կ'արժէ որ սակաւ մի ուշադրութիւննիս դարձունենք այս եզական, ճոխ, գեղադիտակ և աշխարհակալ քաղաքիս, որուն առատ և բարեւէր ասպնջականութեան շատ բան կը պարտի, ո՛չ միայն Մխիթարայ միաբանութիւնը, այլ և ամբողջ հայ ազգը:

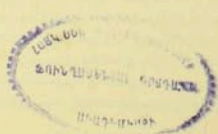
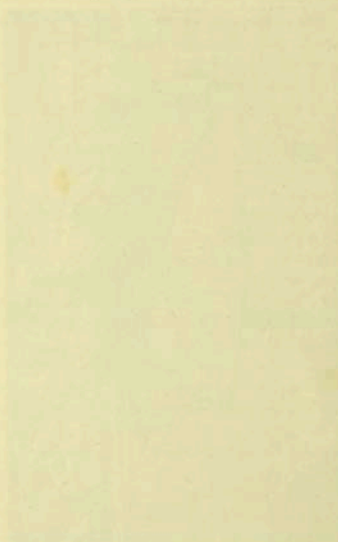
Վենետիկ, բանաստեղծներու և նկարիչներու պաշտած քաղաքը, նշանաւոր գրիչներէ երգուած և հռչակուած, որ 1300 տարիներէ աւելի ապրեր, զօրծեր, կռուեր և իշխեր է, կ'ափշեցնէ զմարդ՝ երբ համեմատէ անոր անշուք ծագումը՝ այն շքեղ փառաւորութեան և ճոխութեան հետ, զոր ունեցաւ ժամանակաւ իրեն վաճառականներով, արուեստագէտներով, զօրավարներով, հայրենասէր զիւցազուներով և մեծանուն դոժերով: Հռոմէական հոկայ պետութեան ճգնաժամին, երբ Ռազագասներ, Ալարիկոսներ և Ատտիղասներ, զլուխ անցած բարբարոս խառնազանճ հրոսակներու, աւեր^ք և անապատ կը դարձունէին ամբողջ Իտալիան, և ամէն տեղ արեամբ և անխնով կը գծէին իրենց անցքը, Հին Վենետաց սերունդք, մղուած այդ վայրագներու սարսափէն, Պատաւիտն և Ակուիլէա քաղաքներէն գաղթելով, Ազրիականի ծովախորշին ամայի կղզեկաց վրայ կը գտնէին իրենց ապաստանարանը, ուր տեղացի աղքատ ձկնորսներուն հետ խառնուելով, փոքրիկ հասարակութիւն մը կը կազմէին, և 421ին Ռիալտոյ (Բարձրաին) կոչուած կղզւոյն վրայ տասնեակ մը շէնքեր բար-

ձրացնելով, հանդերձ եկեղեցւով մը՝ Ս. Յակոբը առաքելոյն նուիրուած, որ մինչև այսօր կանգուն կայ, դիւթական քաղաքին հիմը կը ձգէին. — այս է ահա Վենետկոյ սկզբնաւորութեան պատմութիւնը: Յրէ որ կ'աճի բնակչաց թիւը, շէնքերը կը բազմանան, մերձակայ կղզիք իրարու հետ կը կապուին կամուրջներով, և անոնց օրինակէն զըրդուած, կու գան, կը հասնին ուրիշ փոխատականներ ևս, Ազրիականի խաղաղ ջրերուն մէջ պաշտպանուելու բարբաբոս սուրբերուն դէմ. և այսպէս Վենետկոյ շուրջը կը կանգնին նորանոր շէնքեր, աւաններ, որոնք փոխադարձ սիրով և աւնչութեամբք զաշնակցելով իրարու հետ, կը կազմեն միաձոյլ քաղաքական մարմին մը, տեսակ մը հանրապետութիւն, որուն վարիչ կեդրոնը կ'ըլլայ Վենետիկ, ուր իւրաքանչիւր աւան կամ քաղաք կ'ունենայ իրեն ներկայացուցիչները և ատենակալները: Չկնորութեան արուեստը բաւական չըլլար յագեցնելու այդ բազմակոյտ ամբոխը. կարօտութիւնը կը մղէ զիրենք երկնցընել իրենց բազուկները ծովու և ցամաքի վրայ, և այսպէս կը սկսին վաճառականութեան առաջին փորձերը զրացի քաղաքներուն և ծովեզերեայց հետ, և մերթ Ժանր կամ թեթև ընդհարումներ, ուր որ իրենց շահուց կամ տիրապետող սղոյն խափանիչ տարերք կը հանդիպէին: Սակաւ ժամանակի մէջ այնչափ կը զարգանայ Վենետիկ ուժով և ճոխութեամբ, որ Չ դարու կիսուն Բիւզանդիոնի Գուստինիանոս կայսեր երկու քաջ սպարապետք, Բելիսարիոս և Ներսէս հայկազն, հարկ կը տեսնեն Վենետկոյ օգնութեան դիմել՝ Իտալիան նուաճելու համար արևելեան կայսերութեան զաւազանին ներքև:

Գոթացւոց Տոստիգաս թագաւորը կ'ասպատակէր յոյն կայսերութեան սահմանները 552ին. այդ բարբարոսին արշաւանքը սանձելու միակ յարմար անձն էր Ներսէս հայազն զօրավորը, որ յիտալիա ուղղուելով և բոլոր ճանապարհները բռնուած գտնելով, Վենետիկ կու գայ և անոր նաւերուն օգնութիւնը կը խնդրէ: Ներսէս կը ջախջախէ Գոթացւոց ուժը, կը հալածէ զանոնք յոյն սահմաններէն, և երախտապարտ՝ Վենետկոյ նաւական զօրութեան, երկու եկեղեցի կը կանգնէ այն յիշատակաւ, մին՝ յանուն Ս. Թէոդորոս

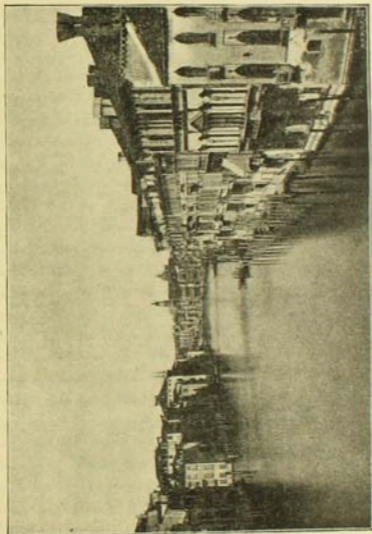

...Hongkong — am Ende der Reise.

զօրավարի, որուն վրայ կը բարձրանայ յետոյ Ս. Մարկոսի
 հոյակապ եկեղեցին, և միւսը՝ յանուն Ս. Գեմինիանոսի,
 ճիշդ առաջնոյն գիմաց, որ անցած դարուն (1800ին) սկիզբը
 կործանուելով՝ արքունի պալատան հետ կը կցուի: Այդ
 ժամանակէն կը սկսին հայուն անշուքիւնք Վենետիկոյ
 հետ: Այնուհետեւ քաղաքին պաշտպանը կ'ըլլայ Ս. Թէոդո-
 րոս իրեն կոկորդիլոսով, որուն վրայ կ'աւելնայ յետոյ նաև
 Ս. Մարկոս իւր թևաւոր առիժով. և այդ երկուքին հո-
 վանոյն ներքև կը մեծնայ, կը զօրանայ Վենետիկ, կ'ընդար-
 ձակէ իւր տիրապետութիւնը Ազրիականի և Միջերկրականի
 ծովափանց վրայ, և մինչև Սև ծովուն եղբրքները և Ասիոյ
 խորերը իրեն վաճառականութեան ցանցին մէջ կ'առնու:
 Բամին 697 ներքին երկպառակութիւնք կը սպառնան քա-
 ղայել այդ ամուր հանրապետութիւնը. կղզեաց բնակիչ-
 ներուն զլիսաւորք ժողովելով Հերակլիա քաղաքին մէջ, բո-
 լոր հասարակութեան գերագոյն զուլս մը կը գնեն, Գուքս
 կամ Գոթ անունը տալով. և միաձայն ընտրութեամբ այդ
 իշխանութեան կը բարձրանայ առաջին անգամ Պաւլու-
 կիոս Անափեստոս հերակլիացին, որ նշանաւոր էր թէ
 տոհմին ազնուականութեամբ և թէ անձնական գեղեցիկ
 ձիրքերով: Ութերորդ դարուն այնչափ կը մեծնայ Վենե-
 կոյ ծովային զօրութիւնը, որ բոլոր Ազրիականը և Զոնիա-
 կան ծովը կը մաքրէ ելուզակներէն, կղզիները կը լեցնէ ի-
 րեն գաղթականներով, և գրեթէ Եւրոպիոյ նախապատիւ
 տէրութեանց կարգը կը մտնէ, Բիւզանդիոսնի կայսերաց հետ
 սիրոյ և բարեկամութեան դաշն կը գնէ, կը յաղթէ Լամ-
 բարտացուոց, Սարակինոսաց, և ուրիշ շահատակութեամբք
 ամենուն հիացումը և նախանձը կը շարժէ: Այս ժամա-
 նակներս փառատենչ ձկտումներով իրարու հետ մրցելով
 Հերակլիա և Եկուիլիոն քաղաքները, յետ շատ նախճիր-
 ներու և արիւնհեղութեանց, դքսական աթոռը Հերակլիայէն
 կը փոխադրուի (742ին) Մալամոք կոչուած քաղաքին մէջ,
 որ կը գտնուի Վենետիկոյ գիմաց, և նոյն ժամանակ ամե-
 նէն աւելի ծաղկած և բազմամարդն էր միւս բոլոր կըղ-
 զեաց մէջ, Գքսական աթոռը գրեթէ եօթանասուն տարի
 Մալամոքի մէջ կը մնայ, մինչև որ Պետրինոսի արշաւանքը
 (յամա 808-810) կը ստիպէ փոխադրել զայն ի Վենետիկ,

ուր աւելի ապահով էր , լճակին ճարճախուտներուն ան-
 ելանելի բազդին մէջ : Այնուհետև պատերազմաց մէջ ան-
 չրաժեշտ կը դառնայ վենետիկեան նաւատորմին ներկա-
 յութիւնը : Առանց անոր Խաչակիրք ապահով չեն իրենց
 յաղթութեանց վրայ : Կարոպէ , իրեն ճգնաժամերուն , զէպ
 ի Վենետիկ կ'ուղղէ իրեն աղերսաւոր հայեացքը : ԺՅ գա-
 բուն վերջին քառորդին , Իսաբիոյ զիմաց , Փրեզերիկոս Ա
 կայսեր նաւերը կը յաղթուին Վենետիկոյ նաւատորմէն ,
 կայսրորդին Ոթոն՝ գերի կը բռնուի , և 1177ին կը ստի-
 պուի կայսրը դոժական քաղաքին մէջ հաշտութեան գաշն
 կնքել : ԺԳ գարուն մէջ աւելի ևս կը քաջանան Վենետ-
 կեցիք , անոնց նաւական զօրութեան առջև կը խոնարհին ,
 ոչ միայն ապստամբ Զառան , Կրետէն և Միջերկրականի
 ուրիշ կղզիք , այլ նոյն իսկ Բիւզանդիոն , որուն պարսպաց
 վրայ կը ծածանի վենետիկեան դրօշը , ութսունամեայ կոյր
 Հենրիկ Գանդուոյ դոժին ձեռքով կանգնուած 1204 տար-
 ւոյն : Այս բոլոր փառքերն իրեն հօր մրցակից մը կը հա-
 նեն ուրիշ երևելի ծովային քաղաք մը , Ճենովա , իրեն
 ազգակից , որ վաճառականութեամբ թերևս իրմէ աւելի
 ճարտար , բայց քան զինքն աւելի ստոր՝ զէնքով և աշ-
 խարհակալութեամբ . յետ շատ արիւնհեղութեանց , երբ նա
 հասած Վենետիկոյ զիմաց իրեն նաւատորմով , կը սպառ-
 նար սանձել Ս . Մարկոսի պղնձէ ձիերը , այնպիսի սաս-
 տիկ և ջախջախիչ հարուած մը կ'ընդունի Քրոնճիա քա-
 ղաքին մօտ (յամին 1380) , որ այնուհետև կը ստիպուի
 քաշուիլ մրցանքի ասպարիզէն : Քան ուրիշ ամէն տեղ ,
 Վենետիկոյ ուժոյն և փառաց փայլը իւր բոլոր պայծառու-
 թեամբ կը շողայ Լեպանտոյի ահագին ծովամարտին մէջ ,
 1571ին , ուր յաղթութեան ամենէն շքեղ դափնիները կը
 տանին վենետիկեցի ճարտար նաւամարտիկքն . բայց այնուհե-
 տե կը սկսի աղօտանալ , ամփոփուիլ կամաց կամաց , մինչև
 որ յետին ցօլք մ'ալ կ'ունենայ շնորհիւ Փրանկիսկոս Մորո-
 զինիի (1684-8ի) , որ կը տիրէ բոլոր Մոսէայի , և ապա կը
 սկսի իրեն դանդաղ վերջալոյսը , և 1797ին վերջապէս կը մա-
 րի բոլորովին Շատ սակաւ տէրութիւնք եղած են՝ որ Վենետ-
 կոյ շափ երկարատև կեանք ունեցած ըլլան . և զայս կը պար-
 տի նա այն խիստ հսկողութեան , օրէնքներուն և պատիժնե-

Усть-Камбарск.

րուն, որոնցմով կը զսպէր իսկոյն ո՛ր և է ապստամբական խլրտում: Անհամար լրտեսներ կը վխտային պալատներուն և փողոցներուն մէջ, որոնց առջև շկար բնաւ գաղտնիք, կ'իմանային ամենէն աւելի ծածուկ ոճիրները և գաւազրութիւնները, և կառավարութիւնն անզթօրէն կը պատուհասէր զանոնք ի սարսափ և ի խրատ ամենուն: Քաւական է յիշել միայն Տասանց ատենանը, որ կ'ըսուէր նաև Գերագոյն խողով, և ունէր մաշու և կենաց իշխանութիւն, որուն պաշտօնն էր քննել և պատժել ապստամբութիւնները, խռովութիւնները, և պետութեան զէմ եղած ո՛ր և է յանցանքները, — Երից ատենանը, որոնք կ'ըսուէին նաև Քենիչք պետութեան, որոնց իշխանութիւնը կը տարածուէր պատրիկներուն, իշխանաւոր անձանց և նոյն իսկ դոժին վրայ, և անոնց տուած վճիռն անրողաբէլի էր: Սակայն վարչական իշխանութիւնն այնպէ՛ս բաժնուած և կարգադրուած էր, որ ոչ ոք անկախ և բացարձակ տէր կամ իշխան էր. ամէնքն ալ, որչափ բարձր աստիճանի կամ սոցիոցոլոգիան տէր ըլլային, կը վախէին և կ'ակնածէին իրարմէ, որով ոչ ոք կը համարձակէր զեղծանիլ իրեն իշխանութեամբ: Այդ վաճառական, պատերազմիկ և աշխարհակալ քաղաքն էր միանգամայն վայելից տեղ մը, գրօսավայր մը, արուեստի նրբութեանց և ճոխութեանց թանգարան մը, նկարներու՝ մուսիոնազարդ գրուագներու, և գունազոյն մարմարներու ցուցահանդէս մը, ուր կենանքը կը ժպտէր մարդուս, և երջանիկ ըլլալու համար ոչինչ կը պակսէր, և ուր երեւակայութիւնը՝ շակնկալած հրաշակիրտներու հանդիպելով՝ օգապար թռիչ մը կ'առնուր: Եւ ի՞նչ աւելի անակնկալ հրաշակերտ, քան տեսնել յեղի քաղաք մը՝ ջրերու և երկնքի կապոյտին մէջ կախուած, ուր կ'երևին հարիւրաւոր զմբեթաւոր եկեղեցիք, որոնց մէջ կը նազի դշխոյօրէն Ս. Մարկոս, իւր շքեղ զմբեթներով, հինգհարիւրէն աւելի պորփիրեայ սիւնաշարքի մը վրայ բարձրացած ճոխ ճակատով, մուսիոնակերտ՝ նկարազարդ ձեղունով և սրժերով, երփն երփն գրուագեալ յատակով, իրեն օձաքար, երկնագոյն, արիւնեանց, թափանցիկ, ոլորուն և քանդակազարդ սիւներով, սկիւ և արծաթ սպասուց և զարդարանքներու փաղփիւններով, որուն կամարաց ներքև

ծածանող ստուերոտ լոյսը, խնկարոյր օդը, խորհրդաւոր երգերուն արձագանգը՝ որ միշտ կը հնչէ հոն, և ինչ որ կը շրջապատէ, մոռցնել կու տան իրական աշխարհը և երևակայական աշխարհի մը մէջ կը փոխադրեն զքեզ, ուր գերերկրեայ իրեր կը խօսին մտքիդ հետ, և կրօնից ըզգացումով կը բարախէ սիրտդ. — Ս. Մարկոսի ընկեր և մրցող, նորարուեստ՝ գոթացի կամարներով, զրասանգաւոր, բրզաձև զարդիկներով, զղեկաձև կանգնած է Գքսական հսկայ պալատը, որ ծովահայեաց՝ կարծես կը սպասէ անձկագին այն թագապսակ հիւրերուն կամ ընծայարբեր դեսպաններուն, որոնք ժամանակաւ կ'այցելէին իրեն, և որոնց կը շոյշէր արքայօրէն իւր ոսկիները, իրեն հանդէսները, մեծաՀաց խնճոյքները, լուսավառութիւնները, և որուն ձեզունները և որմերը կը պատմեն զեռ պարծանքով այցելուաց՝ իրեն տարած յաղթութիւնները և նըկարչական արուեստի հրաշալիքները. — մեծ Զրանցքը, իրեն երկշար հարիւրաւոր պալատներով, որոնք ամէն տեսակ ճարտարապետութեանց և մարմարներու տարօրինակ խառնուրդ մ'են, պալատներ՝ որոնցմէ իւրաքանչիւրը մի քանի գոթեր, և բազմաթիւ պատրիկներ և իշխանաւորներ ընծայեր են Հասարակապետութեան: — Շատ են Վենետիկոյ պարծանքները, զորս չեմ ուզեր մի առ մի յիշել հոս, ինչպէս են, իրեն ճոխ Գրատունը, ուր կը գտնուին Հին ամենայարգի տպագրութիւններ, անթիւ թանկագին ձեռագիրներ, որոնց մէկ մասը նուիրած է Բեստարիոն ծիրանաւորը յամին 1469, իւր հարուստ մատենադարանը — 30,000 վենետիկեան ոսկոյ արժէքով — կտակելով Հասարակապետութեան, — իրեն Նաւարանը կամ Զինարանը, ուր շինուած են այն բոլոր վաճառանաւերը, ցուկանաւերը և հրադէնները, որոնցմով կը տարածէր իւր առևտուրի և աշխարհակալութեան սահմանները, — իրեն շուրջը խրմբուած կղզեակները, որոնք իրենց թարմ բուսականութեամբ և չքնաղ տեսարաններով, հեռուէն ովախանբու երևոյթը ունին ջրեղէն մակերևութին վրայ: Բայց Վենետիկոյ մեծագոյն պարծանքն՝ այն եղաւ, որ Գուտեմբերգի գիւտը լոյս տեսնելէն Հագիւ քսան տարի վերջ (1469ին), իրեն մէջ կը հիւրընկալէր զայն, և ուր՝ յետ սակաւ տարիներու՝

Հարիւրէն աւելի սպարաններ կը հաստատուին և տենդոս գործօնէութեամբ կը սկսին մեծահատոր գրեանց հրատարակութիւնք, այնպիսի խնամոտ բաղդատութեամբ բնագիրներու, որ կրնան պատուարեր ըլլալ նոյն իսկ դարուս առաջնակարգ հրատարակողաց:

Բայց ինչ որ աւելի սիրելի և շահագրգիռ կ'ընէ մեզ Վենետիկը, այն է՝ որ Եւրոպիոյ ուրիշ քաղաքներէն աւելի անձուկ կապերով միացած է Հայերուս հետ, և ոչ փոքր ազդեցութիւն ունեցած է մեր մտաւոր վերածնութեան վրայ: Թողոյ՞ մասնական դէպքերը, որոնք կարօտ են պատմական ստուգութեան, կը տեսնենք որ Հայոց և Վենետիկոյ մէջ առևտրական և զիւանադիտական առնչութիւնք կը սկսին կանոնաւոր կերպով Ռուրինեան հարրուսութեան փամանակ, ինչպէս յայտնի է Հայ-Վենետ կոչուած հմուտ գրքէն: Շատ բաներու մէջ Վենետիկ է որ կը խէ առաջնութեան մրցանակը. Հայք՝ Խտալիոյ մէջ իրենց առաջին բնակարանը կ'ունենան ի Վենետիկ, յամին 1253¹ — իրենց անդրանիկ հրատարակութիւնք կ'ունենան ի Վենետիկ, յամին 1512, սպագրութեան գիւտէն — որ եղած է յամին 1450 — գրեթէ վաթսուն տարի վերջ: Այսպէս ուրեմն, Մխիթարայ Վենետիկ հասնելէն դարերով առաջ, արդէն Հայն՝ օտար մը չէր Ազրիականի գլխային համար. ունէր հոն իւր յատուկ տունը, իրեն ազգային եկեղեցին, իրեն փողոցը և կամուրջը, և վերջապէս ունէր իւր վերջին հանգստարանը: Գրեթէ հինգ դարուց շրջանին մէջ (1235—1715), փոքրիկ Հայ գաղութը բազմացած, վաճառականներու երթևեկէն աճած էր, այնպէս որ կը յի-

1. Վենետիկոյ յաղթանակաց և աշխարհակալութեան ամենէն փայլուն շրջանին մէջ, Նիսիսի գրտակաւ նշանուոր ընտանիքին անգամներէն մին՝ Մարկոս, որդի Պետրոս զոմին, 1235 տարւոյ յուլիս 5ին, կտակով Հայոց բնակութեան համար կը ձգէր իւր տուներէն մին, որ Ս. Յուլիանու Ժողովրդապետութեան մէջ կը գտնուէր: Անորմէ քիչ յառաջ, Սեբաստիանոս Մխիթի գոծը, Մարկոսին նորեղբայրը, իրեն մի քանի կալուածոց և տուներու տարեկան խոսոյ՞մը շնորհց վենետարեակ պանդուխտ Հայերուն: Այդ տունը՝ եղաւ կեդրոնը փոքրիկ Հայ գաղթակալութեան, որ ընչհանրապէս վաճառականներէ կը կազմուէր, և ասն սենեակներէն մին իբր ազօթատեղի կը դորձածուէր, Ս. Խաչ եկեղեցւոյ շինութեանէն առաջ:

չունի Վենետկոյ մէջ Հայազգի նաւատէրք, մեքենագործք, արուեստաւորք, ապագործք, միջնորդք կամ սաներք, քաղաքական և հոգևոր դեպքանք և նուիրակք¹։ Կը Հոնդիպինք շարք մը եկեղեցականներու, եպիսկոպոսներու, և նոյն իսկ կաթողիկոսներու², որոնք Եւրոպէ գալով ինչ ինչ քաղաքական կամ կրօնական խնդիրներ կարգադրելու համար, կ'անցնէին Վենետիկէն և մերթ ամիսներով ևս կը մնային, և ոմանք ի քահանայից նոյն իսկ կը Հաստատուէին Հոն, տեղւոյն Հայ գաղութին հոգևոր առաջնորդութիւն ընելու համար։ Այս համառօտ տեղեկութեամբ շատանալով, — ընդարձակ տեղեկութեանց փափաքողներուն ցոյց տալով վերոյիշեալ հմտալից գրութիւնը, — զսաննք առ Մխիթար և իրենները, որոնք Վենետիկ հասնելով ապրիլին սկիզբը, քաղաք մտնելէն առաջ՝ ստիպուեցան քառասուն օր արգելաբանին մէջ մնալ, ի զգուշութիւն տարափոխիկ շիւանդութեանց, ինչպէս օրէնք էր այս բոլոր արևելքէն եկողներուն համար։ Քաղաքին մէջ բնակող Հայազգիք, մանաւանդ որոնք Մխիթարայ ծանօթ էին, լսելով անոր գալուստը՝ իրեն այցելութեան կ'երթային, և կարևոր տեղեկութիւններ կու տային քաղաքին և ժողովրդեան նիստուկացի մասին, ինչպէս նաև տեղական սովորութեանց, ապրուստի և բնակութեան հանգամանքներու նկատմամբ։ Այդ Հայազգիներուն մէջ նշանաւոր էր, անձուկ և ընտանի սիրով առ Արքահայրը և իրեն մատուցած ծառայութեամբք, Պէտրոզ անունով մէկը, որ ամէն օր գրեթէ կ'այցելէր, և իրրև միաբանութեան անձ մը, ամէն կողմ կը վազէր անոր գործերուն համար, ամէն տաժանելի աշխատութիւն յանձն կ'առնուր։ Երոյն ժամանակները Վենետիկ կը գտնուէր նաև Կարնեցի Խաչատուր վարդապետ, Արքահայր սերտ բարեկամ և ծանօթ, որ քաղաքին Հայազգիներուն առաջնորդն էր, Ս. Աթոռէն Հաստատուած, և

1. Միրթա կամ Միրթաք Հայ դեպքան ի վենետիկ (1470ին)։ — Տէր Եսկովք Մարգարեան Աժդեցի, Նուիրակ կաթողիկոսի և դեպքան (յաւթին 1593)։

2. Կաթողիկոսանքն՝ Ստեփանոս և Սալմաստացի (1550), Թաղէս Բ (1575), Թովմաս պատրիարք Կ. Պոլսոյ՝ ի վերջ ժժ զարու, Մարտիրոս եպիսկոպոս Եղեկայի (յամս 1491-7)։ և այլն։

Միհիթարայ զմական տունը (ի Ս. Մարտին)․

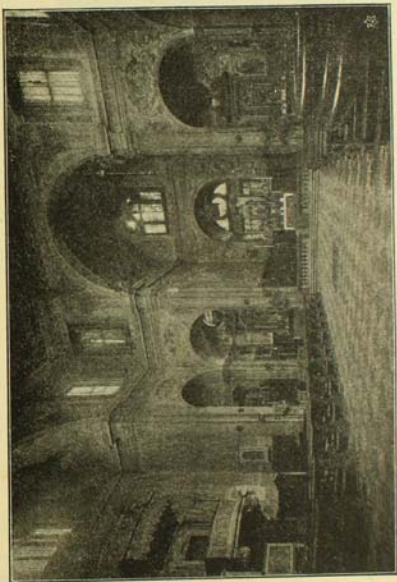
մատրանապետ Ս. Խաչ եկեղեցւոյն : Երբ արգելարանէն ելնելու օրերը կը մօտենային, Մխիթար յանձնեց Գէորդին, որ իրենց յարմար տուն մը վարձէ քաղաքին մէջ. նա եռայարկ տուն մը գտաւ, Ս. Մարտինի եկեղեցւոյն կից, որ միաբանարար ապրելու շատ յարմարութիւններ ունէր. վերնայարկին մէջ կային շորս մեծ սենեակներ, նոյնպէս միջին յարկին մէջ՝ երեք ընդարձակ սենեակ և խոհանոց մը, այդ եօթը սենեակներն ալ բնակելի էին. իսկ գետնայարկին մէջ կը գտնուէին բաւական մեծկակ երեք սենեակներ, որ կրնային զօրձածուիլ իրրև փայտանոց, մառան, լուացարան, և այլն. գաւթին մէջ ալ ջրհոր մը կար : Տան դրացիները բարեպաշտ ընտանիքներ էին. տարեկան վարձքն ալ շատ չափաւոր էր համեմատութեամբ, 73 դաշեկան : Մայիսի 12ին ելնելով արգելարանէն, զնացին վարձուած տան մէջ բնակելու : Հարկ եղաւ տունը կահաւորել կարևոր կարասիներով, ինչպէս նաև զգեստներու, կոշիկներու և զլիարկներու նիւթը և ձևը փոխել, քաղաքին քահանայից և կրօնաւորաց յարմարելու համար. այս կարևոր ծախքերն ընելով Արբաշօր ունեցած դրամը սպառեցաւ, և ստիպուեցաւ իւր ծանօթներէն պարագ առնուլ 150 դուկատ¹ : Այդ փոխառութիւնը, որ անհրաժեշտ էր այն ժամուն՝ որովհետև հազիւ ուտելու հաց կը ձարէին, կարծես նորանոր տառապանաց դուռ պիտի բանար, և Մեթնի մէջ անցուցած տարիները պիտի նորոգուէին. բայց Մխիթար շտապեց ձեռք առնուլ իւր զօրձանէութիւնը, որով վտանգը հեռացուց : Բաւական եղաւ որ անգամ մի այցելութեան երթայ իրեն ծանօթ մի քանի մեծամեծ սեպուհներուն և հասկցընէ իրենց կացութիւնը. իսկ և իսկ քաղաքին հինգ եկեղեցեաց զոճերը կը բացուին — շնորհիւ անոնց ազգեցիկ միջամտութեան — Մխիթարայ միաբաններուն առջև, ուր ամէն օր պատարագելու կ'երթային, այնպէս որ շնաց քահանայիցմէ և ոչ մին առանց պատարագի սորոմութեան : Այդ սորոմութեանց դրամը կը բաւէր միաբանութեան բոլոր պէտքերը և ապրուստը հայթայթելու համար : Իսկ Արբաշայրը, կիրակէ և տօնական օրերուն, Ս. Մարտինի

1. Դուկատը, այժմու դրամի արժեքով, հաւասար է իբր 6 ֆռանցաց :

եկեղեցւոյն մէջ կը պատարագէր, և սովորական օրերուն՝ ժողովրդապետին տան մէջ գտնուած փոքրիկ մատուռի մը մէջ, որուն խորանիկը կը պահուի ցարդ՝ իրր նուիրական յիշատակ մը Հիմնադրիս : Այդ մատուռիկը փոքրիկ պատուհան մ'ունի, որ ճիշդ եկեղեցւոյն մէջ կը նայի. կ'աւանգուի, թէ Մխիթար ամէն օր պատարագ կը տեսներ այն պատուհանէն, և անկէ կ'ուղղէր առ Աստուած և Տիրամայրն իւր եռանդուն աղօթքները :

Վենետիկ բնակող ազգայիններուն մէջ կար Աորատունկ անունով պոյսեցի վաճառական մը, բարեպաշտ, հարուստ, մտերիմ և թզթակից Արբաշօր, որ այլևայլ անգամ նուէրներ ըրած էր միաբանութեան : Սա վախճանած էր արդէն, երբ Մխիթար Վենետիկ կը հասնէր, և ի նպաստ իւր հօգւոյն ամէն տարի մշտնջենապէս 36 պատարագ մատուցուելու համար՝ 100 դուկատ կտակեր էր միաբանութեան. այն նեղ օրերուն մէջ ոչ փոքր թեթևութիւն մ'եղաւ այդ դրամը : Այնուհետև գրեթէ ապահովուած էր միաբանութեան տնտեսական վիճակը, և պիտի չկրէր այլ ևս շքաւորութեան հոգերը, այնպէս որ յաճախ պիտի ստիպուէր Մխիթար գրել և պատուիրել իրեն քարոզիչներուն, որ բացարձակապէս նուէր և դրամ չընդունին ժողովրդէն, որովհետև անոնց կարօտութիւն չունէին, — պիտի ստիպուէր չընդունիլ իւր կրօնին մէջ այնպիսիները, որոնք դրամի սաստիկ յարում մը կը ցուցնէին, և կասկածելով թէ դժուարութիւնք պիտի ելնէին դիմացինն, դրամ առած հետերնին կու գային, և նոյն դրամով ետ կը դառնային : Զայս պիտի տեսնենք պատմութեանս ընթացքին մէջ :

Երբ ամէն բան իւր սովորական շրջանին մէջ մտաւ, հոգեւոր և ուսումնական կրթութիւնք, դասախօսութիւնք, և այլն, Մխիթար դրական ասպարիզին ձեռք զարկաւ, շիշելով բնաւ այնչափ կրած դառնութիւնները, և Վենետիկ հասնելէն հազիւ երկու ամիս անցած, յուլիսին մէջ, մեծին Ալբերտի Աստուածարանութեան համառօտութեան թարգմանութիւնը սկսաւ սրբագրել և մթին կտորները լուսարանել, բաղդատելով լատին բնագրին հետ, և հրատարակեց զայն, սպառած քլլալով առաջին տպագրութիւնը : Հրա-

Ս. Մարտիրոսի եկեղեցին.

տարակուսեան ծախուց մեծապէս ձեռնտու եղաւ Հարուստ
Հայազգի մը, Սարգիս անունով, Մխիթար Աբրահամի ծա-

Խորամիկ՝ որում վրայ կը պատարագէր Մխիթար.

Նոթ և բարեկամ Վերդին որդին: — Այս եղաւ առաջին
Հրատարակութիւնը Մխիթարայ՝ յետ Պօլէն ելնելու:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Վը սկսիմ Օսմանցիք պատերազմը Վենետիկացոց դէմ. — Կորմթոս և Նապլիա քաղաքներում կը տիրեն. — Յ. Մամուէլ և Յ. Թովմաս վարդապետք կը թողուն Մեթոմը և Վենետիկ կ'երթան. — Մեթոմ կը պաշարուի ծովէն և ցամաքէն Օսմանցոց զօրքերէն. — Սաստիկ պատերազմ մը տեղի կ'ունենայ երեք օր անընդհատ. — Վենետիկցիք կը դադրին պատերազմել և հաշտութիւն կը խնդրեն. — Օսմանցիք կը տիրեն Մեթոմի, կը կողոպտեն և կ'այրեն. — Ջիմուտըմիրը կը յարձակիմ մեր վամատան վրայ, կը ձերբակալեն միջի ամծիմքը և կը վաճառեն զանոնք հայերում. — Արևելք կը տարուին և փրկանքով կ'ազատին շնորհիւ Յ. Պօղոս և Յ. Գէորգ վարդապետաց. — Ողջամբ կը հասնին Վենետիկ. — Միարամութեան մերքին կացութիւնը:

Մխիթար կը թողուր Մոսէան, և երկու ամիս շանցած կը սկսէր պատերազմը, որ այնքան աղիտարեր եղաւ Վենետիկոյ Հասարակապետութեան: Այն ժամանակ Օսմանցոց կը զահակալէր Ահմէտ Գ. և Վենետիկոյ՝ Յովհաննէս Կոստանոյ զոժը: Պատերազմը հրատարակուեր էր արդէն նախորդ տարին, 1714ի զեկտեմբեր Յին, երբ եպարքոսը — Տամատ Ալի փաշա — Արիզոս բերդաքաղաքին մէջ փակել տուեր էր Անդրէաս Մամուէլ, Վենետիկոյ բայլը կամ դեսպանը: 1715ի մայիսին Գարդանէլի նեղուցէն զուրս կ'ելնէր օսմանեան նաւատորմիղը, երեսուներկու մեծ սազմիկ նաւերէ կազմուած, ճանրմ խոնա ծովակալ փաշային հրամանատարութեան ներքեւ, իսկ ցամաքի կողմէն կը յառաջէր դէպ ի Մոսէա ահադին զօրաբանակը հարիւր քսան հազար մարտիկներէ կազմուած, երեք գլխաւոր զօրապետներու հրամանատարութեան ներքեւ, և պատերազմի ընդհանուր կարգադիր և սպարապետն էր նոյն ինքն եպարքոսը՝ Ալի փաշան, որ բոլոր բանակին զուրս կեցած՝ ուղիղ Կորմթոսի վրայ գնաց և պաշարեց զայն: Երեք ամիս քա-

ղաքացիք զիմադրեցին քաջութեամբ, բայց վերջապէս պաշարնին սպառելով, երբ վերջին անգամ պիտի փորձէին օսմանցի զօրքերը քաղաքին վրայ յարձակիլ, վենետիկցի Յակոբ Մինոտոյ զօրավարը հրամայեց քաղաքին դռները բանալ, այն պայմանով որ քաղաքացիք անխառն պիտի ելնէին երթային: Բայց երբ յանկարծ կրակ ինկնալով վառօդի համբարանոցն օդ ելաւ, Օսմանցիք իրենց զէմ դաւակցութիւն մը կարծելով քաղաքացւոց կողմէն, կատաղարար յարձակեցան քաղաքին մէջ, աւարեցին, յափշտակեցին ինչ որ գտան, անխնայ ջարդեցին բնակիչները և հիմնայտակ ըրին քաղաքը: Այս լուրը սարսափեցուց Եգիպտէ և Արգոս քաղաքները, որոնք բացին դռները թըշնամուցն առջև և անձնատուր եղան: Կը մնար տիրել Նաւպլիա քաղաքին, որ իրեն թիկունք ունենալով ժայռոտ ամառ Պալամիդ զղեակը, անվտի և անկասկած կը սպասէր թշնամուցն գալստեան, և պատրաստուած էր բոլոր ուժով զիմադրել մինչև վերջ: Օսմանցւոց ահագին բանակին զէմ միայն հազար եօթն հարիւր վենետիկցի զինուորք կային ամրոցին մէջ, որոնք ութ օր զիւցայնօրէն զիմադրեցին պաշարողներուն, և թերևս շատ երկար տէր պաշարուէր, և վերջ ի վերջոյ յուսուհատէր թշնամին և ետ քաշուէր, եթէ քաղաքին յոյն բնակիչք մատնութիւն չընէին, ինչպէս կ'աւանդեն ամանք. և կամ, ինչպէս կը պատմեն ուրիշները, ամրոցին մէկ կողմը շկործանէր՝ զիւրավառ նիւթոց յանկարծ բորբաքելով և պայթելովը, ոսկից թշնամիք կրցան ներս խուժել: Ահաւոր ջարդ մը և տեւրած մը տեղի ունեցաւ քաղաքին մէջ. զինուորները ամբաւ հարստութիւն գտան ներսը, զէնքեր, թնդանօթներ, սուժք, վառօդ, և այլն:

Նաւպլիոյ առումը վհատեցուց բոլոր շրջակայ քաղաքաց բնակիչները. և ամէնքը՝ իրենց կարևոր կաշկարասին առած՝ կ'աճապարէին փախչիլ: Վենետիկցի իշխանը նոր հրաման մ'ալ հանեց, որ ընտանիքները փախչին՝ զեռ Օսմանցւոց զօրքերը չեկած, թոյլ տալով նաև որ Մեթանի մէջ մնացող հայ կրօնաւորներէն երկու հոգի ևս կարենան երթալ՝ ուր որ կ'ուզեն: Անոնք որոշեցին որ Հ. Մանուէլ և Հ. Թովմաս վարդապետք վենետիկ երթան, վան-

քին կահկարասիներէն ամենէն աւելի կարեւորները հետերնին տանելով. բայց նաւապետը, տեսնելով թէ շատ բազմաթիւ են ճանապարհորդք և վախնալով որ ծանրութենէն նաւը ջընկղմի, միայն երկու սնտուկ տանելու թոյլ տուաւ, որով հազիւ քանի մը ամենակարեւոր իրերը կրցան հետերնին առնուի: Գիշեալ երկու վարդապետք սեպտեմբեր ամսոյն Վենետիկ հասնելով, պատմեցին Արքազօր՝ Նաւապիտ քաղաքին առումը, Մեթոնի մօտալուս վտանգը, և Եզ. Տիրացուին երջանիկ մահը, որ յետ ամէն հոգևոր պատրաստութիւններն ընելու, աւանդեր էր հոգին նոյն տարւոյ (1715) մարտ ամսոյն մէջ: Կրր այդ լուրերն արդէն բոլոր միաբանները տիրեցուցեր էին, քիչ վերջը՝ զուժ մը կը հասնէր Մեթոնէն, թէ Օսմանցիք տիրեցին բերդաքաղաքին, կործանեցին՝ այրեցին տուները, վանքերը և եկեղեցիները. բնակիչները սրէ անցուցին և մաս մ'ալ գերի տարին: Մինչ Միսիթար և իրենները ցաւապին կտակածներու մատնուած՝ կը մտածէին իրենց ընկերներուն վիճակը, ուրիշ զուժկան մ'ալ կը հասնէր, թէ երկու հայ քահանայք զինուորներէն սպանուեր էին իրենց եկեղեցւոյն մէջ: Այդ լուրը թէ և յետոյ սուտ հանուեցաւ, բայց նոյն ժամուն սաստիկ ազգեցութիւն ընելով Արքազօր վրայ, — որուն վրայ աւելնալով նաև Վենետիկոյ մառախլապատ և խոնաւ օդը¹, — 1716 տարւոյ յունուարին ծանր հիւանդութիւն մը կրեց, և ամօէ մ'աւոզջացաւ: — Հետեւելով մենք պատմութեանս կարգին, համառօտիւ նկարագրենք Մեթոնի առումը, զոր մանրամասն կը պատմէ մեր Ժամանակագիրը, նոյն իսկ ականատեսներէն լսելով:

Օսմանցւոց բանակը, հարուստ աւարով ճոխացած և յաղթութեամբ իրախուսուած, սկսաւ կատաղաբար շարունակել իւր արշաւանքը, հանդիպած զիւղերը և աւանները քանդելով, հրդեհելով, և զրեթէ առանց պատերազմի և զիմադրութեան զրաւեց Կորոն և Նաւարին քաղաքները, որոնք դոնորը բացին զիմացնին, և ուղղեց իրեն ընթացքը դէպ ի Մեթոն, ուր ամբացած էր Վենետիկցւոց բոլոր զօր-

1. 1716ին սաստիկ ձմեռ մ'եղաւ, այնպէս որ բոլոր լճակը ստոնեցաւ, և ցամաքի բնակիչք հետխան Վենետիկ կու գոյն (Fr. Zanotto. Il palazzo ducale և այլն. էջ 380. Վենետիկ. 1861):

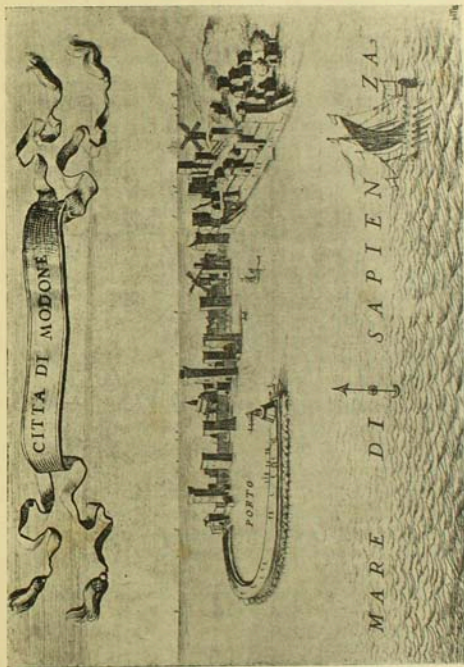
քը: Յուլիս ամսոյն վերջերը, Ալի փաշան Հրաման տուաւ իրեն ծովակալին, որ նաւատորմիդն առած երթայ պաշարէ Մեթոնը ծովուն կողմանէ: Իսկ Վենետիկցոց ծովակալը Գելֆին, տեսնելով թշնամւոյն նաւերուն բազմութիւնը, որոնց պիտի շկարենար դիմադրել իրեն սակաւաթիւ նաւերով, աճապարեց փախչիլ և դուրս ելնել նաւաձանգստէն. որով Օսմանցիք անարգել ներս մտան և ծովու կողմէն պաշարեցին բերդաքաղաքը. ցամաքային զօրքն ալ հասեր և բանակեր էր Մեթոնի առջև գտնուած ընդարձակ դաշտին վրայ, և կը սպասէր եպարքոսին զալստեան՝ յարձակումը սկսելու համար: Երբ Ալի փաշան հասաւ Մեթոնի առջև, երկրորդ օրը պատգամաւոր զրկեց քաղաքին իշխաններուն, որ առանց պատերազմի դռները բանան և անձնատուր ըլլան, խոստանալով անվնաս և ողջանդամ արձակել զիրենք բոլոր ստացուածներով, զէնքերը և պատերազմիկ զօրծինները միայն իրենց թողլով. հակառակ պարագային՝ կը սպառնար յանձն շառնուլ այնուհետև թ և է հաշտութեան պայման, հիմնայատակ ընել քաղաքը և անխնայ կոտորել զիրենք: Քաղաքին իշխանք, և մանաւանդ վենետիկցի զօրագլուխը Պաստա, յանձն շառին այդպիսի պայմանադրութիւն մը, և աւելի ընտրեցին քաջարար կրտսի և մեռնիլ՝ քան վատութեամբ անձնատուր ըլլալ և քաղաքը թշնամւոյն ձեռքը մատնել. ուստի արձակեցին պատգամաւորները՝ մերժելով եպարքոսին առաջարկութիւնը: Այդ՝ հրաւեր մ' էր արդէն պատերազմի, որ անշուշտ սատիկ պիտի զրգռէր թշնամին. ուստի սկսան ներսէն ամէն կարևոր պատրաստութիւնները տեսնել և ամրացնել բերդերը և պարիսպները: Վառեցին կազմեցին զօրականը, այլևայլ վաշտերու բաժնելով, անոնց յանձնելով մարտկոցներուն պաշտպանութիւն ընել. պարիսպներուն վրայ շարեցին թնդանօթները, և իւրաքանչիւր զօրապետք քաջալերեցին և խրախուսեցին իրենց զինուորները՝ արիութեամբ կռուելու:

Երբ Ալի փաշան իմացաւ թէ Վենետիկցոց զօրագլուխը մերժեր էր իրեն առաջարկութիւնը, զայրացած՝ հրամայեց զօրապետներուն որ ամէն կողմէն պաշարեն Մեթոնը. սկսաւ յարձակումը օգոստոսի 2ին: Պատերազմին նա-

խորդ գիշերը, երբ մութը պատեր էր, թշնամիք գետինը փորելով՝ դաշտին վրայ պատնէշներ, թումբեր և հողաբլուրներ կանգնեցին, անոնց ետև պատասպարուելու համար Վենետիկցւոց զնդակներէն և հարուածներէն: Պիշերուան լուսթեան և մթութեան մէջ, մուրճերուն, բրիչներուն և թիերուն շառաչը, որ բոլոր օդը կը թնդացնէր, սարսափ կ'ազդէր լսողներուն վրայ. Վենետիկցիք իմանալով թըշնամւոյն պատրաստութիւնը, թնդանօթի և հրազինուց հարուածներ ուղղելով աշխատողներուն վրայ, օսմանցի գինուորներէն շատերը սպաննեցին և գիակներով լեցուցին փոսերը և խրամները: Առաւօտուն տեսնելով թշնամիք իրենց կողման գիակներու բազմութիւնը, կատաղած դադաններու նման՝ դուրս ելան իրենց փոսերէն և ծակերէն, ուր պահուած էին գիշերը, և սկսան ոմբակոծել բերդը և կարկուտի նման վիրգեր և հրազինուց զնդակներ տեղալ քաղաքին վրայ. ներսէն ալ բերդապահ զօրքը, պարիսպներուն վրայ կանգնած, թնդանօթներով կը պատասխանէր անոնց հարուածներուն, և հազարներով դիտապաստ գետին կը տարածէր: Անկարագրելի է քաղաքացւոց սրտադողը և իրարանցումը, երբ կը լսէին պաշարողներուն խառնագոչ և կատաղի ձայները, որոնք թնդանօթներուն և հրագէշներու բոմբիւններուն հետ խառնուած, աւելի սարսափելի կը դառնային. բայց ինչ որ ամենէն աւելի կը դարհուրեցնէր զանոնք, այն մտածութիւնն էր՝ որ վերջապէս թշնամւոյն անհամար բազմութեան առջև տեղի պիտի տար բերդապահ զօրաց քաջութիւնը, որով իրենց ինչքը, պատիւը և կեանքը յաղթողաց մոլեգնութեան պիտի մատնուէր: Այն օրէն որ սկսան թշնամիք ոմբակոծել քաղաքը, քահանայք դադրեցուցին իրենց պատարագները, սուրբ Խորհրդոյն վտանգ մը շպատահելու համար: Երեք օր անընդհատ տևեց կատաղի կռիւը. շորթորդ օրը մեղմացուցին Վենետիկցիք իրենց դիմադրութիւնը, աւելի ևս չզրգուելու համար թշնամին, որ չէր դադրեր ոմբակոծել: Երեկոյեան դէմ Վենետիկցւոց Պաստա զօրապետը պատուիրեց, որ ի նշան հաշտութեան սպիտակ դրօշ կանգնեն բերդին վրայ. օսմանցի դիմուորք տեսնելով զայն, մեծագոչ աղաղակներով դուրս թափեցան իրենց պատնէշներէն: Երկուստեք

զգուշութեան պատանդք արուեցան, և վննտիկցի պատ-
 զամաւորք Օսմանցւոց ճամբարը գնացին՝ Հաշուութեան
 պայմաններուն վրայ խօսելու անոնց զօրազլխին հետ, և
 յաջողութեամբ կնքուեցաւ խնդիրը: Մութը վրայ հասնե-
 լով, վննտիկցի պատգամաւորք ստիպուեցան Օսմանցւոց
 բանակին մէջ անցունել այն դիշերը, և պատերազմը դա-
 դրեցաւ բոլորովին: Արկրորդ օրը եպարքոսն իմանալով
 Հաշուութեան պայմանները, շընդունեցաւ զանոնք և պատ-
 զամաւորները գերի պահելով բանակին մէջ, Հրամայեց զի-
 նուորաց որ շարունակեն պատերազմիլ բերդականներուն
 հետ: Վննտիկցւոց իշխանը, տեսնելով թէ քաղաքին պա-
 շարը սպառելու մօտ էր, զինուորները լքած և յոգնած էին,
 և զլիաւոր բերդն ալ վտանգեւ էր, յուսահատած՝ Հրա-
 մայեց որ զէնքերը ձգեն և ամէնքն ալ, զինուորք և քա-
 ղաքացիք, իրենք զիրենք ազատել նային: Այն ժամանակ
 ամէն մարդ աճապարեց փախչիլ և պահուրտիլ, ոմանք
 գոմերու մէջ, այլք՝ շտեմարաններու, գուրերու, ջրհորնե-
 րու, առաստաղներու, գետնափոր նկուզներու մէջ, աշտա-
 րակներու ծայրը, և ինչ թաքստոց որ կրցան գտնել այն
 տազնապալից ժամուն: Մերիններն որոշեցին վանքի սե-
 զանատան առաստաղին մէջ թաքչիլ, մինչև որ զինուորաց
 կատաղութիւնը հանդարտի. վասն զի այն առաջին յար-
 ձակման՝ գիմացնին ելածը կը խողխողէին անխնայ: Իսկ
 Պաստա զօրապետը և ուրիշ զօրավարք՝ ծովու կողմէն վար
 իջան բերդէն, և մակոյկ մը մտնելով գնացին Օսմանցւոց
 ծովակալին՝ Ճանրմ Սոճային նաւը, որ ազատեց զիրենք
 զերեւոյններու ձեռքէն և ամենայն մարդասիրութիւն ցոյց
 տուաւ իրենց: Տեսնելով թշնամիք թէ բերդին և պարիսպ-
 ներուն վրայ մարդ չէր երևեր, և իրենց սմբակոծութեանց
 պատասխանող չկար, խրախուսուած՝ խրամներուն մէջ նե-
 տուեցան, սանդուղներով պարսպին վրայ ելան, և բերդին
 մէջ մտնելով՝ դռները բացին: Տաճիկ զինուորաց ահագին
 բազմութիւնը ներս խուժեց հեղեղաբար, սուրբը բացած
 կը սպաննէին դիմացնին ելածը, ծեր, պառաւ, հիւանդ և
 տղայ, շխնայելով ոչ մէկուն, կը մտնէին տուններուն մէջ,
 կը կողոպտէին, կը կոտորէին, կը քանդէին, կ'այրէին,
 գուրս կը հանէին թաքստոցներէն սարսափաշար մարդիկը,

անոնց ձեռքերը կապկպած՝ կը տանէին և կը փողոտէին անգթօրէն և պարքոսին առջև, որ վրանին մէջ նստած կը դիտէր անկարեկիր այն քսամնելի և մորմօքիչ տեսարանը, և իւրաքանչիւր գլխու փոխարէն քսան կամ երեսուն դա-
 չեկան կու տար անոնց: Քաղաքացիք յառաջագոյն ամե-
 նայն ինչ փախուցած և թաքուցած ըլլալով, կողոպտելու
 շատ բան չգտան զինուորք. այսու աւելի ևս զրգոտած
 անոնց ընչաքաղց ծարաւը, մարդիկներէն կ'առնուին վրէժ-
 նին: Մեր հարք ևս եկեղեցւոյ ոսկի և արծաթ սպասները
 գետնին տակ թաղեցին, իսկ պատկերները և փայտեայ
 ուրիշ դիւրավառ նիւթերը այրեցին, որպէս զի զինուո-
 րաց ձեռքը շինկնան: Աւարի և կողոպուտի կարգը մեր
 վանատան եկաւ. ներս թափուեցան տասնէն աւելի աւար-
 առօք, սկսան պրպտել ամէն խորշերը, գանձ կամ մար-
 դիկ գանձելու յուսով. մէկը՝ մառանը մտաւ, ուրիշ մը՝ սե-
 զանատուն գնաց, ոմանք՝ եկեղեցին վաղեցին, այլք՝ սե-
 նեակները կ'որոնէին, ոմանք ալ տանիքին վրայ ելան. այդ
 ամէնը կ'իմանային մերինները. ինչպիսի տազնապի վայր-
 կեաններ էին անոնք: Վերջապէս զինուորներէն մին սե-
 զանազան առաստաղը ելաւ, և տեսաւ որ չորս կրօնաւոր-
 ներ կծկած կեցեր էին անկիւն մը, անձայն և սարսափա-
 չար. գնաց ուրիշ ընկեր մ'ալ առաւ, և երկուքը միասին
 եկան և կապեցին գանձք, բայց ամենեւին վնաս մը չըրին:
 Արբ դրամ պահանջեցին, Հ. Ղազար վարդապետ գրամով
 լի քսակ մը դրաւ ձեռքերնին. կ'երևի զոչ շեղան անով,
 կապած կը տանէին զիրենք՝ և պարքոսին առջև փողոտե-
 լու, յուսալով մեծագոյն վարձք մ'ընդունիլ անկէ: Ճա-
 նապարհին վրայ ուրիշ զինուորներ հանդիպելով, որոնք
 որս մը չէին գտած, յարձակեցան ասոնց վրայ և ձեռ-
 քերնէն յափշտակեցին երկուքը, որով չորս միարաններն
 ալ մէկ մէկ զինուորի ձեռքը գերի մնացին: Սամանեան
 բանակին մէջ գերեհան հայ վաճառականներ կային, ո-
 րոնք առատ փրկանք տալով զինուորաց՝ քրիստոնեայ գե-
 րիները կ'ազատէին մազուրնէ. զինուորներն իմանալով թէ
 իրենց կալանաւորները հայ քահանաներ են, աւելի շա-
 հաւոր համարեցան՝ բանակը տանիլ և վաճառել գանձք
 հայերուն. այս կերպով Հ. Ղազար և Հ. Յակոբ վար-

Modone panyup (b. Wontow).

դապետք՝ Հայ վաճառականներու ձեռքը անցան, որոնք ան-
միջապէս աշխարհիկ զգեստ հագցուցին իրենց՝ շճանչցուե-
լու համար, և իրրև սպասաւոր կը ծառայէին բանակին
մէջ¹ :

Երբ պատերազմը վերջացաւ, և տանիկ բանակը հարուստ
աւարով և գերեաց բազմութեամբ ետ կը քաշուէր, վիրա-
ւոր զինուորները առանձին նաւու մը մէջ դրուեցան՝ Պոլիս
փոխադրուելու համար. այդ նաւուն մէջ էին Հ. Ղազար
և Հ. Յակոբ, անոնց ծառայելու համար, այն զարչահո-
տութեան և ցաւոց սաստկութենէն դուրս ժայթքած յիշոց-
ներուն և կանչուըւստութիւն մէջ. և սակայն, Հիանալի համա-
կամութեամբ մը, ամէն հոգ և խնամք կը տանէին, անոնց
վերքերը կը պատէին, կը մեղմէին ցաւերը այլևայլ սպե-
ղանեօք և դեղերով, կը մխիթարէին զիրենք, որով ամենուն
այ սիրելի և յարգելի կ'ըլլային: Երբ նաւը Պոլիս հասաւ,
տարածուեցաւ լուրը՝ թէ Մեթոնի Հայ վարդապետներէն
երկու հոգի գերի ինկեր էին և Հայ վաճառականները գնե-
ր էին զիրենք. զայս լսելով Հ. Գէորգ և Հ. Պօղոս վար-
դապետները, որոնք այն ժամանակ Պոլիս կը գտնուէին,
450) զահեկան փրկանք տալով՝ ազատեցին զանոնք: Մինչ
այսպէս Մխիթար իրեն զրական և կրթական գործերով կը
զրադէր ի վենետիկ, անդին Մեթոնի մէջ, ինչպէս տե-
սանք, իրեն մի քանի անձնանուէր որդիքն արեան և կրակի
հեղեղներով շրջապատուած, օրհասարեւ տաղնապներ կը
կրէին. այդ էր որ կը տառապեցնէր զինքը, և մաքով միշտ
այն վայրերուն մէջ կը դեգերէր, հոգերով պաշարուած,
մինչև որ կը Հիւանդանար վերջապէս սրտի ցաւէն: Ի՞նչ
զգաց արդեօք այն բազմագորով սիրտը, երբ հազիւ կազ-
դուրուած Հիւանդութենէն, 1716 թուականին մարտ ամ-

1. Կ'աւանդուի թէ, եպարքոսն Ամի փաշա երբ զեռ Պոլիս կը զբո-
նուէր և կը պատրաստուէր արչաւել ի Մոսէա, Պոլսոյ ազգայիննե-
րէն ոմանք իմացուցեր են անոր, թէ Մեթոնի մէջ իայ կրօնաւորներ
կը գտնուին, որոնք տէրութենէն ապստամբելով փախեր և վենետիկ
ցոյց նարկատու և նպատակ եղեր են. խնդրեր են անորմէ որ բռնէ զա-
նանք և չնար Պոլիս բերէ: Երբ Ամի փաշան Մոսէա եկաւ և տիրեց
Նաւալիոյ, չամարելով թէ ինչ կը գտնուին իայ կրօնաւորները, փրե-
տուի տուաւ զանոնք: Բայց ինչ չգտնելով և լսելով թէ վենետիկ փա-
խեր են, այնուհետև այլ ևս չարտնեց զանոնք:

սոյն, տեսաւ յանկարծ իրեն մտա, իրեն բազկաց մէջ, իւր
 երկու սիրելի որդիքը՝ Հ. Ղազար և Հ. Յակովբ վարդապետները, զորս աւերակաց տակ թաղուած կամ գերութեան շղթաներուն մէջ կապուած կը կարծէր, և լսեց անոնց բերնէն սրտաճմլիկ զէպփերուն պատմութիւնը, թէ ինչպէս ազատեր էին մարդախոշոշ սուրբէ, հրայրեաց բոցերէ և երկաթներէ. Մխիթար լսեց այդ ամէնը և գոհութիւն մատոյց երկնախնամ Աջոյն, որ շթողուր երբէք իւր սիրելիները վշտաց և աստապանաց մէջ: Կատարեալ եղաւ բոլոր միաբանութեան ուրախութիւնը, երբ քանի մ'ամիս յետոյ ողջանդամ Վենետիկ կը հասնէին նաև երկու աշխատաւոր եղբարք, որոնցմէ մին, եղ. Մկրտիչ, Ազրիանուպոլիս տարուելով զինուորներէն, նոյն քաղաքին մէջ գտնուող հայ կաթողիկեայք փրկանաւորեր էին զինքը և Վենետիկ ուղարկեր. իսկ եղ. Մարկոս, յետ արքունի նաւերուն մէջ ծառայելու քանի մ'ամիս, Պոլիս տարուեցաւ և Հ. Գէորգ վարդապետ դրամով ազատեց զինքը գերոզաց ձեռքէն: Աբրահայրը այս բոլոր անցքերը տեղնիտեղը ծանոյց Հաւատասիրեա ժողովոյն, ինչպէս նաև միաբանութեան փոխազրուիլն ի Վենետիկ և հոն հաստատուելու զիտաւորութիւնին: Նախագահ ծիրանաւորը զեղեցիկ պատասխանով մը յայտնեց իւր ցաւակցութիւնը, սիրտիչ խօսքերով քաջալերեց բոլոր միաբանները, խոստանալով ամէն կերպով ձեռնտու ըլլալ և զիւրութիւններ ընձեռել իրենց զիտաւորութիւնը յաջողութեամբ ի գլուխ հանելու. ուստի գրեց Վենետիկ պատրիարքին՝ և ուրիշ բարեպաշտ իշխանաւոր անձանց, որպէս զի ամենայն կարելի դրամական օգնութիւն և աջակցութիւն ընեն Մեթոնի աղէտներէն փախչող հայ կրօնաւորներուն, որոնք ամէն տեսակ գոհողութիւն և վշտակրութիւն յանձն առեր էին պարզապէս կրօնքը և զիտութիւնը ծաւալելու համար իրենց թշուառ ազգին մէջ: Եւ յիրաւի այդ յանձնարարութիւնն ունեցաւ իւր արդիւնքը. չը ստիպուեցաւ Մխիթար զիմուքներ ընել կամ հարուստներուն դռները բախել ապրուստի համար. որովհետև քաղաքին պատրիարքը և շատ երևելի սեպուհք, ինչպէս

1. Ար էր՝ Պետրոս Բարբաբեղոյ (յաճօ 1706-1725):

նաև տեղւոյն փարթամ ազգայիններէն ոմանք, առատ նուէրներով և ողորմութեամբք կը յայտնէին իրենց սէրը և յարգանքը, զոր առաջին օրէն ունեցան առ Մխիթար և առ միաբանութիւնը, և ո՛ր և է առթի մէջ չէին զլանար երբէք իրենց աջակցութիւնը: Յիրաւի որչափ զարմանալի էր տեսնել խումբ մը արեւելցիներ, որոնք ոչ մէկ բանի մէջ չէտ չէին մնար եւրոպացի կրօնաւորներէ, և սոսկական տան մը մէջ բնակելով հանդերձ, որ վանքի ամէն յարմարութիւնները չունէր, կը պահէին ճշգիւ վանական ամէն կարգերը և կանոնները: Ամէն օր անվրէպ կը կատարուէին հոն հասարակաց ժամերգութիւնք, մտածական աղօթք և ուրիշ հոգևոր կրթութիւնք. հոս ալ, ինչպէս Մեթոնի վանատան մէջ, զանգակի ձայնն էր՝ որ կը սահմանէր և կը կարգադրէր ամէն բան ըստ ժամու և ըստ շաբու: Գրեթէ բոլոր քահանայք ամէն օր եկեղեցիները կ'երթային պատարագելու, բայց ոչ ամէնքն ի միասին, ոմանք կանուխ և ոմանք ուշ. որոնք որ կ'աւարտէին պատարագներն, ամփոփածութեամբ տուն կը դառնային, իրենց հոգևոր ընթերցումը կ'ընէին և անմիջապէս ուսմանց կը պարապէին. իսկ որոնք որ ուշ ժամանակ պիտի երթային պատարագելու, նախ ուսմանց կը պարապէին տան մէջ, և յետոյ կ'երթային պատարագելու: Չափուած էին անոնց ժամերը, և վայրկեան մ'իսկ անգործ չէին կենար: Երբէք քաղաքին մէջ դատարկ չէին շրջեր, երբէք հրապարակներուն մէջ կամ զրօսանաց տեղերը և կամ խուռն բազմութեան մէջ չէին երևեր, այլ միայն եկեղեցիները կ'երթային հոգևոր հանգէսներու, քարոզներու, զոյգ զոյգ քալելով փողոցներուն մէջ, ամփոփ, պարկեշտ, առանց աստ անդ յածեցնելու աչքերնին հետաքրքրաբար, որով բոլոր տեսողաց զարմանայի և պատկասելի կ'ըլլային: Իսկ ներքին բարեկարգութիւնը, համաշունչ և համասիրտ սէրը և միութիւնը և իւրաքանչիւր անձին ի գործ դրած ջանքերն՝ առաքինութեանց և գիտութեանց մէջ զարգանալու համար, աննկարագրելի են: Եւ սակայն Մխիթար գոհ չէր իրենց կացութենէն, իրեն գիտած նպատակին շատ յարմար չը գտնելով զայն. նա կ'ուզէր առանձին վանատուն մը և եկեղեցի մ'ունենալ, որպէս զի կարենար ըստ ամենայնի իրականցնել իրեն ծրագիրը:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Մխիթար քաղաքին մէջ վամատեղի մը կը խնդրէ ծերակուտէ՞. — Խնդիրն ընդունելի չըլլար. օրինաց հակառակ ըլլալով. — Ս. Ղազար կղզին կը խնդրէ և կը շնորհուի իրեն. ուր կ'ընէ իւր մուտքը բոլոր միաբաններով 1717ին սեպտեմբերի 8ին. — Աստամ կարևոր ճորդութիւնները կ'ընէ, սեմեակներ կը շիժէ և հոն կը փոխադրուի բոլոր միաբանք 1718ին ապրիլի մ վերջը. — Պոլսոյ մէջ այլևայլ կրօնական խնդիրք կը յուզուին, և ճորամոր ամբաստանութիւնք կ'ըլլամ միաբանութեան դէմ:

Մտէան կ'ելնէ մշտապէս Հասարակապետութեան ձեռքէն, Մեթոն կ'աճիւնանայ, և այլ ևս յոյս չկայ վերակենդանանալու. Հարկ է ուրեմն նոր մենաստան մը կառուցանել Վենետիկոյ մէջ, — ուր յուսալի էր գտնէ երկարասեւ կեանք մ'ունենալ, — զի շատ փոքր էր քաղաքին մէջ վարձուած տունը, ուր հազիւ կրնային տանըհինգ անձինք բնակել, այն ալ մեծ նեղութեամբ: Երբոր Մեթոնի և առաքելութեան մէջ գտնուած անձինք Վենետիկ հասան, յատուկ վանատուն մ'ունենալու պէտքն աւելի ևս զգացուեցաւ. մանաւանդ որ Մխիթարայ ծրագրին էական կետերէն մին էր, արևելքէն գեոահասակ մանուկներ բերել, կրթել զանոնք, և միաբանութեան ապագայ սերունդը պատրաստել, և այդ գեղեցիկ զաղափարը պէտք էր փութով գործադրել սկսիլ. բայց ուր պիտի գետեղէր զանոնք: Հարկ էր ապա որ իրենց յատուկ մենաստան մ'ունենային, ուր գտնուէին վանական կենաց պաշտօնով ամէն յարմարութիւնք, առանձին խցիկներ միաբաններուն համար, մասնաւոր կրթարան և դասարան՝ աշակերտաց համար, հասարակաց խմբավայրք. — ունենային իրենց յատուկ եկեղեցին, միաբան ժամերգելու, աղօթելու, և եկեղեցական հանդէսները կատարելու ազգային արարողութեան համեմատ, — ունենային իրենց յատուկ պարտէզ մը, ուր կա-

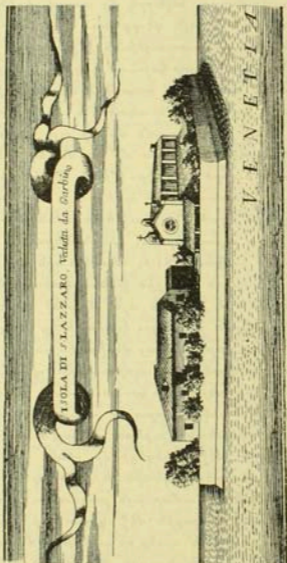
րենային սակաւ մի շարժում ընել, որ կարևոր էր առողջութեան համար, և իրենց պէտք եղած բանջարեղէնը մշակել: Մխիթար այս բոլորը նկատողութեան առնելով, որոշեց իրեն խորհրդականներուն հետ՝ աղերսագիր մը պատրաստել ծերակուտին ներկայացնելու համար, որպէս զի իրենց բնակութեան յարմար տեղ մը շնորհէ: Այս գործին յաջողութեան համար ամբողջ 1746 տարին աշխատեցաւ, շինայելով ո՛ր և է ջանք և նեղութիւն, դիմելով իրեն ծանօթ բարեկամներուն, Նանի, Էմոյ և Սերաստիանոս Մոչենիզոյ սեպուհներուն, անոնց միջոցով ծանօթանալով ուրիշ պաշտօնական ազդեցիկ անձանց հետ, և Մոսէայի իշխանաց տուած վկայագիրները ձեռքը առած՝ երթևեկելով անդադար մեծամեծաց պալատները, և յաճախ նոյն իսկ զոտական ապարանքը, առանց կասելու երբէք արգելներուն առջև: Եւ սակայն ամբողջ տարւոյ մը անխռնջ ջանքերն արդիւնք մը չունեցան բնաւ. որովհետև այնպիսի խոչընդոտներ ընդ առաջ կ'եննէին, որ նոյն իսկ ծերակոյտը — յօտարամիտ ըլլալով հանդերձ անոր խնդիրքը կատարելու — կը վարանէր այն դժուարութեանց հանդէպ: Պետական դիւանին արձանագիրներուն մէջ վճիռ մը կար, որ կ'արգելուր վենետիկ քաղաքին մէջ կրօնաւորական ո՛ր և է նոր կարգի մը հաստատութիւնը. և այդ վճիռն այնքան բացայայտ էր, որ ամենեւին մեկնութեան կամ բացառութեան տեղի չէր թողուր: Մերակոյտն ուղեւով միանգամայն թէ՛ օրէնքը յարգել և թէ՛ Մխիթարայ խնդիրքը չմերժել, հետևեալ առաջարկութիւնն ըրաւ անոր. կամ քաղաքէն դուրս կառուցանել վանքը և մշանջնաւոր կերպով ժառանգել զայն, և կամ քաղաքին մէջ շինել, բայց այն պայմանով՝ որ նոյն ժամանակի միարանութեան անձանց ողջութեան ատեն միայն իրաւունք ունենան անոր վրայ, և իրենց մահուընէն վերջ՝ տէրութեան ձեռքը անցնի: Մխիթար անյարմար գտաւ այդ երկուքն ալ. առաջինը, որովհետև քաղաքէն դուրս դժուար էր պատարագներու ողորմութիւն գտնել, և այն պարագային մէջ՝ Բնչպէս պիտի ապրէին, քանի որ դեռ հաստատուն եկամուտ մը չունէին. երկրորդը, որովհետև իրեն նպատակն էր՝ մնայուն և տևող Հիմնարկութիւն մ'ընել, որ իրմով և իրեններով չվերջա-

նայ, այլ յաջորդութիւն ունենայ և զարեբով շարունակուի: Անցեւոյն մէջ այնքան մեծամեծ դժուարութիւններէն չընկճուողը, չէքաւ՝ չվհատեցաւ այս առաջին անյաջողութեամբ. յամառ տոկունութեամբ մը շարունակեց իրեն ջանքերը և երթևեկը մեծամեծաց տուները, և կը յուսար գտնել լճակին մէջ ցանուած կղզեակներէն մին ձեռք բերել իրր մշտնջենաւոր բնակավայր միարանութեան: Բետ անգամ մը յղանալու մտքին մէջ այդ գեղեցիկ մասածութիւնը, այցելեց բոլոր կղզեկաց և դիտող աչքով զննեց թէ որը յարմարագոյն էր իրենց: Զումանս՝ շատ հեռու գտաւ քաղաքէն, որով դժուարին էին յարաբերութիւնք և պիտի չկարենային իրենց ամենօրեայ պէտքերը հոգալ. ուրիշներն ալ շատ մօտ էին, ուր դիւրաւ մուտ պիտի գտնէր քաղաքին աղմուկը և շառաչը, և պիտի խանգարուէր վանակոն լուծութիւնը և անդորրութիւնը. այլք՝ քաղաքին կանակը կը գտնուէին, մոռացութեան և ամայութեան ձեռքը մատնուած, քաղաքին շարժումէն և կեանքէն բոլորովին զուրկ. ոմանք ալ՝ անմիջապէս դիմացը, հազիւ ջրանցքով մը զատուած քաղաքին կեդրոնէն, անոր ամէն շարժմանց, հանդէսներուն և զուարճութեանց մասնակից, որով ցրուծն պիտի պատճառէր վանականներուն ամիսոփ մտքերուն: Մխիթար այնպիսի կղզի մը կ'որոնէր, որ շափաւոր հեռուութիւն և մեծութիւն ունենար, օդաւէտ, բարեշունչ, լըսութեան և հանգարտութեան հետ ունենար ամէն կորևոր դիւրութիւնները և յարմարութիւնները, որով կարելի ըլլար մասնակցիլ շարժման, գործօնութեան և կենդանութեան այն քաղաքին, որ իրեն աշխարհակալութեամբք, վաճառականութեամբք և ճոխութեամբ՝ արևելեան նկարագիր մ'ունէր: Այդ բոլոր պահանջուած յատկութիւնները փոքր ի շատէ ունենալ կը թուէր կղզեակներէն մին, Ս. Ղազար կոչուած, շափաւոր մեծութեամբ, ոչ այնչափ հեռու քաղաքէն, որ ունէր հինցած եկեղեցի մը, փոքրիկ պարտեզ մը, — ուր կրնային տարեկան բանջարը տնկել, — երկու ջրհոր և մի քանի խարխուլ սենեակներ: Այդ կղզին, որ առաջին վայրկենէն զբաւեց Մխիթարայ ուշը, և յետ տասնեակ մը տարիներու շրջանին, անոր մեծագործ հանճարին շնորհիւ, պիտի դառնար հրաշակերտ մը ճարտարապետա-

կան արուեստի, գրախտ մը՝ իրեն զեղեցիկ բուսականութեամբ, սրբաւայր մը, ուխտատեղի մը գիտնականներու և ազգայիններու, այցելուվայր մը թագաւորաց և իշխանազանց, զլիաւոր կեդրոնը և շարժիչը հայ ազգին գրական գործօնէութեան, կ'արժէ որ ծանօթացնենք մեր բնթերցողներուն, համառօտ սկնարկ մը տալով իրեն նախկին սկզբնաւորութեան և այն դէպքերուն, որ հոն տեղի ունեցան նախ քան հաստատութիւնը Մխիթարայ Ուխտին:

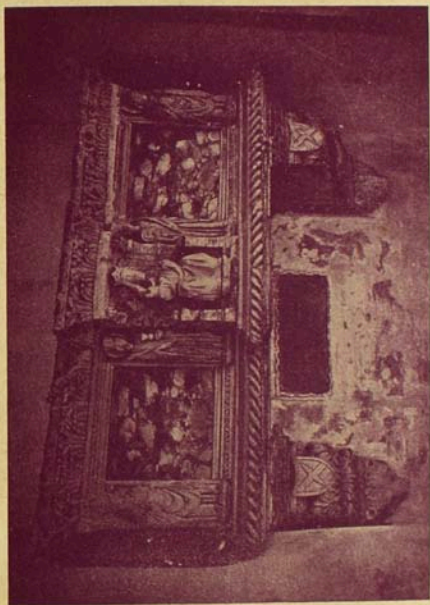
Եստ հին է Ս. Ղազար կոչուած կղզին. ի սկզբուն այնչափ աննշան և ամայի, որ առանձին անուն մ'իսկ ունեցած չէ, նախ քան 810 թուականը, և ուրիշ բնակիչ չլիջուիր հոն, բայց պարտիզպան մը՝ որ այն կտոր մը հողը մշակելով կ'ապրէր, և ձկնորս մը՝ որ մօտիկ ջրերուն մէջ իւր արուեստն ի գործ կը գնէր: Մինչև Մխիթարայ ձեռքը անցնիլն, սև նախաազիր մ'ունեցած է այդ կղզին, ապաստանարան մ'եղած մարդկութեան ամենէն աւելի թըլուառներուն, — ուրուկներուն, հիւանդներուն և մաւրացիկ աղքատներուն: — Յամին 810, ծերակուտին վճռով, Ֆուզինայի Ս. Հիւրիոն վանքին Բենեդիկտեանց կը յանձնուի այդ կղզին. և սակայն այն անխոնջ կրօնաւորներն իսկ անկարող կ'ըլլան շէնցնելու կղզին, և կը մնայ նոյնպէս ամայի, մինչև որ հարկ կ'ըլլայ վերջապէս — թէ փոքրկութեան և թէ քաղաքէն հեռաւորութեան պատճառաւ — թողուլ զայն, իբր անյարմար կրօնաւորական կենաց: 1182 թուականին, վենետիկցի հարուստ ազնուական մը, Ղևոն Պաւլինի, բենեդիկտեան Հուրերտ արքայէն նուէր ընդունելով այդ կղզին, մէջը եկեղեցի մը շինել կու տայ յանուն Ս. Ղևոն քահանայապետին, և քովն ալ հիւանդանոց մը, հոն փոխադրելու համար այն բազմաթիւ ուրուկները, որոնց չէր բաւեր քաղաքին մէջ գտնուածը՝ շատ փոքր ըլլալով: Այն դարերուն՝ որոնք որ ուխտի կամ առուտուրի համար արեւելք և ի մասնաւորի Պաղեստին կ'երթային, իրենց հետ այն զգուելի և տարափոխիկ հիւանդութիւնը կը բերէին, որ բորոտութիւն կ'ըսուէր: Ժողովուրդը, շփոթելով Աւետարանի մէջ գտնուած աղքատ Ղազարոսը՝ Քրիստոսի բարեկամ Ղազարոսին հետ, բոլոր հիւանդանոցներու և ուրկանոցներու եկեղեցիները Ս. Ղազար կը

կոչէր: Այն ժամանակէն սկսաւ թէ կղզին և թէ եկեղեցին Ս. Ղազար անունը կրել, և Ս. Պետրոսի պատրիարքական եկեղեցւոյն իրաւասութեան ներքեւ, ունէր իրեն յատուկ մեծաւորը և պատարագիչ քահանան: ԺՁ դարու

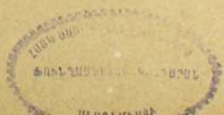
Ս. Ղազարու թախկին վիճակը.

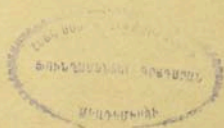
կիսուն, երբ այնչափ նուազեցաւ բորտաներուն թիւը, որ հազիւ քանի մը հոգի կը գտնուէին, ծերակոյտը վճռեց որ հոն բնակին, կղզւոյն եկամուտներով, քաղաքին մէջ չըջող մուրացիկները, որոնք տաղտուկ կը պատճառէին քա-

Շիրիք զննականի սուրբույնի.

Եւ. 297.

դարացեաց՝ փողոցներուն և եկեղեցեաց մէջ: Այդ բարի որոշողութեան գործադրութիւնը երկար ժամանակ չստեց. այլևայլ դժուարութիւնք և արդելք, քաղաքին հեռաւորութիւնը, ճանապարհին վտանգները՝ մանաւանդ մրրկալից օդերուն, ցըցուցին թէ անկարելի էր շարունակել այդ գործը. ուստի, 1601 թուականին, կղզւոյն հիւանդները և բոլոր կահկարասին փոխադրուեցան քաղաքին մեծ հիւանդանոցին մէջ, որուն եկեղեցին նոյնպէս Ս. Ղազար կը կոչուի, Ս. Յովնանեկ և Պաշոս եկեղեցւոյն կից, և որուն վրայ յետոյ աւելցաւ նաև Գովինիկեանց վանքը: Դարձեալ կղզին ամայի և անբնակ մնաց, իրեն խարխուլ եկեղեցւով, հին՝ կարկատուն շէնքերով¹, կիսաւեր պարիսպներով և փոքրիկ բանջարանոցով: 1660ին ժամանակները, Գովինիկեան հարք փախչելով Արեւտէ կղզիէն, Վենետիկ եկան և Ս. Ղազար կղզին անոնց արուեցաւ բնակութեան համար².

1. Այդ ինչ շէնքերէն այժմ գրեթէ ոչինչ մնացեր է. եկեղեցին բուրսովին կերպարանափոխ եղած, մեծցած, բարձրացած, զեղեցկացած է. թէ Միտիթար Աբբատօր և թէ Յաշորչեհրուն ժառանգել, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ, երբ Ս. Ղազարու վանքին շինութեանց վրայ խօսինք: Կը Քոյոյ միայն, իբրև նուրբեան նշխար մը, մարմարէ զեղեցիկ շէրիմ մը, եկեղեցւոյ գտնիւն աշակերտը. որ թէ և թուական չունի, քոյոյ փ'ի դարու երկրորդ կիսուն գործ կը նախարարի. որովհետև շէրիմ մէջ թաղուած անէր, Կոստանդին Կոստըլա — յիշատակուած տաղանազիրն մէջ — կ'ապրէր նոյն դարուն, և 1554ին ճենովացոյց զէժ եղած պատերազմին մէջ իրեն ծախքով ցոկանաւ մը սպառազիրներ էր, ինչպէս կը կարգացուի Վենետիկ տարեգիրներուն մէջ: Այդ վենետիկցի ազնուականին մեռնելէն շատ ժամանակ վերջ, տաղանին կափարշին մէջ ծայրը կոտրելով, ինչպէս կը պատմէ Կորոնելլի, տեսեր են որ մարմինը անբարա մնացեր է, ինչպէս նաև փրանկիակեան կրօնաւորի զգեստը և շուան գօտին, որոնց մով թաղուեր էր: Սակայն անցած դարու կիսուն, արթիւ մը բանալով տաղանին կափարիշը, մէջը ուրիշ բան տեսած չեն, քոյոյ ոսկորներու կոյտ ո՞ր, ինչպէս կը պատմէ Կապելլետտի (*Coronelli. Isolario dell'Atlante veneto*, 1696, էջ 47. — *Cappelletti, Storia dell'Isola di S. Lazzaro*, էջ 10-11): — Յիշեալ շէրիմն տաղանազիրն է.

Hoc probus et sapiens ortus de prole Zuchola
Clauditur in tumulo, cui Constantinus in Urbe
Nomen erat, Lazari curator, amator et almi
Compatiens inopum, Domini sub honore superni.

2. Fr. Sansovino, *Venetia città nobilissima*, etc. con aggiunta da Giustiniano Martinoni. էջ 252. Վենետիկ. 1683:

բայց այդ կրօնաւորներն ալ երկար ժամանակ չմնացին հոն. կարծես Մխիթարայ պահուած էր այդ թշուառ կըղզեկին բախտը բարեփոխել և հաշակաւոր ընել՝ քան լճակին միւս կղզիները: Այդ պայմաններուն մէջ էր Ս. Ղազար, երբ այցելեց Մխիթար 1716ին, և յուսալով թէ պիտի կարենար ծառայեցնել զայն իւր գործին, աշխատեցաւ ձեռք բերել, իւր բարեկամ իշխանաւոր անձանց ձեռքով առջարկելով ձերակուտին: Իսկ ձերակոյտը, ուզելով եկեղեցական տեսակետով քննել այդ խնդիրը, յանձնեց տէրութեան երկու քաջ աստուածարան իրաւագէտներուն, որոնք Աստուածամօր ծառայք կոչուած կարգէն էին, որպէս զի քննեն և իրենց կարծիքն ըսեն: Անոնք քննելով խնդիրը, ինչպէս նաև միարանութեան Սահմանագրութիւնը և նրպատակը, վճռեցին որ կրնար ձերակոյտը քողաքին մէջ վանք մը տալ հայ կրօնաւորներուն իրր մշտնջենաւոր բնակութիւն: Ուստի ձերակոյտը, 1717ի օգոստոս 26ին վճռով, Ս. Ղազարու կղզին կը շնորհէր Մխիթարայ և միարանութեան իրր մշտնջենաւոր բնակութիւն, որուն փոխարէն պարտաւոր պիտի ըլլար միարանութիւնն ալ մշտնջենապէս ամէն օր մէկ մէկ պատարագ մատուցանել ըստ դիտարութեան կղզւոյն նախկին բնակիչներուն, այն է՝ Մուրացիկ կոչուած կրօնաւորներուն. երկրորդ, ամէն տարի Ս. Ղազարու տօնին օրը պարտական պիտի ըլլար ութ լիտր մովսէղէն տալ նոյն կրօնաւորներուն, իւրաքանչիւր քսան տարին ուրիշ չորս լիտր մով ևս վրան աւելցնելով: Բայց որովհետև վարձուէ՞ անուամբ արուեցաւ կղզին, որպէս զի յիշեալ կրօնաւորք չկարենան ետ պահանջել զայն, զաշնագրին մէջ շատ անգամ գրուեցաւ «մշտնջենաւոր բնակութիւնս բացատրութիւնը, բացայայտ կերպով ըսելով մէջը, որ եթէ յանկարծ ժամանակով խնդիր մը ծագի և ուզեն ետ պահանջել վանքը, պարտական ըլլան հատուցանել միարանութեան ըրած շինութեանց ծախքը, այն է՝ իրր տասը հազար մարշիլ, այն ժամանակի դրամով: Սակայն ժամանակաց և դիպաց յեղաշրջութեամբ, Վենետիկոյ հասարակա-

1. Ինքակուտին վճարն մէջ գրուած է «in affittanza» բացատրութիւնը:

պետութիւնը կործանելով, և յետագայ կառավարութիւնք կրօնաւորաց վանքերուն հետ զրաւելով նաև անոնց իրաւունքները, միարանութիւնն անցած դարու առաջին կիսուն (1833ին), երբ դեռ Աւստրիան կ'իշխէր Վենետիոյ վրայ, գնեց անորմէ Ս. Ղազարու հողը, որով իրեն սեփական կալուածք դարձաւ և ունեցած պարտականութիւններէն ազատեցաւ:

Մխիթար ընդունելով ծերակուտին վճիռը՝ սեպտեմբերին սկիզբը, առած բոլոր միարանները, Աստուածածնայ Ծնընդեան տօնին օրը (1717 սեպտ. 8ին), ըրաւ հանդիսապէս իրեն մուտքը Ս. Ղազարու կղզւոյն մէջ²: Ինչպիսի՛հ հրճուանաց օր մ'եղաւ, յորում կոխեցին այն հողին վրայ, որ իրենց սեփականութիւնն էր այնուհետև, և պիտի ըլլար օտարութեան մէջ իրենց երջանիկ և խաղաղ դադարը, հակառակ այնչափ փոթորկալից դէպքերու, որոնք մերթ ընդ մերթ պիտի կոծէին զիրենք, ինչպէս լճակին կոհակները կը բախեն երբեմն վանքին պատերը: Անկարելի է բացատրել ինչ որ զգացին անոնք այն օրը, այն պահուն, երբ մտնելով Ս. Ղազարու խարխուլ եկեղեցւոյ մէջ, զորովագին և ցնծալիք նուազներով մատուցին իրենց գոհութիւնը Աստուծոյ և Ս. Կուսին, մեծաշանդէս կատարելով նոյն օրուան տօնախմբութիւնը, որ արդէն միարանութեան քաղցր և նուիրական օրերէն մին էր՝ անցելոյն մէջ ընդունած այլևայլ շնորհքներուն պատճառաւ: Այդ օրէն իրր գար մը յետոյ, 1810ի սեպտեմբերին մէջ, Մխիթարայ միարանութիւնը ուրիշ մեծ շնորհք մ'ալ կ'ընդունէր, Ազոնցի արքայութեան ժամանակ. երբ բոլոր Եւրոպէ կը խոնարհէր մեծ Աշխարհակալին գաւազանին ներքև, պետութիւնք և արքունի գահեր կը տապալէին անոր ահագին բանակներուն առջև, և անողոք հրամանով մը բնաջինջ կ'ըլլային կրօնաւորական կարգերը և անոնց ստացուածները յարժունիս կը զրաւուէին, Մխիթարայ խոնարհ կղզեակը — շնորհիւ իւր

1. Փափաքողք կրօնաւորացի զանեւ այդ վճիռը զբքիս վերջը դրուած 8--11--նին մէջ:

2. Յ. Ս. Ղազար կղզւոյն ընդունիլը, ինչպէս նաև Մխիթարայ իրեններով Վենետիկ ապաստանիլը պատահեցաւ Յովնանէս Կոստարոյ գոմին ժամանակ (1709-1722):

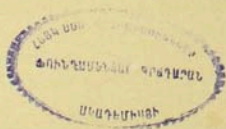
երկնաւոր Մօր և վայելած զիտական համբաւոյն — ոչ միայն զերժ կը Պար այդ համայնաջինջ աւերածէն, այլ և կայսերական վճռով Հայկական Ճեմարան պատուաւոր տիտղոսը կ'ընդունէր: Մեծն Նապոլէոն այդ կայսերական վճիռը կը զրկէր Եւզինէոս փոխարքային, որ նոյն օրերը Վենետիկ կը գտնուէր. և սա կը յանձնէր զայն իւր հաւատարիմ սենեկապանին՝ հայազգի պարոն Պետրոսին, որ Ղարաբաղ դաւառին Վորորակ գիւղէն էր, և սեպտեմբերի 3ին վանք կը բերէր այդ աւետաւոր վճիռը յօրախուժիւն բոլոր միաբանութեան. այս կերպով աւելի մեծաշուք հանգիսիւ կը կատարուէր Աստուածամօր Գննդեան տօնը, որ այս առթիւ ևս ցոյց տուաւ իւր մայրական խնամքը Մխիթարայ Ուխտին վրայ:

Ս. Ղազարու կղզեկին պարտէզը վարձու տրուած էր պարտիզպանի մը, որ մշակելով և տարուէ տարի նորանոր պտղատու ծառեր տնկելով, բարւոքեր էր երկիրը և օգը մաքրուեւր էր. Մխիթար հասոյց պարտիզպանին ըրած ծախքերը, ըստ դաշնագրին, չորս հարիւր դաշեկան տաւով, որով բոլոր կղզին միաբանութեան ձեռքը մնաց: Յետոյ իսկ և իսկ ձեռնարկեց նորոգութեանց, բոլոր շէնքը խարխլած ըլլալով, տանիքը խախտած, ուսկից անձրեւը կը կաթկթէր, և պատուհանները բոլորովին բաց էին առանց փեղկերու և ապակիներու, որով անբնակելի էր: Նախ և առաջ սենեկաց տանիքը և պատերը նորոգել տուաւ, յետոյ պատուհանները, սրահը և սանդուղը, որքան կարելի էր, եօթանասուն երկու մարչիլ ծախք ընելով. այնուհետև միաբաններուն մէկ մասը փոխադրեց ի Ս. Ղազար, զեռամենուն համար բաւական սենեակք չգտնուելով: Նոյն տարւոյ (1717) նոյեմբերին պատերով բաժնելով վերնայարկին երեք մեծ սենեակները, մէջտեղ սրահ մը շինել տուաւ և երկու կողմերը երեք երեք սենեակ. յետոյ դռներով և բանալիով փակեց միաբանութեան բնակած կողմը և պարտէզը, որպէս զի աշխարհականք երբ վանք գան պատարազ տեսնելու, այն կողմը շանցնին՝ այլ ուղղակի եկեղեցին երթան: Յաջորդ տարին (1718) մարտ ամսոյն սկիզբը, առաջիններուն հանդէպ չորս մեծ սենեակներն ալ պատով բաժնելով, ութ խցիկներու վերածեց և երկու փոքր սրահներու:

Գալտպամուքիւն Տիրամօր .

յէջ 302 .

և հիւսիսային կողմը՝ սանդուղ մը շինել տուաւ որձաքարէ վերնայարկը երնելու համար: Ապրիլին վերջը շէնքը բոլորովին աւարտելով, մնացածներն ալ հաննց քաղաքին մէջ վարձած տունէն և բերաւ վանքին մէջ բնակեցուց. — այնուհետև ուրիշ շինութեանց չձեռնարկեց, թէ՛ դրամական վիճակը չներելով և թէ՛ ստիպուած ըլլալով Հոովմ երթալ: Բայց թէ Ինչ էր՝ որ կը ստիպէր զինքը այն ուղևորութիւնն ընելու այնպիսի դժուարին պարագաներու մէջ, պատճենք հոս համառօտիւ:

Մինչ Մխիթար տաժանելի ճիգերով կ'աշխատէր ձեռք բերել Ս. Ղազարու կղզին և հոն տեղաւորել իրենները, արեւելքի մէջ կ'արժարժէր դարձեալ մոխրի տակ առժամեթաղուած հակառակութեան հուրը, որուն զրգութեան պատճառ եղաւ հետևեալ դիպուածը: Տարիներ առաջ, իբր 1714—15ին, Պոլսոյ հայ կաթողիկէ մասին առաջնորդք և զխաւորք, որոնց մէջ կային նաև մի քանի եպիսկոպոստոնք, յորս նշանաւոր էր Մամոսյ եպիսկոպոսը, ժողովելով խորհուրդ ըրին զատել բոլորովին կաթողիկէ մասը միւս ազգայիններէն, իրենց յատուկ եկեղեցիները և առանձին պատրիարք մ'աւանդալով: Այդ ժողովին և ձեռնարկին շմանակեցեցան Մխիթարայ երկու աշակերտները, Հ. Գէորգ և Հ. Պողոս, որոնք Պոլիս կը գտնուէին այն ժամանակ, Աբրահօր հրահանգներուն համեմատ, որ խիստ հրամաններ տուեր էր իրենց չմիջամտել այնպիսի խնդրոց մէջ, որովհետև Մխիթար իրեն հեռատեսութեամբ կը գուշակէր անոր դառնաղէտ հետեանքը, ինչպէս որ արդիւնքն ալ ցըցուց: Վասն զի երբ վերոյիշեալ անձինք դումարուած զազդիացույ մը տունը՝ խորհուրդ կ'ընէին գործին յաջողութեան և միջոցներուն վրայ, հայ սպասաւորի մը մատնութեամբ խնդիրը կ'իմանայ պատրիարքը, թերևս Յովհաննէս Բաղիշեցին՝, որ անմիջապէս կ'երթայ արքունի դուռը և կ'ամբաստանէ զանոնք, իբր զազտուկ գաւաղիրներ և ապստամբներ: Կառավարութիւնը կը ձերբակալէ զըլխաւորները, կը բանտէ, կը խոչտանգէ ամէն տեսակ տանջանքներով, ուսկից կ'ազատին ոմանք՝ հաւատքնին

ուրանալով՝ ի գայթակղութիւն ամենուն, այլք մեծագու-
մար գրամով կը գնեն ազատութիւննին, ոմանք ալ — ինչ-
պէս Մամոնայ եպիսկոպոսը, Յովսէփ վարդապետ և տէր
Աստուածատուր — Հաստատուն մնալով Հաւատքնուն վրայ,
խոստովանողարար կը կնքեն կեանքերնին:

Հասկցաւ կաթողիկէ մասը, թէպէտ շատ ուշ, թէ որ-
չափ խախուտ Հիման վրայ ուզեր էին բարձրացնել շէն-
քերնին, զոր թեթև հով մը գետին տաղալեց, և անշուշտ
զարմացան նաև Մխիթարայ Հեռատես և խոհական վար-
մունքին վրայ, որ զգուշացուցներ էր իրենները միջամուխ
ըլլալէ այնպիսի գործի մը մէջ, որ շահեկան չըլլալէ զատ՝
մեծապէս միասակար եղաւ իրենց: Քայց շմոռցան այն կէ-
տը, թէ Մխիթար և անոր միարանները ծայրի մասին
խիկ շմոռեցան այդ խնդրոյն և շնչաստեցին. ուստի տա-
րիններ վերջը, երբ եկաւ առիթը, տարապարտ կասկածներէ
չարժած՝ նորոգեցին Հին զրպարտութիւնները, մանաւանդ
երբ լսեցին որ Մեթոնի վանքը կործաներ էր և Վենետիկ
փախեր էին միարանները և Հետամուտ էին նոր վանք մը
ստանալու հոն: Այդ ժամանակ (1716-7) արևելք քարո-
զութեան գնացեր էին Հ. Գէորգ և Հ. Յովսէփ Պրուսա-
ցի, երկուքն ալ ողջամիտք ըստ ամենայնի իրենց կրօնա-
կան վարդապետութեանց մէջ, ինչպէս կը Հաստատեն
այնչափ նամականիք և վկայադիրք, որոնք կը Հասնէին ի
նմին ժամանակի ի վանս կամ ի Հոսով, այն բոլոր քա-
ղաքներէն, ուր որ քարոզեր էին անոնք. և սակայն զրպար-
տութեանց մեծագոյն մասը այդ երկու քարոզիչ վարդա-
պետաց վրայ կը ծանրանար, իրր թէ կ'արհամարհեն սըր-
բազան պատկերները, ներողութիւնները չեն ընդունիր,
անհրաման և ինքնազուխ կը քարոզեն, կը խոստովանը-
նեն, տգէտ են, և այլն: Այդ ստալոյ գրոյցք և շարա-
խօսութիւնք այնչափ շառաչ և ազմուկ Հանեցին, որ վեր-
ջապէս Պորոյ Փոխանորդը տեղի տալով և Համոզուելով ա-
նոնց, կը զրէ Հոսով որ փութով դարման տարուի: Ս.
Ճողովը թէ և շատ կարևորութիւն շտար այն գրուածնե-
րուն, սակայն զրգոութեան հոգին մտրելու Համար, կը զրէ
առ Մխիթար որ ետ կանչէ երկու քարոզիչները և առժամե-
ոչ սք արևելք զրիէ քարոզութեան, մինչև որ ինքն անձամբ

Հոսովմ երթալով՝ արդարացնէ միարանութիւնը այդ եղած ամբաստանութիւններէն և կարկէ հակառակորդաց բերանը: Մխիթար կ'ընդունէր խողովոյն գիրը 1717ին սկիզբները, երբ իրենց ապագան պատող մթութիւնք փարատելու վրայ էին, և այն ինչ թեթևցած վշտերէն՝ նորանոր տագնապներ կը սկսէին: Այսու հանդերձ, հնազանդ՝ բարձրագոյն հրամաններուն, ետ կը կանչէր արևելքէն երկու քարոզիչները, և իսկոյն կը ծանուցանէր խողովոյն, թէ յետ դարձի քարոզիչներուն և միարանութեան գործերը կարգադրելուն և կացութիւնը ապահովելուն, անյապաղ Հոսովմ պիտի երթար: Ս. խողովը, վստահ բողոքովին միարանութեան անմեղութեան վրայ, երբ կը լսէր Մխիթարայ վանք ստանալը ի Վենետիկ, գեղեցիկ թղթով մը կը յայտնէր իրեն խնդակցութիւնը և առնուական կերպով մը կը յիշեցնէր Հոսովմ երթալու խոստումը: Չեմ կրնար մէջ շքերել հոս նոյն թուղթին թարգմանութիւնը, որ տեսնեն ընթերցողք թէ ինչպիսի՛ էին խողովոյն և Մխիթարայ մէջ եղած առնչութիւնք:

«Վերապատուեալ Հայր, խողովս մեծ հաճոյքով լսեց թէ ձեր հայրութիւնը ընդուներ է Հասարակապետութեան առատածեան գթութենէն մենաստան մը, իրբ բնակարան Չեղ և ձեր հպատակ կրօնաւորներուն: Անտարակոյս Գուրբ, ձեր կրօնաւորներով, պիտի համապատասխանէք ըստ պատշաճի այդպիսի մեծ շնորհքի մը, ջանալով կատարել այն բոլոր առաքինութիւնները, որոնք վայել և յատուկ են միանձնական կենաց: Անհաճոյ պիտի շըլլայ դարձեալ Ս. խողովոյս ձեր գալուստը, այս սրբատեղեաց այցելութեամբ գոհացնելու համար ձեր բարեպաշտութիւնը: Յանձնելով զիս ձեր աղօթից, և այլն. — Երբան. Սակրիպանտէ նախագահ. ի Հոսովմ, 20 սեպտ. 1717»:

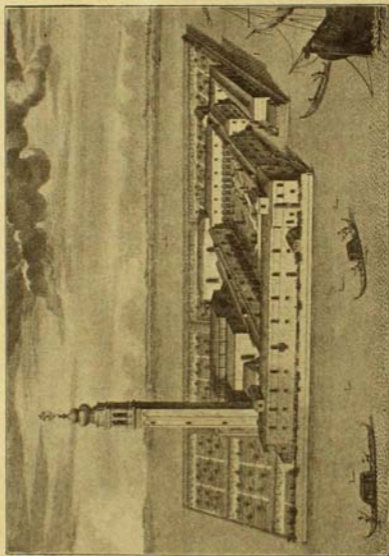
Այն տառապանաց օրերուն մէջ ոչ փոքր նեցուկ և սիրփանք եղաւ այդ թուղթը Մխիթարայ վշտացած սրտին:

Այն անտեղի հակառակութեանց և զրպարտութեանց առջև լուռ չկեցաւ Խաչատուր փարգապետ, որ կորովի գրով մը ջատագովեց զՄխիթար և միարանութիւնը՝ ծիրանաւորաց խողովոյն առջև. զրեց ևս Պոլսոյ Փօխանորդին և հայ ուղղափառաց, կրկնելով յաճախ հեռուեալ բացատրութիւնը. «Մխիթար պայծառ արեգակ մէ մեր ազգին մէջ,

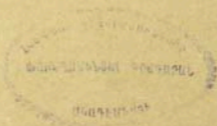
գորաւոր ջատագով մը ճշմարտութեան , և վաճան՝ ուղ-
ղափառ հաւատքին » . դարձեալ , « Մխիթար վարդապետ՝
գերազանց փիլիսոփայ և աստուածաբան է , ոչ միայն
կրնայ ընտիր թարգմանութիւններ ընել , այլ և ինքնագիր
իմաստասիրական և աստուածաբանական գրքեր յօրինել
Ես այս կարծիքը ունիմ , թէ ո՛վ որ անոր դէմ կը կռուի ,
Հոգւոյն Սրբոյ դէմ կը մեղանշէ , և ո՛վ որ կ'աշխատի կոր-
ծանել անոր գործը , որուն հաստատութիւնը Աստուած է ,
ոչ միայն պիտի շաջողի , այլ և աստուածամարտ պիտի
գտնուի՝ » : Անկեղծ և պերճախօս էին այդ վկայութիւնք ,
բայց Մխիթարայ մեծագոյն ջատագովներն էին՝ իւր իւրզօր
և գործերը . այնպիսի հարուածներուն դէմ՝ անոր սովորական
զէնքերն էին , ընդարոյս արիութեան և մեծանձնութեան հետ
մեծ հաւատքը և առ Աստուած ապաւինութիւնը : Այս պա-
րագոյնց մէջ էր որ շինեց իրեն երգը առ սուրբ Անտոն ճըզ-
նաւոր , միարանութեանս նախահայրը և մեծ պաշտպանը ,
որ կը սկսի « Զքեզ , սուրբ հայր Անտոնիէ » բառերով , և իւ-
րաքանչիւր տունը կը վերջանայ , « Օգնեա մեզ , սուրբ Ան-
տոնիէ , օրհնեա զմեզ , սուրբ Անտոնիէ . Պահեա զմեզ ,
սուրբ Անտոնիէ , ի թշնամեաց պատերազմէ » : Կարծես
սուրբ եռանդով մը կ'ուզէ այդ երգին մէջ յիշեցնել իրեն
զրպարտիչներուն , — սրտնք կ'ըսէին թէ Մխիթար և անոր
աշակերտները ազէտ են , Հոգւոյն համալսարանին մէջ ու-
սած չըլլալով , — թէ գիտութեան աղբիւր՝ ինքն Աստուած
է , որ կարող է իմաստնացնել ո՛վ որ կ'ուզէ . « Թէպէտ գը-
րովք վարժեալ չեղեր , սակայն զհոսանս Հոգւոյն արբեր .
Արքայութեան դըպիր եղեր , և քան զգիտունս գեր ի վեր » :
Այս գեղեցիկ և զգայուն երգը , յուզիչ եղանակով մը , ա-
մէն տարի նոյն Սրբոյն տօնին կ'երգենք Մխիթարայ օրգիքս ,
երախտազէտ սրտով յիշելով Հիմնադրիս անհամեմատ ար-
դիւնքները և կրածները , արծարծելով ի մեզ անոր հօգին
կենդանացնելու փափաքը :

1. Թուղթ Խաչատուր վարդապետի առ Տիրացու Պետրոս , Հաճի
Արտիթին , Հաճի Ապուսլլան , հ.Ն. 1717 օգոստոս 25 :

2. Մխիթար Արքայօր աշակերտք յետոյ աւելցուցեր են այդ երգին
վրայ հետեւեալ տարբըր . « Օգնեա մեզ , սուրբ Անտոն արի , աշակերտաց
մեծ Արքայի . Մխիթարայ վարդապետի , լինել ճնազանջ վեհագունի » :

Մ. Ղազար Յարոզիայի Միջնաբերդը.

Երբ Ն. Վէորգ և Ն. Յովսէփ կը հասնէին Վենետիկ, առաջինը՝ 1717ին վերջը, իսկ երկրորդը՝ 1718ի փետրուարին, — շինութեանց էական մասն աւարտած և բոլոր միտքանք փանքին մէջ զետեղուած ըլլալով ապրիլին, — Աբրահայրը անոնց իւրաքանչիւրին պաշտօնները և զորժները որոշելով, մէկ տարուան ապրուստի դրամը ապահովցնելով, և զամէնքն ալ յորդորելով որ եռանդուն և հաւատարիմ ըլլան իրենց պարագերուն և կարգերուն, կու տար հրատեչտի ողջոյնը իրեն սիրելի զաւակաց, և անըրով հետը Ն. Յովհաննէս և Ն. Վէորգ վարդապետները, ճանապարհ կ'ելնէր դէպ ի Հոովմ 1718 թուականի մայիսին սկիզբը:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Մխիթար կը մեկնի ի չոռովմ. — Նկարագիր իրեն ուղևորութեամ. — Ապենիմեամ լերանց վոյ փոթորկի կը համզիպի. — Լիվոսոյ քաղաքը կ'երթայ ազգայիմները տեսնելու. — չոռովմ հասնելով, մախ տուն մը կը վարժէ իրենց բնակութեամ, և յետոյ Ս. Պանտալէոնի վանքիմ կրօնատորաց մօտ կ'երթայ բնակելու. — Վեմետկոյ դեսպանիմ շնորհի տիրամատորաց և Սրբ. Զատանայապետիմ կը մերկայանայ. — Միրաժեծար ըմդումելութիւմ մը կ'ունենայ. — իրեն կը յամծնուիմ բոլոր ամբաստանագիրք. զորս մի առ մի կը հերքէ. — Կը տպագրէ իրեն շատագովութիւմը. — Միրամատորաց ժողով կը զումարուի ի քմնութիւմ խնդրոց միարամութեամ. — Մխիթար և իւր միարամք կ'արդարանան. — Արբանայր՝ Ս. Յակովբ Մծքմացոյ ըմծայուած Զգօն գիրքը կ'ըմծայէ Սրբ. Զատանայապետիմ. — Կ'ըմդումի այլևայլ մուէրմեր Սրբազանէմ և յաղթանակաւ կը դառնայ ի Վեմետիկ:

Միրաւնութեան հիմնարկութենէն վերջ այս առաջին անգամն է որ կը ստիպուի Մխիթար զատուիլ իւր սիրելիներէն, միակ ուղևորութիւնն է՝ որ պիտի ընէ իւր իրբ յիսնամեայ արբայութեան շրջանին մէջ. և եթէ ամենածանր և հարկեցուցիչ պատճառ մը չըլլար, նա երբէք պիտի չչարժէր տեղէն, այնչափ կապուած էր սրտով իւր գործին: Եւ սակայն անհրաժեշտ էր այդ ուղևորութիւնը, ոչ միայն իրբ շահեկան միարանութեան, այլ և Մխիթարայ հռչակին մեծնալուն նպաստող: Վանքի լաիկ շրջապատին մէջ՝ համեստութեան քողով ծածկուած՝ իրբ ամպերու ներքև, քիչերբ կը հանչնային անոր եզակիան ձիրքերը, խմաստութիւնը և սրբութիւնը. հարկ էր որ անմեղութիւնը փայլէր աշխարհամուտ մայրաքաղաքին մէջ, հնչէր դրուատեօք անոր անունը հոն, ոսկից գիրքաւ պիտի սփռէր և արձագանգ գտնէր մինչև արևեքին խորերը Եւ մինչ կ'երթար ծանր ամբաստանութեամբք բեռնաւորուած, պիտի դառնար անտի յաջո-

ղութեամբք և փառքերով պսակուած, բարձրութեան գա-
գաթնակէտը հասած, և նոյն իսկ յաշս իրեն զրպարտիչ-
ներուն յարգելի եղած. այսչափ ապիկար է մարդոց շարու-
թիւնը արդարութեան առջև:

Մխիթար, նամակաց մէջ, այնքան մանրամասնօրէն կը
նկարագրէ իւր այս ուղեորութիւնը, որ ինձ ուրիշ բան
չմնար ընել՝ բայց քայլ առ քայլ իրեն հետևել թուական-
ներուն կարգով:

Մայիսի 7ին 1718 թուականին, կը մեկնի նա Վենետիկէն
դէպ ի Հոովմ, իւր երկու աշակերտներով. զրեթէ երեք օր
կը դնեն, կէս մը նաւակով և կէս մ'ալ կառքով, մինչև
Բոլոնեա քաղաքը, ուր կը մնան օր մը և գիշեր մը՝ հան-
գիստ առնելու համար, որովհետև Վենետիկէն ելնելէն ի վեր
զրեթէ անքուն անցուցեր էին գիշերները: Անկէ երկու օ-
րուան ճանապարհ կար մինչև Փլորենտիա, և հարկ էր անց-
նել Ապենինեան լեռներէն. կայիս կոչուած բացխփիկ եր-
կու կառք կը վարձէ հինգ օսկիով, որպէս զի փոթորկի
կամ անձրևի ժամանակ անոր մէջ պատասպարուին, որովհետև
«սաստիկ դառնաշունչ հողմոս լեռներ են», կը զրէ Մխի-
թար. և յիրաւի լերանց ծայրը տեղատարափ անձրև և
սաստիկ փոթորիկ մ'ունեցեր են և սարսեցցուցիչ ցուրտ
մը մայիսին մէջ, և այնպիսի ամպերու և մառախուղներու
հանդիպեր են, որ ցորեկը գիշերուան պէս մթնցեր է՝: Վեր-
ջապէս երկու օրէն, մայիսի 12ին, ողջամբ կը հասնին ի
Փլորենտիա, ուր մայր եկեղեցւոյն մօտ պանդոկ մը կ'իջևա-
նին: Հոն Հոխարատոս անունով բարեպաշտ և փարթամ
մարքէզի մը հետ այնքան անձուկ սիրով կը կապուի և կը
ծանօթանայ, շնորհիւ յանձնարարական զրերու՝ զորս ըն-
դուներ էր իրեն մտերիմ վիենտիկցի սեպուհներէն, որ մեծ
ընդունելութիւն կը գտնէ անոր պալատին մէջ, և որչափ
ժամանակ որ այն քաղաքին մէջ կը մնայ՝ անոր հիւր կ'ըլ-
լայ: Այս ժամանակ Լիվոնոյի հայ գաղութին առաջնորդն էր
Բարթողիէոս վարդապետ, Հոովմոյ Ուրբանեան վարժա-
րանին աշակերտ, գիտնական անձ մը և նախանձայոյզ ջա-
տագով մը ուղղափառ կրօնից, և մի և նոյն ժամանակ ան-

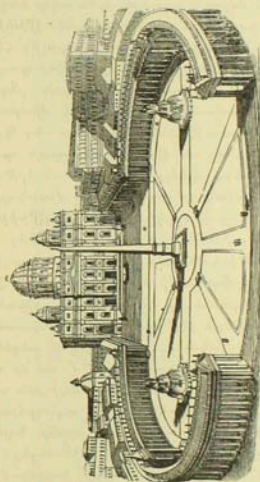
1. Առ 2. Եղիս վարդապետ, 1718 Քայիս 13 (Փլորենտիայէ գրուած):

կեղծ բարեկամ և թղթակից Մխիթարայ, Աբրահայրը, աւելի ևս ամբաստնեցելու համար բարեկամական կապերը այդպիսի անձի մը հետ, որ կրնար ո՛ր և է առթի և խնդրոյ մէջ օգտակար ըլլալ միարանութեան, զէպ ի Լիվոնոյ կ'ուղղէ իրեն ընթացքը, մայիսի 14ին: Շարաթէ մ'աւելի կը մնայ հոն, բոլոր տեղացի ազգայիններուն խանդավառ և սիրալիք ցոյցերուն առարկայ դառնալով, ամէն տեսակ պատիւ, մեծարանք և հրաւէր կ'ընդունի հարուստ ընտանիքներէն: Բայց քան զամէնքն աւելի առաջնորդն էր, որ կը զուրգուրար Աբրահայր վրայ¹, և խմանալով անոր ուղեորութեան պատճառը և եղած զրպարտութիւնները, այնպիսի զայրոյթ մը կը զգայ ընդդէմ հակառակորդաց միարանութեան և կակիծ մը սրտի, որ կրակոտ սճով մը երկու՝ երեք շատագուսկան թուղթեր կը գրէ առ Ս. Ժողովը, որոնց շափազանց եռանդը և սուր հօգին՝ կը ստիպուի մեղմել Աբրահայրը: Իբրև իրեն յատուկ սան մէջ՝ այնպէս կ'անցնէ Մխիթար իւր օրերը Լիվոնոյի մէջ. միասին կը կատարեն եկեղեցւոյն մէջ ժամերգութիւնները և ուրիշ եկեղեցական հանգէսները, ինքը կ'ըսէ մաղթանքները, և հրաւէր կ'ընդունի քարոզ խօսելու կիւրակէ օրը: Ամսոյն 27ին կը մեկնի Լիվոնոյէն, անմտանալի յիշատակներ թողլով հոն, կը դառնայ ի Փլորենտինա և երկու օրէն ճանապարհ կ'ելնէ զէպ ի Հոովմ, ուր կը հասնի որջութեամբ յունիսի 2ին, սաստիկ նեղուած ճանապարհին տաքութենէն: Ժամանակին Քաջանայապետն էր Կղեմէս ԺԱ, նա՛ որ հաստատած էր միարանութեան Սաջմանադրութիւնը և շնորհած Մխիթարայ Աբրահայր սիտղոսը:

Առաջին օրէն որ Մխիթար սուք կը կոխէ Հոովմայ մէջ՝ կը սկսի բախտը ժպտիլ իրեն, և կը թուէր թէ յաջողութիւնը կը վաղէ անոր ետեւէն: Ճանապարհին յոգնածութիւնը զեռ շանցուցած, անմիջապէս երկրորդ օրը կը սկսի իւր այցելութիւնները. կ'երթայ նախ Վենետիկոյ Նիկ. Գիեղոյ գեսպանին, որուն յանձնարարական թուղթեր ունէր ձերական-

1. «Սա ալ, կը գրէր Մխիթար Լիվոնոյէն, խաչատուր վարդապետին նման անմեանուէր և բոլոր սրտով կ'աշխատի յոգուտ մեր և միարանութեան գործերուն» (ԱՌ 2. Եղերս. 1718 մայիս 20):

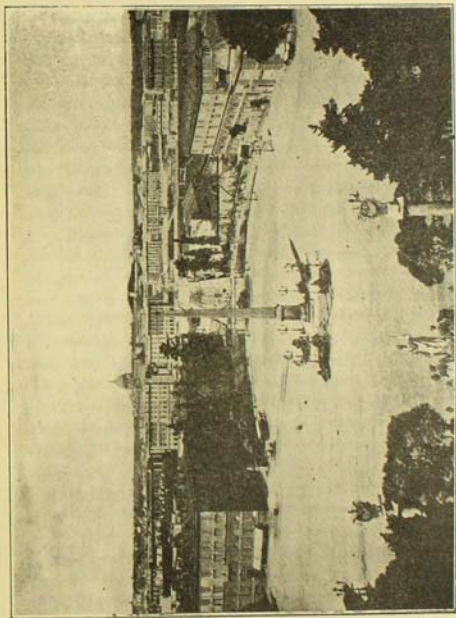
տին կողմէն. նա սիրով կ'ընդունի զինքը, կը խոստանայ
ամէն նպաստ և անկեղծութիւն ընել՝ իրեն գործին յաջողու-
թեան համար, և կը տանի առ Սակրիպանտէ ծիրանաւո-
րը, Հաւատաստիւն ժողովոյն նախագահ և միանգամայն
հայ ազգին խնամակալ, որ մեծ սիրով կ'ընդունի զինքը և
կը մխիթարէ զԱբրահայրը որ հոգ չընէ ամբաստանու-

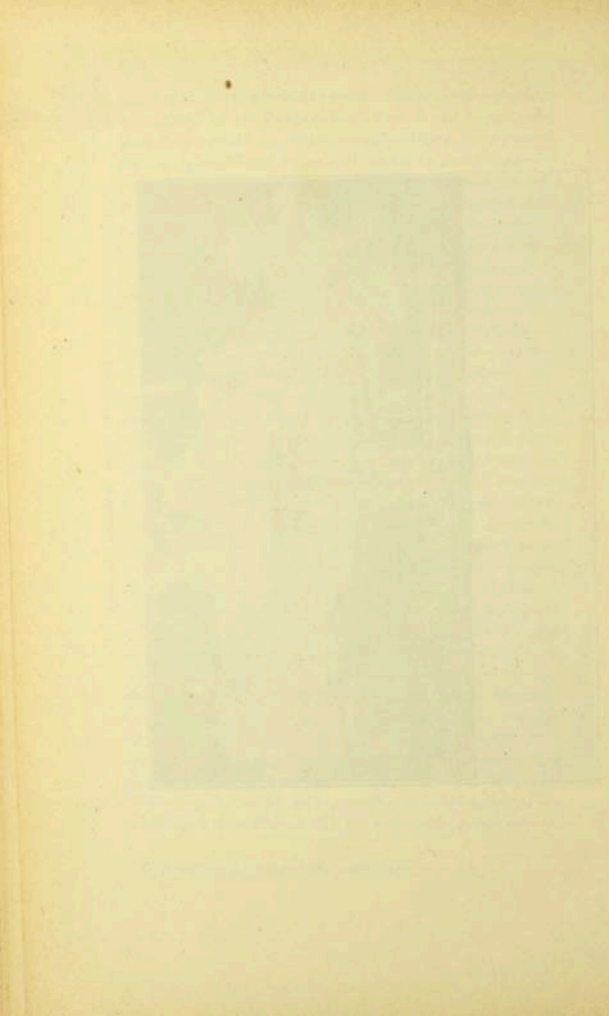
Ս. Պետրոսի եկեղեցին և ծրագրարարը (ի չափով) .

թեանց մասին, յոյս տալով թէ զիրաւ և յաջողութեամբ
կը վերջանայ ամէն բան. մի և նոյն ընդունելութիւնը և
յուսալից խոստումները կ'ունենայ նաև ուրիշ ծիրանաւոր-
ներէ: Ամէն բանէ զոհ կ'երևի Մխիթար իւր յունիս կի
նամակին մէջ, բաց ի տաքութենէն՝ որ կ'այրէր զինքը:
Յունիս 10ին Քաջանայտպեար Հանդիսաւ որ ունկնդրութիւն

կը շնորհէ վենետիկեան զեօսպանին Կուիրինալի պալատին մէջ. Մխիթար ևս կ'ընկերանայ անոր, և կը ներկայանայ Քաջանայապետին իւր երկու աշակերտներով, որ քաղցրութեամբ, ընտաներար և զուարթ զիմօք կը խօսի Աբրահայի հետ կէս ժամու շափ, ինչպէս կը զրէ նա՛, այլևայլ տեղեկութիւններ հարցնելով միարանութեան կտցութեան վրայ, թէ քանի անձինք են, ինչ կ'ընեն, և այլն, խոստանալով յօժարութեամբ հոգալ և կատարել իրեն բոլոր խնդիրքները. և այսպէս քաջալերուած և ուրախացած Մխիթար այն սիրամեծար ընդունելութեան վրայ, զեօսպանին հետ դուրս կ'ելնէ: Ետքաթ մը վերջը դարձեալ Քաջանայապետին կը ներկայանայ, Սակրիպանտէ ծիրանաւորին ընկերակցութեամբ, և մանրամասնօրէն կը պատմէ միարանութեան վրայ եղած զրգարտութիւնները, և մանաւանդ Պոլսոյ Փոխանորդին գրածները առ Ս. Ժողովը, որուն պատճառաւ արգելուած էր իրենց արևելք քարոզութեան երթալ, և այլ նման բաներ: Քաջանայապետը շատ կը վշտանայ այդ բաները լսելով, և հայրաբար կը քաջալերէ զՄխիթար՝ հոգ չընել ամենևին, խոստանալով փութով քննել տալ այն խնդիրները, ինքն իսկ անձամբ հսկելով վրան, որպէս զի արդարութիւնը և ճշմարտութիւնը յաղթանակեն: Հրամայեց Ժողովոյն ատենադպրին, որ հոն ներկայ էր, զիւանէն դուրս հանել միարանութեան գէմ գրուած բոլոր ամբաստանագիրները և Աբրահայի յանձնել, որ կարգալով տեղեկանայ և առանձին տետրի մը մէջ նշանակելով մի առ մի այն բոլոր ամբաստանութիւնները, անոնց իւրաքանչիւրին առջև դնէ արդարացուցիչ պատասխանները, և սպազրելով մի մի օրինակ բաժնէ այն ծիրանաւորաց, որոնք նոյն դատին քննիչ պիտի ըլլային. օրինակ մ'ալ իրեն ուղեց: Այսպիսի հայրական խորհուրդներով և քաջալերիչ խօսքերով հանգարտեցուց և Աբրահայի տաղնապած սիրտը. վճռատուն՝ իրեն պաշտպանն էր, և այլ ևս տարակոյս չէր մնար դատին յաջող ելքին վրայ: Մխիթար երկրորդ օրը կ'երթայ Ս. Ժողովոյն ատենադպրին, որ կը բանայ առջևը զիւանին ղռները, ուր ատենական թուղթերուն մէջ կը գտնէ այն բոլոր ամբաս-

Ընդհանուր տեսարանը Զառնապոլիսի.

տանագիրները, որոնք ուղղուած էին ընդհանուր միտա-
նութեան կամ մասնական անձանց դէմ : Ասիա և առաջ
կը գտնէ շ. Եղիայի դէմ եղած ամբաստանութիւնները,
որոնց ներքեւ նշանակուած էր. « Արդարացաւ շ. Եղիա,
սուտ ցուցուեցան ամբաստանութիւնք, ըստ վկայութեան
Աորնթասի Կատրինի արքեպիսկոպոսին և այլոց ջատագովա-
կան գրութեանց », և այլն : Իսկ շ. Պէորդին և շ. Յովսէ-
փին կամ ընդհանուր հասարակութեան դէմ եղած զրպար-
տութիւնք ճիշդ այնպէս զրուած էին, ինչպէս առիթ ունե-
ցանք յիշելու յառաջն. միայն երկու կէտեր կային այդ ամ-
բաստանութեանց մէջ, որոնց ծանօթ չէր Միսիթար. առա-
ջին՝ թէ Մեթոնի՝ հայ կրօնաւորներուն վարձանը չէ հոգի-
ները շահիլ, այլ զրամ հաւաքել ժողովրդէն, և այս նպա-
տակով միայն առաքելութեան կ'երթան. երկրորդ. Միսի-
թար Արքայի աշակերտները կ'ընեն՝ թէ իրենք զերմնական
գիտութիւն ունին, որովհետև Հոգին սուրբ այնչափ առատա-
բէն պարգևեր է Արքաձօր իրեն շնորհքները, և ի մասնա-
ւորի հեղական գիտութիւն և խմաստութիւն, որ նա փչելով
կ'ընայ նոյնը հաղորդել նաև իրեն աշակերտաց : — Երբ
Միսիթար կը զարմանար՝ թէ ինչպէս կարելի էր այդպիսի
անհիմն և անտեղի զրպարտութիւններ յոգել և անոնց հա-
ւաք ընծայել, Սակրիպանտէ ծիրանաւորը ժպտելով կը
յիշեցնէ աւետարանին խօսքը, թէ « Ազգ քս և քսահանայա-
պետք մատնեցին զքեզ », և կ'աւելցնէ՝ որ եթէ ստորագ-
րիք ըլլային ամբաստանողք, այնչափ հատաք չէր ընծայուեր
անոնց :

Մինչ Միսիթար իրեն առաքիների վարքով, խոհական ըն-
թացքով և հմտութեամբ, ամենուն՝ մանաւանդ ստարնե-
րուն՝ սերը և յարգանքը կը զբաւէր, կը հռչակուէր,
չկրցաւ Հոովմ՝ բնակող ազգայիններէն ոմանց բերանը փա-
կել, որոնք կը շարունակէին տարածել զանազան բարո-
ւանք Արքաձօր մասին, իրր թէ ինքնազուխ նորանոր եկե-
ղեցական կարգաւորութիւններ կ'ընէ, կը փոփոխէ արար-
դութիւնները, և այլն : Այդ բարուրանքը կը հասնին մինչև

1. Այդ ամբաստանութեանց մէկ մասը գրուած էր ի Հոովմ այն ժա-
նանակ, երբ միտաբանութիւնը դեռ Մեթոնի մէջ կը բնակէր :

Քաջանայապետին ականջը. ուստի անգամ մը, երբ Մխիթար դարձեալ իրեն յարգութիւններն ընելու զնացեր էր, խօսք կը բանայ այդ խնդրոյն վրայ. Արքայազար պատշաճ պատասխաններով կ'ապացուցանէ անոնց ստայօզ ըլլալը, և Քաջանայապետը զոչ կը մնայ: Հարկ է ըսել թէ այդ բոլոր հակառակութիւնք բնաւ չնսեմացուցին այն յուսաւոր պսակը, որ կազմուած էր Մխիթարայ անուան շուրջը: Նա իրբու ամբաստանեալ մը կը նկատուէր, և սակայն իրեն դատախազներէն աւելի համարձակ, աւելի յարգուած և փաստաւորուած էր. դեռ չը սկսած օրինական քննութիւնք, նա արդէն արդարացած էր ամենուն մտքին մէջ. իրեն ամենէն աւելի սերտ բարեկամներն էին անոնք, որոնք դատաւոր պիտի նստէին իւր դատին մէջ: Նա յականէ յանուանէ կը ճանչնար թէ ո՞չք են՝ որ կը սիրեն մութին մէջ գործել, երեսնիվեր գովելով՝ սրտկելով, և ետեւէն մուր քսելով. և սակայն, քրիստոնէավայել անօխակալութեամբ և վսեմութեամբ, բնաւ չէր նուազեցնէր առ նոսա սիրոյ և մեծաբանաց ցոյցերը, և ինչպէս յաճախ կը գրէր և կ'ըսէր իրեններուն, այնպիսեաց հետ աւելի քաղցրութեամբ կը վարուէր՝ զանոնք շահելու համար: Հետեւեալ զիպուածը կը հաւատտէ թէ որչափ մեծ էր Մխիթարայ վարկը, ոչ միայն սոսկական անձանց մօտ, այլ նոյն իսկ Քաջանայապետին առջև: Օր մը Մխիթար իրեն երկու ընկերներով այցելութեան զնացեր էր Հայոց եկեղեցին. նայն պահուն Քաջանայապետը պատահմամբ այն տեղէն անցնելով, կանց կ'առնու, վար կ'իջնէ կառքէն և եկեղեցին կը մտնէ տեսնելու թէ ինչպէս եղած էր իրեն պատուիրած նորագութիւնը: Երբ հոն գտնուող հայազգի եպիսկոպոսք՝ և քաջանայք ծնրապիր իրենց յարգութիւնները կ'ընէին, Քաջանայապե-

1. Այդ ժամանակ բուսական թուով հայազգի եպիսկոպոսուք կը գտնուէին Հաովմայ մէջ, որոնցմէ ունեք արեւելքէն փախեր և ինչ ապաստաներ էին. Գրիգոր Ուռուպեցի, որ մեանազգի է եպիսկոպոսն էր, Մատթէոս Սարի՝ երբեք կաթողիկոս Սըսոյ. — մեզի ժամօթ Զոֆան Սեբաստացին, Սեֆէր, և Սահակ եպիսկոպոսուք, Բասիլ Շէրիման, վ. երեսուկոյ մէջ բնակող Շէրիմանեան աղուական ընտանիքէն, որ կարծեմ պարզապէս քրիստոնէութեան էր, և այլք:

տը տեսնելով զԱբրահայրը՝ իրեն մօտ կը կանչէ և կը սկսի ընտանեբար խօսիլ այլ և այլ խնդրոց մասին, կը հարցնէ թէ աւարտեց արդեօք գրութիւնը, և այլն, որուն վրայ կ'ապշին բոլոր տեսողք: Այդ գէպքէն վերջ՝ աւելի ևս կը հռչակուի Մխիթարայ անունը, և հակառակորդք զինամօփ կ'ըլլան, տեսնելով թէ իրենց զրպարտութիւնք փոխանակ վնասելու՝ աւելի ևս կը նպաստեն անոր մեծնալուն:

Մխիթար ի սկզբան առանձին տան մը մէջ կը բնակէր վարձքով. ամիս մը վերջը թողով զայն, կ'երթայ բնակելու Ս. Պանդալէոնի¹ վանքին մէջ, ուր կրօնաւորաց հետ ճշդիւ կը պահէր վանական բոլոր կարգերը. լսենք թէ ինչպէս կը նկարագրէ իրենց բնակութիւնը, ապրելու կերպը, և այլն. «Թուզս շատ փոքր է, մեր վանքին ամենէն աւելի փոքրագոյններուն չափ. պատուհանիս զիմաց կայ մեծ մարագ մը, և արեւուն սաստիկ տաքութիւնը օրն ի բուն խուցիս վրայ զարնելով, գրեթէ կ'եփէ զիս. ամենևին հով չի փչեր, բաց ի լոտոսէն՝ որ վնասակար է ինծի: Կերակուրնիս միջակ է, յաճախ սոխով համեմուած, զոր շտանիր ստամոքսս. իսկ երեկոյին՝ շատ անգամ կը բերեն վարունգէ և հում սոխէ շինուած աղցան մը, զոր ես չկարենալով ուտել, ջրոտ հացաթան կը բերեն: Բայց այսու ամենայնիւ զոճ եմ, վասնզի բարի և շատ առաքինի անձինք են. ամէն երեկոյ իրենց հետ միարան մտածական աղօթք կ'ընենք, և շարաթը երեք անգամ կը ձաղկենք զմեզ. ո՛հ, ո՛րչափ անուշ կը հնչէ ականջիս՝ ձաղկանքին ձայնը, որուն հետ չեմ փոխեր տաղի և քնարի նուագները²»: Ամառուան խղճուկ տաքը, զրաւոր սաստիկ աշխատանքը, որով ստիպուած էր շարաթով տնէն դուրս չելնել և գիշերները գրեթէ անքուն անցնել, և կերակուրները՝ որոնք սննդարար չըլլալէ զատ՝ ստամոքսը կը ծանրացնէին, տկարացուցին զինքը, բոլորովին ուժասպառ ըրին. և սակայն գրիչը ձեռքէ չէր թողուր, որովհետև միարանութեան գործին փութով կատարումն և յաջողութիւնն իրեն գրութենէն կախումն ունէր, ուստի ամէն ջանք կը թափէր որ իւր գրելիք ջատա-

1. Ospizio di S. Pantaleone կոչուած. Santa Maria di monte կեկեղեցոյն մօտ:

2. Թուղթ առ Հ. Եղիս, 1718 յուլիս 30:

գովական քրտորը կատարեալ ըլլայ թէ՛ ըստ ոճոյն և թէ՛ ըստ բովանդակութեան: Այդ ջատագովական գրքոյկը կազմուած է երկու գլխաւոր մասերէ. առաջինը կը սկսի համառօտ յառաջարանով, յորում կը բացատրուի գրութեան պատճառը և նպատակը, և ունի շորս գլուխներ. առաջինոյն մէջ կը պատմուի հակիրճ խօսքերով Մխիթարայ վարքը և միարանութեան հիմնարկութիւնը. երկրորդին մէջ՝ թէ յիշեալ միարանութիւնն ինչ արդիւնքներ ունեցեր է ուղղափառ կրօնից նկատմամբ իրեն քարոզութեամբք. երրորդ և չորրորդ գլուխներուն մէջ գրուած են այն բոլոր գրպարտութիւնք, որոնք եղած են առ Ս. Ժողովը՝ ընդհանուր հասարակութեան կամ մասնական անձանց դէմ, և մի առ մի կը հերքուին անոնք վկայագիրներով և փաստերով: Երկրորդ մասին մէջ զետեղուած են այն բոլոր վկայագիրք և նամականիք, քսաննվեց թուով, որոնք կը հաստատեն և լիուրի գովեստներով կը գրուատեն Մխիթարայ և միարանութեան անձանց առաքինի զնացքը և կրօնական վարդապետութեանց մէջ սղջմտութիւնը: Սեղմ սճով մը ամփոփելով այս գլխաւոր կէտերը, Հ. Յովհաննէս վարդապետին օգնութեամբ խաղերէն թարգմանեց, և յանձնելով զայն քաջ լեզուագէտ և պերճախօս մարդու մը, յղկել և վայելչացնել տուաւ անոր լեզուն և սճը, որչափ կը պահանջուի այդ տեսակ գրութեանց համար¹: Յետոյ տպագրել տալով Մաւալոցի տպարանին մէջ, մէկ մէկ օրինակ բաշխեց այն բոլոր ծիրանաւորաց, որոնք մեր գործին քննութեամբ պիտի պարսպէին, օրպէս զի նախնարար տեղեակ ըլլան խընդրոյն էութեան. փասակազմ օրինակ մ'ալ տարաւ ընծայեց Քահանայապետին, անձամբ ներկայանալով այս երրորդ անգամ, որ շատ զոհ եղաւ և աւնըլուն պէս սկսաւ հետաքրքրութեամբ կարդալ: Նոյն պահուն ներկայ էր Պաւլուչի ծիրանաւորը, առաջին պաշտօնեան Քահանայապետին, որուն կը յանձնարարէ զՄխիթար և անոր զաւար, որպէս զի ինքն ալ ներկայ գտնուի ժողովոյն: Սեպտեմբեր 26ին զումարեցաւ ժողովը, և շորս ժամ տևեց. Արքահայ-

1. Զայս կը յիշէ Աբրահայրը իւր մէկ նամակին մէջ՝ առ Հ. Եղեա. Էտեհեալ բացատրութեամբ. «Մեր գրութիւնը Յայտնաւորական լեզուէն՝ Նարեկեան լեզուի փոխեցիք» (1718 օգոստոս 20):

ըը, իւր երկու վարդապետ աշակերաներով, գնացեր կեցեր էր արտաքին սրահին մէջ, անձկանօք սպասելով ժողովոյն նպաստաւոր որոշողութեան: Յանկարծ կը բացուին խորհրդարանին դռները, ծիրանաւորք զուրս կ'երևնն զուարթ և գոհ դէմքերով, և կ'ուղղուին դէպ ի Մխիթար աւետելու, թէ իրաւունքը և ճշմարտութիւնը յաղթանակած էին, և ստութիւնը հալածական եղած էր ստուերի նման: Յնծալից տուն կը դառնայ Մխիթար, Ս. Պանդալէոնի բոլոր վանականք՝ կը մասնակցին իրեն ուրախութեան, իբր թէ իրենք տարած ըլլային յաղթութիւնը. ամէն կողմէ կը հասնին խնդակցութեան թղթեր, ծանօթք և անծանօթք, բարեկամք և հակառակորդք անոր յաղթանակին չքախուճը կը կազմեն: Կը փութայ Արքաճայրն առ Քահանայապետը՝ իրեն երախտապարտ սրտին շնորհակալիքը և յարգանքները զեղուլ անոր առջև, որ իբր ճշմարիտ հայր մը և արդար իրաւարար մը՝ չէր զլացած ընել ինչ որ հարկ և պատշաճ էր: Քանի մ'օր վերջը կ'ընդունէր ժողովոյն վճռագիրը, որով իշխանութիւն կը տրուէր իրեն՝ քարոզիչներ ղրկելու արևելք՝ ուր որ պատշաճ կը տեսնէր: Սակայն սպառնալից մէջ դարձեալ նոյնպիսի անախորժ խնդիրներ շտապելու համար, կը խնդրէ նա ժողովէն՝ որ պարտականութիւն դնէ իրենց վրայ, որ նախ քան քարոզութեան երթալը՝ քննուին Առաքելական Նախարարին առջև միաբանութեան անձինք աստուծարանական գիտութեանց մէջ, և անոր վկայագրով զրկուին առաքելութեան, որպէս զի ոչ ոք համարձակի իբր տգէտ կամ մոլորամիտ ամբաստանել զիրենք: Սոյն առաջարկը շատ հաճոյ կ'անցնի Ս. ժողովոյն, և անոր համեմատ կը գրէ իրեն վճիռը: Երբ այսպէս ամէն բան յաջողութեամբ ի գլուխ կ'երևէ, Մխիթար կը ծանուցանէ Հ. Եղիային և բոլոր միաբաններուն, որոնք ուրախական լրոց կը սպասէին անձկանօք՝ իրենց տրամութիւնը և կասկածները փարատելու համար. կը գրէր նաև թէ փութով պիտի մեկնէր Հռովմէն և Վենետիկ դառնար, շուրջով այլ ևս երկարել իրեն պանդխտութեան օրերը: Սակայն գէպքերը թոյլ շտուին այդ իրեն փափաքը փութով կատարելու. Հռովմայ գիտնական և աւագ դասակարգին մէջ՝ հոչակուած ըլլալով նա իբր սրբակեաց և արևելքի ա-

մէն խնդրոց տեղնիտեղը հմուտ վարդապետ մը, Պանարա ծիրանաւորը — որ մեր գործին գլխաւոր խնամարկուն եղած էր — յանձնեց իրեն որ զբոյլի մը շարագրէ այն կարևոր խնդրոյն նկատմամբ, որ այն ժամանակ հայ կաթողիկեայց մէջ տաք վիճարանութեան առարկայ դարձեր էր. այսինքն թէ՛ կրնան արդեօք կաթողիկեայք ազգային եկեղեցիները երթալ և ի հոգևորս անոնց հետ մասնակցիլ:

Ս. Ժողովը այդ խնդրոյն նկատմամբ իրեն վճիռը տալէն առաջ, ուղեց զիտնալ նաև Մխիթարայ կարծիքը: Կնճառա՝ զժուարին խնդիր մ'էր, զոր կ'ըմբռնեն անոնք՝ որ այն ժամանակի ազգերնուս հանգամանքներուն տեղեակ են. այն պատճառով չէր ուզեր Մխիթար միջամուխ ըլլալ այդպիսի խնդիրներու մէջ, բայց ստիպուեցաւ համաձայնիլ Ս. Ժողովոյն փափաքին, և համառօտ գրութիւն մը շարագրեց, որ մինչև 1879 թուականը հրատարակուած չէր, և այդ տարւոյն՝ Ղուկաս վ. Տէրտէրեանի ձեռքով լոյս տեսաւ առաջին անգամ Զմիւռնիոյ Տէտէեան տպարանէն, հետեւեալ խորագրով.՝ «Արքայ Մխիթարայ վարդապետի արարեալ պատճառք որք առբերին ընդդէմ նոցին, որք ասն թէ ոչ երբէք պարտ է գնալ ուղղափառաց ի ժամն Հայոց»: Պա՛ 1/4 էջերով համառօտ գրութիւն մ'է, տասներկու հատածներու բաժնուած, որոնց մէջ գրուած և բացատրուած են մի առ մի այն բոլոր պատճառները, որոնց համար ստիպուած են հայ կաթողիկեայք — մի քանի զիպուածներու մէջ — երթալ Հայոց (Էջմիածնականաց) եկեղեցիները, իրենց յատուկ եկեղեցիներ չունենալնուն համար: Յիշեալ խնդրոյն նկատմամբ հարցուեցաւ նաև Առաքելեան խաչատուր վարդապետին կարծիքը, որ ըստ ամենայնի համաձայն գտնուեցաւ Մխիթարայ յայտնած կարծիքին: Յետ երկար և հասուն քննութեան, որչափեցաւ այդ խնդիրն յաջորդ (1719) տարւոյ յունուարի 12ին Հաւատարմութեան ժողովոյն մէջ, յորում Քահանայապետն (Կղեմէս

1. Հրատարակիչն ընդարձակ յառաջարան մ'ունի, յորում կը լուսարածէ այդ խնդրոյն վերաբերեալ քանի մի մասն կէտեր. գրած է նաև ծառայութիւններ Մխիթարայ գրութեան գրքի, թիւրիմացութեանց առջևն անըլու համար:

ԺԱ), — որ ներկայ էր և զաշագրուի բազմեր էր, — կորուկ և հակիրճ պատասխան մը տուաւ եղած առաջարկութեան. այն է, ըստ մտաց, զոր կը բացատրէ նոյն Ժողովոյն վճառ- գիրը, թէ «Խորհուրդ հարցնեն այն վարդապետներուն, առաքինի և հմուտ եկեղեցականներուն, որոնք երկար ժամանակ այն առաքելութեանց մէջ գտնուեր են, զգուշանալով սուտ ազանդի յայտարար գործերէ, և զայնթակղութեան և հաւատքէ խոտորելու առիթներէ»:

Ժողովոյն վճառն մէջ նշանակուած ըլլալով Մխիթարայ անունը, նա կը զուշակէր արդէն, թէ այդու պիտի զըր- գուէին հակառակորդք և նորանոր փոթորիկներ պիտի յարուցանէին դարձեալ իրեն և միաբանութեան դէմ, ինչպէս որ արդիւնքն ալ ցըցուց: Ինքը, որ ամենայն կարելի նախազգուշութիւններ կ'ընէր, որպէս զի թիւրխմացութեանց սեղի շտրուի, և ամէն անգամ արեւելք քարոզիչ զրկելուն, անոնց ձեռքը կու տար վճառն պատճէնը, որ անոր համեմատ առնուն իրենց բոլոր քայլերը և ամենայն խոհմութիւն ցոյց տան իրենց խօսից և գործերուն մէջ, այնու հանդերձ ազատ շիւտաց քու լեզուներէ և գրիչներէ, որոնք անմիջապէս տարածեցին՝ թէ Մխիթար խարեր է սուրբ Ժողովը: Արբաշայրը լսելով զայն՝ ընդարձակ գրով մը, 1721 փետրուար 22 թուականով, հերքեց համոզիչ և զօրաւոր փաստերով եղած զրպարտութիւնը, և ցոյց տուաւ թէ ինչ պատճառներէ կրնար ծագած ըլլալ այնպիտի ստալոյ գրոյց մը: Կ'երևի թէ Ս. Ժողովը շատ զոհ մնաց Մխիթարայ պատասխանէն և տուած բացատրութիւններէն, վասն զի այնուհետև այդպիսի խնդիրք սեղի շտանեցան. բացուեցան միաբանութեան առջև յարեւելք և յարեւմուտ քարոզութեան գոտիները, և հաստատուն կերպով կը սկսի Մխիթարեան առաքելութեանց շրջանը, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ գլխոյն մէջ:

Երբ տակաւին Հոովմ կը գտնուէր Արբաշայրը, մի քանի զիտնական ծիրանաւորք, որոնք արեւելեան Ս. Հարց գրուածոց ուսումնասիրութեամբ կը պարապէին, հարցուցին իրեն՝ թէ արդեօք կը գտնուէին հայերէն Ս. Հարց գրութիւնք: Մխիթար տեղեկութիւն տուաւ Չգօն կոչուած զրբին վրայ, իբրու Ս. Յակովբ Մժրնացոյ գործ, ինչպէս

կը համարուէր մինչև վերջին ժամանակներս, և հայերէն գրուած: Արևմտեայք չունէին անոր թարգմանութիւնը, սկզբնադիրն ալ — ասորերէն լեզուով — կորսուած կը կարծուէր, և հագիւ թէ երեսուն՝ երեսուներկու տարի կայ որ գտնուեցաւ և հրատարակուեցաւ Քայթ անգղիացւոյն ձեռքով¹: Արք իմացաւ Արբաշայրը թէ Քաշանայտպեան այնպիսի գրքերը շատ կը գնահատէր, և մեծ հաճոյք պիտի պատճառէր՝ եթէ զայն օրինակել տար վայելչագիր և անոր ընծայէր, իսկ և իսկ աճապարեց գրել սա Հ. Եղիա, որ փութով դադարեալ տայ զայն, անխալ և զեղեցիկ գրչութեամբ, և շքեղ և վայելուչ կերպով կազմելով՝ սակեզօծ տուրի մէջ զնելով, իրեն զրկէ: Կատարուեցաւ ճշգիւ յանձնարարութիւնը, և Արբաշայրն անձամբ տարաւ և ընծայեց Քաշանայտպետին, որ սիրով ընդունելով զայն, օրհնեց զՄխիթար և համօրէն միարանութիւնը: Հռովմ գտնուած ժամանակ ուրիշ շատ գիտնական և նշանաւոր անձանց հետ մտերմացաւ, որոնց մէջ երևելի էր մեծանուն արևելագէտ Աստեմանին, որ իւր Արևելիան մատենադարանին մէջ խօսելով սուրբ Ղազարու գրատան մէջ գտնուած Ս. Յակովբ Մծրնացւոյ ձեռագիր ձառերուն վրայ, որուն օրինակը խնդրէր էր Մխիթար Արբաշէն, կ'ըսէ. «Գրով խընդրեցի (զայն) Պետրոսեան Մխիթար Արբաշօրէն, որ թէ բարեպաշտութեամբ և թէ զիտութեամբ երևելի անձ մ'է, և ինձի մտերիմ բարեկամ»²:

Նախ քան մեկնելը Հռովմէն, զնաց վերջին անգամ մ'ալ Քաշանայտպետին օրհնութիւնն առնելու, և իրեն յարգութիւնները և շնորհակալութիւնները մատուցանելու՝ անոր ցուցած այնչափ հայրագութ խնամոց փոխարէն: Քաշանայտպետը զորովայիւր սիրով ողջագուրեց զՄխիթար և անոր ընկերները, և ոչ միայն օրհնեց և քաջալերեց զինքը՝ արխարար յառաջ տանիլ Աստուծոյ զործը, որ միանգամայն շահեկան պիտի ըլլար իւր ազգին, այլ և շատ ընծաներ տուաւ, արծաթ մեղալներ, խաչեր, սրբոց նշխարք-

1. W. Wright, *The homilies of Aphraates, the persian Sage*. London, 1869. Կ. Ա. էջ 19-37:

2. Assemani, *Bibliotheca orient.* I. 337:

ներ և մաս մ'ալ խաչափայտէն : Միիթար գնաց յետոյ
 Հրաժեշտի ողջոյնները տալու այն բոլոր ծիրանաւորաց,
 որոնք նպաստեր էին իւր գործին, և դեկտեմբերի 6ին մեկ-
 նեցաւ Հոովմէն : Իւր գարձը ուրիշ ճանապարհով ըրաւ .
 նախ գնաց ի Լորետոյ՝ Ս . Աստուածածնայ տանը այցե-
 լութեան, ինչպէս կ'իմանանք իւր մէկ նամակէն¹ . յետոյ
 անկէ ցամաքով՝ Բոլոնիա քաղաքէն անցնելով՝ Պագուա
 եկաւ, ուր գնաց ողջունելու և շնորհակալ ըլլալու Գէորգ
 Կոստարոյ ծիրանաւորին՝ որ քաղաքին աւաջնորդն էր, և
 շատ գեղեցիկ վկայագիր մը տուեր էր իրեն, զէպ ի Հոովմ
 ուղեւորելու ժամանակ : Գեկտեմբեր 20ին կը Հասնէր ի Վե-
 նետիկ, և կատարեալ յաղթանակի հանդէս մը կ'ըլլար ի-
 րեն մուտքն ի Ս . Ղազար, բոլոր միաբաններուն հրճուա-
 նաց ցոյցերուն մէջ, յետ ութամսեայ պանդխտութեան :

1 . Թուղթ առ Հ . Եղիա . 1718 դեկտեմբեր 5 :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Ազգիս ընդհանուր կրօնական խեղճ վիժակը. — Մխիթարայ միաբանութիւնն հաստատելուն գլխաւոր նպատակներէն մին էր առաքելութիւն. — Ի՞նչ կերպով կը պատրաստէր քարոզիչները և կ'ուզարկէր զանոնք. — Ի՞նչ պատուէրներ և նրահանգներ կու տար անոնց խօսքով կամ գրով. — Հիմնարկութիւն Մխիթարեան առաքելութեանց. — Սահմանք և գլխաւոր կեդրոնք այդ առաքելութեանց. — Համառօտ ակնարկ մը անոնց վրայ:

Մխիթարայ ժամանակները հայ ազգին ընդհանրութիւնն ողբալի կացութեան մէջ էր կրօնական մասամբ. խաթարուած էր մաքերուն մէջ կրօնից գաղափարը, չէր ներշնչեր այլ ևս այն վեհ և բարձր զգացումները, չէր ազդեր այն կորովը և ոգևորումը, որով մարդս մոռացած ինքզինքը, լքած նիւթական աշխարհը, զգուած փառքէն և հաճոյքէն՝ որոնք տիղմ կ'երևին իւր աչքին, բարձրաթափչ կը նախրէ հոգեղէն ոլորտից մէջ, կ'ոտնու վհերու վրայէն, կ'ընդոտնէ խութերը՝ տանջանքները և նոյն իսկ մահը, կը նահատակուի ճշմարտութեան համար: Ընդ հակառակն, շարք մը նախապաշարմանց և աւելորդապաշտութեանց անոր հաւատոյ դաւանանքին մասը կը կազմէին. և ճշմարտութեան լոյսը, որ պիտի ցրուէր այդ կանխակալ կարծիքներու խառնակոյտը, հոն չէր թափանցեր, գիմացը կանգնած ըլլալով տգիտութիւնը իրր անթափանց պատուար մը: Այդ ոք կը զգար իրեն մէջ այդ պատուարը տապալելու ուժը և քաջութիւնը, և անոնք իսկ, որոնց խղճի պարտականութիւն մ'էր այդ, մի և նոյն խաւարին և տգիտութեան մէջ կը թարթափէին, և փոխանակ լոյս ըլլալու, ինչպէս կը պատուիրէ Աւետարանը, մթութեան մէջ խորասուզուած՝ կը ճշմարտէին իրենց վրայ Քրիստոսի այն խօսքը, թէ

« Կոյր կուրի յորժամ առաջնորդէ, երկօքեան ի խորխորատ անկանին » : Չեմ ուզեր պատկերել Հոս այն սև և ախար աւերածոյ տեսարանը, զոր ամէն մարդ կարող է երևակայել, երբ մտածէ թէ շատ զիւղերու և քաղաքներու մէջ եկեղեցիները փակուած էին, նոյն իսկ եպիսկոպոսաց հրամանով, ոչ Խորհուրդները կը մատակարարուէին, ոչ պատարագք կամ ժամերգութիւնք, և ոչ ուրիշ ո՛ր և է եկեղեցական հանդէսք կամ պաշտամունք կը կատարուէին. սրբութիւնք անգամ արհամարհուած, փայտեայ մասնատուփերու մէջ պահելով ամենասուրբ Խորհուրդը. քարոզները լռած, խոստովանութիւնք դադրած, շատերը երեսուն՝ քառասուն տարի եկեղեցւոյ սեմը չէին կոխած, աղանդասոր կախարդութեանց տուած իրենք զիրենք, սաստիկ սխտիթեամբ թշնամացած ընտանիք ընտանեաց հետ, և յաճախ նոյն իսկ մի և նոյն ընտանեաց անդամներն իրարու հետ գժտած. և կրօնական ատելութիւնն այնչափ տիրած և արմատացած սրտերուն մէջ, որ օտարը և ալլաղները գերադաս կը համարէին քան իրենց համարին քրիստոնեայ եղբայրը. չէր խղճուեր առաթուր կոխել՝ անարգել խաշը, սրբական պատկերները և ուրիշ սրբութիւններ, « ֆուանկի կամ հերձուածողի խաչ և պատկեր » բացատրութեան ներքև պատուակելով և անմեղադիր ընելով այդպիսի անլուր սճիրները և ուրիշ քրիստոնէական հոգւոյ անվայել իրողութիւնները, զորս զրիչն անգամ կը սոսկայ արտադրել :

Այդ անկարգութեանց առաջն ասնրլու միակ միջոցն էր քարոզութիւն. նա պիտի տար կրօնից վսեմ գաղափարը, պիտի ներշնչէր կրօնից մտքուր հոգին, պիտի վերցնէր աչքերէն այն քողը՝ որ կը ծածկէր ճշմարտութիւնը, պիտի տիրանար ըմբատ մտքերուն, պիտի կակղէր քարացած սրտերը, ընտանեաց և ընկերութեանց մէջ պիտի հաստատէր սէր և խաղաղութիւն, կրքերը և մոլութիւնները պիտի սանձէր, թշուառները և ցաւագարները պիտի սփոփէր, հարբստահարեայ անմեղութեան պաշտպան պիտի հանդիսանար, միով բանիւ, մարդկային սրտին վէրքերը պիտի բուժէր : Ահա այն բարձր գաղափարականը՝ որուն կ'ուզէր հասնել Մխիթար առաքելութեան ձեռքով. այս պատճառու իւր հաստատած միարանութեան իրր կենսական պարտակա-

նութիւն մը, շորթորդ ուխտ մը զրաւ առաքելութիւնը : Ինքն արդէն, իւր քաջանայութեան առաջին օրէն ընտրեք էր այդ քարոզչական ասպարէզը, անձնանուէր ջանքերով հարթելով անոր գոնարուտ ուղին : Պոլիս եղած ժամանակ, զեռ հիմը շղթած միարօնութեան, առաքելութեան կը զրկէր զաւաններուն մէջ իրեն առաջին աշակերտները . նոյնպէս Մեթոնի մէջ, զեռ հապիւ սփ մը հող ստացած, որուն վրայ պիտի կանգնէր մենաստանը, կ'երթային Մխթարայ որդիքը սփռելու Աւետարանին լոյսը, գիտնալով հանգերձ թէ ինչպիսի վշտեր և հալածանքներ կը սպասէին իրենց . նոյն ոճով կը շարունակէր նաև Վենետիկ ապաստանելէն վերջը, մինչև որ այլևայլ զրպարտութեանց վրայ՝ Ս . Ժողովոյն բացայայտ հրամանը կ'արգելուր զայն : Այդ՝ մեծագոյն տազնապն եղաւ Մխթարայ սրտին, որուն միակ ձկտումն էր ազգին լուսաւորութիւնը : Նա փութաց Հուով՝ գնալ, վերցնելու այդ արգելը, բանալու դարձեալ առաքելութեան ուղիները, և յաջողութեամբ ետ կը գառնար 1718 ասորոյն վերջը, Ս . Ժողովոյն վճիռն առած, որով ընդարձակ իշխանութիւն կը արուէր իրեն քարոզիչներ զրկելու ուր որ հարկ կը տեսներ : Յաջորդ տարուով հաստատապէս հիմն կը զրուէր Մխիթարեան առաքելութեանց, որ անընդհատ տեսց և կը շարունակէ տեսլ մինչև մեր օրերը, հակառակ այնչափ մեծամեծ գոնարութեանց և փոթորիկներու, որոնք շիրցան տապալել մեծ Սերաստացոյն ձեռքով կանգնած այդ կոթողը : Բայց առաքելութիւն ըսելով, չեմ հասկնար հօս սեղմ, անձուկ մտքով, զուտ կրօնական ըմբռնումով . այդ՝ անոր արմատը կը կազմէր, բայց երկու զխաւոր ոտտերն էին՝ գիտութիւն և կրթութիւն, ինչպէս կը տեսնուի անոնց գործօնութեան պատկերէն : Մխթար և Մխթարեանք՝ իրարմէ անբաժան ըմբռներ են միշտ՝ եկեղեցի և դպրոց :

Հապիւ թէ կը լսուէր Մխթարայ հիմնարկութեան հօշակը հայրենի հօղին վրայ, ամէն կողմերէ կը հասնէին գանգատանաց ձայներ, յուսահատ հառաչանքներ, տառապանաց և թշուառութեան արձագանգներ, խաւարի և վտանգներու մէջ գանդաշող ոգիներու թախանձներ, որոնք ի մի ձուլուելով կը կազմէին բոլոր ազգին ամեն տեսակ ցաւերուն

մարմնացումը, վիրալից և սգաւոր հայրենեաց աղերսող ստուերը, որ երևելով ստէպ Մխիթարայ՝ կ'ըսէր. « Անցեալ ի Հայս՝ սգնեացես մեզ » : Այդ ձայներէն մի քանին լսենք մենք ալ, նոյն ժամանակի ողորմելի կացութեան ազատ գազափար մ'ունենալու համար :

Տրուպիզոնի քահանայք միարան կը գրեն առ Մխիթար. « Չունինք բարի հոյիւ մը, որ խրատէ զմեզ իրեն խոհական խօսքերով և քարոզներով... անոր համար միացած ամէնքս ալ, եկեղեցականք և իշխանք, կը խնդրենք որ զրկէք մեզի ձեր վարդապետներէն մին, որ խոհեմ քարոզիչ և խոստովանահայր ըլլայ » (1713 սեպտեմբեր 9) : Նոյները ուրիշ անգամ կը գրէին գարձեալ առ Մխիթար. « Կը ծանուցանենք զերապատուութեանդ մեր քաղաքին որպիսութիւնը, որովհետեւ մեծ խեղճութեան մէջ ենք հոգևորի մասամբ. չունինք այնպիսի վարդապետ մը, որ մեր բոլոր հոգևոր պէտքերը հոգայ, իւր անձը ոչխարներուն վրայ դնէ, անոր համար շատ ժամանակ առանց խոստովանութեան մնացել ենք, և օրէ օր կը սպառի մեր ջերմութիւնը և խոսկանացած երկիր մը կը դառնանք... ուստի, գիտնալով թէ ինչ մեծ սէր ունիս մեր ազգին վրայ, կը խնդրենք որ միարաններէդ մէկը զրկես, որ մեր քաղաքը գայ քարոզէ և ուսուցանէ բարի և նշմարիտ քարոզութեամբ » (1726 յուլիս 3) : Պազատացի կաթողիկեայք հեռեւեալ կերպով կը նկարագրեն իրենց վիճակը. « Մեր ներկայ կացութիւնն այս է. չունինք առաջնորդ մը, չկայ մեր մէջ ուղղափառ քահանայ մը, որով զօրկ ենք ամէն հոգևոր մխիթարութենէ : Հազիւ թէ երկու կամ երեք տարին անգամ կը պատահի, որ ուրիշ քաղաքներէն մի քանի ուղղափառ քարոզիչ կամ խոստովանահարք կու գան, տասներէինգ կամ քսան օր կը մնան, մեր հոգևոր պէտքերը կը լեցնեն, և յետոյ կ'երթան : Եթէ կ'ուզէք մեր թիւը գիտնալ, գրեթէ երեք՝ շորս հարիւր անձինք ենք, ազնուական և ռամիկ միասին առած : Հինգ տարիէ ի վեր ուղղափառ քահանայի երես տեսած չենք, բայց գրով կամ խօսքով իմացանք, թէ պէտք չէ Հայոց (Էջմիածնականաց) եկեղեցիները երթալ : Հաս, քաղաքիս մէջ, կաթողիկ եկեղեցի չկայ. արդ ինչպէս և ո՛վ պիտի ընէ մեր պատկը և մկրտութիւնը, եթէ անոնց եկե-

զեցին չերթանք. պատարազ պիտի շտեմենք կիրակէ և տօն օրերը, եթէ արգելուած է անոնց եկեղեցին երթալ: Հակառակօրոգք զայրացեր են, ամէն առթի մէջ կը նտխատեն և կը բամբասեն զմեզ, մեր երեսն ի վեր կանչելով, թէ Հրեայք՝ իրենց ժողովարանը ունին, Տաճիկները՝ իրենց մզկիթները, Հայերը, Հոսովները և Ֆրանկները՝ իրենց եկեղեցիները, բայց դուք ինչ ազգ էք և ինչ կրօնք, որ եկեղեցի մ'անգամ չունիք: Այսպէս խեղճութեան մէջ կը տուայտինք. ամէն կողմէ մաշ, տանջանք, սպառնալիք» (1717 յունիս 30): Մի և նոյն տարին՝ այդ բողոքը և հառաչանքը կը լսենք նաև Պուրտացիներէն. «Չունինք միութարութիւն, չունինք ամենեւին սրտի հանդարտութիւն. ոչ պատարազ կը տեսնենք, ոչ խրատ կամ քարոզ կը լսենք, և որ մանաւանդ ցաւալին է, տարիներէ ի վեր և ոչ կը խոստովանինք. շատերը քաղաքէ քաղաք կը թափառին խոստովանաչայր մը գտնելու, շատերն ալ գերեզման կը մտնեն մեղքերով ծանրարեանած և խղճի խայթերով տանջուած: Մերթ հինգ կամ վեց տարին անգամ մը, մերթ ևս աւելի ուշ, մէկ կամ երկու ուղղափառ քահանայք դիպուածով քաղաքս կու գան և կը խոստովանցնեն զմեզ...: Ժանտամաշն ալ պակաս չէ մեր միջէն. կրնաք երեւակայել թէ ինչպիսի անմիտութար կեանք մը կը վարենք. հակառակօրոգք կը յարձակին մեր վրայ, կը նեղեն, կը ստիպեն սպառնալեօք որ իրենց եկեղեցին երթանք, սպա թէ ոչ՝ դատաւորին ձեռքը կը մատնեն զմեզ...: Արդ, քիչ շատ տեղեկութիւն մ'ունենալով մեր աւազելի վիճակին վրայ, կը խնդրենք արտասուազին՝ որ մեզի քարոզիչներ և խոստովանաչայրեր զրկէք» (1717 սեպտեմբեր 20): Մի և նոյն ողորց և աղերսի արձագանգները Վենետիկ կը հասնէին Կարնէն, Բերիայէն, Փոքր Ասիոյ քաղաքներէն, Կովկասու կողմերէն, և Եւրոպէի մէջ բնակող հայ գաղութներէն, որոնց ուրիշ պատասխան չունէր Մխիթար՝ բայց զոյգ զոյգ քարոզիչներ զրկել, անխոնջ և անձնանուէր մշակներ, որոնք ամէն վտանգ աչք առած՝ կրօնից տարածման և ազգին լուսաւորութեան համար, առաջատարու որ նաւերով կը ձեղքէին մրրկալից ծովեր, կը կարէին հետիոտն լեռներ ու ձորեր, կ'անցնէին յորձանապտոյտ գետերէ և աւազակուս

ճանապարհներէ, Հալածանաց և պատերազմի հրահայթ բո-
ցերու մէջ կը նետուէին, տարափոխիկ հիւանդութեանց,
խոշտանգանաց և բանտարկութեանց կ'ենթարկէին իրենք
զիրենք. և այդ բոլորը կ'ընէին՝ ազգին հոգևոր և մտաւոր
վերածնութիւնը միայն նպատակ ունենալով: Այդ քարո-
զիչները կը պատրաստէր նոյն ինքն Մխիթար, իւր անձին
կաղապարին վրայ ձուլելով, իրեն հոգւոյն կրակով վառելով
և աննկուն սրտին արութեամբ սգևորելով զանոնք: Մեր
ժամանակագրին հեռակելով, լսենք թէ ինչպէս կը պատ-
րաստէր նա քարոզիչները՝ Օրերով առաջ սաէպ սենեակը
կը կանչէր զանոնք, կը խրատէր թէ ինչպէս պիտի վարուին
աշխարհի մէջ՝ ամէն աստիճանի և կարգի անձանց հետ. ինչ
զգուշութիւններ պիտի ընեն աշխարհի վտանգներէն և սո-
տանային խորամանկութիւններէն շխարհելու համար. որչափ
փոյթ և հոգ պիտի ընեն՝ եռանդեամբ, արթնութեամբ և
լաւ կատարելու իրենց պաշտօնը, Աստուծոյ փառքը միայն
և հոգւոց փրկութիւնը զիտելով: Կու տար դարձեալ գործ-
նական հրահանգներ և կանոններ, անոնց համեմատ շար-
ժելու իւրաքանչիւր պարագայից մէջ, զգաստութեամբ և
զգուշութեամբ վարուելու աշխարհիկ մարդոց և մանաւանդ
տարասեռ անձանց հետ, ձրխարար քարոզելու Աստուծոյ
խօսքը, օտարներու գործին մէջ շխառնուելու, մանաւանդ
ինչ որ ուղղակի կապ չունի իրենց առաքելական պաշտօնին
հետ. կ'ուսուցանէր անոնց միջոցները՝ անուղղաները դարձի
բերելու, խորշիկի ընելու մեղքը և մոլութիւնները, սիրելի
ընելու առաքինութիւնը. կը յորդորէր՝ սիրով սանելու
վշտաց, նեղութեանց, կարօտութեան, Հալածանաց, և այլն:
Կու տար իւրաքանչիւրին՝ իրեն առաքելութեան պաշտօ-
նագիրը, յորում նշանակուած էր — յատուկ պատուէրներէ
զուրօ — անոնց քարոզչութեան սահմանը, թէ ինչ գաւառ-
ներու, քաղաքներու և գիւղերու մէջ պիտի երթան քարո-
զելու, որչափ ժամանակ պիտի մնան իւրաքանչիւր տեղեաց
մէջ, և ե՞րբ վանք պիտի դառնան: Անոր հետ կու տար նաև
վարդապետական իշխանութեան վկայականը և Ս. Ժողո-
վոյն վճռոյն պատճէնը, զոր Պոլսոյ Առաքելական Փոխա-
նորդին պիտի ցուցնէին, երբոր արևելք կ'երթային: Այն
օրը՝ որ վանքէն պիտի մեկնէին, բոլոր միարանք եկեղեցիին

կը ժողովին, և քարոզչաց ուղևորութեան և գործոց շա-
 օնութեան համար ազօթք կ'ընէին հասարակաց («Տէր ուղ-
 զեա», և այլն). երբ կ'աւարտէր ազօթքը, քարոզիչք ծուր
 կը գնէին Արքայօր տաճկ, որ համառօտ՝ բոյց ազգու յօր-
 դորակ մը կը խօսէր, կ'օրհնէր զանոնք՝ յանձնելով Աս-
 տուծոյ և Ս. Կուսին խնամոց. յետոյ բոյր միարանք կար-
 գաւ ուսահամբոյր կ'ընէին, և ուղարկելով զանոնք մինչև
 վանքին դուռը՝ հրատեչափ ողջոյնը կու տային¹: Իսկ երբ
 քարոզութենէ կը դառնային, բոյր վանականք եկեղեցին
 կը հաւաքուէին, և դաս առ դաս գոհարանական երգը
 («Չքեզ Աստուած», և այլն) կ'երգէին, և Արքայայրը
 բոյր միարանից ուրախութեան հանդէս մը կ'ընէր²:

Չատանալով Մխիթար այդ արուած ընդհանուր հրա-
 շանդներով, առանձին նամակներով ևս կը խրատէր, կը
 յորդորէր և կը սրտապնդէր զանոնք, նոյն իսկ կուռի գաշ-
 տին վրայ, նեղութեանց և ձախողութեանց առիթներուն
 մէջ. «Բոյր տիեզերս չրջապատուած է նեղութեամբ և
 խաչերով, կը գրէր նա, և ասոնք՝ սուկեջանք մ'են, ուսկից
 խոնարհ և աստուածատէր քրիստոնեան՝ առատ սուկի կը
 հանէ համբերութեամբ և բարի գործերով, և անով կը գնէ
 երկնից արքայութիւնը: Գիգի'նք ուրեմն, սիրելի, խոնար-
 շութեան փայտը, որուն ներքև գնելով Աստուծոյ սիրոյն
 կայծը, վառենք զայն համբերութեան շնչով, և սյուպէս
 պիտի հային և մաշուին նեղութիւնք, և մենք պիտի ժող-
 վենք մեր առաքինութեանց արդիւնքը... ուստի հոգ չը-
 նենք ամենևին՝ եթէ նախատուինք հակառակորդներէն կամ
 արհամարհունք ծանօթներէն, եթէ մեզմէ աւելի փոքրները
 կամ մեծերը դատեն կամ մերժեն զմեզ, հոգ չընենք՝ եթէ
 այսօր պարսաւեն զմեզ և վաղը բամբասեն, որովհետև ա-
 սոնք նոր կամ զարմանալու բաներ չեն, և մեզի յաւիտե-
 նական վարձուց առիթ պիտի ըլլան: Չանա համբերու-
 թեամբ յաղթել հակառակորդաց, և երբէք մի վհատիր,
 երբ տեսնես զքեզ ձախողութեանց կամ նեղութեանց մէջ³»:

1. Դամբանակար. Մխիթ. ուխտին. հտ. Ա. էջ 249-250, 410-1:

2. Այդ սովորութիւնք մեծաւ մասամբ կը պահուին մինչև ցարդ:

3. Աս 2. Պաւլոս Սիմեոնեան. 1721 Վարդա 20:

Ոսկերերուանի մը սրտին արժանաւոր իմաստներ, որոնք այն պիտի անձի մը զըշին տակ, — որուն ամբողջ կեանքն անընդ-
 չառ շարք մ'եղած էր վշտակութեանց, — ամենամեծ ուժ և
 ազդեցութիւն մը կ'ունենային: Տեսնենք թէ ինչ հոգի էր՝
 զոր կը ապաւորէր նա իւր քարոզիչներուն սրտին մէջ, ինչ
 ուղղութիւն էր՝ զոր կու տար անոնց, այն ժամանակ միայն
 պիտի ըմբռնենք թէ որչափ կ'անիրաւէին հակառակորդք,
 երբ կը զրպարակին զՄխիթար և անոր աշակերտները, իրր
 արծաթաւէր, խոսովայոյզ և ֆետասակար անձինք: «Չանա՛, կը
 զրէ՛, ամէն կերպով սիրով և համբերութեամբ վարուիլ ամե-
 նուն հետ. մանաւանդ որբերուն, այրիններուն և աղքատնե-
 րուն ամէն նեղութեանց մէջ օգնական եղիր: Եթէ մէկն ուզէ
 ողորմութիւն սալ քեզի, յորդորէ՛ զինքը որ աղքատներուն
 տայ, մի մտածեր՝ թէ վանքն այ պէտք ունի. վասնզի և
 թէ մենք աղքատները հոգանք, Աստուած ալ մեր պէտքը
 կը հոգայ լիովին. և եթէ կարելի է, ոչ քու՛ այլ օտարին
 ձեռքով արուի այդ ողորմութիւնը՝» : «Ինչպէ՛ս շատ ան-
 զամ ըսած եմ, դարձեալ կը յիշեցնեմ՝ քեզի, թէ որչափ
 զիւղեր և աւաններ կան, որոնք Յիսուսի անունն անգամ
 արտարերկը չեն զիտեր: Արդ, երբ կը հալածուիք քաղաքէ
 մը, զնացէք այն տեղերը, սորվեցուցէք անոնց Աստուծոյ
 անունը... և երբ կը ծաղկեցնէք և կը պայծառացնէք այն
 տեղն ալ, և հոն ձեզի արգելք կը հասնի՝ որ չքարոզէք,
 անկէ ևս ելէք. զնացէք ուրիշ տեղ և հոն ևս ծաղկեցուցէք
 Քրիստոսի հաւատքը: Լաւ համոզուեցէք այս բանիս, որ
 մեր պարտքն է աշխատիլ և ծաղկեցնել, իսկ տիրելը և
 իշխելը՝ ուրիշներուն իրաւունքն է՝» : «Չանա՛ երկայն-
 մտութեամբ և խոհեմութեամբ կառավարել ժողովուրդը, և
 միշտ մտածէ՛ հոգւոց փրկութեան վրայ: Սիրով համբերէ՛,
 եթէ մէկէ մը վիշտ կրես, և երբէք չվհատիս, եթէ մէկը
 արհամարհէ կամ եպերէ՛ գրեզ. վասն զի այն ժամանակ
 միայն Քրիստոսի ճշմարիտ աշակերտ կ'ըլլաս, երբ կը նա-
 խատուիս և նեղութիւն կը կրես, և ոչ թէ՛ երբ պատիւ
 և մեծարանք կ'ընդունիս ամէնքէն... Այն օրը՝ որ վիշտ

1. Ա. Ն. Յակոբ Բուզպեան. 1750 Վարս 8:

2. Ա. Նոյն. 1721 յուլիս 8:

մը կամ զրկանք մը չես կրեր, չկարծես թէ մեծ վաստակ կամ շահ մ'ըրիր, ընդհակառակն կորսնցուցիր գայն, ինչպէս որ երկրագործ մը կորուստ կ'ընէ այն սրը՝ երբ շկրնար հերկել կամ սերմանել¹» : Այս սճով Մխիթարայ զրեթէ բոլոր թուղթերը, մանաւանդ իրեններուն գրածները, ամբողջ հիւսուածք մ'են գեղեցիկ խրատներու, որոնց մէջ կը յեղյեղէ յաճախ, միշտ նոր եռանդով մը, համբերութեան, սիրոյ, անյիշաչարութեան և այլ առաքինութեանց գրուածութքը, և զանոնք զործադրելու կերպերը կ'ուսուցանէ : Բայց ինչ որ Մխիթարայ բնասութեան աչքի զարնող յատկանիչը կը կազմէ, իրեն ընշատեցութիւնն է, սաստիկ ատելութիւնն արծաթսիրութեան ախտին դէմ, զոր թէ և խոր կերպով քանդակած էր իրեններուն սրտին մէջ, այնուհանդերձ ստէպ կը կուանէ զարձեալ իրեն ազգու խօսքերով անջնջելի ընելու համար : Արիչ ո՛ր և է պատուէր մը ստուռ մամանակ, քաղցրութիւն մը կ'երևի խօսից մէջ, զիջողութիւն մը՝ պարագային համեմատ. բայց երբ խօսքը զրամի վրայ է, անողորձ խիստ հրամայող մը կը զառնայ. այլ ևս այն մեղմ, ճկուն զրիչը չէ՝ որ գիտէ մերթ ներդառիտ ըլլալ մարդկտրէն թերութեանց, այլ սուր մ'է՝ որ կը փայլակէ, կը սպառնայ, կը կարէ : «Վրեցիք, կը զրէ իրեններէն մէկուն, որ եթէ մէկը շուրջնա ուզէ շինել մեր եկեղեցւոյն համար, կամ մեծագին կամ գիւրագին նիւթէ, բնաւ թոյլ չտաս, վասն զի առժամն պէտք չունինք և շինողներուն ալ մեծ բեռ և ծախք կ'ըլլայ²» : «Վրեցի, կ'ըսէ, որ ոչ մէկէն յիշատակ չընդունի փանքին համար, ոչ զգետակէն և ոչ արծաթեղէն, և եթէ մէկը ողորմութիւն ևս տայ միարանութեան համար, պէտք է հրաժարիլ և չընդունիլ բնաւ... կրօնաւոր մը ինչպէս անարծաթ կ'ելնէ մեծաստանէն, նոյնպէս պէտք է անարծաթ դասնայ³» : «Իսկ մեր փանքին արուած ողորմութեանց և յիշատակներուն համար, ինչպէս որ առաջ զրեցի, շատ զգուշութիւն ըրէ... և եթէ մէկը ինքնակամ յոժարի ո՛ր և է բան մը նուիրել միարանութեան, դու ջանա՛ անոր միտքը փոխել

1. Ա՝ 2. Յակոբ Կարենցի. 1726 մայիս 5.

2. Ա՝ 2. Յակոբ Բուզայեան. 1727 զեկտ. 12.

3. Ա՝ 2. Եղիա Մարտիրոսեան. 1728 փետրուար 8.

տալ և արգելուլ, ըսելով՝ թէ մենք պէտք չունինք, լաւագոյն է որ այդ ընծային կամ յիշատակին գինը ազրատնեբուն արուի՝»։ Այսպիսի սկզբունքներով սնած և տադորուած անձինք, յայտնի է թէ՛ ո՛չ մէկ դժուարութեան առջև պիտի չընկրկէին, ամէն տեղ գրկարաց պիտի ընդունուէին, և իրենց հսկայական ճիգերով այն կորդ և խոպանացած երկիրը՝ բերրի և ծաղկալից բուրաստան մը պիտի դարձնէին. և ժողովուրդը, յետ անգամ մի անոնց առաքինութեան փորձն անըլու, պիտի կապուէր անոնց հետ, և Մխիթարեանը՝ ճշմարիտ քարոզչի մը մտաւարկաբար պիտի ըլլար։ Յետ այսպէս ընդհանուր կերպով նկատելու թէ ինչ հոգով պատրաստուեցան Մխիթարեան նախկին քարոզիչները, անցնինք թուացիկ սկնարկ մը տալ անոնց առաքելական արգիւնքներուն։

Մխիթարայ աշակերտներուն առաքելական գործօնէութիւնը գլխաւորապէս երեք կամ չորս կեդրոններու մէջ կ'ամփոփուէր, ա. Պոլիս, բ. Գաւառները, գ. Տաւրոնոն կամ Պեկրատ, և յետոյ ասոր փոխանակ՝ Նայսոց քաղաքը, դ. Եզիսարեթուպոլիս կամ Պաշֆալով Տրանսիլուանիոյ մէջ։

Պոլիս, արեւելքի դուռը և մայրաքաղաքը, մեր արեւելքի բոլոր քարոզութեանց կեդրոնատեղին էր։ Հոն կ'երթային ուղղակի այն բոլոր քարոզիչք, որոնք գաւառներուն կամ հայրենի երկրին ո՛ր և է խորչի մը մէջ պիտի վարէին իրենց առաքելական պաշտօնը։ Այսպէս նաև ի դարձին, երբ իւրաքանչիւրին քարոզութեան սահմանուած ժամանակը կը լրանար, Պոլիս կու գային՝ վանքէն եկած հրահանգներն ընդունելու, և ըստ այնմ՝ կամ կը մնային և կը շարունակէին իրենց գործը, և կամ կը գաւառային ի Վենետիկ, Պորոյ մէջ — գոնեա այն ժամանակները և Մխիթարեանց համար — քարոզելու և գործելու մեծ ասպարէզ մը չկար, և եթէ կար՝ ի թոտ և փշոտ էր, շատ զգուշալի, որովհետև կը վխտային հոն զանազան ազգի և գաւառանաքի պատկանող եկեղեցականներ և քարոզիչներ, մեծ վաւարան մ'էր՝ միշտ եռման մէջ, պատրաստ ամէն բոպէ շփոթից

պայթում մը յառաջ բերելու, որով ամենամեծ խոչնմու-
թիւն կը պաշանջուէր այնտեղի գործիչներէն: Միտրանու-
թեանն գրեանց գլխաւոր վաճառատեղին չունէր, ուր կ'ուղ-
ղուէին վաճառելի գրքերը, զորս տեղւոյն գործակալը կը
սփռէր գաւաաններուն մէջ: Գարձեալ արեւելի մէջ գտնուող
քարոզիչներուն ուղղուած թուղթերը չուն կը զրկէր Արքա-
նայրը, և գործակալն իւրաքանչիւրը իրենց տէրերուն ձեռքը
կը հասցնէր. որով Պոլիս ամէն տեսակ առնչութեանց միու-
թեան օղակն էր կամ կապը՝ ընդ մէջ վանաց և արեւելի:
Գարձեալ Պոլսոյ գործակալին կը պատկանէր զորով ծանու-
ցանել Արքաւոր՝ ազգին մէջ պատահած նշանաւոր զէպ-
քերը, մանաւանդ որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կապ
մ'ունէին միտրանութեան հետ. նոյնպէս անոր պաշտօնն
էր՝ չոզ և փոյթ սանել վանք զրկուելիք տղայոց ընտրու-
թեան մասին, Արքաւորէն ընդունած հրահանգներուն հա-
մեմատ:

Ինչպէս կ'իմանանք այն ժամանակի մեր քարոզչաց առ
Մխիթար ուղղած թուղթերէն¹, գրեթէ ամէն տարի կամ
գոնէ երկու տարին անգամ մը թեթև և մերթ ծանր հա-
լածանքներ կ'ելնէին Պոլսոյ և գաւաաններուն մէջ ընդդէմ
կաթողիկեայ Հայոց, 1723 թուականին թեթև հալածանք
մը կը սկսի Պոլսոյ մէջ, որ մեծ հետեանք մը շունենար-
քիչ մը ժամանակ կը դադրի, կարծես կը մարի բոլորովին,
և ահա երկու տարի վերջը գարձեալ կ'արժարծի: Այդ առ-
թիւ Մխիթար կը գրէր իրեն բարեկամներէն մէկուն.
«Շատ ցաւեցանք լսելով որ դեռ կը տեւ հալածանքը. արդ
կը խնդրենք Աստուծմէ՝ որ վերցնէ ձեզմէ հալածանքը,
խաղաղութիւն տայ... և նեղութեանց մէջ՝ ճշմարտութեան
սիրով միշտ դալար պահէ զձեզ, ինչպէս վարդը՝ փուշերուն
մէջ²»: Նոյնպէս 1728 տարւոյն սուրբ շարթուն մէջ յան-
կարծ սաստիկ խռով և հալածանք մը կ'ելնէ կաթողիկեայց
դէմ, այնպէս որ յետինքս ամբողջ ընտանեօք կը ստիպուին
Լատինաց եկեղեցւոյն մէջ փակուած մնալ աւագ հինգշաբ-
թիէն սկսեալ մինչև Զատիկն օրը³: Քանի մը տարի յետոյ,

1. Թուղթ Հ. Պաւլոսի առ Մխիթար Արքայ. 1725 մարտ 15:

2. Առ Տէրոցու Գէորգ. 1725 յունիս 8:

3. Թուղթ Հ. Պետրոսի առ Մխիթար Արքայ. 1728 ապրիլ:

1732ին վերջերը, դարձեալ կ'արձարծի հարածանքը, կը
ցրուի հայ կաթողիկէոսաց մէկ մասը, մերոնք կը սրահուրտին
բարեկամի մը տունը և շարաթներով կը փակուին ներսը¹։
Սակայն այդ հարածանքներն ուրիշ հետեանք չեն ունենար,
բայց աւելի ևս զրգուել զկաթողիկէոսոս, որոնք տաղտկացած
իրենց երերեալ զիւքէն, որով մէկ կողմէն կը խզէին ազ-
գային եկեղեցիները երթալ, միւս կողմէն՝ եթէ չերթային՝
աքսորի կամ թիափարութեան վտանգ կար գիմացնին, կ'ու-
ղեն վերջապէս գտա՝ որիչ հասարակութիւն մը կազմել,
իրենց յատուկ գլխով և եկեղեցիներով, ազատօրէն պաշտելու
համար կաթողիկէ կրօնքը։ Արդէն տարիներ առաջ (1714 - 5)
փորձեր էին զայդ, և անյաջող ելք մ'ունեցեր էր. այս ան-
գամ աւելի փորձ և աւելի պատրաստուած կը թուէին։
Մխիթար կ'իմանայ զայդ, և տեղեակ՝ ազգին և ժամա-
նակին հանգամանաց, զգուշաւոր և անձնապաշ գիրք մը
կը բռնէ, ինչպէս առաջ, և կը զրէ իրեններուն շմխիլ այդ-
պիտի խնդրոց մէջ, « վասն զի ես այդ հանապարհին ելքը
յաջող չեմ տեսներ, կ'ըսէ, զեւ այդ բանին ժամանակը
հասած չէ. իմ կարծիքովս՝ այդ գործը ոչ միայն մեր կա-
թողիկէ եղբարց փափաքած խաղաղութիւնը պիտի շտայ,
այլ մեծագոյն խռովութեանց առիթ պիտի տայ²»։ Ահ ի-
րօք, ամիս մը շանցած կը կատարուէր Մխիթարայ գուշա-
կութիւնը. մեծ փոթորիկ մը յառաջ կու գայ, ցիրուցան
կ'ընէ գործին ամենէն աւելի եռանդուն շահատակները,
միաբանութեանս անձինք ևս կը բանտուին դարձեալ ա-
միսներով տուններուն մէջ։ Այդ կրակներուն և կենաց ա-
մենօրեայ վտանգներուն մէջ էր՝ որ կը գործէին Մխիթա-
րայ աշակերտք, շունենալով ոչ մէկ երկրաւոր ակնկալիք
կամ քաջալերիչ բան մը. այնու հանդերձ տարի չէր ան-
ցներ՝ որ Վենետիկէն յարեւելս և փոխադարձարար՝ քարոզիչ-
ներու մի քանի երթեկութիւնք շըլլային։ Ս. Վազարու
կզգեկին միաբաններուն մէջ վաղուց արդէն սկսեր էր զար-

1. Թուրք Մխիթարայ Աքքայի առ Հաճի Յարութիւն Խազէր. 1735
յուշուար 71

2. Առ 2. Պաշտոս. 1735 օգոստոս 6։ Առ Վրթանէս արքեպիսկոպոս.
1735 սեպտեմբեր 5։

զանալու մրցանքը առաքինութեան և զիտութեան մէջ, պատ-
րաստելու իրենք զիրենք առաքելական մեծ գործին, որոնք
կազմ և գօտեպինդ կեցեր էին՝ լոկ ակնարկով մը՝ ամենէն
աւելի փշալից սասպարէզներուն մէջ նետուելու :

Գաւառներուն մէջ ալ քիչ շատ նոյն հալածանքները կային,
թշուառութիւնն ամենուրեք կը տիրէր, բայց աշխատելու
ընդարձակ սասպարէզ կար, « հունձք բազում էին և մշակք
սակաւ », հետեւաբար հոն առաքելութիւնն աւելի արգա-
սաւոր եղաւ : Մխիթարայ քարոզիչները, կրօնից և լու-
սաւորութեան առաքելները, Պարսէն կը գատուէին իրար-
մէ, և որոշ ուղեգծով մը — սրպէս զի մի և նոյն սեղերը
չերթային քարոզելու — կ'ուղղէին իրենց քայլերը դէպ ի
հայրենակ զիւզերը և քաղաքները, Բիւթանիայէն սկսեալ
մինչև Միջագետաց կողմերը, և անկէ — Փոքր և Մեծ Հայք
գրկելով — մինչև Կովկասու լեռնաշղթան : Հալածանաց և
մատնութեանց վախէն, որոնք ընդհատուած էին կաթողիկէ
քահանայից դէմ ուղղուած էին, ստիպուած էին մեր քա-
րոզիչներն այլակերպիլ, վաճառականի կամ ուրիշ արուես-
տաւորաց զգեստներուն մէջ ծպտիլ ուղևորութեանց ժա-
մանակ¹ : Քաղաք մը կամ զիւզ մը հասնելով հազիւ թէ
կը յայտնէին իրենք զիրենք, ահագին բազմութիւն մը կը
վազէր՝ խրատ և քարոզ լսելու և Ս. Խորհուրդներն ըն-
դունելու, որոնցմէ զուրկ մնացեր էին տարիներով : Անոնց
ետանդուն և հոգելից խօսքերն որչափ անցեղձներ կը դար-
ձընեն, քանիններուն միաքը կը լուսաւորեն : Հ. Եղիա վար-
դապետ, իւր առաջին քարոզութեան ժամանակ ի Տրապի-
զոն (1701ին), մեծ մեղաւորներու դարձի պատճառ կ'ըլլայ,
և ժողովուրդը՝ որ յառաջն չէր ուզեր զինքը քաղաքին մէջ
ընդունիլ՝ յետոյ չէր ձգեր որ երթայ, անոր հոգեւաճ քա-
րոզութեանց ճաշակն առած ըլլալով² : Մի և նոյն արդիւնք-
ները կ'ունենային նաև Հ. Յովհաննէս վարդապետին քա-
րոզութիւնք Պուրսա, Մանիսաս և Թիւրատիր (Ախ-հիսար)
քաղաքներուն մէջ, ուր այսահարները կը բժշկէր աղօթքով,
զեղծումները և նախապաշարունները բնաջինջ կ'ընէր³ :

1. Թուղթ Մխիթարայ առ Հ. Ստեփանոս Պետրոսեան. 1727 մայիս 5 :

2. Ժամանակագրութիւն Մխիթ. ուխտին, հտ. Ա. էջ 29-30, 31-35 :

3. Անդ. 30. 35-36 :

Հ. Մանուէլ, Եւզոպիոյ մէջ, աղքատները և ակարները կը խնամէր հայրարար, տղաքը կը գաստիարակէր, և ամենուն՝ անուշ, սփոփիչ կամ կրթիչ խօսք մ'ունէր՝ իրենց աստիճանին և հասակին համեմատ: Իսկ Հ. Ստեփանոս՝ աղօթքով հիւանդները կ'առողջացնէր, իւր կենաց և անմեղութեան զէմ լարուած թակարդներէն անվնաս կը մնար, և խաչակընքելով՝ զետակուր ըլլալէ կ'ազատէր¹: Հ. Յակովբ Կարնեցի, առաջին քարոզիւմը կը կակղէր քարացած սրտերը, բանալ կու տար հարուստներուն գանձը՝ աղքատներուն առջև, և անդամալոյծ մը կ'առողջացնէր Ս. Խորհրդոյն զօրութեամբ. այնուհետև հիւանդները խուսնընթաց անոր կը վաղէին բժշկուելու համար, և յոյսերնին ունայն չէր ելներ. աղօթքէն զատ՝ զիտէր նա բնական գեղերով ևս բուժել սովորական հիւանդութիւնները²:

Այնչափ հմուտ էին անոնք աստուածարանական զիտութեանց, որ բազմաթիւ հանդիսականներու առջև կը ճառէին կրօնական ամենափափուկ խնդրոց վրայ, կը վիճարանէին բարձրագոյն վարժարաններու մէջ ուսած նշանաւոր աստուածարաններուն հետ, և երբէք ամօթով չէին մնար: Մխիթարայ երիտասարդ միարաններէն մին, Հ. Գարրիէլ Կարնեցի, եռանդուն անձ մը և հմուտ կրօնական խնդրոց, Պոլիս գտնուած ժամանակ վիճարանութեան կը բռնուի Ջաշկեցի Հ. Գաւիթ անունով քաջանայի մը հետ, որ կը պնդէր թէ Հայոց պատարագը՝ ճշմարիտ պատարագ չէ, անոնց աուած մկրտութիւնը վաւերական չէ, և այլն: Հ. Գարրիէլ՝ անոր մոլար կարծիքը հերքելու համար՝ այնպիսի զօրաւոր փաստեր և վկայութիւններ մէջ կը բերէ, որ հակառակորդն³ օրհրեքան կ'ըլլայ և հանդիսակիցք կը ծափահարեն Մխիթարեան վարդապետին տարած՝ յաղթութիւնը: Եւ ոակայն այսպիսի անձնանուէր, եռանդուն, բարեբար և ուսեալ քարոզիչներ ամէն տեղ սիրալիր ընդունելութիւն չէին գտներ, երբեմն զուրս կը վատուէին, երբեմն

1. Ժամանակագր. 551-2. 337-8:

2. Անդ. էջ 540-2:

3. Այդ Հ. Գաւիթ Ջաշկեցին, տարիներ յետոյ փոխելով բուրսովին իւր ինչ կարծիքները և զազափարեկը, Եւրոպէ կ'անցնի, և նոյն իսկ վիեննայի գաղով կը ծանոթանայ Աբրահամ և միարանութեան քարեկամ կ'ըլլայ:

ալ անտուաղ և անայցելու կը մնային ժողովրդէն՝ որպէս զի թողուն երթան: 2. Թովմաս, Տրապիզոն քաղաքին մէջ հռչակուելով իրեն սրբութեամբ և քարոզներով, բոլոր ժողովրդեան ներքը իրեն գրաւեց: Տեղւոյն առաջնորդը նախանձելով անոր վրայ, սպառնալեօք արգիլեց ժողովրդեան՝ որ վարդապետին կերակուր չտանին, տուներնին շնորհունին զինքը, որպէս զի ստիպուի երթալ¹: Անոնց ճանապարհներուն վրայ, տուներուն մէջ, ամէն կողմ կը դարանէին թշնամիք: 2. Գարրիէլ հակառակորդաց ձեռքէն ազատելու համար, ստիպուեցաւ երկար ժամանակ նեղ, մթին և խոնաւ տեղեաց մէջ պաշուրտիլ²: Իսկ 2. Փիլիպպոս, զրեթէ հրաշքով մը, հազիւ ազատեցաւ իրեն խնդրակներուն ձեռքէն. երբ զիշեր ժամանակ կը փախչէր Եւդոկիայէն դէպ ի Սերաստիա, մթութենէն առաջնորդը սխալելով փոխանակ արաշեստ ճանապարհին՝ անհարթ և զժուարացնաց ուղիէ մը կը տանէր զինքը. ճիշդ նոյն ժամուն խնդրակները կը փնտռէին զինքը արաշեստ ճանապարհին վրայ, և չգտնելով ետ կը դառնային³: Բայց քան զամէնն աւելի, վիշտ, նեղութիւն և հալածանք կրեց վերոյիշեալ 2. Թովմաս վարդապետը: Տէրէնտէ քաղաքին մէջ աղայինք մատնեցին զինքը այլազգի դատաւորին ձեռքը, որ բանտել և չղթայիլ տուաւ անոր ոտքերը և պարանոցը, և օրերով անօթի և ծարաւ մնաց զնորանին մէջ. և երբ ոչ մէկ տեղէ ազատութեան յոյս մը չունէր, դատաւորին օգնականին զօթը շարժելով, գրամ պահանջեց վարդապետէն, և երկու ոսկի ստանալով ազատեց զանիկայ⁴: Այլք իրենց շափազանց անձնանուիրութեան զոհ կ'երթային, ինչպէս 2. Գարրիէլ, որ կարնոյ մէջ գտնուած ժամանակ փանտախա հիւանդութիւնը ճարակելով, կը վազէր հիւանդաց քով, կը մխիթարէր, Ս. Խորհուրդները կը մատակարարէր անոնց, և վերջապէս ինքն ալ բռնուելով նոյն հիւանդութենէն, քաջութեամբ կը կնքէր իւր կեանքը, և այնքան զեղեցիկ յոյսեր կը տանէր իւր հետ զերեզմանին մէջ⁵: Չեմ ուզեր յիշել հոս այդպիսի առաքիլնի անձանց

1. Ժամանակագր. էջ 267:

2. Անդ. էջ 323-4:

3. Անդ. էջ 238-261:

4. Անդ. էջ 272-3:

5. Անդ. էջ 326-7:

գէմ եղած անհիմն և անտեղի զրպարտութիւնները, որոնք կրցան երբեմն նոյն իսկ մաՀացու Հարուածներ տալ, բայց ընդհանրապէս անոնց անունը և արդիւնքները աւելի ևս պայծառացնելու կը ծառայէին. վասն զի մէկ կամ երկու աննշան անձանց զրպարտութեան փոխարէն՝ Հարիւրաւորներ և Հազարաւորներ, նոյն իսկ եպիսկոպոսներ և Հեղինակաւոր անձինք, կը բարձրացնէին իրենց ձայնը՝ պաշտպան Հանդիսանալու անոնց անմեղութեան և հռչակելու այնչափ արդիւնքները: Չուզելով տաղտուկ պատճառել ընթերցողներու՝ այնչափ բարի վկայութեանց և դրուատեաց տարափոյ, անոնցմէ մի քանին միայն՝ մէջ կը բերեմ, պարզապէս ցուցնելու Համար՝ թէ ինչ Համարում կար անոնց վրայ:

Պոլտոյ կաթողիկեայց զխաւորք կը գրեն առ Խաչատուր վարդապետ, թէ « Է. Եղիա և Է. Գէորգ վարդապետները ընտիր անձինք են, բաւական գիտուն, Հմուտ աստուածարանք, Նատագոժք ուղղափառ և ճշմարիտ կրօնից, Ըմբերանոցք մուրեխներուն, ուղղիչք խենէչ և անկարգ վարք ունեցողներուն. ժիրք սուրբ գործերուն և Հոգիները շահելուն մէջ. ասոնց Հասարակութեան անձինքը ուր որ գնացեր են, միշտ օգտակար եղած են և ամենէն ալ միշտ բարի վկայութիւն լսած ենք¹ »: Նոյնպէս Եւզոկիացի ուղղափառք, որոնք Մխիթարայ և անոր աշակերտաց արդիւնքները վայելիւր են, կը վկայեն թէ « Աստուած այցելեց մեր ազգին սոյն Հասարակութեան ձեռքով, և իւրաքանչիւր քաղաքներէն ընտրեց այսպիսի բարեսէր անձինքներ և միացուց, որպէսզի միաշունչ և միակամ աշխատին մեր ազգին Հոգևոր պայծառութեան Համար. որոնք ոչ միայն քարոզութեամբ, այլ և իրենց աստուածաՀաճոյ վարքով արեւու պէս փայլեցան մեր մէջ... կը վկայենք դարձեալ, որ երբ Է. Գէորգ, Է. Եղիա, Է. Յովհաննէս և Է. Մանուէլ վարդապետները մեր քաղաքին մէջ կը քարոզէին, օրէ օր կը նուազէր Հակառակութիւնը և կ'աճէր եղբայրական սէրը² », և այլն: Քաղաէացուց պատրիարքը Յովսէփ Բ կը գրէր առ Մխիթար Աբբայ, թէ « Սկսաւ տողերովս

1. Գրուած Ի Կ. Պոլիս. 1717 Նոհտ. 20Ին:

2. Գրուած Եւզոկիայէն. 1717 յուեթս 1Ին:

կը յայտնեմ այն մեծ համարումը և յարգութիւնը՝ զոր ունիմ առ ձեզ: Չեր զրկած քարոզիչն եկաւ այս կողմերը, և շատ մեծ պատուոյնք առաջ բերաւ Քրիստոսի այգւոյն մէջ. ուստի, կ'աղաչեմ, շնորհաբ քարոզիչներ զրկել այս կողմերը նման առաջնայն, որ Աստուծոյ շնորհքով շատերը լուսաւորեց, որոնք մեղաց խաւարին մէջ կը ննջէին... ևս աւելի սրախ եմ որ հոգևոր ուսումնարան մը հիմներ էք, ուսկից կը յուսամ թէ մեծամեծ և սուրբ անձինքներ պիտի ելնեն¹», և այլն: Մի և նոյն հոգւով կը զրէր նաև Մերօհնի առաքելական քարոզիչ Թասրաս վարդապետը, որ յետ պատմելու Հ. Վերդին քարոզութիւնը և արդիւնքները յիշեալ քաղաքին մէջ, կ'աւելցնէ. «Շատ ուրախացայ լսելով թէ այդ կողմերը (ի Մոսէա) փոխադրուեր էք՝ միաբանութիւն մը և ուսումնարան մը հիմնելու համար, որպէս զի կրթէք և ուսուցանէք և ընտիր անձինքներ հասցնէք ազգերնուս, կաթողիկէ հաւատքը տարածելու և քարոզելու համար²», և այլն: Յետ այսպէս թաուցիկ սեռութիւն մ'ընելու արևելքի առաքելութեանց վրայ, արդ գառնանք յարևմուտս՝ տեսնելու թէ Մխիթարոյ միաբանութիւնը հոն ևս ինչ արդիւնքներ ունեցաւ:

Մինչդեռ արևելքի մէջ, առաքելութեան յատուկ տեղ մը շունենալով, Մխիթարեան քարոզիչները ստիպուած էին շրջիլ քաղաքէ քաղաք՝ ուր որ պէտքը կը պահանջէր, և ամէն տեղ կ'երթային քարոզելու, սերմանելու, ուրիշներուն թողով չնձել անոնց արդիւնքը, յարևմուտս բոլորովին տարբեր էր գրութիւնը: Հոս՝ բուն իսկ Աւետիս յանձնուցան երկու՝ երեք քաղաքներ, որոնք քրիստոնեայ պետութեան հպատակ ըլլալով, խռովից և հալածանաց առիթ չկար, ուստի և հանդարտօրէն գործեցին յաջորդարար մեր քարոզիչները: Այդ քաղաքներն էին Տաւրոնան, որ այժմ Պելկրաս կը կոչուի, Սերբիոյ մայրաքաղաքը. յետոյ Նայսոց՝ Հունդարիոյ մէջ, և երրորդ՝ Պաշֆալով կամ Եղիսաթեթուպոլիս ի Տրանսիլուանիա:

Տաւրոնան կամ Պելկրաս, երկու դրացի և իրարու սխերիմ պետութեանց սահմանած այրին վրայ շինուած, անդադար

1. Ա. Մխիթար Աբբայ. 1706 մարտ 22:

2. Ա. Մխիթ. Աբբայ. 1706 յունուար 24:

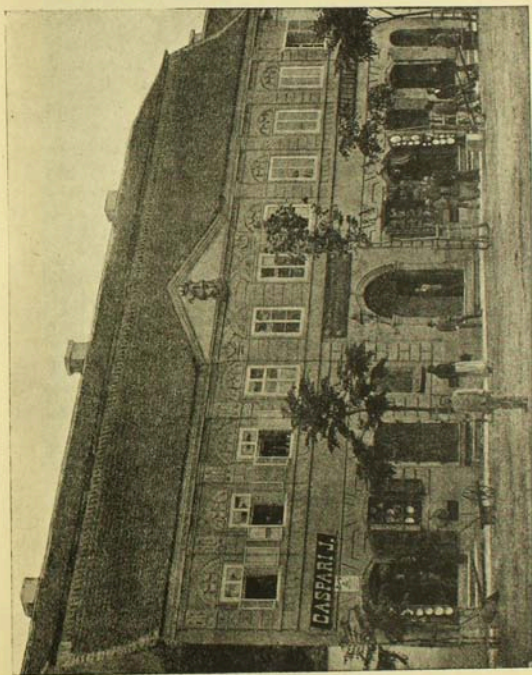
յարձակումներու և աւարառութեանց ենթակայ, 1718ին Աւստրիացոց ձեռքը անցաւ՝ շնորհիւ Սափոյացի Եւզի-նէոս իշխանին քաջութեան: Նոյն քաղաքին մէջ բաւական թուով հայեր կային. Ս. Աթոսն անոնց առաջնորդ զրկեց երկու հայ վարդապետներ, Ստեփանոս և Բարթուղիմէոս ա-նունով, որոնցմէ գոչ չըլլալով ժողովուրդը, Ս. Աթոսը ստի-պուեցաւ փոխել զանոնք, և դիմեց առ Կարնեցի Խաչա-տար վարդապետ, հարցնելով թէ Մխիթար Արքայ ունէր արդեօք առաքելութեան յարմար անձ մը: Մխիթար առա-ջարկեց Հ. Եղիան, որ երկարամեայ փորձով՝ վարժ էր ա-ռաքելութեան. Ս. Աթոսը կոնդակով մը՝ Պելկրատի Հայոց առաքելական քարոզիչ անուանեց Հ. Եղիան, նշանակելով անոր իշխանութեան իրաւունքները և սահմանները: Մեկ-նեցաւ Հ. Եղիա դէպ ի Պելկրատ, 1732ին, և տեղւոյն փոքրաթիւ հայ հասարակութիւնը սիրով ընդունեցաւ իրեն նոր առաջնորդը: Ազգայինք փոքր եկեղեցի մ'ունէին, հնա-ցած, կէս աւերակ, և անոր կից նոյնպէս փոքր և խար-խուլ տուն մը՝ առաջնորդին բնակութեան համար: Հ. Ե-ղիա վարդապետ հոս այ մի և նոյն առաքելական հոգին և հայրական սիրտը ցըցուց ժողովրդեան, ինչպէս ուրիշ տե-ղեր. ինքն էր իրաւարար անոնց մէջ ծագած վէճերուն և կոխներուն, և ամէն մարդ զլուխ կը ծռէր վարդապետին տուած վճառն, այնպէս որ դատաւորներուն ընկիւք գործ չէր մնար: Այ միայն անոնց հոգեւորը կը հոգար, այլ և կեն-ցազաւարութեան կանոնները կ'աւուցանէր, որով ազգայինք աւելի բարեկիրթ կ'երևէին քան օտարները: Կիւրակէ և տօն օրերուն կանոնաւոր կերպով կը կատարուէին ժամա-կան հանդէսք, այնպէս որ օտարազգի քրիստոնեայք անգամ Հայոց եկեղեցին կը վազէին: Առաջնորդին մասնաւոր ուշա-դրութեան և գթոյ առարկայ էին աղքատները, որոնց միշտ մաս մը կը հանէր իւր աղքատիկ կերակուրէն և զգեստ-ներէն: Ամէն մարդ անոր կը տանէր իրեն հիւանդները, անոր աղօթքներէն և կարգացած աւետարաններէն աւելի օգուտ տեսնելով քան բժշկաց դեղերէն: Տեղւոյն հարուստ-ները առատ նուէրներ կու տային եկեղեցւոյ և աղքատնե-րուն պիտոյից համար, որոնցմով կը հոգար զանոնք: Երեք տարիէն աւելի մնաց հոն, և հասակին ծանրութիւնը ստի-

պելլով գինքը վանք դառնալ, անոր տեղ զրկուեցաւ Զ. Յակովբ Բուզայեան, 1736ին, որ իւր արգիւնալիւր առաքելութեան երկրորդ տարին շրջացուցած, անբուժելի հիւանդութեամբ մը բռնուելով, մեռաւ Պելլկրատի մէջ ամենայն հոգեւոր պատրաստութեամբ, և տեղւոյն ազգային եկեղեցւոյն մէջ թաղուեցաւ¹։ Անոր յաջորդեց Զ. Միքայէլ, որ հագիւ տարի մը մնալով, հիւանդութեան պատճառաւ ստիպուեցաւ դառնալ ի Վենետիկ, և Ս. Աթոռոյն հրամանաւ Պելլրատ զրկուեցաւ Զ. Յակոբ Կարնեցին, 1739ի յունիսին։ Այս ժամանակներս Օսմանցւոց և Աւստրիացւոց մէջ պատերազմ կար։ Պելլրատ ցամաքէն պաշարուած էր օսմանցի զօրքերէն, և միայն գետին կողմէն կարելի էր մտնել քաղաքին մէջ²։ Զ. Յակովբ, կենաց յայտնի վտանգ տեսնելով հանդերձ, — որովհետեւ Օսմանցիք շարունակ կը սիրահոծէին քաղաքը, — սիրաւ ըրաւ ներս մտնել և սկսիլ իւր պաշտօնը։ Աւստրիացիք յաղթուելով՝ հաշտութիւն խօսեցան, և Պելլրատ անձնատուր եղաւ թշնամւոյն ձեռքը։ Քրիտոնոնայ բնակիչք մեծաւ մասամբ ուրիշ տեղեր դաղթեցին, որոնց հետ նաև հայ բնակիչք իրենց առաջնորդով, և զնացին Մանասաց Նայսոց³ քաղաքին մէջ հաստատուեցան։ Զ. Յակովբ հինգ տարի առաջնորդութիւն ըրաւ, ըստ ամենայնի ծաղկեցնելով նորահաստատ առաքելութիւնը, Ս. Լուսաւորչի անուամբ եկեղեցի մը, տղայոց դպրոց մը և առաջնորդարան մը շինելով։ Այլքատ ժողովրդեան վրայ շծանրանալու համար, ստիպուեցաւ անձամբ Վիեննա երթալ և Մարիամ-Թերեզա կայսրուհւոյն առատաձեռնութեան զիմեց շինութեանց ծախուց համար։ Այդ առաքելութիւնը, որ տարուէ տարի ծաղկեցաւ իրեն անխոնջ առաջնորդաց ջանքերով, մինչև անցած դարուն կէսերը միտրանութեանս ձեռքն էր. քայց 1848ին կործանելով վանատունը և

1. Ժամանակագր. էջ 367-9. 394.

2. Պելլրատ քաղաքը շինուած է Սաւայի և Դանուբի գետախառնուեցին վրայ։

3. Նայսոց (Neusatz) գերմաներէն կը նշանակէ Նոր-սազի, Նոր-շին (քաղաք), և մտնողներէն կը կոչուի Ուշիթիտ, Դանուբ գետին հիւսիսակողմը շինուած, Պետրովարատին կամ Վարատին կոչուած անտիկ ամրոցին զիմաց։

Քասպարի Երեմիթիանցի (ի գառնֆալցի)։

եկեղեցին, Մաճառաց սպարապետութեան ժամանակ, և զրե-
թէ շնուով ազգային ընտանիք, միարանութիւնս ստիպուե-
ցաւ թողուլ այդ առաքելութիւնը:

Տրանսիլուանիոյ¹ Հայ գաղթականութեան երկու զլիսաւոր
կեդրոններն էին, Կեռլա², որ Հայաքաղաք կը կոչուէր, և
Պաշֆալով (Լպէշֆոլով) կամ Եզիտարեթուպոլիս³: Յամին
1719, Ս. Աթուր իբր այցելու զրկելով այն կողմերը Կար-
նեցի Խաչատուր վարդապետը, Կեռլայի Հայ իշխանաց առջև
չաա գովեստիւք խօսեցաւ Մխիթար Աբրալի նորահաստատ
միարանութեան վրայ: Դոյն տարւոյն մէջ, 1719 սեպտեմ-
բեր 28ին, քաղաքին քահանայք և իշխանք, Հանդերձ քա-
ղաքապետով, աղաչանաց թուղթ մը գրեցին առ Աբրա-
չայը, խնդրելով երկու քարոզիչ զրկել իրենց: Յետագայ
տարին (1720ին) Եւզոկիացի Յովնան եպիսկոպոսը, որ իբրև
Հիւր՝ Ս. Ղազարու վանքին մէջ կը բնակէր, այն կող-
մերը գնաց. Մխիթար անոր ընկեր տուաւ Հ. Մանուէլ
վարդապետը, որ երեք տարի Հոն մնաց, Հոգևորին Հաւա-
սար զարգացնելով անոնց մէջ նաև Հայերէն լեզուին ու-
սումը: Մինչև 1742 տարին ծաղկեցուցին այն առաքելու-
թիւնը փոփոխակի Հ. Մանուէլ, Հ. Թէոդորոս և ուրիշ
վարդապետք: Գրեթէ նոյն ժամանակները, 1743ին, Հա-
րուստ և ազնուական Պաշֆալովցի Հայ մը, Աղաչայ Պեա-

1. Մաճառք Լեւոն կը կոչեն այս եանանքը՝ որ կը ելանակէ Բ-Վ-
ՆԿ-Ր-Ր:

2. Այս քաղաքը շինեցին Հայք 1703 տարւոյն Ծածուզ գետին քով. մե-
ծաւ մասամբ, նայ են քնակիչք, որոնք վաճառականութեամբ կը պարսպին.
քաղաքին կառավարութիւնը նայ իշխանաց ձեռքն է: Քսան՝ երեսուն
տարի կայ որ նոյութեան նոզին արծարծեցաւ անոնց մէջ, մինչդեռ յա-
նաջն բոլորովին նարած էր. ներկայիս՝ նոն թերթ մ'ալ կը լրատարու-
կուի Արճիս՝ անուամբ, մանաւորէն լեզուով, բայց թերթին բովանդա-
կութիւնը գրեթէ ասանց բացառութեան ազգայնութեան նիւթերու վրայ է.
Թերթին խմբագիրն է՝ Պ. Աստուածատուր Խաչատրեան:

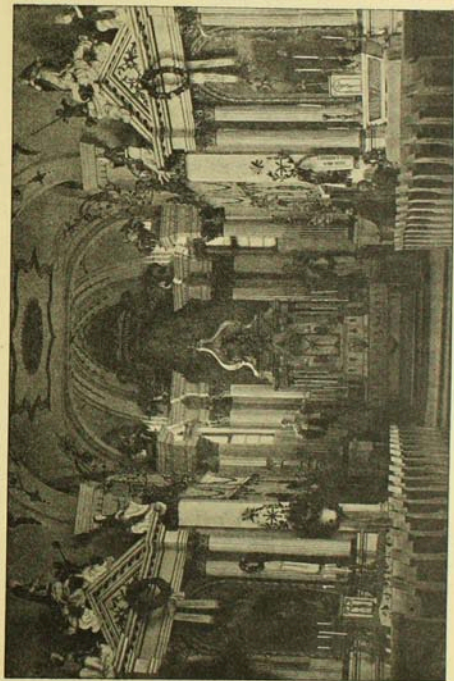
3. Գոնաւա գետին քով շինուած, գուարնուի նովտ մը մէջ և դա-
լարազեղ բլուրներով շրջապատուած: Քաղաքին կառավարութիւնը նոյն-
պէս Հայերուն ձեռքն է. քնակչաց մեծամասնութիւնը նայ է, արուեստով
վաճառականք ընդ նոնրապէս: Հինգ եկեղեցի ունին, որոնցմէ մէկն է մե-
րինը՝ Ս. Անտոն Անապատականին նուիրուած: Միարանութիւնս նոն
վանասուն մ'ալ ունի, ուր միշտ երկու՝ երեք վարդապետք կը բնակէին.
աշխատելով ազգայնիկներուն նոզևոր և ուսումնական զարգացման նամար:

բոս Գորոցեան, որ նոյն տարին քաղաքին Պիրոզն (Իշխան) էր, առևտրական գործերով Վենետիկ գալով, Ս. Ղազար այցելութեան եկաւ Աբրահամ, որուն արդէն ծանօթ և սերտ բարեկամ էր: Երբ հայրենիք պիտի դառնար, խնդրեց Աբրահամէն որ իրեն հետ Պաշտալով քարոզութեան տանի շ. Ղազարոսը¹, որ իրենց բնիկ քաղաքացին էր: Զիջաւ Մխիթար անոր խնդրանաց, և շ. Ղազարոսը քարոզութեան զրկեց իւր ծննդեան քաղաքը, որ բացառութեամբ մը Աւետարանի խօսքին, իրեն հայրենի դաւառին մէջ մեծ պատիւ և ընդունելութիւն գտաւ. ինքն ալ, շնայելով իւր երիտասարդ հասակին, հայրաբար կը հոգար ժողովրդեան ամէն պէտքը, և կը վառէր ամենուն սրտին մէջ առաքինութեան և զիտութեան սէրը²: Յիշեալ Աղաշայ Պետրոսը, որ Ուխտիս մեծ բարերարներէն մին եղած է, ուրիշ շատ ողորմութիւններէ և նուէրներէ զատ, մեռնելէն առաջ միաբանութեանս կտակեց իւր մեծ տունը, որ քաղաքին հրապարակին վրայ կը գտնուէր, որպէս զի վանատուն և եկեղեցի չիմուի. ինչպէս որ կատարուեցաւ յետոյ կտակողին կամքին համեմատ: Այդ առաքելութիւնը կը շարունակուի մինչև այսօր, ուր կը գտնուի ներկայացպէս միաբանութեանս անձինքներէն մին, և յառաջ կը վարէ իրեն նախորդաց սկսած գործը:

Կը կ'ընքենք այսու Մխիթարեան առաքելութեանց գլուխը, այլոց թողով ընդարձակօրէն խօսիլ և դուրս ցտաքեցնել միաբանութեանս առաքելական արդիւնքները:

1. Ս. Մարտիրոս կոչուած նախ քան իւր կրօնաւորելը, պատանեկութեան ժամանակ անբուժելի և մահացու հիւանդութեամբ մը բռնուելով, երբ բոլոր բժիշկները յուսահատեալ էին, միայն Ս. Ղազար, գութեան ակնյայտի չբաշքով մը՝ ակնթարթի մէջ կատարեալ կերպով առողջացաւ, և այնուհետեւ երբէք նոյն հիւանդութիւնը չկրկնուեցաւ (ժամանակագր. էջ 360-363):

2. Անդ. էջ 422-5:

Ս. Անտոն եկեղեցիի Մխիթարյաններ (Ի Պաշխարիս) .

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Չեմեակոյ շայոց Ս. Խաչ եկեղեցոյն սկզբնաւորութիւնը. — Ամոր ընդարձակումն և վերջնական շինութիւնը. — Մինչև Մխիթարայ ժամանակ յիշուած մշտնաւոր մատրանապետք կամ տոաջ-
նորգը. — Խաչատուր վարդապետին կեանց ուրուագիծը. —
Ամոր առաքելական և գրական գործօժէութիւնը. — Ի՞նչ ար-
դիքներ ունեցած է առ միաբանութիւնը. — Խաչատուր վարդա-
պետի մահը. — Ս. Խաչի մատրանապետութեամբ պաշտօնը միա-
բանութեամբ ձեռքը կ'անցնի:

Մինչ Հեաւոր առաքելութիւնք մեր ուշագրութեան
առարկայ դարձան, պատշաճ պիտի Համարուի անուշա-
քանի մը խօսք ևս ըսել մեզ ամենէն աւելի մերձաւորին
վրայ: Վենեակոյ սակաւութիւ Հայ գաղութն, ինչպէս ըսինք
յառաջն, ունէր իրեն յատուկ եկեղեցին, Ս. Խաչ, որուն
մերթ ընդ մերթ ստիպուած էին միաբանութեանս անձինք —
երբ Հարկը պահանջէր — Հոգարարձու կամ ժամարար ըլլալ,
որով և ժողովրդեան Հոգևոր առաջնորդութիւն ընել: Այսու
առիթ պիտի ունենամ խօսելու նաև այն անձին վրայ, ո-
րուն ըստ բազում զլիտոց երախտապարտ է Մխիթարայ
ուխար:

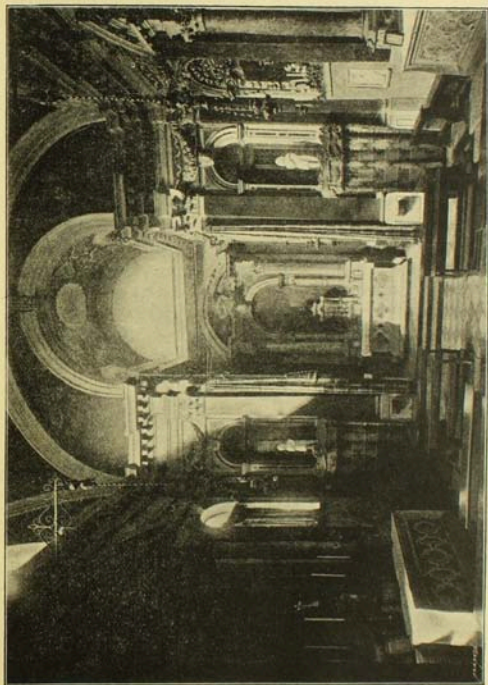
ԺԶ գարուն սկիզբները (յամս 1513-5), բաւական ա-
նած ըլլալով Հայ գաղթականներուն թիւը, և ազգային քա-
հանայ մը պահելու զիրութիւնն ունենալով, մտածեցին
փոքրիկ մատուռ մը շինել այն տան մէջ, — որ իրենց
չնորհուած էր Միանի ընտանիքէն՝ Ս. Յուլիանու թաղին
մէջ, — ազգային ծիսով կատարելու Համար եկեղեցական
Հանդէսները և պաշտամունքը: Այդ նպատակով ազերաւ-
գիր մ'ուղղեցին եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութեան,
և Լևոն Ժ Քահանայապետէն յատուկ կոնդակ մը ստացան,
որով Հրաման կը արուէր իրենց փոփաքը գործադրելու: Մա-
տուռը շինուեցաւ յանուն Լիրման Ս. Խաչի, բայց Հանդէսք

չէին կատարուեր, հաստատուն քաջանայ կամ մատրանայետ մը չի գտնուելով: Ժողովրդեան եռանդը մարեցաւ, մատուռն ալ երեսի վրայ մնաց, անշքացաւ, մինչև որ 1579ին նորէն արծարծեցաւ տեղացի Հայոց եռանդը, որոնք Սահմանադրութիւն մը հաստատեցին, Հայոց տուն կոչուածը՝ աղքատաց և անցորդաց միայն սեփականեցին իրրև հիւրանոց, և նորոգեցին հին մատուռը, ուր Էջմիածնի կաթողիկոսունք քաջանայ մը կը զրկէին պատարագելու և առաջնորդութիւն ընելու, այն պայմանով որ մատուռը, աղքատները և ժամարար քաջանայն՝ տեղացի հայ վաճառականք պիտի պաշէին իրենց զրամով¹: Ժէ դարուն սկիզբները (1606ին), Ամրեցի Յակովբ Մարգարեան քաջանան, որ զանազան անգամ անցեր էր Վենետիկէն նուիրակութեան պաշտօնով, և ծանօթ էր տեղւոյն հայ գաղթականութեան, Ս. Խաչի մատրան հաստատուն հոգարարձու և առաջնորդ ընտրուեցաւ, որ կոկեց, զարդարեց անշքացած մատուռը, և հինգ տարի եռանդեամբ և մեծ զորօճէութեամբ վարելով իւր պաշտօնը, վախճանեցաւ 1611ին: Յետ Ամրեցւոյն չգիտեմ թէ ո՞րք եղեր են Ս. Խաչի հոգարարձուք, մինչև 1654 թուականը, յորում կը յիշուի Տէր Սահակ Թօխաթեցի՝ իրր առաջնորդ Հայոց, որ Փիլիպպոս կաթողիկոսին հրամանով՝ Վենետիկ եկած, և երեքուկէս տարի վարած է իւր պաշտօնը²: Տարուէ տարի աճելով հայ վաճառականները, — որոնց մէջ կային նաև բաւական թուով հարուստներ, որպիսիք էին Շէհրիմանեան գերդաստանը, Զուղայեցի Զամալենց Պօղոս, Գրիգոր Միրման Կերաք, և այլք, որոնք շատ ընծաներով ճոխացուցին Ս. Խաչի գանձարանը³, — 1665 տարւոյն միարան խորհրդով՝ որոշեցին մեծ ցնել մատուռը, որ շատ փոքր կու գար այնչափ բաղ-

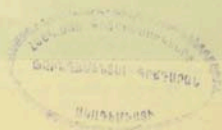
1. Հայ-Վենետ. էջ 384-5:

2. 1654ին Վենետիկյ մէջ զրուած ԶԸ Աւետարանը՝ յիշեալ Սահակ երիցուն զընթիւնն է, և կ'ըսէ յիշատակարանին մէջ. «Ես նուաստս և ստրուկս ամենայնի Սահակ երեքս, հրամանաւ երկանիկ հայրապետին մերոյ Տեան ֓իլիպպոսի կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, կացի ի Վենետիկ երեք ամ և վեց ամիս, առ ի քանանայադործութիւն Հայոց վաճառականաց և իրեման Ս. Խաչ եկեղեցւոյ» և այլն:

3. Ինչպէս կը կարգանք յիշեալ ԶԸ Աւետարանին յիշատակարանին մէջ:

Ս. Խաչ Եկեղեցի շայն (ի զննոսի) .

մութեան : Բայց փոխանակ պարզապէս ընդարձակելու ,
 Հիմնովին նոր եկեղեցի մը կանգնելու ձեռք զարկին շափա-
 ւոր մեծութեամբ , և շինութիւնն աւարտեցաւ 1688
 տարւոյ զեկտեմբերին¹ : Եկեղեցին գմբեթաւոր է . իրեն
 փոքրութեան մէջ՝ զեկեղեցիկ ճարտարապետութիւն . երեք
 խորան ունի և կողմնակի փոքրիկ աւանդատուն մը . աւագ
 խորանը՝ նուիրուած է Երեման Ս . Խաչի , աջակողմեանը՝
 Ս . Աստուածածնի Վերափոխման , ձախակողմեանը՝ Ս .
 Լուսաւորչի Պատկերները՝ նոյն ժամանակի Ալբերտ Կալ-
 վէտտի վննեախիցի նկարչին գործերն են : Դեռ եկեղեցի
 շմտած առջևը գաւիթ մը կայ , ուր կը գտնուին մի քանի
 նշանաւոր Հայ վաճառականներու տապանաքարերը² որոնք
 1812ին , եկեղեցւոյ նորոգութեան առթիւ , դուրս փոխա-
 դրուեցան , ներսը թողլով սկրնները՝ ուր թաղուած էին³ :

Նպատակէս դուրս ըլլալով Ս . Խաչի ամբողջական պատ-
 մութիւնը զրել , կ'անցնիմ Խաչատուր վարդապետին՝ որ
 երկար տարիներ ժամարար և առաջնորդ եղած է վննեաա-
 բնակ Հայոց , և անձուկ կապեր ունենալով Մխիթարայ պատ-
 մութեան Հեա , կը զնեմ Հոս անոր կենաց ուրուադիծը :

Սա ծնաւ ի Կարին , յամին 1666 , որդի Առաքելի : Մա-
 նուկ Հասակէն զգալով ուսման ծարաւը , գնաց յԱշմիածին ,
 որ այն ժամանակ գիտութեանց Համալսարանն էր ազգիս
 մէջ , ուր տասը տարի վերջ՝ գնաց նաև Մխիթար : Այդ
 երկու մեծ մտքերը ուրիշ օգուտ չքաղեցին այդ ուղևորու-
 թենէն , բայց Համագուիթ թէ Հարկ էր Հայկական շրջանակ-
 ներէն դուրս ելնել , եթէ կ'ուզէին մարդ մ'ըլլալ և ազ-
 ցին օգտակար : Խաչատուր պատանին աւելի բարեբախտ
 քան Մխիթար , գտաւ յԱշմիածին՝ Յովնանեան վարդան
 վարդապետը , երբեմն աշակերտ Հոսովմայ Ուրբանեան վար-
 ժարանին , որ վարքով և գիտութեամբ շատ կը տարբերէր
 միւս արեղաներէն : Խաչատուրին սիրտը կապուեցաւ անոր

1 . Կընտի թէ Ս . Խաչի շինութեան նպատառաց մէջ գլխաւոր էր՝
 Գրեգոր Կէրոս Մերման նյայտչի նարուստ վաճառականը :

2 . Տակաւին նրատարակուած ըլլալով անոց տապանադիրք , կը ծա-
 նոթացնենք մեր ընթերցողաց զբքիս Յ--Ի--ն--ն--ն մէջ :

3 . Միջին և ազգաւ գտակարգի մարդիկ կը թաղուէին Հայոց յատ-
 կացուած գերեզմանատան մէջ , որ Ս . Գեորգ կղզւոյն վրայ կը գտնուէր :

Հետ ինքն ալ կ'ուզէր Յովնանեանին ճանապարհը կտրել, անոր հասնելու համար: Երբ Յովնանեան թողլով Լշմիածինը կ'ուզէրէր դէպ ի Հասով, 1682 թուականին, եռանգուն վեշտասանամեայ Խաչատուրը կ'ընկերէր անոր: Հոն յաջողեցաւ Ուրբանեան վարժարանին աշակերտ ըլլալ, ուր իրեն ընկեր մ'ալ գտնելով, ուրիշ սրամիտ և զգոն հայ պատանի մը, Ստեփանոս Ռաչքեան, միասին գովելի ջանասիրութեամբ և փայլուն քննութեամբք աւարտեցին ուսմանց չրջանը, և քաջանայ ձեռնադրուելով՝ Ռաչքեան մեկնեցաւ դէպ ի Լեհաստան, և Խաչատուր՝ իրր առաքելական քարոզիչ՝ Պոլիս զրկուեցաւ:

Քարոզչական ասպարիզին վրայ Խաչատուր վարդապետի ունեցած յաջողութիւնը բացառիկ երևոյթ մ'էր. քարոզչի մը ամենէն աւելի կարևոր ձիրքերը ունէր նա, վաստակուն և զբաւիշ ոճ մը, անստղիւտ վարք, խոր հմտութիւն աստուածարանական խնդրոց, համարձակ էր և առանց ակնառութեան իրեն կրօնական սկզբունքները քարոզելուն մէջ: Ճիշդ այս ժամանակ էր որ Մխիթար, ձգուած Խաչատուրի համբաւէն, Պոլիս կը վազէր յայտնելու իրեն մտածութիւնը: Խաչատուր՝ մեծ էր բեմին վրայ, զիտէր խօսքով իշխել սրտերուն, բայց գործի մէջ՝ չունէր այն ձեռներէց ուղին, որով միայն կը յաջողին մեծամեծ ձեռնարկներ: Նա՝ Մխիթարայ մտածութիւնը այնչափ անգործադրելի գտաւ, որ ցնորք մը համարեցաւ երիտասարդական աշխոյժ մտաց, և Մխիթար անկէ ալ կտրած յոյսը, նոյն ճանապարհով ետ կը դառնար: Այս պատահեցաւ 1697 թուականին: Տարի մը վերջ, 1698ին, պատուարեր նուիրակութիւն մ'ըրաւ Խաչատուր, իննովկենտրոս ԺԲի կողմէն ընծայատար երթալով Լշմիածին առ Նաչապետ կաթողիկոս, որմէ ստացաւ — չքեղ ընդունելութեան հետ — լիազօր իշխանութիւն՝ ամէն տեղ քարոզելու այն ոճով և իշխանութեամբ, ինչպէս ըրեր էր մինչև այն ժամանակ: Այդ ասթիւ աւելի ևս մեծցաւ Խաչատուր վարդապետին անունը. Պոլիս գարձաւ այնպիսի հեղինակութեամբ, որուն առջև զուիս կը ծռէր ամէն մարդ՝ սկսեալ ամիրաներէն և պարիարքներէն, և 1699 և 1700 թուականներուն, նոյն իսկ պատրիարքական եկեղեցւոյն մէջ համարձակ կը քարո-

զէր կաթողիկէ կրօնից վարդապետութիւնները : Քայց երբ Եփրեմ և Աւետիք պատրիարքները սկսան իրենց յայտնի կամ ծածուկ հարածանքները, Խաչատուր վարդապետ տեսնելով թէ անկարելի էր հոսանքին զէմ զնել, խոհեմութիւն համարեցաւ լռել աստամն : Այդ լռութիւնն երկար շտեկեց, երբ թշուառ Աւետիքը տեսարանի վրայէն անհետացաւ, դարձեալ երևցաւ հոն Խաչատուր, լսուեցաւ ձայնը քանի մը տարի ևս : 1707ին մեծ հարածանքը, որուն զոհ գնաց Տէր Կոմիտաս, ոչ միայն ի սպաս լռեցուց աստուածաբան քարոզչին ձայնը, այլ և տարաւ ձգեց զինքը Ազրիականին մէկ խորշը, վննետիկ քաղաքին մէջ, ուր 1708ին Ս. Աթոռոյն կողմանէ տեղացի Հայերուն առաջնորդ զրուեցաւ¹ : Քանի մը տարի վերջ, ուրիշ աղէտ մ'ալ կը քշէր Մոսկայէն և վննետիկ կը ձգէր զՄխիթար և իրեն միաբանութիւնը, որով դարձեալ կը պանէին զիրար այդ երկու մեծ մարդիկը, — ազգերնուս այն ժամանակի երկու լոյսերը կամ աշքերը, — որոնք սրտով միշտ անբաժանք եղած էին իրարմէ :

Յամին 1719 Խաչատուր վարդապետ Ս. Աթոռոյն կողմանէ այցելու երթալով ի Տրանսիլուանիա, Մխիթար Աբրալի յանձնեց Ս. Խաչին ժամապետութիւնը : Աբրահայրն՝ աստամանակեայ հոգաբարձու և առաջնորդ զրաւ զՀ. Յովհաննէս վարդապետ, եկեղեցւոյ կից տան մէջ անոր յատուկ խղիկ մը որոշելով՝ որպէս զի գիշեր ցորնկ հոն բնակի՝ խոստովանութեան և ուրիշ հոգևոր պիտայից համար : Մխիթար, իրեն մէկ նամակին մէջ առ Խաչատուր վարդապետ, կը պատմէ թէ « Հայոց եկեղեցւոյն տօնը (մայիսի 3ին, որ է՝ Խաչգիւտ, ըստ Լասինացւոց) շատ հանդի-

1. Ճիշդ այդ տարին, 1708ին, կը զբէր Խաչատուր վարդապետ առ Մխիթար Աբրալ. « Ես հա (վննետիկ) Պոսթի, և Ս. Ժողովէն առ Քելական քարոզիչ զրուեցայ այստեղի հայերուն, մեր սիրելի եզրոր թոխաթեցի Գրիգոր վարդապետի խնդրանայ համեմատ, որ որչեց որիչ տեղ երթամ : Հայոց եկեղեցւոյն մէջ շարաթը երեք անգամ կը քարոզեմ : Անցիւ զբազանքներով և զործերով պաշարուած եւ, որոցմէ իոյս կու տամ կրցածիս շափ, որպէս զի սկսած զբազան աշխատութեանցս պարապիմ... : Ես շատ զովհասից խոսեցայ մեր վրոյ առ Ս. Ժողովն » (1708 օրոտտա 4) :

սաւոր և կարգաւորեալ կերպով կատարեցինք . և ամէն տօնական օրերուն՝ երկու կամ երեք անձինք կը գանուինք եկեղեցին, ժամասացութիւն կ'ընենք, պատարագ կը մատուցանենք, կը խոստովանցենք և քարոզ կու տանք՝ :

Քիչ ատենէն շփոթութիւն մը ծագեցաւ ժողովրդեան մէջ . կարծելով թէ Խաչատուր վարդապետ Տրանսիլուանիոյ Հայոց եպիսկոպոս պիտի ըլլայ, հաւատարով հայազգի տրանսիլուանիացի Մինաս քահանայի մը խօսքերուն, ժողովրդեան մէկ մասը մտածեց ուրիշ վարդապետ մը զնել իրենց առաջնորդ, վախճալով թէ միտրանութեանս ձեռքը կ'անցնի մշտնջենապէս այն պաշտօնը : Միտրար տեսնելով ժողովրդեան տարածայնութիւնը, զրեց Խաչատուր վարդապետին, որ ըստ կարելոյն շուտով իւր պաշտօնատեղին դարձաւ : Նոյնպէս 1725ին, Յոսեփեան տարւոյն առթիւ Հոովմ երթալով, Արրազօր յանձնեց իւր պաշտօնը : Նոյն ժամանակները միտրանութեանս զէմ դարձեալ ամրաստանութիւն մ'եղած ըլլալով ի Հոովմ, Խաչատուր վարդապետին յանձնեց Միտրար՝ կարգադրել այդ գործը և ըստ արդար իրաւանց ջատագովել միտրանութիւնը : Գնաց, ջրեց ամրաստանութիւնը, պաշտելի ըրաւ Միտրարայ անունը Հոովմայ մէջ, և դարձաւ : Այնուհետև ևս աւելի ամրացաւ այդ երկուքին մէջ եղած սիրոյ և միութեան կապը, որ ո՛չ բախտի և պարագայից զուգահիսութենէ, կամ բարուց և բնաւորութեանց հանդիսութենէ յառաջ եկած էր, այլ միայն կրօնական տեսութեանց և առաքինի վարուց նմանութիւնն էր, որ անխզելի զօղիւ միացուցեր էր այդ երկու հոգիները, որոնք այլուստ տարրեր նկարագիրներ ունէին : Խաչատուր վարդապետ իրեն հանդարտ բնաւորութեամբ, սիրող աւելի հայեցողական քան զործնական կենաց, փախչելով ժխորէ և վտանգներէ, իրեն զէմքն այնքան դուրս չի ցատքեր՝ որքան Միտրարայն, որ նոյնպէս լուրջ և հանդարտ, բայց աւելի եռանդուն, և խոյս չտար աղմուկներէ՝ ուր կարեոր է իւր ներկայութիւնը զանոնք խաղաղելու . կը նեւէ ինքզինքը վտանգներու և դժուարութեանց մէջ՝ ուր հարկ է գործել, կեանքն իսկ կու տայ՝ երբ ընկերին օգուտը կը

պահանջէ. բայց հրդեհին մէջ շի մնար՝ որ այրի կամ սո-
նակոսի ըլլայ, այլ զիտէ հօն խոհեմութեամբ ետ քաշուիլ,
Խաչատուր վարդապետ շունի ձեռներէց հօգի, կ'ընտրէ նեղ
չըջանակի մէջ գործել, կը վախէ զժուարութեանց բախելէ,
որով իրեն գործն իրմով կը վերջանայ: Մինչդեռ Մխիթար
ընդարձակ սասարէզ կը փնտտէ գործելու, Հայածանք-
ները՝ իրեն յաջողութեանց դռներ կը բանան, զժուարու-
թեանց առջև կանգ չառնուր, որով իւր գործը կը տէ՛
մեծ ծաւալ մը կը ստանայ: Երկուքն ալ հմուտք և զիտ-
նականք, անխոնջ գրողներ, բայց զանազան ձեանապարհ-
ներով Հասեր են նոյն նպատակին: Խաչատուր՝ Հոովմ
կ'երթայ ուսանելու լեզուները և զիտութիւնները, հմուտ
վարժապետաց ձեռքին տակ: Մխիթար՝ առանց դպրոցի և
վարժապետի՝ անհուն ճիգերով և քրտամբք Հասեր է Խա-
չատուրին: Եւ սակայն, եթէ անոնց գրական արդիւնքները
Համեմատենք, Մխիթար աւելի գերազանց և բախտաւոր ե-
ղած է քան զԽաչատուր: Մինչև այսօրս Մխիթարայ երկասի-
րութիւնք ունին իրենց յարգը, դեռ զարմանք կ'ազգէ
մեզ անոր հրատարակած Աստուածաշունչն ընտիր պատկեր-
ներով, անոր Հայկազեան բառարանը՝ իրեն հմութեամբ,
և մանաւանդ Մատթէի մեկնութիւնը՝ որ հրաշակերտ մ'է
իւր տեսակին մէջ, թողլով անոր միւս անտիպ գրութիւն-
ները: Իսկ Խաչատուր վարդապետի գրութիւնները ո՞վ կը
յիշէ արդ կամ կը գործածէ. թէ և չժխտուիր՝ թէ նա
չատ տեղեակ էր Հայերէն լեզուի, որուն Քերականութիւն
մ'ալ չիմած է. պերճախօս էր քարոզներուն մէջ, և ունի
ամբողջ տարուան համար Քարոզգիրք մը և Ճարտասանու-
թեան դասագիրք մը. բայց անոր հմութիւնն ամէն բանէ
աւելի կը փայլէր իմաստասիրութեան և սրբազան ուսմանց
մէջ, և զրամ է ոտանաւոր փիլիսոփայութիւն մը. Երգոց
երգոյն մեկնութիւն մը, Բարոյական աստուածաբանութիւն
մը, և Ս. Թովմայի Հեռագրութեամբ Ընդհանուր աստուա-
ծաբանութիւն մը նոյնպէս ոտանաւոր: Այդ բոլորը Պոլիս
գտնուած ժամանակ զրամ է, բայց ի վերջնայն, զոր հօն սկսեր
և Վենեակոյ մէջ վերջացուցեր է. Հոովմ եղած ժամանակ
ևս այլևայլ աստուածաբանական խնդիրներու վրայ զրամ է
լատիներէն լեզուով, Դեռ Պոլիս եղած ժամանակ Հեռակալ

Նամակը ուղղեր է առ Մխիթար Արքայ, յորում կը խօսի իրեն գրաւոր աշխատութեանց վրայ. «Այն զիրքը, զոր ծանուցեր էի քեզ, կ'ըսէ, մինչև աստուածաբանութիւն հասուցի: Աւարտածներս հետեւեալքն են. Ընդհանուր արուեստները, քերթողութիւն, հետազոտութիւն, բանաստեղծութիւն, տրամաբանութիւն. բոլոր բնագիտութիւնը, երկնի, աշխարհի և աստեղաց վրայ, ծննդեան և ապականութեան վրայ, տարերաց, անկատար բաղադրութեանց, բուսոց և կենդանեաց, մարդուս, քփակականութեան, բնական բարոյագիտութեան և քաղաքականութեան վրայ՝ իրեն բոլոր մասերով. վերջը կը խօսուի օրինաց և դատաստանի վրայ, և այսպէս կ'ամբողջանայ ֆիսիկան: Գետոյ կը սկսի մարեմատիկան, որուն մէջ կը բովանդակուին թուարանութիւն, երկրաչափութիւն, աստղաբաշխութիւն, երաժըշտութիւն, ընդհայեցողութիւն, կշորդարանութիւն. հոս կը վերջանայ մաթէմատիկան: Գետոյ կը սկսի մետաֆիսիկան, որ կը ճառէ արարածոց, Աստուծոյ, հրեշտակաց և բանական հոգւոյ վրայ. հոս կը վերջանայ մետաֆիսիկան: Այս յիշուած բոլոր գիտութիւնք վերջացած են, կը մնայ միայն զրել եկեղեցական օրինաց և դատաստաններու վրայ. ինկ աստուածաբանութիւնը դեռ նոր սկսայ»¹: Խաչատուր վարդապետ՝ զրուական այսպիսի ընդարձակ պաշար և հմտութիւն ունէր, որուն համար անոր խօսքը իբր պատգամ կ'ընդունուէր արեւելքին մէջ, ուր որ համբաւը լսուած էր: Բայց քան ուրիշ ամէն տեղ՝ մեծ էր անոր անունը և ազդեցութիւնը Հոռոմայ մէջ. մեր ազգին և ընդհանուր արեւելքի քրիստոնէից վերաբերեալ խնդիրներուն մէջ՝ միշտ Խաչատուր վարդապետին կարծիքը կը հարցուէր, ամենէն աւելի կարևոր և փափուկ նուիրակութիւններն անոր կը յանձնուէին, և շարունակ թղթակցութեան մէջ էր Ս. Աթոռոյն հետ: Այդ իրեն ազդեցութիւնը, հարկ է ըսել, միշտ յօգուտ և ի պաշտպանութիւն Մխիթարայ ուխտին զործածեց. ինքն եղաւ այն դժուարին պարագայից մէջ ամենէն եռանդուն ջատագովը միաբանութեանս. ստոյգ և անկեղծ բարեկամ մը, հիացող և պաշտող մը Մխիթարայ.

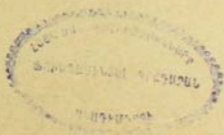
1. Թուղթ Խաչատ. վարդապետի առ Մխիթար. 1706 յուլիս 20:

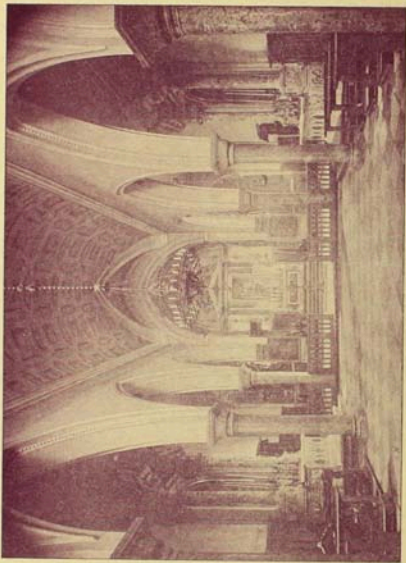
փոխադարձաբար Մխիթար ևս նոյն սերը, Հիացումը և յարգանքը ունէր առ Խաչատուր վարդապետ¹։ Անոնց այդ սուրբ և քրիստոնէական բարեկամութեան ուրիշ օրինակ չեմ գտներ, բայց Ս. Բարսղի և Ս. Գրիգորի Նագիանդացւոյ մէջ եղած բարեկամական կտայը, յորում Մխիթար, իրեն ետանդուն բնութութեամբ, գործնականը միացուցած Հայեցողական կենաց հետ, և իբր Հիմնադիր միաբանական կենաց, աւելի Ս. Բարսղի կը մտանայ, ինչպէս նաև Խաչատուր վարդապետ՝ Նագիանդացւոյն, իրեն մեղմ բնութութեամբ, Հայեցողական կենաց միտումով և ստուուածութեան կենաց հմտութեամբ։

Խաչատուր վարդապետ Հիւանդանալով 1740ին, խնդրեց Աբրահամըն՝ Ս. Խաչի ժամայեա զնել զՀ. Յովհաննէս վարդապետ, մինչև որ ինքն առողջանայ։ Սակայն Հիւանդութիւնը փոխանակ մեղմանալով՝ աւելի ծանրացաւ, և երկու ամիս վերջը՝ ամէն հոգևոր պատրաստութիւնները տեսնելով՝ երկինք կը թռչէր իրեն արդեանց պատկն ընդունելու, Մխիթարայ և միաբանութեան կտակելով զրութիւնները և բոլոր ունեցածը, մշտնջենապէս պատարագելու պայմանով իւր հոգւոյն համար։ Ազգայինք զիմեցին քաղաքին պատրիարքին՝ որ հաստատէ զՀ. Յովհաննէս իբրև թայուն ժամայեա Ս. Խաչին և իրենց առաջնորդ. զիմեցին նաև Աբրահամը, որ յետ բազում ընդդիմութեան՝ Հազիւ զիջաւ անոնց խնդրանաց առժամանակեայ կերպով, մինչև որ նոյն պաշտօնին յարմար անձ մը գտնեն, որովհետև ժողովրդեան մէջ տարածայնութիւնք զեռ կը տակէին։ Բայց երբ շատ թախանձեցին Ս. Խաչին հոգաբարձուք, և տէրութենէն ևս յատուկ հրամանադիր բերին, Մխիթար զի-

1. Խաչատուր վարդապետ կը գրէ առ Մխիթար Աբրայ. « Լսեցի Հ. Յովհաննէսէն՝ թէ այդ գաւառին եպիսկոպոսին թուրք Նասեր է Հոսով, և շատ զու եղեր են ձեզմէ սրբազան Քաւանայապետը և Ս. Թորոզու ուրիշներէն ալ շատ զովհասներ լսեցի ձեր վրայ, և շատ ուրախացայ։ Եւ ձեռքէս եկածին շափ պիտի օգնեմ ձեզի. վասնզի զուք իմ փառքս և պարծանքս էք » (1708 ապրիլ 11)։ Դարձեալ նոյն ինքն Վնեակէն խորհուրդ կու տար Մխիթարայ. — երբ սա զեռ Մխիթան կը գտնուէր. — թէ ինչպէս պէտք է ուսուցանել աշակերտաց աստուածաբանական և ի. մասառարական ուսումները, և ինչպէս կրնան պատարագաց ոգորմութիւն և ուրիշ դրամական օգնութիւն գտնել (1711 մայիս 25)։

ջաւ վերջապէս և հաստատեց զՀ. Յովհաննէս իւր պաշտօնին մէջ, որ ժամապետին յատկացուած տան մէջ բնակելով, ամէն օր Հայոց եկեղեցւոյն մէջ կը պատարագէր, քարոզ կու տար կիւրակէ և տօն օրերուն, Ս. Խորհուրդները կը մատակարարէր, աղքատները կը հոգար, վէճերը կը դադարեցնէր, տղայոց կը դասախօսէր մայրենի լեզուն, և հօգևորի և կրթութեան կարևոր բաները կ'ուսուցանէր: Ժողովուրդն ալ իւր կողմէն տարեկան յիսուն դաշեկան կու տար անոր, ոչ իբր Թոշակ, վասնզի ամենայն ինչ ձրխարար կը կատարէր, այլ պարգապէս իբր ողորմութիւն՝ իրեն պաշտօնին կարևոր ծախուց համար: Հ. Յովհաննէս վարդապետ հինգ տարի հայրարար խնամեց ժողովուրդը. այնու հանդերձ դարձեալ տարածայնութիւնք ծագեցան և անտեղի կասկածներ, որոնց համար հրաժարեցաւ պաշտօնէն և վանք քաշուեցաւ 1746ի փետրուարին: Նոյն պաշտօնը յանձնուեցաւ Տէր Աղիա քահանայի մը, որ պատահամբ Վենետիկ կը գտնուէր այն ժամանակ. բայց քիչ ժամանակէն նա ևս ստիպուեցաւ, հրաժարիլ և Պօլիս երթալ, ինչպէս նաև անոր յաջորդը՝ Ժողովուրդը շատ ուշ հասկըցաւ ըրած սխալը, և խմբովին աղերսագիր մ'ուղղեցին Աբրահամի՝ որ նորէն իրենց դարձունէ գանձկայ, որ այնչափ տարի ճամարիտ հայր մ'եղած էր իրենց. բայց Աբրահայրը, այլ'այլ պատճառներու և դժուարութեանց համար, յանձն չառաւ կատարել անոնց խնդիրքը: Վերջ ի վերջոյ, երբ ոչ մէկ ազգային քահանայ չէր գտնուեր՝ ժողովրդեան հոգևոր պէտքերը լեցնելու, միարանութիւնս բռնադատուած ստանձնեց այդ պաշտօնը Մխիթար Աբրայի Յաջորդին ժամանակ, որ մինչև ցարդ կը շարունակուի:

Եկեղեցին, Նախ քան վերջին մոլորությունը.

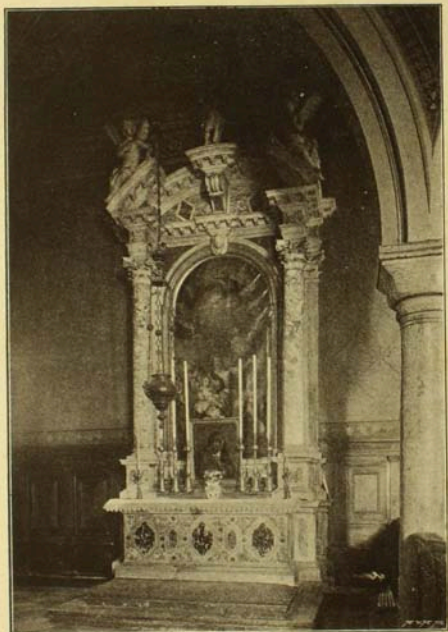
Եկեղեցւոյ մտրոզութիւնն և ճիմնական փոփոխութիւնք. — Շրմութիւն խորամանկութեամբ. — Այլք մպատեցին զրամով եկեղեցւոյ շրմութեանց. — Աւանդատան մէջ կը զրուի Ս. Յովսեփայ խորամակը — քահանայից բնակութեան Պամար սեմեկաց շրմութիւն. — Նորըմծայարանի և վարժարանի շէնքերու կառուցում. — Սեղանատուն, գրատուն, Ս. Բնեղիկոսի մատուն, և այլն. — Կ'աւարտի վանքի մարտչական շրմութիւնք 1740ն:

Ս. Ղազար կղզին, մեկուսացած բուրոճիկն մարգարնակ աշխարհէն, ջրերու մէջ բնկղմած և աւազուտով մը լոկ զատուած մեծ ծովէն, ոչ մէկուն անծանօթ չէ: Թագաւորներէն սկսեալ մինչև յետին արուեստաւորը՝ անոր հիւրեղած են, կը ճանչնան զայն, և շատերուն յիշողութեանց զոնէ մէկ էջը անոր նուիրուած է: Մարդ կը հետաքրքրուի հարցնել ինքն իրեն, թէ ինչ գրաւիչ բան ունի այդ համեստ կղզեակը, որ իրեն կը քաշէ այնչափ այցելուաց բազմութիւնը, և շատ աազանգաւոր գրիչներու մի քանի գեղեցիկ էջերը իրմով լեցուցեր է: Ուրիշ շատ կղզեակներ կան, աւելի գեղեցիկ դիրքերով, աւելի պատմական յիշատակներով ճոխ, ուր աւելի կեանք կայ և աւելի ճարտարութիւն արուեստի. և սակայն Ս. Ղազարու հռչակը շունին:

Ս. Ղազարու կղզին փոքրիկ վանք մ'է, ուր արևելքի խորերէն եկած՝ ժողոված խումբ մը հայեր, ներանձնական կենաց կարգերով կապած իրենք զիրենք, որոնք հազիւ մերթ ընդ մերթ վանքին պատերէն դուրս կը հանեն սաքերնին՝ կարևոր գործի մը պատճառաւ, միայնութեան մէջ բնկղմած, և սակայն քաղաքականութեան և գիտութեան մշտաշարժ հոսանքին հետ կը քալեն յառաջ: Վանք մը, որ ազդի մը մտաւոր գործունէութեան մէջ առաջնակարգ գեր խաղացեր է:

Խումր մը արևելցի վանականներ, որոնք ունին կոկ, մաքուր, բարեկարգ բնակավայր մը, և իրենց վայելուչ վարմունքով և գրական աշխատութեամբը՝ զիտցեք են յարգելի ընել յաշս Եւրոպէի գրեթէ մոռացուած ազգ մը: Ահաւասիկ այն կէտերը՝ որոնց վրայ հիմնուած է սօտարաց յարգանքն և հիացումն. և այս՝ ոչ փոքր պարծանք է նաև ազգիս, որ այսպիսի մեծ ընդունակութիւններ ցոյց կու տայ՝ եւրոպական կրթութիւնը և գիտութիւնը իւրացնելու մէջ: Տեսնենք ուրեմն թէ Մխիթար ինչ մեծ ճիգեր թափեր է՝ նորոգելու, շէնցնելու և դրախտ մը դարձընելու համար այն ամայի և աւերակ կղզին, որուն նախկին վիճակը համառօտի ծանօթացուցինք արդէն ընթերցողացս:

Մխիթար տակաւին ձեռք չզարկած վանքին շինութեան, պատշաճ տեսաւ նորոգել զարդարել նախ Աստուծոյ տունը, որ հնացած, խտրխուլ և կէս աւերակ էր, բաց ի պատերէն՝ որոնք բաւական ամուր էին: Չեղունը՝ համեմատաբար ցած էր և շիտակ, ճնշող բան մ'ունէր, որ կ'արգելուր կարծես ազօթից թօիչը դէպ ի վեր: Մխիթար՝ առաջին տեսնելուն զայն՝ իւր ճաշակին յարմար չգտաւ: 1721 տարին՝ խաղաղ սարի մ'ըլլալով միարանութեան, և ի նպատակելեղեցոյն եկած ողորմութիւններէն բաւական զուճար մը ձեռնալով, մայիս ամսոյն սկսան եկեղեցւոյ նորոգութիւնք: Նախ պատուիրեց վար սանուլ կողմնակի առաստաղները, և պատերը վեր բարձրացուցին զրկաշափ մը միջին խմբարանին ձեղունը կամարաձև շինել տուաւ, զոր վեր կը բռնեն վեց կարմրօրակ մարմար սիւներ, և կողմնակի թևերուն փոքր մի առ ի շեղ ձեղունը շտկեց. աւագ խորանին վրայ գմբեթայարկ ծածք մը բարձրացնել տուաւ, և խորանն ալ առաջ բերուեցաւ, որուն ետև շինուեցաւ դասը, լատին եկեղեցեաց նման, ասան և հինգ բնկուղենի նստարաններով: Աւագ խորանը հիմնովին նոր շինել տուաւ սրբաւատչ քարերով և զունագոյն մարմարներով. իսկ անոր երկու կողմերը կառոյց երկու փոքրիկ զօթացի խորաններ, աջակողմեանը՝ Ս. Խաչին նուիրուած, ուր ի սկզբան պարզ խաչելութեան պատկեր մը գրուեցաւ խորանին վրայ, իսկ ձախակող-

Խորան Ս. Աստուածածնի.

մեանը՝ Ս. Լուսաւորչի. աւելի փար, եկեղեցոյ ասեւնին մէջ, կողմնակի ուրիշ երկու խորաններ ևս, աջակողմեանը՝ Ս. Աստուածածնի, և ձախակողմեանը՝ Ս. Անտոնի նուիրուած : Ի սկզբան այս շորս խորանները անչուբ և աղքատօրէն շինուեցան, որքան կը ներէր միարանութեան դրամական վիճակը. բայց ժամանակով, այլևայլ բարերարներ գտնուելով, աւելի ճոխ և շքեղ նիւթերով շինուեցան, ինչպէս պիտի պատմենք :

Վենետիկ բնակող Հարուստ ազգայիններէն մին, Սահրատ Շէհրիմանեան, ծանր հիւանդութիւն մը կրելով 1735ին, երբ բժիշկները յուսահատած ևս քաշուեցան, ուրիշ զիմելու տեղ չգտաւ բաց ի Աստուածամօրէն. և ուխտ ըրաւ որ եթէ Աստուած իրեն առողջութիւն չնորչէ, իրեն ծախքով գեղեցիկ մարմար քարերով շինել տայ մեր եկեղեցոյն Աստուածամօր խորանը : Աբրահայրը այցելութեան երթալով, իմացաւ անոր ըրած ուխտը, և վանք դառնալով յանձնեց միարանից աղօթել հիւանդին համար : Այդ այցելութենէն քիչ օր վերջը, ի դարմանս բժիշկներուն, բուրսովին առողջացաւ մահացու հիւանդը, և կատարեց ըրած ուխտը : Աբրատոյ զորչախայտ մարմարիոն քարերով շինել տուաւ Ս. Աստուածածնի խորանը, ինչպէս որ կը տեսնուի մինչև ցարդ : Խորանին առջև պատրաստեց իրեն համար դամբան մը, յորում թաղուեցաւ 1745ին, և վրան դրուեցաւ հետևեալ տապանագիրը .

D. O. M.

Եղեալ եղև ի յայտ ասուպան
Արայ Սահրատարմ Գաուպորեան
Ճուղայեցի Շահրիմանեան
Այր բարեպաշտ ազնուակամ,
Սա շինեաց աստ զայս սուրբ սեղան,
Եւ բնդ մմիմ զիւր գերեզման .
Ելից զընթացս պանդխտութեան,
Համգեաւ ի Տէր ի ծերութեան .
Յամի Տեսում 1745, դեկտ. 25 .

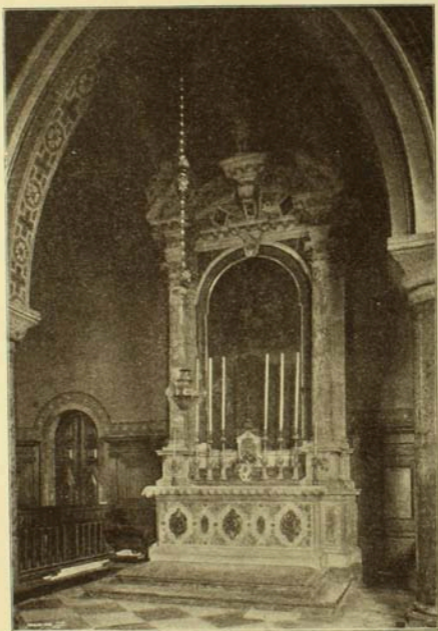
Աստուածածնի խորանին շինութենէն տարի մը վերջ՝ արևելքի յարածուի խառնէրէն խոյս կու տար, ուրիշ շատերուն հետ, Զմիւռնիոյ Մինաս արքեպիսկոպոսը, և կ'ապաստանէր ի Վենետիկ՝ իրր սպառնով տեղ և հայ գաղթականներու քաղաք: Մխիթարայ համբաւը քաշեց զինքն ի Ս. Ղազար, որուն հետ կ'ապուեցաւ սիրաբ առաջին իսկ այցելութեան: Նա կը կարծէր զաննել արևելքի անկարգ վանքերէն մին, ազէտ՝ անկիրթ արեղաներով, ընդհակառակն, երբ տեսաւ վանքին գեղեցկութիւնը և մաքրութիւնը, տեսաւ հոգեւէր և ուսումնասէր վանականներէ կազմուած բարեկարգ միաբանութիւն մը, սիրաբ փղձկեցաւ՝ որ ինքն արժանացած չէր այնպիսի երջանիկ բախտի մը. երանի տուաւ Արքաշօր և միաբաններուն, որ այնպիսի դրախտի մը մէջ կը բնակէին: Այցելելով եկեղեցին՝ տեսաւ Աստուածամօր խորանը մարմարաշէն, իսկ Ս. Անտոնինը՝ խեղճ և անշուք, և հարցնելով պատճառը, իմացաւ որ աղքատութիւնն էր այն: Արքեպիսկոպոսը խոստացաւ իրեն ծախքով ճիշդ Աստուածածնի խորանին նման, մի և նոյն ձևով և մարմարներով, շինել Ս. Անտոնի խորանը: Խոստումը կատարեց, և Արքաշայրն անձամբ հսկեց շինութեան վրայ, ինչպէս ըրած էր նաև միւս շինութեանց: Հետևեալ տարին (1737ին) երբ աւարտեցաւ խորանը, որչնեց զայն արքեպիսկոպոսը և ձայնաւոր պատարագ մատոյց վրան: Խորանին աջակողմը՝ սեան խարօսին վրայ քանդակուած է հետևեալ արձանագիրը. Յիշատակ է սուրբ սեղանս յարգոյ — Ալմցի Փերվազեան կոչեցելոյ — Միմասայ արքեպիսկոպոսի Զմիւռնոյ — 1737: Յիշեալ Մինաս արքեպիսկոպոսն երկար տարիներ թաւով ի Վենետիկ, մեր միաբաններուն ձեռնադրին եղած է մինչև իւր մահը, որ պատահեցաւ 1757ին, և թաղուեցաւ իւրակերտ զամբանին մէջ Ս. Անտոնի խորանին առջև, ինչպէս կը կարդանք տապանագրին վրայ.

Շինեցաւ տապանս ի զիր հոմգուսեան

Միմասայ մեծի Բարսեմապետի,

Որ ի Փերո ազեանց տանէ Ալմեցի

Արձիսեպիսկոպոս Զմիւռնի քաղաքի.

Խորան Ս. Անտոնի.

ԼՃ 364.

Լքեալ զիր պատիւ աստէմ պանդխտի,
 Յուցամէ առ մեզ քաղամ երախտի.
 Եւ կանգնէ զայս սուրբ խորամ իմկելի
 Որոյ ընդ հովանեաւ ի Քրիստոս Յանգլի,
 Յամի Տեառն 1757, դեկտեմբ. 24:

Կարծես կը մրցէին բարերարք իրարու հետ՝ Աստուծոյ տունը պայծառացնելու համար: Հայութեան պանդուխտ որդիքը, Ս. Ղազարու կղզեկին մէջ տեսնելով մայր աշխարհին սփոփելը, չէին խնայեր իրենց լուսման՝ անոր զարգարանքը և շուքը աւելցնելու համար: Հարանդ գաւառէն երկու վաճառական ազգականք, Ստեփան և Նահապետ, որոնք Վենետիկ կը բնակէին, ուղեցին յիշատակ մը թողուլ Մխիթարայ դաստակերտին մէջ: Մտածեցին խորան մը շինել Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին՝ մարմար քարերով: Մխիթար զծեց ծրարիր մը, որուն հանելով յիշեալ վաճառականք, անմիջապէս սկսաւ շինութիւնը, զոթացի զեղեցիկ նարտաբազետութեամբ և կարմրագոյն մարմարներով. խորանին առջևն ալ շինուեցաւ երկու եղբարց հանգստեան տապանը: Անոնց ծախքով նկարուեցաւ նաև Ս. Լուսաւորչի մեծադիր իւղանկար պատկերը, որ կը ներկայացնէ Տրդատայ մկրտութիւնը: Այս պատկերս ամենէն յարգի և թանկագինն է մեր եկեղեցւոյ պատկերներուն մէջ, զոր նկարած է Փրանկիսկոս Մունեոյ՝ վենետիկցի Տիեպոլոյ մեծանուն նկարչին աշակերտը: Խորանին շինութիւնն աւարտելով, որհնեց զայն Արրաւայրը և վրան ձայնաւոր պատարագ մատոյց: Խորանին առջև եղած զամբարանին մէջ թաղուեցան երկու վաճառականք, և վրանին քանդակուեցաւ հետևեալ արձանագիրը.

Ղափանեցիք Շահումեանց տամ
 Պարոն Զաքարն որ է Դաւթեան,
 Պարոն Ստեփան Վարդանէսեան.
 Պարոն Նահապետ Պօղոսեան,
 Եստուն շինել զայս սուրբ սեղան
 Եւ ընդ մոյն զայս գամբարամ,
 Ի յիշատակ և ի կայան
 Բնաւից որք են միւզք մոյնոյ տամ.
 Յամի Տեառն 1737. յուլիսի 30:

Եկեղեցին ամբողջանալու համար՝ կը մնար միայն Ս. Խաչին խորանը: Այն ալ գտաւ իւր բարերարը Շէհրիմանեան ընտանիքէն՝ պարոն Ստեփանոս, որ ճիշդ Ս. Լուսուորչի խորանին ճարտարապետութեամբ և ազնիւ կարմրագոյն մարմար սիւներով շինել տուաւ 1738 տարւոյն Փոխանակ պատկերի՝ կանգնած է խորանին վրայ սպիտակ մարմարէ գեղեցեկ Խաչելութիւն մը, յուզիչ և ցաւազին արտայայտութեամբ:

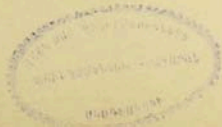
Աւագ խորանին ձախակողմը կը գտնուէր աւանդատունը, յորում կը զգեստաւորէին քահանայք, զոր Մխիթար կառոյց ի հիմանց, մէջն ալ անշուք խորանիկ մը՝ Ս. Յովսէփ ատուածաձօր, որուն ջերմեռանդ պաշտօնասէր մ'եղած է իր մանուկ հասակէն: Իսկ աջակողմը շինեց ուրիշ փոքրիկ աւանդատուն մը, և սահմանեց՝ որ նորընծայ քահանայք, երբ դեռ վարժարանի մէջ կը բնակին, հոն ընեն իրենց պատարագի պատրաստութիւնը և զգեստաւորումը: — Անցած դարուն սկիզբները, 1817ին, երբ Ուխտիս բարեկամ և բարերար՝ պարոն Յակոբ աղա Սեղրոսեանի ծախքով ամբողջապէս նորոգուեցաւ եկեղեցւոյ յատակը ճերմակ և կարմիր քանակուտի մարմարներով, եկեղեցւոյ մէջ գտնուած տապանաքարերը հանուելով փոխադրուեցան յիշեալ փոքր աւանդատուն մէջ, ուր կը մնան մինչև ցայսօր: Բայց այդու շմուցուեցաւ այն երջանիկ հոգւոց յիշատակն, որոնք ուղեցին հոն Թաղուիլ, մասնակցելու համար այն եռանդուն աղաթից, երգերուն, օրհնութեանց և խունկերուն, որոնք ամէն օր ամպօրէն երկինք բարձրանալով բարդ ի բարդ, կ'իջեցնեն քաւութեան ցողը ի զովութիւն իրենց ցամաքած նշխարաց: Մխիթարայ ուխտս, երախտապարա իրեն բարերարներուն, կը կատարէ ամէն տարի անոնց հանգստեան պաշտօնը, լոյսեր վառելով դամբաններուն վրայ՝ մահուան ստուերը ցրուելու և անոնց հոգիներուն մաղթելու յաւիտենական լոյս:

Եկեղեցւոյ մէջ գտնուած մութ կարմրագոյն մարմարէ փեց սիւները, որոնք վեր կը բռնեն խմբարանին զոթացի կամարները, հնութիւնէն սեցած ըլլալով, Մխիթար մաքրել և յղկել տուաւ, և այնպէս փայլեցան որ իբրև նոր կ'երևէին: Որմերը, կամարները և առատաաղը՝ մարմարի փոշով խառն

Մեծ Սանդուխի.

Ե՛կ 377.

սպիտակ բառով ձեռիել տուաւ, այնպէս որ ամբողջովին քարէ շինուած կը կարծուէին. իսկ զբռնէն՝ կրով ծեփուեցան և կարմրագոյն ներկուեցան եկեղեցւոյ պատերը: Այս բոլոր շինութեանց և նորոգութեանց համար 2500 դաշեկանի ծախք եղաւ, որուն նպաստեցին միաբանութեանս բարեկամք. Նանի սեպուհը 50 դաշեկան նուիրեց. իսկ Շէհրիմանեան ընտանիքէն՝ պարոն Աստուածատուր՝ 250 դաշեկանի շինութեան նիւթ տուաւ, և պարոն Սաչրաստ՝ 500 դաշեկան ողորմութիւն տուաւ: Լսենք թէ ինչպէս կը նկարագրէ Մխիթար իւր նամակաց մէջ եկեղեցւոյ շինութիւնը. «Շատ ծանր եղաւ եկեղեցւոյ շէնքը, վասն զի փոսած ըլլալով բոլոր առաստաղը, վար սահնք զայն, և հարկ եղաւ բարձրացնել երկու կողման պատերը, որպէս զի ըստ կարգի ըլլայ ծածքը. միջին կամարը և երկու աստիարակ կողմերը քանրիկներ լայնով շինուեցան, որոնց վրայ պիտի գայ յետոյ մարմորինի ձեփը. նոյնպէս պատերն ալ մարմորինով պիտի ձեփուին, և պատերուն վրայ շորս մեծ պատուհան պիտի շինուին... Աւագ խորանը առաջ պիտի բերուի և մարմար քարով պիտի շինուի, իսկ անոր ետեւ պիտի ըլլայ դասը, տասնեակնից ընկուզենի նստարաններով, և նստարաններուն առջև աղօթարանք պիտի գրուին, ինչպէս է միւս եկեղեցեաց մէջ... Պիտի շինուին դարձեալ երկու խորան՝ աւագ խորանին աջ ու ձախ կողմերը, ինչպէս նաև Ս. Աստուածածնի խորանին դիմաց՝ ուրիշ խորան մը²»: Եկեղեցւոյ շինութեան աւարակն վերջ կը գրէր. «Եկեղեցւոյ շէնքը յաջողութեամբ աւարտեցաւ. շատ գեղեցիկ եղաւ և ամէն տեսնողները կը զովեն. հազիւ աւարտեցաւ հոկտեմբերին վերջը և նոյեմբերի 9ին օծման հանգէսը կատարելով, առաջին (ձայնաօր) պատարագը մատուցինք աւագ խորանին վրայ: Մարմարէ սիւները և խարիսխները, որոնք առաջ սեցած և տգեղ կ'երևէին, մաքրել և յղկել տալով, այժմ այնպէս կը փայլին՝ որ տեսողք կը կարծեն թէ նոր շինուած և զրուած են. և բոլոր եկեղեցիին այնպէս եղաւ, իբր թէ որմերը, առաստաղը և կամարը քարաշէն են, և երգելու

1. Այն է, շերտ շերտ տախտակներով:

2. Առ 2. Պոզոս. 1722 սգոստոս 30:

ժամանակ այնպէս կը հնչէ և արձագանգ կու տայ, որ կարծես թէ շինուածին մէջ փայտի կտոր մ'անգամ չկայ՝» :

Կեկեղեցւոյ առջև կը գանուի գաւիթը՝ շորս պատուհաններով, և փոքր սրահիկով մը, որ վանքին կամարաւոր քառակուսի ծաղկոցին առջև կը հանէ։ Գաւիթն ի սկզբուն — Մխիթարայ ժամանակ — շատ պարզ էր, անուր ձեղունով և պատերով, աղիւսէ յատակով, և անոր միակ զարդն էր՝ հին, քանդակազարդ բնականդական շիրիմը Ծուքուլայի, զոր յիշեցինք յառաջ։ Այդ շիրիմին ներքև՝ որմին վրայ զետեղուած է տապանաքար մը, յորում կը կարդացուի

Ազայ Պետրոս Շաճրիմանեան Զուղայեցի
Աստ ըտորև յիւր վիմափոր Ֆոնդզի շի մի

Այդ անձն ալ միաբնութեանս բարերարներէն մին եղած է, ընտանեկան ազնուականութեան հետ միացուցած բարեպաշտութիւնը, և վախճանած անցած դարուն սկիզբները, 1803ի յուլիս 14ին, ինչպէս կը կարդանք լատին արձանագրութեան մէջ։

Գաւիթին միւս կողմը կը տեսնուի սպիտակ կճեայ դամբան մը, վրան աճիւնակիր սափոր մը, դատարկ՝ ինչպէս շիրիմը։ Դամբանին պատրաստողը, որուն անունը նշանակուած է վրան,

Աղերսանդր Ռաֆայէլ Ղարամեան
եղբայր Մխիթարեան Մխարամութեան,

կը յուսար հանգչիլ հոս, իւր սիրած անդորրաւէտ կղզեկին մէջ. և մահը, որ չզիտեր երբէք ժամադրութիւն, կը հասնի՝ կ'ըմբռնէ գանիկայ աշխարհիս ամենէն աւելի ժխորուա քաղաքին մէջ, և հոն կը թաղուի²։ — Կեկեղեցւոյ գլխաւոր մուտքին երկու կողմերը կանգնած են երկու զոյգ զաղդիական կարմրերանց մարմարէ յարգի սիւներ, որք յա-

1. ԱՊ Ը. Պոչոս. 1722 ղեկաներեր 10:

2. Պ. Աղեքսանդր Ղարամեան եկեղեցեակ մը շինել տալով Լոնդրոյի մտակալքը, իրեն վերջին փոփաքին չամեմատ, նոյն եկեղեցւոյն մէջ թաղուած է. և այսպէս դատարկ Քաջ իւր պատրաստած շիրիմը:

առջ աւագ խորանին ճակատը կը զարդարէին: Այդ սեանց մէջտեղ երկուստեք կը տեսնուին որմամած երկու կճեայ տախտակներ, Հայերէն և լատիներէն արձանագրութեամբք, ի յիշատակ այն երջանիկ օրուան, յորում մայրավանքս պատուեցաւ Պիոս Էի այցելութեամբ, յամին 1800 մայիսի 9ին: Ահաւասիկ Հայերէն արձանագիրը.

Պիոս եօթմերորդ Յովիս Յամրակամ
 Ընտրեալ ի Ղէճէժ յաթոս Պետրոսեան,
 Յսցց ելեալ փառօք Տորց Միխիթարեան
 Ընդ ծիրանազգեաց Ստեփանի Պօրճեան.
 Ձմրանձամց գումար զթովք ընդգրկեալ
 Յողոյմ յարգանաց ոտից տեառնագրեալ,
 Սըրոյ տաճարիս զիր առատ շնորհեալ
 Բնաւից Տայկազանց պարծամս Տաստոտեալ.
 Հրճուի ընդ պարզևս Բարուն Միխիթար
 Կրկն ճորոզի կղզի տուրք Ղազար.
 Մեծաց երախտեացս արծամ ամվըթար
 Կանգնի ստատմօր Տամուրց ազլարար.
 Թուիմ ՌՄԽԹ — 1800 Մայիս 9.

Դեռ չճեոացած եկեղեցւոյ բակէն, — նախ քան սկսիլ վանքին միւս շինուածոց վրայ խօսիլ, — հարկ կը համարիմ յիշել համառօտիւ, թէ այս երկդար շրջանին մէջ ինչ աչքի զարնող փոփոխութիւններ կրած է եկեղեցին, մանաւանդ վերջին տարիներուս մէջ, ի մօտոյ կատարուելիք Երկհա-
 բիւրամեկի առթիւ:

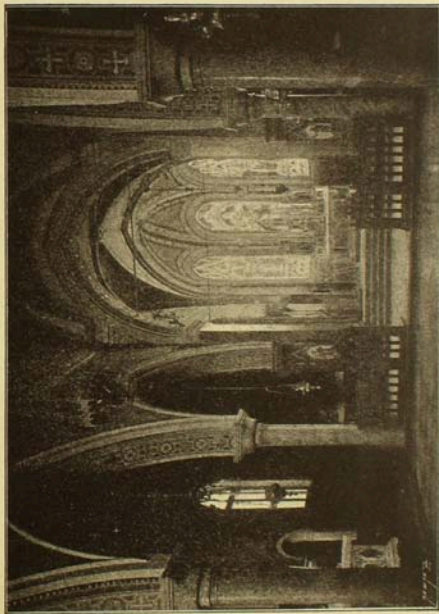
Նախ և առաջ, Միխիթարայ անմիջական յաջորդին՝ Մելգոնեան Աբրահօր առաջին տարիներուն, եկեղեցւոյ բեմը բարձրացուցին, անոր հետ նաև աւագ խորանը, դէպ ի ետև տանելով. իսկ դասը՝ խորանին առջև փոխադրուեցաւ, ըստ ազգային արարողութեան: 1816 թուականին, պարոն Աղէքսանդր Ղարամեան իրեն ծախքով շինել տուաւ, աւագ սեղանին ետև, սիւնակերտ՝ եռանկիւնաձև վերնազարդով խորանը, երեք արձաններով և Աստղֆանիի նկարած իզա-
 ներկ Ս. Ղազարու պատկերով, որ մնաց մինչև 1899 տարին: Նոյն բարերարին ծախքով ընդարձակուեցաւ նաև ա-

ւանդատունը, խորանը մարմար քարերով շինուեցաւ, որմերը և դարանները ընկուզի փայտով դրուադուեցան: Այս բոլորը նշանակուած է՝ աւանդատան աւագանին վերև որմամած արձանագրութեան վրայ, որ է.

Ի վայելութիւն փառաց տամն Աստուծոյ — Աղերսանդր Ռաֆայէլ Ղարամեան — յօժարեցայ — կճնայ սեամբք վերնագարդ յօրվնուածովք և նոր պատկերաւ — պայծառաւուցանել զաւագ խորան եկեղեցոյս — կանգնեալ և զխորան աւանդատամն — ճամբօրէն զարդուք որմոցն և յատակին և աւագանին — և բազմամբ և կուզ կողմնակամ դրանց եկեղեցոյս — յիշատակ անմտաց բարեացապարտ դատոխարակին խնոյ — Յարգոյ ձօր նկիղոսյոսի վարդապետի Քուզայեան — ի թուլն Հայոց ՌՄԿԷ. յամի Տետն 1816. ի մայիսի 30:

Նոյն ժամանակները նորոգուեցաւ նաև եկեղեցւոյ յատակը, փոխանակ աղիւտի՝ մարմար քարերով շինուելով: Վաթսնական թուականներուն ներկուեցան եկեղեցւոյն ձեղունը և պատերը, բայց մնաց դարձեալ մի և նոյն անշուք պարզութեան մէջ: 1884 տարւոյն՝ վերցուեցան դասին ընկուզի թանձր նստարանք, և անոնց տեղ շինուեցան այժմու թեթև՝ նուրբ նստարանք և կարմրագոյն մարմարեայ գեղեցիկ վանդակասիւնը:

Բայց եկեղեցւոյ ամենէն աւելի աչքի զարնող նորութիւնք եղան վերջին տարիներուս մէջ, Ուխտիս Արհիապատիւ Գլխոյն ջանքերով: Ուզելով բեմը ընդարձակել, վար անուեցաւ խորանաձև ճակատը, որուն սիւները՝ զաւթին մէջ դրուեցան, և շինուեցաւ կամարագարդ կոնքը, հինգ զոթացի նրբաձև պատուհաններով, որոնց երեքին մէջ գետեղուեցան նկարագեղ, գունագոյն ապակիներ՝ Ս. Ղազարու, Ս. Սահակայ և Ս. Մեսրոփբայ պատկերներով: Աւագ խորանը դեռ աւելի ետ տարուելով, բեմին վրայ ընդարձակ տեղ բացուեցաւ, որով աւելի Հանգստեամբ և շքեղօրէն կրնան կատարուիլ եկեղեցական Հանգէսները: Բեմին երկու կողմնակի որմերուն վերը՝ նկարուեցան զխաւոր առաքեալք, ինչպէս նաև կամարաբարձ սեանց գլուխներուն վրայ կ'երևին՝ մեր սրտին Հետ՝ լեզունիս ևս Հասկցող սրբոց և վկայուհեաց որմանկարք, որոնք խորհրդաւոր լուծեան մէջ՝ կը խօսին կարծես մեզի Հետ: Ապագուտակ և աստղաճամուկ

Եկեղեցին, յետ վերջին Արթուրոսի թեամբ .

ձեղունք՝ կը կազմէ սրբարանին երկինքը, ուր կը բարձրանայ աչքը՝ որմերուն և կամարաց վրայ ցանուած ոսկեգոյն խաչերուն միջէն անցնելով: Այսպէս, ամէն բան խորհրդաւոր է հոն, ուր ամէն միտք ստիպուած է խորհիլ Անհունին վրայ և պաշտել զանիկայ, և ամէն սիրտ ստիպուած է սիրել անսահման գեղեցկութիւնը: Նկարուած և մաքրուած են նոյնպէս աւանդատունը և զաւիթը. վերջնոյս ձեղունին վրայ կ'երևին երեք նկարներ. միջինը՝ կը ներկայացնէ Տիրամայրը, որ կը հսկէ մայրենի զուրգուրանքով Մխիթարայ մենաստանին վրայ, իսկ միւս երկուքը կը ներկայացնեն Հիմնադրիս վարուց մէջ պատմուած երկու տեսիլները: — Անցնինք արդ խօսելու վանքին միւս մասերուն վրայ, շինութեանց ժամանակի կարգով:

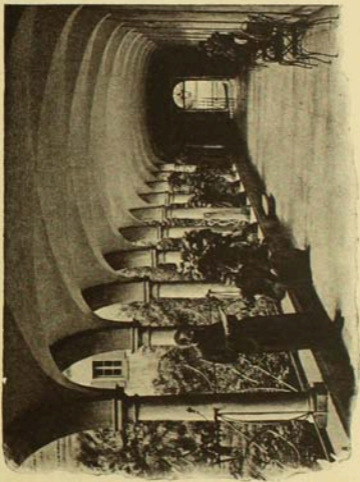
Մխիթար դեռ չէր սկսած իրագործել մտքին մէջ ունեցած յատակագիծը վանքին շինութեանց: Ի սկզբան, 1717-1718 տարւոյն, շինեց ճաշարան մը, խոհանոց մը և փուռ մը, որոնք անհրաժեշտ էին, և տասնեակ մը սենեակներ, որոնց մէջ երեք երեք հոգի միասին կը բնակէին: Երկու տարի վերջը, 1720ին, վանքին գլխաւոր մուտքին երկու կողմը երկու սենեակներ շինեց, մին՝ ծառայից բնակութեան համար, և միւսը՝ իբր հիւրանոց. նորոգեց նաւետեղ վրայի միջնայարկը, սեղանատան պատերը մայր փայտերով զրուագել և ներկել տուաւ, և վերին սրահին հարաւակողմը պատշգամ մը շինել տուաւ լուսանցոյց ապակափեղկերով:

Տարուէ տարի աճելով միարաններուն թիւը, սենեակները չէին բաւեր. ուստի որոշեց սկսիլ շինութիւնները 1724 տարւոյն, հիները վար առնելով, և անոնց տեղ նորեր կանգնելով. բայց ոչ ամէնը միասին, այլ սակաւ սակաւ և կարգով, որչափ որ կը ներէին զրամը և իրեն զբաղանքները: Նախ սկսաւ հիւսիսային կողմէն. ստորին սրահին վրայ, — որ վանքին մուտքին կամ զրան ուղղութեամբ է և եկեղեցի կը տանի, — բարձրացուց յարկ մը, և անոր մէջ շինեց տասնեակ բաւական մեծկակ սենեակներ, որոնց դռները կը բացուին դէպ ի հիւսիս նայող սրահի՝ մը վրայ, որ

1. Այս սրահին մէջ ժամանակաւ ընդհանրապէս մերուծի չարք բնակելով, միեւն ցոյցով յետոյ ոչ ոչ կը կոչուի:

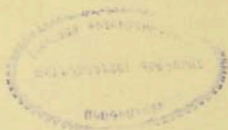
Հինգ կամօրաւոր մեծ պատուհաններ ունի, և երկու ծայրերը՝ երկու պատշգամներ, որոնք դէպ ի վենետիկ քաղաքը կը նային¹։ Իւրաքանչիւր սենեակ երկու պատուհան ունի, չափաւոր մեծութեամբ, որոնք վանքին ծաղկալից քառանկեան վրայ կը նային. դռներուն և պատուհաններուն սեմերը և բարաւորները քարաշէն ըրաւ՝ հաստատուն ըլլալու համար։ Ենքին պատերը՝ թրժած աղիւսէ շինել տուաւ, արտաքին երեսը կարմրագոյն սուրախառն կրով ծեփել տալով, իսկ ներքուստ՝ սպիտակ կրով։ Գեանայարկ սրահին առաստաղը կամարակապ շինուեցաւ, և յատակը՝ աղիւսէ. իսկ վերին սրահին և սենեկաց յատակը՝ գորշախայտ մարմարաարաս փայլուն քարերով։ Այս բոլոր շինութեանց միջոց՝ որն ի բուն Արքահայրն անձամբ կը հսկէր արուեստաւորաց վրայ, որ շրջայ թէ շեղին իւր նշանակած ծրագրէն և գեղեցիկ ճաշակի հակառակ բան մ'ընեն, իւր ձեռքին տակ՝ չէնքին վրայ հոգարարձու էին Հ. Գրիգոր Քանաքեռցի և Հ. Յակովբ Բուզայեան։ Սենեկաց շինութիւնն աւարտելով՝ յաջորդ տարին, 1725ին սեպտեմբեր ամսոյն, քահանայք առանձին սենեկաց մէջ սկսան բնակիլ։ Յամին 1738 շինեց նաև վանքին հարաւակողմը տասը սենեակներ, ոմանք՝ աւելի ընդարձակ և երկու պատուհանով, և միւսները՝ փոքր և մէկ մէկ պատուհանով, որոնք դէպ ի Լիդոյ կամ Ծովկեր կոչուած երկայն կղզին կը նային։ Այս կերպով, քանի մը տարուան մէջ, բազմաթիւ սենեակք շինուեցան, որոնք առաւելօքն իսկ կը բաւէին քահանայից բնակութեան։ Սակայն Արքահայր մեծագոյն զբաղումներէն մին էր՝ նորընծայ պատանեաց հոգևոր կրթութիւնն և ուսումն, որոնց հոգը և խնամքը ինքը ստանձնեց էր, մանաւանդ առաջին տարիներուն մէջ. և կը տեսնէր ցաւով սրտի թէ իրեն խրատները չէին ունենար այն մեծ արդիւնքը, որչափ յուսալի էր ըստ ինքեան. որուն պատճառն էր՝ տըղայոց յատուկ տեղ մը շունենայլը, որով ցրուած էին, և փո-

1. Յիշեալ սրտը այժմ մէկ պատշգամ միայն ունի, որ կը զանուի Վրէ՛-ը-ը-ը կոչուած շէնքին անա. իսկ միւսը, որ արեւմտեան կողմը կը զանուի, վերցուած է, այն տեղէն նոր թեւ կամ սրու մը երկնայով դէպ ի հիւսիս կամ քաղաքին կողմը, յամին 1825, և մինչև հիմակ նոր-որ-ը կը կոչուի. որուն ներքեւ կը զանուի ապարանք։

Возле здания.

№ 371.

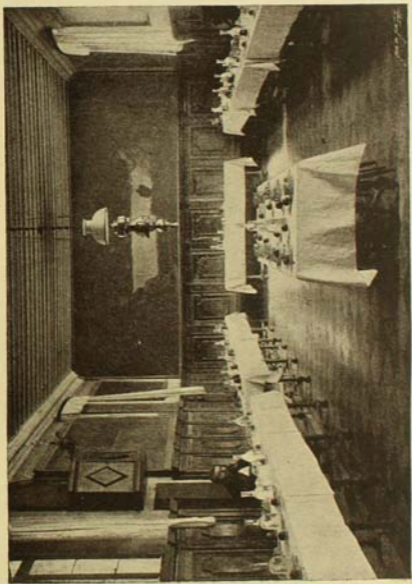
խանակ մէկ ձայնի և ուղղութեան՝ զանազան ձայներ և ուղղութիւնք կը շփոթէին զանոնք: Յաճախ երթևեկութիւն մ'էր տղայոց, որ ոչ միայն անպատիզ կ'ընէր Աբրահամի ջանքերը, այլ և մեծ ծախուց և տաղանապներու դուռ մ'էր, մանաւանդ այնպիսի ժամանակներ, երբ շկային դիւրութիւնք ճանապարհորդութեան: Պե՛ս նորընծայարանի շինութիւնը չը սկսած, հին շէնքին երկու մեծ սենեակները ուսանող պատանեաց յատկացուց, որ միարան կ'ընէին իրենց դասառութիւնները, աղօթքը և հանգիստը. և այսպէս բոլորովին զատեց զանոնք քահանայից ընկերութենէն: 1726 տարւոյ մայիս ամսոյն՝ նորընծայարանին հիմը դրաւ և հոկտեմբերին աւարտեցաւ շինութիւնը: Շատ վայելուչ եղաւ շէնքը, որ վանքին ամենէն գեղեցիկ գիրքը ունի, հարաւ-արևմտեան կողմը, պատասպարուած հիւսիսային ցուրտ հովերէն: Երկու դասիկոն ունէր. վերնայարկին մէջ շինել տուաւ ութ սենեակ, որոնցմէ վեցը կը նային պարտիզին վրայ, իսկ երկուքը՝ ծովուն վրայ. առջևը՝ սրահ մը, և քովը կողմնակի սրահիկ մը՝ որ դասարան կը տանի: Պատարանին մէջ շինեց ընկոյզ փայտէ վայելուչ նստարան մը՝ դաստիարակին և ուսուցչաց համար, առջևն ալ քառակուսի սեղան մը. իսկ երկու կողմերը՝ աշակերտաց համար՝ երկու երկայն սեղաններ և նստարաններ, հանգերձ գրադարաններով, բոլորն ալ ընկոյզ փայտէ: Պատարանին կից կը զըտնուի ուրիշ քառակուսի սենեակ մ'ալ, շափաւորապէս մեծ, որ Հանգիստարան կը կոչուի, և կը ծառայէ ընդհանրապէս գրական և հոգևոր հանդէսներու, ճառախօսութեանց և տարեկան քննութեանց, և այլն: Իսկ գեանայարկին վրայ շինուեցան երկու սենեակք, պարզ և փոքրիկ մաստուռ մը, առջևը սրահիկ մը, և անոր մօտ երկայն քառակուսի սրահ մը: Ինչպէս վանքին միւս մասերուն շինութեանց, այսպէս ալ նորընծայարանի շինութեան ճարտարապետն եղաւ նոյն ինքն Մխիթար, որուն բոլոր շինածներուն մէջ կ'երևին ճաշակ, վայելչութիւն և ամբուրթիւն: Մխիթար Աբրայիւր նամակներէն միոյն մէջ խօսելով նորընծայարանի շէնքին վրայ, կ'ըսէ. «Շէնքը բոլորովին աւարտեցաւ հոկտեմբերի 12ին (1726ին), և ծախքը հասաւ մինչև 2300 զուկուտի. շատ գեղեցիկ և ազնուաչէն եղաւ. տար Աս-

տուած, որ անոր բնակիչներն ալ Աստուծոյ ազնիւ ծառաներ
 Ըլլան և ընդունակ ուսմանց¹» . ուրիշ տեղ մ'ալ կ'ըսէ .
 «Շատ գեղեցիկ եղաւ նորընծայ պատանեաց դասատունը,
 ուր էր թէ ուսանողներն ալ առաքինութեամբ և իմաստու-
 թեամբ զարդարուէին: Տասներկու տղայոց համար նստարանք
 և գրասեղանք շինուեցան . կը մնայ հիմակ զարդարել խու-
 ցերը ընկոյզ սեղանով, ազօթարանով և ազնիւ պատկեր-
 ներով²» : Երկու տարի վերջ, 1728ին, նաւեսեղ վրայի
 սենեկաց գերանները փոսած Ըլլալով, քակել և նոր շինել
 տուաւ, որով հինգ սենեակներ ալ աւելցան նորընծայա-
 րանի:

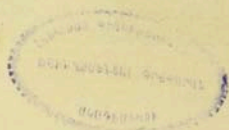
Տարիներու ընթացքին մէջ նորընծայարանն ալ ինչ ինչ
 փոփոխութիւններ կրած է: Գեանայարկին վրայ կը գտնուին
 այժմ, ինչպէս յառաջ, երկու քառակուսի սենեակք, մին՝
 աւելի փոքր, որ Ծննդեան խոց կը կոչուի, ընդհանրապէս
 հոն շինուելուն համար Կննդեան մտուրը, և միւսն՝ աւելի ըն-
 դարձակ, որ իբր դասարան կը ծառայէ: Ընդ գասարանին
 դիմաց կը գտնուի այժմ մտտուար, նախկին տեղէն հոս փո-
 խադրուած 1817ին . խորանը՝ նորոգուած և զարդարուած
 է, պատկերը՝ նոր է, ձեղունը՝ որմերը և յատակը կո-
 կուած և պատուհանները մեծցած են: Մատուռէն դուրս
 կը գտնուի փոքր սրահ մը, երկու կողմնակի դռներով,
 որոնցմէ մին՝ պարտէզ կը հանէ և միւսն՝ ի քարայտակ,
 և սենեակ մը՝ որ իբր նախաճաշ ընելու տեղ կը ծառայէ:
 Երկրորդ յարկին սրահը քիչ մ'աւելի երկնցած է 1883ի
 հրդեհէն վերջը . իսկ նաւեսեղ վրայի սրահիկին ծայրը քա-
 րաչէն սանդուղ մը կայ, որ կրակէն առաջ երրորդ յարկը
 կը հանէր, ուր կային հինգ սենեակք, երեքը՝ քարայտա-
 կին վրայ և երկուքը պարտիզին վրայ կը նայէին, քովն
 ալ ընդարձակ ձեղուն մը: 1883ին հրդեհը լափեց՝ սրեց
 այդ բոլորը, և շինուեցաւ բոլորովին նոր՝ ընդարձակ վեր-
 նայարկ մը, ճիշդ միջնայարկին մեծութեամբ, ուր կ'եղնուի
 լայն քարաչէն սանդուղով մը, և ունի տասնևհինգ սե-
 նեակներ, օդաւէտ, գեղեցիկ տեսարանով, և քառակուսի
 սենեակ մը՝ հանդիսարանին վրայ:

1. Ա. Չ. Եղիւ . 1726 օգոստոս 7:

2. Ա. Չ. Մեքայէլ . 1727 յուլիս 8:

Սեղանատուն.

Նորընծայ պատանիք զարգանալով թէ թուով և տա-
րիքով, և թէ ուսմամբք, և միւս կողմանէ շատերը փա-
փաքելով վանք գալ և կրօնաւորիլ, մտածեց Արքայազարն
ուրիշ շէնք մ'ալ կառուցանել, Վարժարան անուամբ, ուր
պիտի անցնէին աշակերտք՝ յետ նորընծայարանի ընթացքն
աւարտելու, և չոն քաշանայութեան պիտի պատրաստուէին։
Այդ մտածութիւնը գործադրուեցաւ 1732 տարւոյն. մարտ
ամսոյն շէնքին հիմնարկէքն եղաւ և նոյն տարւոյ սեպտեմ-
բերին վերջերը աւարտեցաւ։ Երկայն քառակուսի շէնք
մ'էր, կրկնայարկ, որ ջրերոց սրահէն սկսելով՝ կ'երկընայ
դէպ ի սրահեք, որուն ծայրը շինուեցաւ զեղեցիկ և զուար-
նայի հօլոց մը, վեց վիմատաշ խարսխազարդ սեանց վրայ
հաստատուած առ ի շեղ ծածքով մը, երեք կողմէն բաց,
որ կը նայի ծովուն և պարտիզին վրայ։ Քեանայարկին
վրայ շինուեցան վեց սենեակք, որոնք կը ծառայէին իբր
դասարան, նախաճաշի սենեակ, և այլն. իսկ վերնայարկին
մէջ՝ եօթը սենեակք բնակութեան համար¹։ Սենեկաց մուս-
քին սեմերը՝ քարէ, և դռները՝ ընկուզէ շինեց։ Եկեղեցիէն
դատուած ըլլալով փոքրիկ բացօդեայ անցքով մը, անոր
վրայ ծածք մը դրաւ, և երկու կողմերը պատերով փակեց,
անձրևէ և հովերէ պաշտպանուելու համար եկեղեցի երթալու
և գալու ժամանակ։

Վարժարանն ալ զանազան փոփոխութիւններ կրած է։
Նախ՝ զքեանայարկին սենեակները իբարու հետ միացուած
են, և հիմակ երկայն դասարան մը միայն կայ և նախա-
ճաշի սենեակ մը, յատակը և պատերը կոկուած՝ նորո-
գուած են, սանդուղը՝ որ առաջ սրահին մէջակող էր՝ կողմ-
նակի փոխադրուած է։ Եղած սենեակները շրաւելով հարկ
եղաւ 1840ին ուրիշ յարկ մ'ալ բարձրացնել, ուր շինուեցան
եօթը սենեակք բնակութեան համար։ Երկրորդ յարկին հօ-
լոցը փոխուեցաւ քառակուսի ընդարձակ և լուսաւոր սենեկի
մը, 1863-ին, և ունի վեց կամարաւոր մեծ պատուհան.

1. Միտթար վարժարանի շինութիւնը կ'ակնարկէ Նեոհեալ խօսքե-
րով. « Անցած տարի (1732ին) նոր շէնք մ'ալ շինեցինք, նորընծա-
յարանի նման, և հիմակ չոն կը բնակին ամենէն չին և մեծաւասակ
աշակերտները » (Առ 2. Յակովբ կարենցի. 1755 տ. յետք. 19)։ Սենե-
կաց թիւն ալ կը յիշէ, թէ « տասներեք խուշեր ունեցան »։

ներ և փոքրիկ պատշգամ մը, և կը կոչուի Հանդիսարան, որ կ'ըլլան ուսումնական ճառախօսութիւնք, քննութիւնք, և այլն. նոյն թուականին վարժարանցւոց դաստիարակին համար ալ շինուեցան երկու սենեակք հանդիսարանին վրայ:

Յետ քահանայից, վարժարանեայց և նորընծայ տղայոց բնակարանները շինելու և յարգարելու կահկարասեօք, — այնպէս որ վանքին մէջ յիսուն անձանց բնակութեան սենեակք կային¹, — սկսաւ այնուհետև զարգարել և վայելչացնել անչուք մնացած մասերը:

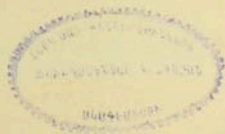
Ղեկնայարկին վրայ՝ հարաւային կողմը շինեց սեղանատունը, տասնևեօթը մետր երկայնութեամբ և վեցուկէս մետր լայնութեամբ, վեց մեծ պատուհաններով, սրտարաց, որուն շինութիւնն աւարտեցաւ 1739 տարւոյն հոկտեմբերին, և ճիշդ նոյեմբերի 1ին սկսան ճաշել նորաշէն սեղանատան մէջ: 1741ին ընկուզի փայտով պատել և զրուազել տուաւ որմերը, զոները, սեղանները և ամպիտոնը: Սեղանատան մեծ դրան ներքին բարաւորին վրայ քանդակուած է Մխիթարայ մէկ պատուէրը, որ կը պահուի մինչև այսօր, այն է.

Աստ լուծիւմ է պաթելի
 եւ սուրբ Գրոց ուշ ղմելի:

Այն ժամանակէն ի վեր շատ քիչ փոփոխութիւնք եղած են սեղանատան վրայ. յատակը՝ մարմար քարերով շինուած, առաստաղը՝ խաչաձև զարդիկներով նկարուած, և որմերը՝ իւղաներկ նկարներով զարդարուած են, որոնց մէջ ամենէն յարգին է՝ վերջին ընթրեաց պատկերը, վեցուկէս մետր երկայնութեամբ, որ կը զրաւէ սեղանատան ամրոյճ ճակատը: Այդ պատկերը նկարած է ի Հոսովմ 1780ին վենետիկցի նշանաւոր նկարիչը՝ Պետրոս Նովելլի, հետևողութեամբ Ռաֆայելի և Լէոնարդոսի նկարած ընթրիքներուն²:

1. «Մեր բոլոր մենաստանը յիսուն անձանց բնակութեան տեղ եղաւ. և մինչև գարուն յիսուն անձիւք կ'ըլլան միաբանք» (Առ 2. Պարոս. 1739 զեկտեմբերի 7):

2. Այդ պատկերը, վենետիկ զրկուելէն առաջ, ի ցոյց գրուած է Հոսովմոյ մէջ, զոր տեսելու գնացեր են մեծամեծ անձիւք, որոնց մէջ Քորկեզէ Իշխանը, որ շատ նաւելով իւր պալատին ձեզուներն պատկերները Նովելլիի նկարել տուեր է:

Բողոքի օրը, Պարսկաստանի Արևմտյան Հայաստանի Երևանի քաղաքում:

1878 թ. 376-

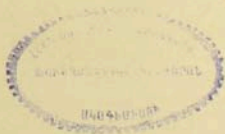
Սեղանատան առջև կայ փոքրիկ դաւիթ մը, որուն կարմիր մարմարէ խորանաձև աւազանը, իւր փոքրկութեան մէջ, շատ գեղեցիկ է :

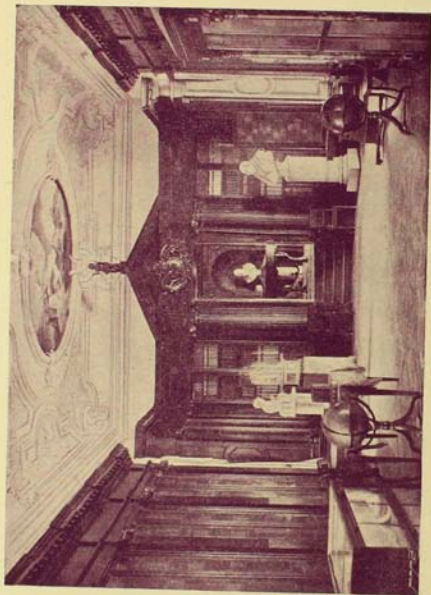
Գետնայարկին վրայ, — թողլով միւս փոքր և աննշան շէնքերը, ինչպէս են փուռը, խոհանոցը, զանազան շտեմարանք, ջրհորք, և այլն, — ուշադրաւ էր քառակուսի ծաղկոցը, այժմ ֆասանկիւն կոչուած, շորս ամուներու բաժնուած, մշտադաւար բոյսերով, տօտախներով և գունազոյն ծաղիկներով զարդարուած, որ ոչ միայն իրեն թարմ կանաչութեամբ աչքերը կը պարարէր, այլ և անուշահոտ բուրումներով կը լնուր սենեակները և սրահները : Քառանկեան ճիշդ մէջտեղ կը գտնուէր ջրհոր մը անձրեւային ջրոյ . իսկ շորս բոլորը վեր կը բարձրանային կամարաբարձ՝ վիմաձոյլ սպիտակ սիւնաշարք, որոնք երկաթեայ կարմրագոյն վանդակապատերով և դռներով կը փակէին ծաղկոցը օտարաց առջև : — Այդ ծաղկալից պարտէզը, այս երկու դարուց շրջանին մէջ, որքան ծնունդներ և մահեր տեսած է բուսական աշխարհին : Գետ երեսուն տարի շէնք, մէջ տեղի աւազանին շորս անկիւնները կային ուղղաբերձ՝ ծերացած նոճիներ, որոնք տապարի Հարուածին ներքև ինկան, և փոխանակ անոնց ծլեցան, մեծցան ուրիշ ծառեր, որոնք այժմ քառանկեան զարդերը կը կազմեն : Բայց ամենուն վրայ կ'իշխեն իրենց գեղեցկութեամբ, ձիւնածաղիկ հսկայ Մագնոլիան և թևատարած Գիողարան, որոնք կրնան նոյն իսկ արքունի պարտէզներու զարդեր ըլլալ :

Գետնայարկէն վեր ելնելու համար՝ շինեց արևելեան կողմը ընդարձակ, լուստուր, գեղեցիկ ճարտարապետութեամբ և որձաքար աստիճաններով սանդուղ մը, որուն շուշանաձև զարդարուն երկաթ քաղրիքն, սպիտակ որմերն և ձեղունը, և շուրջանակի կախուած իւզանկար պատկերքն երևելի հեղինակաց, վայրկեան մը մոռցնել կու տան օտարականին սուր գանուիլը : Մխիթար իւր շէնքերուն մէջ չէ խնայած ոչ մի ծախք, վայելուչ, ճաշակուոր և հաստատուն բնելու համար : Գետ սանդուղէն վեր շէլած, վայրկեան մը այցելեմք նաև Ս. Բենեդիկտոսի մատուռը, զոր շինեց Մխիթար 1738 տարւոյն, և է քառակուսի սենեակ մը, ընդ մէջ սեղանատան և եկեղեցւոյ, զով, ամբողջ,

նուազկոս լուսով, ուր կը կատարուէր ժամանակաւ ամառ եղանակին մտածական ազօթքը: Արարիր մարմարէ սիւներով պարզ և փոքր խորան մ'ունի, որուն պատկերը կը ներկայացնէ զՍ. Բենեդիկտոս հոգեղմայլ յափշտակութեան կամ տեղեան մէջ, զոր նկարած է հայազգի Յովհաննէս Էմիր պատկերահանը Հոսովմայ մէջ, 1741 կամ 1742 տարւոյն¹: Մեծ սանդուղէն ելնելով՝ կը հասնինք վերնայարկին մուտքը, ուր գիմացնիս կ'եղնեն երկու սրահներ, մին՝ յարեմուտք ուղղուած, և միւսը զէպ ի հիւսիս երկնցած, ուր կը գտնուին միաբաններուն սենեակները. իսկ ձախակողմը՝ կամարաւոր մեծ դուռ մը, ուսկից մտնելով՝ դեղնորակ կճեայ աստիճաններով կը բարձրանանք Պրատուներ, ճիշդ սեղանատան վրայ և անոր մեծութեամբ: Յատակը զրուագուած է սև ու ճերմակ փայլուն մանրախիճերով, որոնք աղեղներ, ծաղիկներ և թաշուններ կը ձևացնեն: Մեծ զրան վերև՝ բարձրաքանդակ մեղալիսնի մէջ նկարուած է Հաւատքը, կիսաստուերի մէջ, որ կը սփռէ բարձրէն իւր հովանին գիտութեանց վրայ: Չորս պատուհաններուն վրայ՝ բոլորածէ գածէ քանդակներու մէջ կը բազմին չորս աւետարանիչք, նոյնպէս ստուերոս և խորհրդաւոր: Իսկ աւատաազին վրայ, բարձրաքանդակ կճած եփ զրուագներու մէջ, որոնք կը ձևացնեն սափորներ, թաշուններ, ծաղիկայ զրասանգներ, դուրս կը ցատքեն երեք որմանկարք, Տիեպոլոյի աշակերտ Մունետյի վրձինէն ելած, որոնցմէ երկուքը կը ներկայացնեն հայ և յատին եկեղեցեաց վարդապետները, իսկ միջինը՝ Ս. Աստարինէ կոյսը, որ կը վիճարանէ Աղեքսանդրիոյ խնտատասիրաց հետ: Սոյն շէնքը, որ իւր ամբողջութեան մէջ կրնայ ճարտարապետական արուեստի գոհար մ'ըսուիլ, զեռ երէկ աւարտած կը թուի, այնչափ կենդանի են նկարներուն գոյները, այնչափ մաքուր և խնամքով պահուած: Որմերը ծածկուած են տանձենիէ շինուած գրադարաններէ, որոնց ձևը նոյն ինքն Մխիթար գծեր և պատրաստեր է, բայց տեսած չէ անոնց շինութիւնը: Այն ժամանակէն վերջը մինչև այսօրս ճոխացեր է զրատուներ բազմալեզու յարգի և թանկագին զրքերով:

1. Թուղթ Միս. Աքք. աս Յովհաննէս պատկերահան. 1742 ապրիլ 28:

ГривиниѢ.

№ 378.

սակաւագիւտ հրատարակութիւններով, և զրեանց թիւը կը հասնի երեսուն հազարի: Անոր զարդերը կը կազմեն՝ Աղեմէս ժԳ. և Գրիգոր ժԶ Քաջանայսպետաց — որ միաբանութեանս սերտ բարեկամներ եղած են — ազնիւ մարմարէ շինուած արձանները, պայի¹ կոչուած հնգիկ գաւառութարբրոսով արձանագրութիւն մը պատկերի վրայ, լաւ զմրուսուած եգիպտական մուսիս մը, ազգային և օտար հին դրամներու հաւաքածոյ մը, և այլն: Նիւթէս դուրս ըլլալով, շեմ ուզեր հօս ծանրանալ Չեռագրատան վրայ, անցած դարուն կէտերուն շինուած, որ կը գտնուի գրատան խօրը, ուր կը պաշտօնին 1500էն աւելի հայ ձեռագիրներ, ամենայն խնամքով պաշտուած, — գրատան առջև գտնուած փոքրիկ թանգարանին վրայ, ուր զետեղուած են որմայեց դարաններու մէջ ամէն տեսակ հետաքրքրական առարկաներ, զանազան հնութիւններ, արեւելեան սարազներ, մեղաշներ, նշանաւոր հեղինակաց նկարներ, կայսերաց, թագաւորաց, իշխանազանց կենդանագիրներ, և այլն. — փոքր Գրատան վրայ, Լորդ Բայրընի սենեակ կոչուած, ուր անզորացի մեծ բանաստեղծը կ'օգտուի մտախորհրտ հայ լեզուն, և հիմայ կը պաշտօնին հօն Աննակոյ, Վիեննայի, և ուրիշ քաղաքաց մէջ հրատարակուած հայերէն գրքերը: Ամենէն վերջ՝ շինեց Միսիթար իրեն համար երկու սենեակ արեւմտեան կողմը, վանքին զլիսաւոր մուտքին վրայ: որոնք միւս սենեակներէն ուրիշ բանով չէին տարբերեր, բայց քիչ մ'աւելի բնդարձակ էին:

1740ին աւարտելով շինութիւնք, առատազնները ներկել տուաւ յարմար գոյներով, որոնք թէ ճճիներէ և փառութենէ ազատ պիտի պաշտէին և թէ զարդի տեղ պիտի ծառայէին: Վանքին զլիսաւոր սրահից մուտքերը երկաթի դռներով փակեց, որպէս զի չկարենան ներս մտնել աշխարհիկ անձինք, մանաւանդ կանայք, և ազատ թողուց միայն այն սրահը՝ որ ուղղակի եկեղեցի կը սանի: Իւրաբանչիւր վանական բանալի ունէր, որով կը բանար և կը փակէր դռները, երբ հարկ ըլլար մտնել կամ ել-

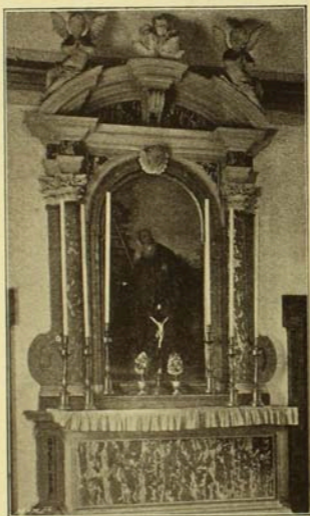
1. Pali, հին ժողովրդական գաւառաբարբառ մը, որ բուզդայականաց նուիրական լեզուն գարձած է:

նել, իսկ վանքին գլխաւոր դրան պահապան դրաւ աշխատաւոր եղբայր մը, որ Հարկ եղած ժամանակ բանար և փակէր յատուկ բանալիով:

Չափազանց խիստ էր Արքաւորն այս կանոնին, և երբէք տնօրինումն կամ բացառութիւն չէր ըներ ո՛ր և է անձի համար: Չանազան անդամներ իշխանուհիք և ազնուական տիկնայք եկան վանքը այցելելու, խնդրելով Արքաւորէն որ կարենան տեսնել շէնքերը. նա երբէք չզիջաւ անոնց թախանձանաց, այլ քաղցր և աղնուական խօսքերով ներումն խնդրելով, կանոնին ծանրութիւնը անոնց առջև կը դնէր և կ'ըսէր, որ եթէ ինքը կանոնազանցութիւն ընէր այս բանիս մէջ, շար օրինակ մը պիտի տար իրեն հպատակաց: Կը համոզուէին անոնք և շինուած ետ կը դառնային: Անգամ մ'ալ վննետիկցի գեապան մը արևեքէն դարձած՝ Լազարէր կոչուած արգելարանին մէջ կը սպասէր. որ մը անոր տիկինն այցելութեան երթալով, երբ քաղաք պիտի դառնար երեկոյեան դէմ, յանկարծ օդը սպառնալից կերպարանք մ'առաւ, և գեապանուհին վախնալով շարունակել ճանապարհը, Հայոց վանքը ապաստանեցաւ: Արքաւորն իմանալով զայս, գնաց ընդունեցաւ զինքը և դրան մօտ եղած մեծ հիւանդոցը տարաւ, ուր շորս՝ հինգ ժամ Հարկ էր սպասել, մինչև որ փոթորիկն անցնէր: Տիկինը փափաքեցաւ օգտուիլ այն առիթէն և տեսնել շէնքերը, որք այնքան հաշակուած էին քաղաքին մէջ: Միտիթար անկեղծօրէն ըսաւ, թէ անկարելի էր կանոնը խախտել ի շնորհս իրեն: Տիկինը չկրկնեց խնդիրքը, շատ զոհութեամբ բաժնուեցաւ Ս. Վազարէն, և քաղաք դառնալով համբուեց հայ վանականներուն խիստ կարգապահութիւնը:

Վանքը՝ Միտիթարայ ժամանակ երկայն քառակուսի ձևով շէնք մ'էր, իբր 75 մետր երկայն և 40 մետր լայն, շրջապատուած երկու կողմէն պարտիզով մը, ուր կային այլևայլ պաղատու ծառեր, բանջարեղէնք, և այլն. իսկ Հարաւակողմը՝ խիտ առ խիտ տնկուած էին դափնիք, որոնք թէ օդը կը բարեխառնեն իրենց անուշահոտութեամբ և թէ վնասակար հովերու բանութենէ կը պաշտպանեն: Պարտիզին մէջ կային զանազան ճեմելիքներ, որոնց կամարածև

Խորան Ս․ Բեմեղիտոսի․ յէջ 377․

ծածքը՝ որթերուն տերեւներով զոցուած՝ կը հովանաւորէ ամառ ժամանակ։ Ս. Ղազարու նախկին տարածութիւնն էր, երբ Մխիթար ստացաւ զայն, 7200 քառակուսի մետր։ 1815ին երբ Աւստրիոյ Փրանկիակոս Ա կայսրը այցելեց կղզեկիս, ամէն բանին հաւնեցաւ՝ բաց ի փոքրգութենէն, ուստի հրամայեց ընդարձակել զայն. և միաբանութիւնս ծովը լեցնելով հիւսիսային կողմէն, գրեթէ նոյնչափ ևս ընդարձակուեցաւ, և կղզւոյն այժմու տարածութիւնն է իբր 14400 քառակուսի մետր։ Այս մասին վրայ նոր թև մ'աւելցաւ, իբր յիսուն մետր երկայնութեամբ, որուն գետնայարկին վրայ շինուեցան տպարանը, կազմատունը և գրոց շտեմարանը. իսկ վերնայարկին վրայ՝ ընթերցարան մը՝ որ ճեմարան կը կոչուի, հինգ ընդարձակ սենեակներ՝ քաջանայից բնակութեան համար, և նկարազարդ ոսկեձեղուն՝ չքեղ գահլիճ մը, ուր կը գտնուի հաւաքածոյ մը բնագիտական գործնաց և բնապատմութեան առարկայից. իսկ քովը կողմնակի վեր կը բարձրանայ աշտարակաձև դիտարան մը։ Պարտիզին ամենէն արդաւանդ և գեղատեսիլ կողմը այս նոր լեցուցած մասին վրայ կը գտնուի։ Ութանկիւն մը, ուր կը կարծես ինքզինքդ քալող նաւու մը ցուակին վրայ, որ կը կտրէ ալիքները. ուսկից օրուան ամէն ժամերուն զանազան տեսարաններ կը վայելէ մարդ-ոսկեզօծ և գոյնզգոյն մուտքեր արևու, մուշապատ և մերթ հայելանման ջրերուն մէջ զլիսիվայր ցոլացած քաղաքը, և անոր ետև պարսպի նման կանգնած ձիւնապատ կամ ամպածրար Ալպեան սարերը, և այլն։ Երկայն ծառուղի մը, ուր կարմրածաղիկ՝ զափնեվարդերը և երկայն՝ մառյ Նոճիները իրարու խառնուած, մարդկային կենաց վայելից և վշտաց խորհրդանշանները կը թուին. թարմ կանաչութիւն մը, խիտ բուսականութիւն մը, և անոնց մէջ կորսուած կարմիր շէնքերը, որոնք կը նշանակեն ներքին ուժերուն թարմութիւնը, շարժումը և տեսկանութիւնը։

Շէնքի մը գեղեցկութիւնը կայացած ըլլալով, անոր մասանց՝ իրարու և բոլորին հետ ունեցած ներդաշնակ համեմատութեան մէջ, ինչպէս կ'ըսէ Մխիթար Աբրայ¹, այս

1. Մեկնութիւն ժողովոյին զԷ. Բ. էջ 44-5:

տեսութեամբ յիրաւի գեղեցիկ էր անոր կառուցած վանքը, որուն համար կու գային շատերը, իշխանք, ղեսպանք, ծիրանաւորք, նուիրակք, և այլն, և Մխիթարայ հանձարոյն և կարողութեան վրայ հիացած ետ կը գառնային: Օր մը թագակիր արքայ մը այցելութեան գալով, որ Աբրահամ ծանօթ և մտերիմ էր, և խօսք բանալով վանքին շինութեան վրայ, խորհուրդ կու տար իրեն մարմարէ արձանը կանգնել՝ իբր յաւերժական կոթող մը: Մխիթար ժպտելով ցոյց տուաւ իբր աշակերտները և բոսաւ. Ահա իմին կենդանի արձաններս: Եւ յիրաւի վանքին ոչ մէկ խորշին մէջ չենք գտներ արձանագիր մը կամ յիշատակութիւն մը: Սակայն իրեն աշակերտաց բուսն թախանձանքէն միայն ստիպուած, պարզապէս ապագայից գիտութեան համար թէ ե՛րբ, որո՞ւ ժամանակ շինուեցաւ այս հոյակերտ մենաստանը, զիջաւ քանդակել տալ սեղանատան մեծ դրան արտաքին բարաւորին վերեւ՝ հետեւեալ պարզ և անշուք արձանագիրը.

ՄԵՆԱՍՏԱՆՍ ԱՅՍ ԸՍՏ ԲՈՂՈՐԻՆ,
ՇԻՆԵԱԼ ԵՂԵԻ Ի ՓԱՌՍ ՓՐԿՁԻՆ,
ՅԱԲԲԱՅՈՒԹԵԱՆ ՍԵՖԱՍԱՅԻՈՅ
ՄԻԹԱՐԱՅ ՎԱՐԻԱՊԵՏԻՆ.
ՅԱՄԻՆ 1740.

Սոյն առղերուն մէջ կը փայլի Մխիթարայ հոգւոյն բովանդակ մեծութիւնը:

Մատենադարան գրչագրաց.

Պայմանք տղայոց բնտրութեան. — Զգեստաւորութիւն ուսանող պատանեաց. — Առանձին բնակութիւնք Յորընձայից և վարժարանեաց. իրենց յատուկ գաստիարակներով, ուսուցիչներով և կանոններով. — Նկարագիր Մխիթարայ տուած գաստիարակութեան. — շոգ'ուր և ուսումնական կրթութիւնք. — Սքեմաւորութեան և ուխտադրութեան համդէսք. — 'Ընդունելութիւն սուրբ աստիճաններուն և վարդապետական գատազամի. — Վարչութիւն, բարեկարգութիւն և վանական սովորութիւնք. — Շատիւրը կը փափարքիմ կրօնաւորիլ Մխիթարայ ձեռքիմ տակ:

Յետ դիտելու Մխիթարայ գաստակերտին արտաքին զեղեցկութիւնը, անցնինք նկատել անոր ներքին կամ բարոյական կազմութիւնը և վայելչութիւնը, յորում պիտի փայլի Մխիթար իրեն մեծ կարողութեամբ՝ իրր գաստիարակ և վարիչ կրօնաւորական ընկերութեան:

Շէնքի մը վայելչութիւնը և պատուականութիւնը կայանալով նիւթոց ազնուութեան և անոնց ներդաշնակ յորինուածութեան վրայ, այսպէս ալ բարոյական շէնքի մը զեղեցկութիւնը կը կայանայ՝ ընտիր, կիրթ և ուսեալ անձինքներէ կազմուած ըլլալուն և անոր մէջ տիրող բարեյարմար ներդաշնակութեան վրայ: Այդ՝ մասամբ մը արդիւնք է լաւ գաստիարակութեան, որ պէտք է սկսի մանուկ հասակէն: Սերմանէ, մշակէ, արիւն՝ քրտինք թափէ. եթէ ապուստ է երկիրը, ամուլ և անպտուղ կը մնան աշխատանքդիակ եթէ արգաւանդ է, հագարներ կը հնձես: Այսպէս նաև գաստիարակութեան մէջ. հարկ է նախ ընտրել երկիրը. ճանչնալ տղուն բնաւորութիւնը, թերութիւնները, ի նկատի առնուլ անոր տրուած նախնական կրթութիւնը, և ըստ այնմ սկսիլ գաստիարակութեան դժուարին գործը:

Մխիթար իւր գործին հիմը դրաւ՝ մեծահասակ անձինքներ ժողովելով շուրջը. բայց փորձով համոզուեցաւ թէ պիտի

չհասնէր իւր դիտած նպատակին, մինչև որ փոքր մանուկներ չտողփէր, կրթելու այն դաշար մտքերը և սրտերը, և իրեն հոգին զգեցնելու անոնց: Յետ որոշելու զայդ, իւր մեծագոյն փոյթը և ուշը այդ բանին զարձուց: Արևելք գտնուող քարոզիչներուն զրեց որ ընտրանօք փոքրահասակ տղաքներ զրկեն ի վենետիկ, որոնք ըլլան ազնիւ և քաղցրասորոյ, հոգեօէրք, բարեպաշտ ընտանեաց զաւակներ, սրամիտք, ընթերցասէրք և ընդունակք ուսմանց¹: Խստիւ կը պատուիրէր որ լաւ ընտրութիւն ընեն, քննեն անոնց կազմուածը՝ որ տկար և հիւանդոտ չըլլան, փորձեն զանոնք, բացատրեն թէ ինչ է կրօնաւորութիւնը, դժուարութիւններ զնեն առջևնին, որպէս զի աւելի ևս յայտնի ըլլայ անոնց կոշուժ ունենալը կամ ոչ²: Կը զրէր որ չընդունին ծնողաց մէկ հատիկ զաւակները, բայց միայն եթէ ուխտած ըլլան Աստուծոյ նուիրելու զանոնք³: Տարիքի մասին՝ ամենէն փոքր 12ամեայ և ամենէն մեծ 16ամեայ տղայքը կ'ընդունէր⁴: Շատ մեծահասակ պատանիք իրենց ծախքով մինչև վենետիկ եկան և խնդրեցին Արքայհօրէն որ նորընծայարան մտնեն և քաջանայ ըլլան. բայց չընդունուեցան, կրթուելու և ուսումն ընելու տարիքն անցած ըլլալով⁵: Գարձեալ տղայոց ընդունելութեան արգելքներ էին արտաքին պակասութիւնք, ինչպէս չափազանց հասակի կարճութիւնը⁶, շիւ և շատ խաղացող աչքերը, և այլն. չէր ընդուներ նաև ձառաղէմները, և ուրիշ ո՛ր և է արատաւորները, զասն զի

1. Առ 2. Ստեփանոս. 1728 փետրուար 9:

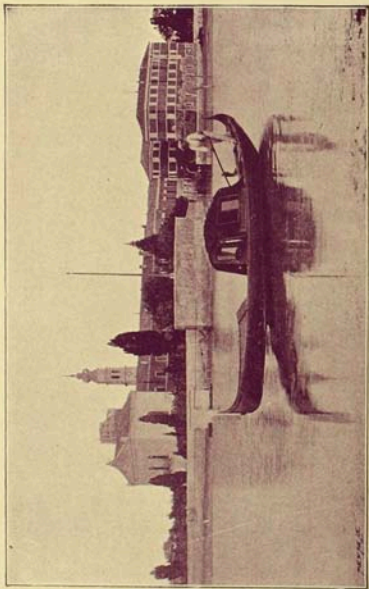
2. Առ 2. Եզիա. 1726 սոստոս 7:

3. Առ 2. Թովմաս. 1751 ապրիլ 26:

4. Առ 2. Յակոբք. 1724 նոյեմբեր 12:

5. Թորոս անունով պոլսեցի մեծ տարիքով երիտասարդ մը. քաւական նարուստ և ազնուակամ ընտանեաց որդի. նետը 2000 մարշիլ զբաժ առած, վենետիկ եկաւ և Արքայհօրէն խնչրեց նորընծայարան մտնել: Մխիթար մեթոց խնչրքը. այն ժամանակ Թորոս առաջարկեց աշխատուր եղբայր ըլլալ, ույզ պայմանով ընդունուեցաւ միարանութեան մէջ (Ժամանակագր. էջ 567. թ. 2):

6. Չայց կը նստատաէ նեաեհալ գիպուածը. Յովնանէս անունով պատանի մը կար, առաքինի, ազնիւ և ուշիմ, բայց տարրինակ կերպով կարճահասակ: Մխիթար ևս զրկեց զանիկայ՝ իբր քաւակայութեան անյարմար (Ժամանակագր. էջ 449. թ. 2):

Ս. Ղազար, արդի վեճակին սեջ. յէջ 381.

արտաքինը յաճախ ներքնոյն հայելին է, կ'ըսէր, և ազնիւ իւզերը՝ հասարակ անօթներու մէջ չեն պահուիր. մինչդեռ դիմաց չափակցութիւնը և արտաքին բարեձևութիւնը՝ շատ անգամ հոգւոյն գեղեցկութեան նշաններ են: Միւս կողմանէ կ'ընտրէր աւելի աղքատներուն քան հարուստներուն զաւակները. «Եթէ երկու տղաք ըլլան, կը գրէր, մին՝ աղքատ և ազնիւ, իսկ միւսը՝ հարուստ և պակասաւոր, պէտք է առաջինը ընտրէք քան վերջինը¹»: «Նայեցէք որ աղքատներուն որդիքը ընտրէք և զրկէք, միայն թէ սրամիտ և հեղաբարոյ ըլլան. ընդհանրապէս աղքատները խոնարհ և չլու կ'ըլլան, մինչդեռ հարուստներուն զաւակները բարձրամիտ և համարձակ կ'ըլլան²»: Անընդունակ ընելու թերութեանց մէջ կը շեշտէր ի մասնաւորի խեղութիւնը և ստահակութիւնը, որոնցմով անասնձ և անզուսպ կ'ըլլան տղայք, — սեւամաղձութիւնը, որով տրտում՝ կասկածաւոր և անտանելի կը դառնան ընկերութեան մէջ, — ուսմանց անընդունակութիւնը և անհոգութիւնը, որով տկարամիտ և ախտաւոր կ'ըլլան: Ամէն փոյթ և ջանք կ'ընէր որ տղայք զաւու և դառնալու միջոցին՝ միևակ շննան նաւուն մէջ, և ընդհանրապէս իրեն քաջանաներէն միոյն կամ ծանօթ և վստահելի անձի մը կը յանձնէր զանոնք³. Կը գրէր անգամ մը Պոլիս գտնուող իրեն միաբաններէն մէկուն, որ տղայոց պիտի ընկերանար դէպ ի Վենետիկ, թէ «Նամակիս հետ յանձնեցի նաւապետին՝ երեք նորատիպ քեւրականութիւն, որպէս զի եկող պատանիք կարգան նաւուն մէջ և դատարկ չկենան, որով աւելի խելօք ևս կ'ըլլան⁴»:

Երբ վանք կը հասնէին տղայք, իսկ և իսկ զգեստ չէր տրուեր անոնց, այլ մէկ երկու շարաթ աշխարհիկ տարագով կը մնային. և յետ քանի մ'անգամ զգեստ խնդրելու, Աբրահայրն ի ներկայութեան բոլոր միաբանից, — ընդհանրապէս նորընծայարանի մատրան մէջ, — համառօտ յորդոր մը խօսելէն վերջ՝ սև մագեղէն կապայ կը հագցը-

1. Առ 2. Պեղոս. 1725 հոյեմբեր 15:

2. Առ 2. Յակովբ. 1731 սպրիլ 20: Առ 2. Թովմաս. 1747 յուլիոս 25:

3. Առ 2. Պետրոս. յուլիս 3:

4. Առ 2. Միքայէլ. 1750 յուլիս 4:

նէր անոնց, և կաշեայ զօտի և վերարկու կու տար: Բայց այս՝ րուն կրօնաւորական զգեսաւ շէր, որ սքեմ կամ փիլոն կ'ըսուի, այլ վանական նշանազգեստ մը՝ պարզապէս աշխարհիկ տղաքներէ որոշուելու համար¹:

Վենետիկ փոխադրուելուն առաջին տարիներուն մէջ, աշակերտաց թիւը շատ փոքր ըլլալով, առանձին բնակարան և դաստիարակ չունէին, այլ քահանայից հետ խառն կը բնակէին: 1725ին, Հ. Թոփմաս դասնալով արեւելքէն և հետը հինգ պատանի բերելով, Արքահայրն որոշեց զանոնք քահանայից ընկերութենէն, և դաստիարակ դրաւ Հ. Ստեփանոս վարդապետը, վերակացու անուամբ, իսկ ուսմանց վարժապետ՝ Հ. Մատթէոս Կլիսկիացին. ասոնք, Մխիթարայ ձեռքին տակ և անոր առաջնորդութեամբ, տղայոց հոգևոր և ուսումնական կրթութեան հոգ պիտի տանէին: 1726ին կառուցուեցաւ Նորբնծայարանի շէնքը, որուն մէջ բնակիլ սկսան յաջորդ տարւոյն աշնան: Այդ շէնքը բանալիով փակուեցաւ, ուր ոչ ոք կրնար մտնել բաց ի վերակացուէն, ուսուցիչներէն և Արքահօրէն, որուն առջև շկային ո՛ր և է փականք և արգելք: Արտաքնոյն հետ՝ բարեկարգեց նաև ներքինը, դրաւ կանոններ, զորս վերակացուն պէտք էր ստէպ կարգալ տղայոց, բացատրել և հսկել անոնց ճիշդ պաշտպանութեան: Սահմանեց զարձեալ որ ամէն կիրակէ և տօն օրերուն խոստովանին և հաղորդուին, հոգևոր ընթերցմամբ անցունեն, և դասարանին մէջ հաւաքուած՝ քրիստոնէական վարդապետութիւն ուսանին, վերակացուին առաջնորդութեամբ և բացատրութեամբ: Անոնց պարտք դրաւ նաև խզճի յայտնութիւնը, որ կատարելութեան մէջ զարգանալու զօրաւոր միջոցներէն մին է:

Տղայոց յաճախ երթևեկը զրաւեց հակառակօրդաց ուշը. հասկցան թէ Մխիթարայ գործը կը ծաղկէր, ուստի ձեռք առին դարձեալ իրենց զէնքը՝ քսութիւնը, տարածեցին ընտանիքներու մէջ սուտ զրոյց մը, իբր թէ Վենետիկ վանքը ոչ բնակարան և ոչ ապրուստ ունի աշակերտ պահելու, որով աւելորդ է տղայ զրկել: Սակայն խումբ մը արժանաշուատ վկայք, որոնք տեսած էին վանքին հոյակապ

1. ժամանակագր. էջ 317. թ. 5:

Քանազան գիտութեանց.

կերտուածը և Մխիթարայ նորարողը՝ ուխտը, թէ ինչպիսի պատիւ և համբաւ կը վայելէր արևմուտքի մէջ, ինչ երջանիկ, անդորր և մխիթարեալ կեանք կը վարէին խաղաղիկ կղզեկին մէջ, և ինչպէս հոգևոր և մտաւոր անընդեամբ կը պարարէին աշակերտք, և այլն, — հերքելով ստայօդ և անտեղի գրոյցը, ամէն կողմէ ընտանիքները կ'առաջարկէին վանք զրկել իրենց զաւակները¹ : Մխիթար տեսնելով վանք զալ փափաքողներուն բազմութիւնը, ստիպուեցաւ ուրիշ բնակարան մ'ալ կառուցանել, տարիքով և ուսմամբ զարգացած աշակերտներուն համար, որ Վարժարան կոչուեցաւ : Շինութիւնն եղաւ 1732ին, և յետագայ տարին սկսաւ բնակութիւնը : Վարժարանի առաջին վերակացուն եղաւ Հ. Մատթէոս Եւդոկիացին : Հոս ալ կարգեր՝ կանոններ հաստատեց, ուսմանց ծրագիր մը սահմանեց, իւրաքանչիւրին գործերը և ծառայութիւնները որոշեց, կարևոր խրատներ և հրահանգներ տուաւ :

Որչափ որ առանձին դաստիարակներու խնամոց յանձնուեցաւ տղայոց կրթութիւնը, բայց Մխիթարայ հովանին միշտ անոնց վրայ էր : Յաճախ կ'այցելէր նորընծայարան և վարժարան, ուշադիր՝ անոնց վարմունքին և կենակցութեան, կ'ուզէր իւրաքանչիւրին թերութիւնները, կը կրթէր՝ զսպելու իրենց կրքերը, կամքերնին խորտակելու, դժուարութեանց առջև՝ չվհատելու, վշտաց մէջ արիանալու : Ընտանութեան հետ ունէր ծանրութիւն, խստութեան հետ՝ քաղցրութիւն, որով սիրելի էր և պատկառելի միանգամայն : Անոր մէկ նայուածքը բաւական էր զգաստացնելու յանցաւորը : Չըսպասուած պահուն վրայ կը հասնէր նա. կը գտնուէր ամէն տեղ, կը դիտէր, կը քննէր՝ գործերէն աւելի՝ անոնց դիտաւորութիւնը և վախճանը : Երբ երկու կամ երեք հոգի միասին կը խօսէին, կը մտնէր մէջերնին, կը լսէր թէ ինչ բանի վրայ էր զրոյցնին. եթէ բարի և օգտակար էր, կը թողուր որ շարունակեն. իսկ եթէ անշահ կամ դատարկ, իսկոյն կ'ընդհատէր, և շահեկան խօսակցութեան մը սկիզբը կու տար : Հանգստեան ժամերուն թոյլ կու տար որ վիճարանեն հանդարտօրէն խմատասի-

1. Ժամանակագր. էջ 316. Թ. 4.

րութեան կամ իրենց ուսած գիտութեանց վրայ. ինքն ալ կ'ունկնդրէր, կ'աւարկէր, կ'օգնէր անոր՝ որ պիտի լուծէր կամ պատասխանէր, կը լուսարանէր խնդիրը և վերջապէս լուծուիմ կու տար, երբ անոնք կ'անճըրկէին: Երբեմն սենեակին կ'այցելէր, թէ ինչ կ'ընեն, կը կարդան, կը գրեն թէ դատարկ կեցեր կամ անպէտ բանի մը զբաղեր են. անոնց զրածները կը կարդար, կը սրբագրէր, կը խորհրդածէր, և այլն: Ամէն տեղ աչք մ'ունէր, թափանցող, որ սրաբըր կը կարդար: Մի և նոյն հսկողութիւնը և արթնութիւնը կ'ընէր նաև քահանայից: Չէր կրնար տեսնել ո՛ր և է կանոնադանցութիւն կամ յանցանք, և առանց խրատելու կամ յանդիմանելու անցնիլ: Ընդհանրապէս խիստ էր յանցաւորներուն հետ, բայց աւելի ներողամիտ էր տղայոց. առաջին անգամ կանոնադանց գտնուելնուն, առանձին կը խրատէր քաղցրութեամբ. եթէ կրկնուէր յանցանքը, կը յանդիմանէր հրապարակաւ. իսկ երբ երրորդ անգամ զանցառու գտնուէին՝ կը պատժէր: Սովորական պատիժն էր՝ թեթև ապաշխարանք մը դնել, զրկել հասարակաց ժամերգութենէ, և ընկերութենէն զատել քիչ մը ժամանակ: Ի սկզբան խստութիւն կը գործածէր, կանոնները յարգել տալու համար: Ինքը՝ պարտուց և կանոնի մարդ, նոյնը կը պահանջէր նաև ուրիշներէն. թուլութիւնը՝ կործանիչ է միարանութեանց: Սաստիկ կը յանդիմանէր և կը պատժէր, եթէ մէկն անհրաման կամ ինքնազուխ գործ մ'ընէր. ամէն բանէ առաջ կը տոգորէր անոնց սրտին մէջ հնազանդութիւնը:

Մխիթար՝ Հանգստեան ժամերը տղայոց հետ կ'անցունէր. անոնց հետ պարտէզ կ'իջնէր, անոնց խաղերով և անմեղ զուարճութեամբք կը զրօսնուր, կը դիտէր թէ ինչպէս ծաղիկ կը տնկէին, խոտերը կը հանէին, և այլն, և այդ բոլորէն խրատի նիւթ կը հանէր: Օր մը տեսնելով որ պատանիք բոյս կը տնկէին, և տնկելէն առաջ՝ անոնց ծայրերը շաղախի մէջ կը թաթխէին՝ որպէս զի լաւ արմատ ձգեն, զայն առիթ առնելով երեկոյեան ըսաւ. « Առաքինութեան բոյսերն ալ այսպէս պէտք էք տնկել սրտերնուդ մէջ. նախ խոնարհութեան տղմին մէջ հարկ է թաթխել, որ լաւ ար-

Միթար և մորրմեայ մանուկներ. յէջ 385.

մատանան և փորձութեանց տապէն շի շորանան¹ : Մխիթար, որ այնչափ լուրջ էր ի բնէ և կարգաց ու կանոնաց խիստ, միշտ ժպիտ մ'ունէր դէմքին վրայ հանգստեան ժամերուն. անոր ներկայութիւնը կ'ողևորէր պատանեաց զուարթութիւնը : Անոնց հարցումներ կ'ընէր, սորվածնին կրկնել կու տար, առաքինութեանց զործնական կերպեր կ'ուսուցանէր, սրբոց վարքեր կը պատմէր :

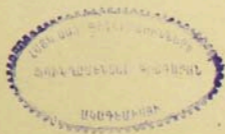
Օր մը փոքրիկներէն մէկուն հարցուց. «Նեղութիւնը լաւ է թէ հանգիստը» : — Փոքրիկը պատասխանեց. «Նեղութիւնը» : — «Կ'ուզե՞ս ուրեմն, աւելցուց Արքայազարը, որ ես միշտ նեղութիւն ու վիշտ կրեմ» : — Երբ փոքրիկը կը տատամսէր պատասխանելու, ինքն առաւ խօսքը և ըսաւ. «Նեղութիւնը օգտակար են մեղաւորներուն համար, ինչպէ՞ս լեզի դեղերը՝ հիւանդներուն. ամէն մարդ իրեն համար պիտի ուզէ նեղութիւնը և վիշտը, բայց ո՞չ ուրիշներուն համար» :

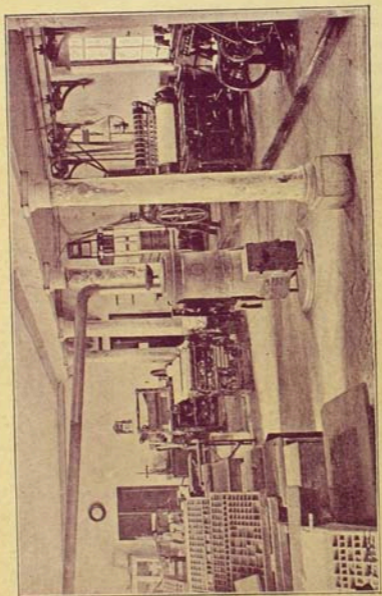
Անգամ մը տղայոց հետ կեցած կը դիտէր զործաւորները, որոնք ամառուան տաքին կ'աշխատէին քրտնալից. Մխիթար՝ տղայոց գառնալով ըսաւ. « Ինչո՞ւ ասոնք այսքան նեղութեամբ ճարեն իրենց օրապահիկը, և մենք առանց նեղութեան առատօրէն գտնենք մեր կերակուրը. մի՞ թէ ասոնք յանցաւոր են և մենք անմեղ : Զիրաւի, կ'ըսեմ, դատաստանին օրը Աստուած մեզմէ խիստ հաշիւ պիտի պահանջէ, եթէ իրեն շժառայեմք և շախիւնք զինքը, ինչպէ՞ս որ պէտք է » :

Ուրիշ անգամ մ'ալ, երբ երիտասարդ քահանայք կեցեր կը դիտէին Արքայօր նորակերտ սենեկին առաստաղը, որուն գերաններուն վրայ բազմաթիւ խաչեր կը զծէր նկարիչը, Մխիթար գարձաւ հարցուց անոնց. «Գիտե՞ք, ինչ կը նշանակեն այդ խաչերը. ո՞չ թէ սենեկիս գերաններուն զարդի համար են, այլ խորհրդով մը նկարել կու տամ գանձք : Շատ յարմար է որ խաչը մեծաւորաց սենեկին մէջ գտնուի՝ քան այլուր, ցուցնելու համար թէ անոնք շատ աւելի խաչեր և վշտաց առիթներ ունին քան հպատակները : Գուք առաջ սակաւաթիւ էիք, նեղութիւններս

ալ սակաւ էին. զայդ կը նշանակէին առաջին հնացած սե-
նեկիս սակաւաթիւ խաչերը: Հիմայ որ Աստուծոյ ողորմու-
թեամբ աճեցաւ թիւերնիդ, իմ վիշտերս ալ բազմացան.
ասոր համար է որ բազմաթիւ խաչեր նկարել կու տամ,
որպէս զի գիշեր ու ցորեկ մտածեմ՝ թէ շատ խաչեր պէտք
է կրեմ Աստուծոյ փառաց և միաբանութեանս օգտին հա-
մար ։

Արբաշայրն անձամբ կը դասախօսէր բարձրագոյն ու-
սումները, Հսետորութիւն, Քերթողութիւն, իմաստասիրու-
թիւն, աստուածաբանութիւն, և այլն: Այնչափ եռանդուն և
փութաջան էր դասախօսութեանց, որ կը մոռնար նիւթական
գրադուռները, նոյն իսկ երբեմն վանական կարևոր գործերը,
կը վազէր դասարան, և ժամերով կը խօսէր առանց յոգ-
նելու: Անգամ մը շորս ժամ անընդհատ խօսեցաւ: Այն-
պիսի գրաւիչ և յստակ ոճ մ'ունէր դասախօսութեան, որ
աշակերտաց բոլոր ուշադրութիւնը իրեն կը ձգէր: Ուրիշ
անգամ մ'ալ օտարականի մը կանչուելով, թողուց դասախօ-
սութիւնը. ժամ մը վերջ, երբ մեկնեցաւ հիւրը, զնաց շա-
րունակեց դասախօսութիւնը, սկսելով ճիշդ այն բառէն՝
ուր որ ձգեր էր: Ո՛ր և է ուսումն որ աւարտէին աշակերտք,
հանդիսաւոր վիճարանութիւն կամ ատենախօսութիւն ընել
կու տար նոյն ուսման, և յիտոյ բարձրագոյն դասին կ'ան-
ցունէր: Գրական մեծ շարժում մը կար ուսանողաց մէջ.
բուսն աշխոյժ մը վառած էր գանձք՝ հմտանալու սրբազան
և արտաքին գիտութեանց. ստէպ տեղի կ'ունենային ու-
սումնական ճառախօսութիւնք: Այդ տարապայման ուսում-
նասիրութիւնը կասկածել տուաւ Արբաշօր, որ շըլլայ թէ
հոգևորին եռանդը մարէ աշակերտաց սրտին մէջ: Օր մը
դասարան ժողվեց ուսանողները, և աթոռին վրայ նստած՝
մատնանիչ ըրաւ անոնց ի ձախակողմն՝ Աստուածաշունչը
և Գեմրացւոյ Նմանութեան գիրքը, իսկ յաջակողմն՝ աս-
տուածաբանութեան և փիլիսոփայութեան գրքերը: Ասկէ
առիթ առնելով՝ յանդիմանեց անոնց շափազանց միտումը
դէպ ի գիտութիւնները, ցուցնելով անկէ յառաջ գալիք
հոգևորի նուազումը: «Եկեղեցականի մը առաջին ուսումն՝
աստուածայաշտութիւնն է, ըսաւ, վասն զի անոր համար
կանչուած են. միւս գիտութիւնք՝ այն գերագոյն իմա-

• 188 347 •

• Spinning •

ցուածներն հասկնալու պիտի ծառայեն» : Ապա գրքերուն տեղը փոխելով յառաջ տարաւ դասախօսութիւնը իւր սովորական փութով :

Անգամ մ'ալ բարձրագոյն դասու աշակերտք, աւարտած ըլլալով տիեզերագիտութեան ուսումը, ուզեցին մեքենայով արևուն շրջանը ձեացնել : Մանեկաւոր գունդ մը շինեցին, որ երկինքը կը ներկայացնէր, և անոր վրայ՝ տասը բոլորակ կամ մանեակ տօսախ փայտէ, զեղեցիկ յղուած և գուգաչափ համեմատութեամբ զետեղուած, որ էին, Հասարակածը, Զոդիակոսը և անոր վրայ տասներկու Կենդանակերպք, Միջօրեայ շրջանակը, Միւր արևագարձի և Միւր գիշերահասարի, Հորիզոնը, Արևագարձ խեղցեանի և Արևագարձ այծեղէր, Արջային և Հակարջային շրջանակները, և մէջտեղ՝ երկրագօգնդը, և անոր շուրջը երկու ինքնաշարժ կամօրներ՝ արևուն և լուսնի, անուաւոր ժամացուցի կազմութեամբ : Երբ աւարտեցաւ այս ճարտարուեստ մեքենայն, վարժարան կանչեցին Արբաճայրը և առջևը դրին : Նա խնամով զննեց մեքենայն, հաւնեցաւ, գովեց շինողներուն ճարտարութիւնը¹, և սենեակը դարձաւ : Քիչ վերջ՝ վերակացուն ձեռքով իմացուց, որ եթէ կ'ուզեն իրեն մեծապէս հաճոյական բան մ'ընել, կոտորեն մեքենայն և կրակ ձգեն : Ի հարկէ ցաւեցան, շատ ամիսներու աշխատութիւնը մէկ վայրկենի մէջ պիտի ոչընչանար. բայց հրամանն անյապաղ ի գործ դրուեցաւ : Արբաճայրը լսելով զայն, իսկոյն վարժարան գնաց, յայտնեց իրեն հաճութիւնը և գովեց անոնց կամակար հնազանդութիւնը :

Միտիթար շէր արձամարհեր արուեստները կամ գիտութիւնները. ընդհակառակն, կը յարգէր նա այն ամէն բան, որ միտքը զարգացնելու և սիրտը կրթելու կը ծառայէր : Յարգ կը պահուին վանքիս դիւանին մէջ իրեն յորինած դասատետարները, որոնց վրայէն կ'ուսուցանէր բնական գիտութիւնները : Ինքն էր որ թոյլ տուաւ Հ. Իզնատիոս և Հ. Զաքարիա երիտասարդ վարդապետներուն՝ ուսանիլ պղնձի վրայ քանդակելու արուեստը՝ ճարտար փորագրողէ

1. Մեքենային զիտաւոր շինողն էր Հ. Դուկաս Ստեփանեան (Սե. քասապի), որ ի բնէ ճարտար և շանճարեզ անձ էր :

մը. և յետոյ այդ երկուքը փորագրեցին Մխիթարայ հրատարակած Աստուածաշնչին ծաղկագրերը, և ուրիշ այլևայլ քանդակ պատկերներ: Աստի առանձին խորհրդով էր՝ որ կը վարժեցնէր նա իրենները այնպիսի մեծ զոհեր ընելու:

Աւանտղ պատանիներէն անոնք՝ որ ըստ ամենայնի գովելի ընթացք մը կը ցուցնէին, և հաստատուն կը մնային իրենց կոչման վրայ, ներս կը մտնէին կրօնաւորութեան նախադրուներէն, և այս՝ Փիղնատարիս կամ Սքեմատարիս կ'ըսուէր: Այդ՝ առաջին քայլն էր վանական կենաց: Սքեմ կրելու օրէն կը սկսէր ապագային վճռական որոշողութեան մտածութիւնը: Այն տարիքին, 16 — 18 ամեայ, բացուած է արդէն պատանւոյ մը ինքնաճանաչութեան շրջանը. կրօնաւորական կենաց պարտքերուն ծանրութիւնը ըմբռնելու ընդունակ է. բաւական է որ փափաքի և արժանի ընէ ինքզինքը վանական կոչման, հաւանութեամբ ամենուն կ'ընդունուի յանդամակցութիւն միաբանութեան՝ յանձնառութեամբ շորս կրօնաւորական ուխտերու, և այս հանդէսը Ուխտագրութիւն կ'ըսուի: Այնուհետև միաբանութեան անձ կ'ըլլայ նա, Մխիթարեան մը՝ հաւասար ամենուն, հաղորդ ամէն իրաւունքներուն և շնորհներուն: Այս փոփոխութիւնք վիճակի՝ նորանոր պարտականութիւններ կը դնեն պատանւոյն վրայ, որ կը դիմէ դէպ ի քաջանայութեան կարգը. կը հմտանայ հիմնովին աստուածարանական գիտութեանց, և կը վարժի քարոզատութեան: Այդ բոլորը կ'ընէր Մըխիթար. նախ քան սուրբ աստիճաններուն ընդունելութիւնը, կը քննէր զանոնք, կը հրահանգէր քաջանայական պաշտամանց մէջ, և յետոյ կ'ընծայէր Աստուծոյ սեղանոյն: Եոյնպէս վարդապետական զաւազան տալէն առաջ, կը քննէր աստուածարանական խնդրոց մէջ, և տրուած պատասխաններուն համեմատ՝ կու տար զայն արժանաւորաց:

Հոգևոր և ուսումնական կրթութեանց հետ՝ Մխիթար շէր զլանար նաև կարևոր հանգիստները և սփոփանքները կ'ընէր իւրաքանչիւր հասակին յարմար զիջողութիւններ: Ինչ ինչ առիթներու մէջ, ինչպէս քարոզչաց դարձին, ուխտի և քաջանայութեան հանդէսներուն և մի քանիտօներուն, հասարակաց ուրախութիւն և մեծ ճաշ կ'ընէր: Ճաշին առա-

ջին համեմն էր՝ կրօնաւորական համեստութիւնը. հոգևորով կը սկսէր և հոգևորով կը վերջանար. Արքահայրն ալ առթին և հանդիսին յարմար բարեմաղթութիւն մը կ'ընէր: Երիտասարդ հարք և պատանիք հոգևոր երգ մը կ'երգէին սեղանին վրայ. երբեմն ալ Արքահայրը, յամենայնի զիտաւոր և հանճարեղ, առակաւոր խօսք մը կ'առաջարկէր լուծելու, և անպատճառ մրցանակ մը կ'ընդունէր լուծման մէջ քաջ հանդիսացողը:

Դարձեալ, սակաւիկ մի մտաց սթափումն և հանգիստ տալու համար, տասը՝ տասնըչինգ օր փոփոխակի գիւղ կը տանէր նորընծայ և վարժարանցի աշակերտները, Պաղօւայի մօտ Նովենտա կոչուած աւանին մէջ: Հոն աշակերտք ամէն օր, իրենց դաստիարակին առաջնորդութեամբ, շրջագայութեան կ'երթային դաշտերու մէջ, կ'այցելէին պարտէզները, պալատները և կրօնաւորաց վանքերը: Վանքին մէջ գտնուած ժամանակ ալ, երբեմն քաղաք կը զրկէր տըղայքը և քահանայքը, եկեղեցեաց և վանքերու այցելութեան:

Մխիթարայ այսպիսի խոհական վարչութեամբ՝ այնչափ ծաղկեցաւ միաբանութիւնը, որ ամենուն նախանձելի և փափաքելի եղաւ, ամէն տեղ լսուեցաւ համբաւը, շատերը կը խնդրէին միաբանութեան անդամ ըլլալ, թէ ստարք և թէ ազգայինք, ամէն հասակէ և վիճակէ անձինք, և նոյն իսկ կրօնաօրական միաբանութիւնք կ'ուզէին Մխիթարայ կառավարութեան ներքև մտնել, ինչպէս էր Լիբանանու Անտոնեան նորահաստատ միաբանութիւնը, որուն ըրած առաջարկութեան թուղթը, ինչպէս նաև Մխիթարայ տուած պատասխանը, կրնան գտնել փափաքողք զրքիս Յաննուածին մէջ, կարևոր քուղքք և նամականի տիտղոսին ներքև:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ .

Մխիթարայ հոգին . — Ամոր քամի մը գլխաւոր առաքինութիւնք . — Գեղեցիկ խօսքերը և խրատները . — Մի քամի օրինակներ, որոնց մէջ կ'երևի Մխիթարայ մերժիմ կենաց պատկերը .

Տեասնք Մխիթարայ մեծութիւնը՝ իւր գործերուն մէջ, տեսնենք արդ անոր մեծութիւնը՝ հոգւոյն մէջ, որուն ուրիշ նմանութիւն չեմ գտներ, բայց բիւրեղեայ զունտ մը, յորում շերեւի ամենափոքր բիծ մ'անգամ և կը ցոլացնէ իրեն մէջ լուսոյ բոլոր գոյները . այսպէս ալ Մխիթարայ հոգւոյն մէջ կը ցոլանան առաքինութեան բոլոր գոյները և տեսակները .

Մարդս ի բնէ գիւրարեկ և վայրահակ, պէտք ունի թեւրու՝ վեր բարձրանալու համար այս տղմոտ երկրէն . այդ թեւրն են՝ աղօթք և մտհացուցում : Մխիթար, հաղիւ միտքը բացուած, հասկցաւ զայդ . աղօթքը՝ անոր մանկական շրթներուն առաջին թոթովումն եղաւ, տառը տարեկանէն սկսաւ ճգնութիւններ և մտհացուցումներ ընել, Երիտասարդ հասակի մէջ սովորաբար կ'ալեկոծի մարդ քիչ թէ շատ, այն հասակին՝ երբ արիւնը կ'եռայ, երեւկայութիւնն աւելի վառ է, և արտաքին հրապոյրներն աւելի բուռն են : Մխիթար շունեցաւ այդ ալեկոծութիւնը . ինքը, մեղաց շուքէն անգամ վախցող, վանքերու խորչերուն մէջ անցուց երիտասարդ հասակը, և հաղիւ քաջանայ ձեռնադրուած, բոլորովին նուիրած ինքզինքը իւր մեծ գործին, մեծամեծ ձեռնարկներու հետամուտ, ապրեցաւ նա միայն կրօնից պայծառութեան և ազգին օգտին համար :

Մխիթարայ վրայ՝ քան ամէն առաքինութիւն աւելի կը վայլի խոնարհութիւնը . անոր սանդխտամտերովն է որ հասաւ այն բարձրութեանց ծայրը . գրեթէ ամբողջ կեանքը՝ հիւսուած մ'է խոնարհութեանց : Ոչ մէկ տեղ, ոչ մէկ գործի

մէջ երբէք անձին փառքը փնտռած չէ։ Հետեւեալ յայտարարութիւնը, զոր կ'ընէ իւր հրատարակած Աստուածաշնչի յիշատակարանին մէջ, կրնայ իբր նշանաբան ծառայել իւր միւս բոլոր գրութեանց և գործերուն. «Իմ այս աշխատութեանս մէջ՝ ուրիշ բան գիտած չեմ, բայց Աստուծոյ փառքը, և ազգիս օգուտը. ուստի մասենիս ընթերցողներէն ուրիշ փոխարէն չեմ ուզեր, բայց միայն որ օգտուին անկէ և իրենց ազութիւն մէջ յիշեն զիս¹»։ Մենք այնչափ զգուշութեամբ չենք ծածկեր մեր թերութիւնները, որչափ նա իրեն առաքիւնութիւնները։ Անոր ականջին այնքան զգուշի չէր օձին սոյլը, որքան զովեստից խօսքերը. վասն զի «ինչպէս որ կրակը կը հալեցնէ մոմը, կ'ըսէր նա, այսպէս ալ մարդկանց զովութիւնները կը հալեցնեն և կ'ոչընչացնեն բարի գործերը²»։ Երբ մեծամեծ և իշխանական անձինք կը զովէին անոր նարտարապետական ճամբութիւնը, կ'ըսէր նա. «Այն ասան միայն իրաւացի է զովութիւն մը, երբ իւր վիճակին և պաշտօնին վերաբերեալ գործերուն համար է։ Կրօնաւորի մը համար զովեստ չէ, երբ ըսուի՝ թէ արագընթաց է, քաջ դերասան, ազնուական կամ գիտուն. այլ երբ ըսուի՝ թէ խոնարհ կամ հնազանդ է, և այլն. այսպէս նաև ինծի զովութիւն չեմ համարիր, երբ կ'ըսեն, թէ քաջ նարտարապետ է։ Մեծ յիմարութիւն պիտի ըլլար հպարտանալ այսպիսի բաներու համար³»։ Կ'ափշէր՝ կը մնար, թէ ինչպէս կարելի է հպարտանալ կոտորելութեան մը համար, զոր Աստուած տուեր է. զայնպիսին կը կոչէ՝ Աստուծոյ փառաց զոգ մը⁴։ Ո՞վ իրմէն աւելի մեծամտելու իրաւունք ունէր, եթէ այս ներելի է, և սակայն ո՞վ իրմէն աւելի խոնարհ եղաւ։ Ամբողջ ազգի մը սէրը և յարգանքը բարձրացուց զանիկայ — նոյն իսկ կենդանութեան ժամանակէն — պատուանդանի մը վրայ, որուն առջեւէն անցաւ երկու հարիւր տարիներու հայութիւնը, միշտ նոյն երախտագիտութեան և նոյն հիացման զգացումով, յատկացնելով անոր «լուսանո».

1. Աստուածաշունչ, հրատ. ՄԽ. Աբր-յի. Յէլ-տ-լ-ը-ն, էջ. 1279.

2. Հատք ի բանից և ի գործոց ՄԽ. Աբր. էջ 104. Վենետիկ. 1901.

3. Խրատք ՄԽ-ի թարգմ. Նա. Բ. Մասն Բ. էջ 48-49.

4. Հատք, էջ 106.

րոզ», «վերածնող» և «մեծ» տիտղոսները: Բարձրու-
թիւն մը՝ յորում ուրիշ ո՛ր և է մարդու զուտը պիտի պը-
տուարէր. և սակայն Մխիթար մնաց այն, ինչ որ էր հա-
լածանոց սրերուն մէջ: Անոր խոնարհ հոգին կը տեսնուի
նամակներուն մէջ, որ երբէք չենք հանդիպիր այնպիսի
բացատրութեան մը, որ սնափառութեան ստուերն անգամ
երեցնէ: Կը պատմէ հոն պարզ սծով մը միարանութեան
ծաղկիլը և յաջողութիւնները, որոնց մէջ բնաւ չերևիր ինքը,
այլ միայն Աստուծոյ մատը: Տղու մը պարզութեամբ և
հրճուանքով կը նկարագրէ վանքին կամ եկեղեցւոյն շի-
նութիւնները, որոնք կարծես առանց դրամի՝ առանց նե-
ղութեան եղեր են. և սակայն ի՞նչ տազնայներ և վշտեր
կրած է նա: Այդ խոնարհութիւնն էր՝ որ զիրամատչելի
կ'ընէր զինքը ամենուն. առանց բնաւ նուաստանալու իւր
ստտիճանէն, կը զիջանէր ծառայելու մինչև իսկ փոքրիկ-
ներուն: Շարաթ որ մը նորընծայարան երթալով, տեսաւ
որ տղայք սրահները կ'աւրին. Նուր առաւ, սրսկեց յատա-
կին վրայ, և սկսաւ աւել անոնց հետ¹: Անգամ մ'ալ 1733ի
յունուարին, բոլոր քահանայք և աշակերտք համահարակ
հիւանդութեամբ բռնուեցան. միայն Մխիթար և քանի մը
քահանայք ազատ մնացին: Մխիթար կը հասնէր ամենուն,
մանաւանդ փոքրիկներուն, անձամբ կը ծառայէր, կը մխի-
թարէր, դեղերը կու տար, և այլն²: Ստէպ կ'ըսէր. «Ո՛հ,
որչափ քաղցր է փոքր ըլլալ քան մեծ. ինչպէս անուշ է
ծառայել քան ծառայութիւն ընդունիլ ուրիշէն»: Օր մը,
երբ աշակերտք խօսակցութիւննին աւարտելով սենեակնին
կ'երթային, յանկարծ զիմացնին կ'ելնէ Աբրահայրը. «Ո՛ր
կ'երթաք», կը հարցնէ. — «Խօսակցութիւննիս աւարտելով՝
սենեակնիս կ'երթանք», կը պատասխանեն. — «Ախոս որ
ժամանակին շտտայ, կ'ըսէ Աբրահայրը, թերևս օգտակար
բան մը լսէի և շահէի»: Աշակերտք կը կարմրին և կը
ժպտին Աբրահայր խօսքին վրայ, մտքերնէն ըսելով թէ
զու որ այդքան զիտութիւն ունիս և հեղեղօրէն կը խօսիս
և կը վարդապետես, կարճաւ ևս մի թէ մեր աղքատ խօս-

1. Խրատք Բ. ք. էջ 57.

2. Թուղթ Մխիթարայ առ Հ. Աղիա. 1733 յունուար 31:

քերուծն : Իսկ նա, գուշակելով անոնց միտքը, կ'ըսէ . « Ինչո՞ւ կը ժպտիք և կ'ամօշնաք, ես միտքս դրեր եմ թէ ոչ միայն ձեր, որ այսչափ ժամանակ սրբազան և արտաքին գիտութեամբ կը վարժիք, այլ նաև ո՛ր և է մարդու մը խօսքերէն կրնամ շահիլ և օգտուիլ » : Եւ այս ըսելով, յարմար պատմութիւն մը պատմեց անոնց¹ : Անգամ մը Արքահայրն իրեն շապիկը հանդերձակար եղբոր կը դրկէ՝ զայն կարելու : Եղբայրը կ'ըսէ . « Եթէ զայդ կարեմ՝ չեմ կրնար նորընծայից զգեստները ժամանակին հասցընել, ինչպէս յանձնեց ինձ Քերտարգելին² » : Լսելով զայս Արքահայրը, ես կ'ուզէ իւր շապիկը՝ ըսելով . « Եթէ այդպէս է, լուազոյն է որ ես այս պատահուտուն շապիկը հագնիմ, քան թէ այլոց զգեստներն ուշանան³ » :

Մխիթար, այդ իրեն խոնարհութեամբ և պարզութեամբ, զիտցաւ զամենքն ալ շահիլ, և շունեցաւ թշնամի մը, որ յետոյ բարեկամ չըլլայ, և ամենէն աւելի սերտ բարեկամը : Անոր յանկարծեակեաց սաստիկ փայլն էր, որ շրջուց շատերը և իրեն թշնամիներ յարոյց . բայց երբ տեսան թէ կը տէր փայլը և երթալով կ'առաւելուր, ամէնքն ալ ստիպուեցան խոնարհիլ անջուր : Անոնք որ հակառակութեամբ շիրցան վնասել, բարեկամութեամբ ուզեցին շահիլ զինքը : Եթէ անոր մեծութիւնն և յաջողութիւնք՝ նախանձու և հակառակութեան ամպրոպներ յարուցին, իսկ հեղութիւնն և խոնարհութիւնը՝ հանդարտութիւն և սէր սփռեցին շուրջը : Նա՛հակառակորդաց դէմ ուրիշ զէնք չէր գործածեր, բայց համբերութիւն և լուութիւն, համոզուած՝ թէ « անմեղ վարուց լուութիւնը շատ աւելի զօրաւոր և խօսուն է՝ քան ամէն արդարացնող շատախօս պատասխանները⁴ » : Տեսէք թէ ինչպիսի հօգի էր որ կը շարժէր Մխիթարայ զրէշը, երբ կը գրէր առ իշխանս Կարնոյ . « Շատ կ'աղաչեմ և կը պաղատիմ, սիրելիներ, որ եթէ քաղաքիդ մէջ գտնուին մէկ կամ երկու աշխարհական կամ եկեղեցական անձինք, որոնք արհամարհեն զմեզ և մեր քարոզիչները, անոնց հետ

1. Խրատք Բ. ք. էջ 46-48 :

2. Այդ տխուրը կու տային Մխիթար Արքաւոր :

3. Խրատք Բ. ք. էջ 55 :

4. Հատք. էջ 78 :

այնպէս վարուիք՝ ինչպէս որ մենք, Եթէ կ'ուզէք զիտնալ, թէ մենք ինչպէս կը վարուինք, ահա առիկ. զձեզ կը սիրենք, վասնզի մեր բարեկամներն էք, բայց զանոնք զեռաւելի կը սիրենք, վասն զի մեր թշնամիներն են. ձեզի կը ծառայենք, անոնց՝ ևս աւելի. ձեզի համար կ'աղօթենք, անոնց համար զեռաւելի կ'աղօթենք. Այս կերպով կ'աճի և կը զարգանայ ուղղափառ կրօնքը, և ստուգիւ այսպէս կ'ըլլայ սիրոյ պատուիրանին կատարումը: Գուք ալ ուրեմն այսպէս ըրէք, և շըլլայ թէ զմեզ գովելու համար՝ անոնց պարտաւարիւր ըլլաք կամ հետերնին կռուիք, այլ որքան կարելի է՝ քաղցրութեամբ վարուեցէք, բոլոր սրտով սիրեցէք և բարիք ըրէք անոնց՝: Հետևեալ սողերը կ'ուղղէր իրեն միարաններէն մէկուն. « Գրած էիր մեր դէմ շար խօսողներուն համար. ահա առիկ ըսելիքս. թող որ անոնք շար խօսին մեր վրայ՝ որչափ որ կ'ուզեն և կրնան, որպէս զի Աստուած ալ անոնց նայելով՝ ողորմի մեզի: Միարանութիւննիս տակաւին փոքրիկ և զեռաբոյս ըլլալով՝ շատ ողորմութեան և զթութեան կարօտ է. անոնց բերանները՝ որոնք մեր վրայ շար կը խօսին՝ խոզովակներ են, որոնցմէ Աստուծոյ զթութեան վտակները մեր վրայ կը թափին: Ուստի աղօթենք անոնց համար, որպէս զի Աստուած անոնց մեզք շահմարի զայն, որ մեզի այսչափ բարիք կ'ընեն² »:

Հայազգի մը, որ յարևելս և այլուր շատ հակառակութիւններ ըրած էր միարանութեան և ի մասնաւորի Մխիթարայ դէմ, դէպքն այնպէս բերաւ՝ որ Վենետիկ եկաւ և Լազարէք կոչուած արգելարանին մէջ դրուեցաւ: Երբ Աբրահայրը լսեց, շիշելով անոր ըրած այնչափ շարիքը, փութաց անոր անկողին, վերմակ, բարձ և ուրիշ պէտք եղածները զրկել: Ուրիշ անգամներ ալ, զանազան միջոցներ և ընտիր կերակուրներ առած՝ անոր այցելութեան կ'երթար կամ իրեններուն ձեռքով կը զրկէր, և սիրոյ ամէն նշանները կը ցուցնէր: Մարդը, հիացած Մխիթարայ այսչափ վեհանձնութեան վրայ, մանաւանդ որ զիտէր՝ թէ կը

1. Թուղթ Մխ. Աբրայի առ Իշխանս կարծոյ. 1726 ապրիլ:

2. Ա. Հ. Պետրոս. 1726 պոստոս 3:

ճանչնար զինքը և տեղեակ էր իրեն Հասուցած վնասն. բուն, Թողուց Հակառակութիւնը, և միաբանութեան ամենէն աւելի նախանձաւոր ջատագովներէն մին եղաւ :

Մխիթարայ Հեզութեան և անյիշաչարութեան պատկին զոհարներէն մին է Հետեւեալ զիպուածը : Վենետիկ քաղաքին մէջ կը բնակէր Հայազգի եպիսկոպոս մը, Սարգիս Սարաֆեան, արեւելքէն փախած Հայածանաց պատճառաւ : Սա ամէն անգամ որ վանք կու գար, Արքայաչարը մեծ պատիւ և ընդունելութիւն կ'ընէր իրեն : Տեսնելով թէ Մխիթար ամէն տեղ կը հռչակուէր իրեն զրքերով և Հրատարակութեամբք, ուղեց ինքն ալ իրեն անուն մը շինել. այս նպատակով լուր տարածեց, թէ դպրոց պիտի բանայ՝ Հայ տղաքը կրթելու, և տպարան մը պիտի բանայ՝ Հայերէն զրքեր Հրատարակելու Համար : Ուստի, 1748 տարուոյն, վենետիկցի տպագրողի մը միջոցով, ձեռք բերաւ նարտարութեամբ Արքայօր նոր շինել տուած տառերուն մայրերը, և բաւական քանակութեամբ զրքեր ձուլել տալով, գաղտուկ տպագրել տուաւ իրեն Թարգմանած մէկ զիրքը : Նոյն տարին Մխիթար փոքրագիր Սաղմոս տպել տուած էր պատկերներով և զարդագիրներով : Սարգիս եպիսկոպոսն ալ, ճիշդ նման պատկերներ և ծաղկազրքեր շինել տալով, նոյն ձևով ուղեց Սաղմոսը տպել տալ : Ազգայիններէն ոմանք լսելով մեղադրեցին զինքը. նա ալ Արքայօր դիմեց իրր Հրաման խնդրելու, Հետեւեալ կարճ գրութեամբ. « Հայր արքայ, եթէ կը Հաճիս՝ սաղմոսարան մը պիտի տպագրեմ, եթէ ոչ՝ կամբք ըլլայ » : Մխիթար պատասխանեց. « Եթէ կ'ուզես տպել տալ, դու գիտես. բայց այդ բանը ոչ միայն մեզի կը վնասէ, որ այնչափ փոյթս չէ, այլ նաև քեզի, որով պիտի մեղադրուիս շատերէն և անունդ պիտի կոտրի » : Եպիսկոպոսը թոյլտուութիւն Համարելով զայս, տպագրեց զայն, յար և նման Մխիթարայ Հրատարակածին : Միաբանք իմանալով եղածը՝ այնչափ վշտացան, որ խնդրեցին Արքայօրէն տէրութեան ձեռքով դադրեցնել զայն. Մխիթար, փոխանակ անոնց խօսքերէն շարժելու, յանդիմանեց զանոնք՝ Հեզութեան և անյիշաչարութեան մէջ պակասելուն Համար, և ըսաւ. « Քաւ լիցի, չեմ կրնար շնչին շահու մը Համար աւրել բարեկամութիւննիս. չեմ զզջար

այնչափ բարիքներուն վրայ՝ զոր իրեն ըրած եմ, մա- նաւանդ թէ կ'ուրախանամ. նոյն իսկ ասկէ վերջն ալ ձեռքէս եկածին շափ իրեն բարիք պիտի ընեմ, իբր թէ մեզի դէմ բան մը գործած չըլլար: Քրիստոս կը պա- տուիրէ բուն այսպիսիներուն սէր ցուցնել և բարիք ը- նել: Ես ինչ մաքի վրայ որ էի՝ տպագրութեան ձեռք զարնելուս միջոց, նոյն մտքին վրայ եմ մինչև այս օրս, բաւական է որ ազգս օգտուի, լուսաւորուի հոգևոր գրեանց բազմութեամբ: Քիրք գրելու կամ հրատարակելու մէջ բնաւ առանձնական շահ չեմ փնտռեր, ծախքին չեմ նայիր. ուստի եթէ անոր տպագրութեամբ փակուին դի- մացնիս շահու գոները, և նոյն իսկ փնաս ընէ միարա- նութիւնս, զարձեալ պիտի սիրեմ զինքը: Ինչ փոյթ եթէ փնասուինք նիւթապէս, քանի որ ազգերնիս պիտի շահի հոգևորապէս, ծաւալելով իրեն մէջ այսպիսի հո- գևոր գրեանք: Գուք ալ զիտէք, թէ մինչև ցարդ տպուած գրքերէն որչափ փնաս ըրինք, և սակայն՝ Աստուծոյ տուա- ծէն՝ մինչև հիմակ կարևոր բաներու կարօտութիւն չկրե- ցինք: Աւելորդ է ուրեմն հոգ ընել և նեղուիլ այսպիսի նիւթական փնասուց համար, այլ միայն յուսալ աներկ- միտ Աստուծոյ նախախնամութեան վրայ, որ երբէք ձեռքէ շթողուր իրեն ծառաները», և այլն: Մխիթարայ մեծ հոգւոյն և լայն սրտին արժանաւոր խօսքեր, որոնք ափ- իրերան ըրին աշակերտները:

«Խոհեմութիւնը, որ մարդկային գործերուն աչքը կը համարուի, միշտ և ամէն տեղ փայլեցաւ Մխիթարայ վրայ, կ'ըսէ անոր կենսագիրը՝: Վախճանին յարմար մի- ջոցները գտնելուն մէջ՝ նարտար և աջոզակ, անոնց ըն- տրութեան մէջ՝ ոչ վազվազկոտ էր և ոչ դանդաղ: Ան- յողզողը և հաստատամիտ՝ իւր որոշողութեանց մէջ, երազ և զգուշաւոր՝ անոնց գործադրութեան ժամանակ, և այնչափ հեռատես՝ որ առաջուց կը գուշակէր գործին ելքը: Միջին շաւիղը կը բռնէր ամեն բանի մէջ. վեհանձնութեան հետ՝ խոնարհամիտ էր, հրամայելու ժամանակ՝ համեստ և բարեշնորհ, խիստ էր՝ բայց քաղցրահամայր: Խորա-

գէտ էր՝ այլ ոչ խորամանկ. պարզ և անկեղծ, այլ ոչ անզգոյշ և անզազոտնապահ. կիրթ և աղնիւ՝ բայց ոչ մարգահաճոյ կամ կեղծաւոր. բարեւեր և բարեմիտ, այլ ոչ բնաւ նուաստախոհ և ծառայամիտ : Խօսից մէջ ճոխ և առատ, բայց ոչ սնտոխարան. երբէք անոր բերնէն անօգուտ խօսք մը չլսուեցաւ. նոյն իսկ օտարներուն հետ տեսակցելու ժամանակ, թէ ոչ հօգեւորի՝ գէթ օգտակար և պիտանի բանի մը կը փոխէր խօսակցութիւնը. աշխարհական զրոյցներն այնչափ կը նեղէին զինքը, որ վայրկեաններն իսկ երկար ժամեր կը թուէին իրեն : Համեստութեան քօղին ներքև ծածկած իրեն մեծամեծ գործերը, անձնագօլութեան ստուերէն անզամ խորշելով, նախանձոտներուն սիրտը կը շահէր : Որքան խիստ էր իւր անձին վրայ, այնքան կարեկցող ուրիշներուն տկարութեանց : Ժիր և փութաջան իրենները խնամելու մէջ, կը մոռնար իւր անձը և հանգիստը, ուրիշները հօգալու և երջանիկ ընելու համար : Անգուց և անխոնջ բարի գործերու մէջ, անընկճելի՝ ծանր բաներու մէջ, արի և հնարագէտ՝ դժուարութեանց առջև, յաջողութեանց և ձախողութեանց մէջ՝ միակերպ, անկուն, անայլայլակ, համբերող ցաւոց և տառապանաց մէջ : Տրտմական բաներու մէջ՝ անվրդով, հակառակութեանց մէջ՝ անզրդուելի, կարեւոր և մեծամեծ իրաց ձեռնամուխ, ոչ անձին փառաց կամ շահուն համար, այլ առ հարկի և հասարակաց օգտին համար միայն : Այս բառերով կը դրուատէ զՄխիթար՝ իրեն վարուց պատմիչը, թափանցած ըլլալով անոր հօգւոյն մէջ :

Ո՞վ կարող է նկարագրել անոր հօգեկան ձիրքերը, անոր ներքին զեղեցիկութիւնը, եթէ ոչ նա միայն՝ որ անոր սիրտը և հոգին կը կրէ : Որչափ մեծ, կենդանի և լուսաւոր էր անոր հաւատքը, որ տակաւին պատանեակ, կրօնից պաշտօնէի մը նախանձն ունէր սրտին մէջ՝ ճշմարտութիւնը քարոզելու, և մարտիրոսի մը եռանդը՝ որ կ'անցնէ աներկիւղ տանջանարանաց միջէն, և ուրախութեամբ խարակին վրայ կ'ելնէ : Մխիթարայ բոլոր գործերուն ուղղիչն էր այդ հաւատքը, որուն խորհրդական մթութեանց առջև՝ կանգ կ'առնուր պատկառանքով այն հարցասէր միտքը, զիտնալով թէ «աւետարանին խօսքերն են որ հանգիստ կու տան՝

խմաստասիրական խնդիրներու մէջ տառանոց մտքերուն¹» :

Անգամ մը Արքաւհայրը հարցուց փոքրիկ նորընծայի մը. «Ո՞րն է առաքինութեանց հիմը». — «Զեմ գիտեր», պատասխանեց մանուկը. — «Հաւատքն է, ըսաւ Արքաւհայրը, որուն վրայ կը բարձրանան միւսները, և առանց սօսք չկրնար ոչ մէկ առաքինութիւն հաստատուն մնալ²» : — Ուրիշ անգամ մ'ալ՝ վէնետիկ բնակող ազգային եպիսկոպոս մը, որ վանքը ճաշի հրաւիրուած էր, խօսք բանալով կրօնական խնդիրներու վրայ, անկրօնից առաքիւթիւնները մէջ բերաւ և լուծումն կը խնդրէր Արքաւհայրէն: Մխիթար՝ համոզիչ փաստերով և վկայութեամբք լուծեց առաքիւթիւնները: Եպիսկոպոսը գոհ չեղաւ տրուած պատասխաններէն, և կը պահանջէր որ բանիւ մտաց ևս ապացուցանէ հաւատոյ ճշմարտութիւնները: Այն ատեն Արքաւհայրը մէջ բերաւ Ս. Թովմայի ապացոյցներն ալ, և տեսնելով թէ եպիսկոպոսը տակաւին կը պնդէր և գոհ չէր ըլլար, զայրացած՝ գոչեց մեծածայն. «Գերեմք զամենայն միտս ի հնազանդութիւն աւետարանին Քրիստոսի³»: Այս եղաւ վիճարանութեան փակումը:

Մխիթար ամէն խօսքի, ամէն զրուիթեան, ամէն զէպքի մէջ, ամէն ժամանակ սէր կը քարոզէր և կը շնչէր. և ինքն՝ ըսածին և զրածին օրինակը կու տար: «Բոլոր սրտէ զԱստուած սիրելուն կերպն է, կը զրէր, առանց չափու սիրել զԱստուած. այսինքն, սիրել և սիրել, ամէն բանէ աւելի և ամէն ժամ սիրել, թէ յաջողութեան և թէ ձախողութեան մէջ, ամէն առթի և պարագայի մէջ սիրել⁴»: Մխիթար այս կերպով սիրեց զԱստուած, և բովանդակ կեանքը՝ ճենճերում մ'եղաւ, ողջակէզ մը աստուածային և եղբայրական սիրոյն:

Անոր բառարանին մէջ չկային «յուսահատիւ, վհատիւ, ընկճուիւ» բառերը. ալէկոծութեանց մէջ անոր խարխիսն էր քրիստոնէական յոյսը, որ ժայռի նման անշարժ կը բռնէր: Որոշ և վճռական էր գործերուն և մտածութեանց

1. Հատք. էջ 46.

2. Խրատք, Բ. ք. էջ 18.

3. Անշ. էջ 74-5.

4. Հատք. էջ 10-11.

մէջ, սրովհետեւ «ինչպէս գետը՝ որ կը զարտուղի ընթաց-
քէն՝ կը մնասէ, կ'ըսէր, այսպէս նաև ս և է գործ՝ թէ և
բարի ըլլայ՝ երբ այս կամ այն կողմը կ'երերի¹»։ Այն մէկ
ցաւ, վիշտ, տառապանք, հալածանք, ձախողութիւնք կամ
հիւանդութիւնք, չկրցան երբէք զինքը լքուցանել, համո-
զուած՝ թէ «ամէն ցաւ և զուարճութիւն վայրկենական
են. վասն զի անցեալը չի դառնար, ապագան՝ գալիք է, և
կը մնայ միայն մէկ կէտ, որ է ներկայն, և մէկ կետի ցաւը՝
ցաւ չէ, և հանգիստը՝ հանգիստ չէ²»։ Յայնը՝ իրրև ջաշ
մը՝ ձեռքը բռնած, քաղեց անսայիւք մթութեանց և խութից
մէջ, և չկասեցաւ՝ մինչև որ չհասաւ նպատակին։ Կարելի՞
է ուրիշ կերպ մեկնել անոր այնքան յաջողութիւնները, ե-
թէ ոչ ընծայելով աներևոյթ Աջոյ մը, որ մերթ կը թուէր
ամփոփուիլ, աւելի ևս ցուցնելու համար իւր անդիմակալ
ուժը։ Կրնայ աւելի մեծագոյն վստահութիւն մը երևա-
կայուիլ՝ քան ինչ որ ունեցաւ Մխիթար Աստուծոյ վրայ։
Անոր հեռատեսութիւնը տարիներու ամբողջ շարք մը կ'ընդ-
գրըկէր, և իրրև այսօր մը կը արամագրէր զայն. և սա-
կայն այդ անձն օրուան կերակուրով, զգեստով և բնակա-
րանով կը զոհանար, չէր հոգար՝ չէր մտածեր վաղուանը,
զիտնալով թէ նա՝ որ կը զգեցնէ վայրի շուշանը և կը
կերակրէ ծնծուկը, ևս աւելի կը հոգայ իրեն ծառայից
պէտքը³։ Այսպէս կ'ըսէր յաճախ իրեններուն, և խստիւ
կը պատուիրէր՝ զրամի հետամուտ չըլլալ կամ շափազանց
մտահոգ՝ ապրուստի և նիւթական պէտքերու։ Լսենք թէ
ինչ կը մտածէր նա այս մասին և ինչպէս կը վարուէր
այլևայլ պարագայից մէջ. «Ես երբէք ողորմութիւն չըն-
դունեցայ, երբ չկար մէկը՝ որուն պէտքը լեցնէի. նախ
միարանութեանս անձինքները ժողվեցի, և յետոյ անոնց
պէտքերը հոգացի։ Անոր համար ոչ մէկ բանի այնչափ
վրէժխնդիր և նախանձաւոր չեմ, ինչպէս կրօնաւորաց զրամ
ժողվելուն՝ երբ պէտք չունին, վասն զի մեծամեծ մնասներ
կը ծնանին անտի։ Ուստի որոնք որ մեռնելէս վերջ այս
կրօնքին մէջ պիտի մտնեն, և կ'ուզեն զիտնալ թէ ինչ է

1. Հատք. էջ 75.

2. Անդ. էջ 57.

3. Աս. Հ. Եղեթ. 1727 յունիս 23.

ինծի ամենէն աւելի հաճոյական կամ ամենէն աւելի կամ-
քիս հակառակ բանը, ահաւասիկ. Ամէն բանէ աւելի ա-
ւելի է ինծի՝ դրամ ժողովել առանց պէտքի, և չկայ այն-
չափ ատորժելի բան՝ ինչպէս զգուշանալ դրամ ժողովելէն։
Արդ որոնք որ կ'ուզեն ետևէս գալ և ինծի հաճոյական
բան մ'ընել, պահեն ըսածս. վասն զի դրամ ժողովելը շատ
կրօնքներ թուութեան մէջ ձգեց և վերջապէս կործանեց»։
Այդ ըսածը նախ ինքը գործով կատարեց։

Օր մը նշանաւոր իտալացի մը Աբրահամը այցելութեան
եկած ըլլալով, և տեսնելով միտրանութեան աղքատին վի-
ճակը, հարցուց թէ կ'ընդունէ՞ր արդեօք, եթէ մէկը երեսուն
հազար դահեկան տար իրեն. — «Ոչ», պատասխանեց
Աբրահամը. — «Իսկ թէ որ հի՞նգ կամ վեց հազար տայ».
— «Կ'ընդունէի զայդ, կրկնեց Մխիթար, որովհետև հի-
մայ երեսուն հազարի պէտք չունիմ, այլ միայն հինգ հա-
զարի»։

Հարուստ պատանի մը շատ դրամ առած հետը՝ վաճառ
եկաւ և խնդրեց Աբրահամին որ զինքը ընդունի. Մխիթար՝
Քրիստոսի խօսքը ըսաւ անոր, թէ զնա ունեցածներդ և
դրամդ աղքատներուն բաշխէ, և վերջը եկ և կ'ընդունիմ
զքեզ։ Պատանին զարմացաւ այս խօսքին վրայ, զիտնալով
թէ միտրանութիւնն աղքատ էր և դրամի պէտք ունէր, անոր
համար ըսաւ. «Հայր, եթէ կ'ուզես, պահենք դրամը մեր
պէտքին համար»։ — «Որդեակ, պատասխանեց Մխիթար,
ես միայն Աստուծոյ վրայ դրած եմ յոյսս, որ կրնայ ա-
ռանց դրամի պահել և կերակրել միտրանութիւնը, ամեն
վշտերէ և նեղութիւններէ ազատել՝ եթէ իրեն ձեռքէն
ընդունինք զանոնք»։ Տեսնելով Մխիթար թէ պատանւոյն
սիրտը կայտած էր դրամին հետ, շնորհակցաւ՝ հակառակ
անոր բռն թախանձանաց։

Նման դէպք մ'այ պատահեցաւ ուրիշ անգամ. Մեծ տա-
րիքով պատանի մը, բաւական հարստութեան տէր, փա-
փաքելով աշակերտիլ Մխիթարայ, շատ անգամ յայտնեց
անոր՝ իրեն փափաքը։ Աբրահամը այդպիսիները զիբրաւ
չէր ընդուներ, անոնց հաստատամտութիւնը փորձելու հա-
մար։ Ժամանակ մը վերջը, երբ պատանին ամէն հնարք
բանեցուց ընդունուելու համար, և տակաւին վճռական պա-

տասխան մը շառաւ, տհաճած՝ բարեկամներէն մէկուն ըսաւ. «Կը դարմանամ, ինչո՞ւ Արքաւորն աշտարակը դժուարի գիւ ընդունելու. մի թէ կը կարծէ՞ որ ես իրեն ծանրութիւն պիտի ըլլամ. հետո այնչափ դրամ ունիմ, որ մինչև մեռնիմ՝ կը բաւէ ինձի» . և յանձնեց որ ծանուցանէ զայս Արքաւոր, կարծելով թէ այնու պիտի գիտնար իրեն ընդունելութիւնը: Մխիթար լսելով զայն, մերժեց բոլորովին անոր խնդիրքը, որ փոխանակ Աստուծոյ վրայ ապաւինելու՝ իրեն դրամին և ստացուածոց վրայ վստահացած էր: Այսքան կը խորշէր Մխիթար դրամէն և արծաթասէրներէն, և բնաւ չէր փափաքեր որ միարանութիւնը հարստանայ կամ ճոխանայ, անոր կործանելուն պատճառ համարելով. ընդհակառակն, աղքատութիւնը՝ անոր մեծագոյն զարգը կը համարէր, անով կը պարծէր, կը զրէր և կը պատմէր ամենուն:

Օր մը Մխիթարայ աշակերտները գնացին տեսնելու անոր նորաշէն սենեակը, ուր կային քանի մը աղքատիկ աթոռներ, և քանի մ'ալ սովորական պատկերներ սև շրջանակներու մէջ՝ պատէն կախուած: Երբ տեսաւ զանոնք Արքաւորը՝ ըսաւ. «Չըլլայ թէ գայթակղիք սենեկիս մեծութեան և պատկերաց բազմութեան վրայ, որոնք ո՛չ թէ ինձի, այլ եկող՝ գնացող հիւրերուն համար են: Ըստ ինքեան պատշաճ էր որ մեծաւորները աղքատ խցիկներու մէջ բնակէին, և ո՛չ թէ մեծաշէն սենեկաց մէջ, վասն զի առաջնորդը պէտք է բարի օրինակ տայ հպատակներուն: Ո՛րչափ զոհ պիտի ըլլայի, եթէ աղքատ խցիկ մը, աթոռ մը և ջերմեռանդութեան համար մէկ փողի արժէքով պատկեր մ'ունենայի. վասն զի ասկէ աւելի բան պէտք չէ որ զանուի կրօնաւորին սենեկին մէջ՝»:

Անգամ մը մեծ տէրութեան մը զեսպանը վանք եկաւ այցելութեան. Մխիթար գնաց ընդունեցաւ զինքը և պարտացոյց: Քեսպանը, յետ այլևայլ տեղեկութիւններ ուզելու վանքին կացութեան, կարգերուն վրայ, և այլն, կը հարցնէ Մխիթարայ. «Քանի՞ տարի կ'ընէ որ Ս. Վլադարու կղզեկին մէջ կը բնակիք» . — «Քսանըջորս տարի կ'ընէ», կը պատ-

տասխանեց, Աբրահայրը. — «Քանի՛ հոգի մեռան ձեզ-
մէ», կը հարցնէ դեսպանը. — «Եւ ո՛չ մէկ հոգի, կը
պատասխանէ Միսիթար, և գերեզմաննիս դեռ կոյս է, ի բայց
առեալ մի քանին՝ որոնք առարկութեան մէջ մեռան». —
Դեսպանը զարմացած կը հարցնէ. «Ի՞նչ ծածուկ գեղ
մ'ունիք որ չէք մեանիր». — Աբրահայրը ժպտելով կը
պատասխանէ. «Մենք ուրիշ գեղ չունինք, բայց այս միայն,
որ քիչով կը գոհանանք, և ամէն բաներնիս շափաւոր և
կանոնաւոր է». և կը պատմէ թէ ի՞նչ կ'ուսան, ի՞նչ կը
հագնին, և այլն¹: Դեսպանը զարմացած և շինուած տուն
կը դառնայ:

Մասնաւոր սէր և գութ մ'ունէր առ աղքատս, որոնց
երանի կու տար, Քրիստոսի կերպարանքը տեսնելով անոնց
վրայ: Բոլոր կենաց մէջ երբէք աղքատ մը ունայնաձեռն
արձըկած չէ: Երբ քաղաք կ'երթար գործի համար, առաջին
մտածութիւնը կը զրուէին իրեն աղքատները. «Իմ աղ-
քատներս» կը կոչէր զանոնք. դրամ կ'առնուր հետը, և
կը փնտռէր զանոնք՝ ողորմութիւն տալու: Քանի մ'անգամ
պատահամբ մոռնալով հետը դրամ առնուլ, հարկ եղաւ
որ կէս ճանապարհէն ետ դառնայ կամ ուրիշ մը զրկէ
դրամ բերելու: Քիւզին մէջ ամէն անգամ տնէն դուրս
ելնելուն, քսակը լեցուն կ'առնուր. յաճախ կը պատահէր
որ օրուան մէջ երկու՝ երեք անգամ մի և նոյն աղքատ-
ները կու գային ողորմութիւն խնդրելու, կը ձանձրացնէին
զինքը, բայց նա երբէք ահաճութիւն կամ նեղուիլ չէր
ցուցներ, չէր զլանար ոչ մէկուն, և տալու ստանն դէմքին
վրայ կը փայլէր սրտին գոհութիւնը և ուրախութիւնը:
Վարժեր էին աղքատները, որոնք առաւօտէն երեկոյ կը
սպասէին դրան առջև, և Աբրահայր դուրս ելնելուն պէս՝
թափօր մը կը կազմէին շուրջը: Երբ գիւղէն կը դառնար,
ստէպ կ'ըսէր. «Ի՞նչ կ'ընեն արգեօք աղքատներս, ո՞վ կը
հոգայ զիրենք»: Պատուիրեր էր վանքի դանապանին, որ
երբ աղքատ մը գայ, չը սպասեցնէ դրան առջև, խըս-
տութեամբ շվարուի հետը, այլ շուտով տայ ինչ որ պէտք
է և գոհութեամբ արձակէ:

Սր մը վանքին դուռը դարնուեցաւ. Արքաճայրը շուտով մէկը դրկեց՝ որ նայի թէ ո՞վ է : Քաճանան քիչ մը ուշ դառնալով, աճապարեց Մխիթար դէպ ի դուռը երթալ : — « Գերյարգելի, բան չկայ, ըսաւ քաճանան, աղքատ մ'է՛ սղորմութիւն կ'ուզէ » : — Արքաճայրը վշտացած, « Այդպիսիներուն մանաւանդ պէտք է աւելի փութով և սիրով բանալ դռները, ըսաւ, որոնք Քրիստոսի կերպարանքով մեզի կու գան » : և առատ սղորմութիւն տալով, արձակեց աղքատը :

Անգամ մ'ալ, սաստիկ փոթորկի ժամանակ, երեկոյեան դէմ, խուլ ու համբ աղքատ մը, որ նաւակով կղզիները կը պտըտէր սղորմութիւն ժողովելու, վախճալով այնպիսի օդով վենետիկ դառնալու, եկաւ վանքին դրան առջև նաւակը կապեց և քարերուն վրայ նստաւ : Գիպուածով քաճանայիցմէ մէկը տեսաւ, և գնաց պատմեց Արքաճոր : Երբ լսեց նա, սաստիկ այլայլեցաւ՝ թէ ինչպէս խեղճ աղքատը ներս չեն առած, և աճապարեց երթալ դուռը բանալ : Միտարաններէն մին տեսնելով, վազեց՝ դուռը բացաւ, և ներս ընդունելով աղքատը, կերակուր և զգեստ տուաւ. և երբ օդը բոլորովին հանգարտեցաւ՝ արձակեց զինքը :

Արիչ օր մ'ալ դարձեալ աղքատ ձկնորս մը սղորմութիւն ուզեց : Ծաշի ժամանակ էր. դռնապանը քովը բան մը չունէր տալու : Խեղճ աղքատը հոն շըսպատեցնելու համար, ինչպէս յանձնած էր Արքաճայրը, գնաց խմացոց անոր : Արքաճայրը լսածին պէս՝ հրամայեց որ առատ հաց տան, և իրեն կերակուրը աղքատին զրկելով, ինքը հաց ու պանիր միայն կերաւ :

Այս զգացումը կը գրուէր նաև իրեններուն սրտին խորը, զրեթէ ամէն նամակներուն մէջ պատուիրելով աղքատսիրութիւնը, և յանձնարարելով՝ հոգալ խեղճերը, աղքատները, ցաւազարները : Հոգևոր զրգեր կը զրկէր իրեն քարոզիչներուն, ձրիարար բաշխելու համար աղքատաց :

Շատ երկայն պիտի ըլլար յիշել հաս մի առ մի Մխիթարայ բոլոր առաքինութիւնները : Նա՛ մեծ ըլլալու սահմանուած էր. մեծ՝ իրեն սրբութեամբ և առաքինի վարքով, մեծ՝ զրական աշխատութեամբք, և մեծ՝ իրեն նկարագրիով և զօրծօնէութեամբ : Նա կարօտ չէ մեր գովեստներուն :

իւր գործերն՝ իրեն մեծութեան յաւերժական կոթողներ են, և ինքն իսկ՝ իրեն անձին գրուատիրքն է: Կենդանութեան ժամանակէն իսկ այնչափ հոշակուած էր, որ ամէնքն ալ՝ բարեկամք և սոսիւք՝ պատկառանքով և հիացմամբ կը յիշէին անունը: Անոր ժամանակակից պատրիարքը Յովհաննէս Կոլոտ կը գրէր. «Մեր գերյարգելի Աբրահօր համբաւը սքոած և ծաւալած է Յունաց և Հայոց աշխարհներուն մէջ, և իմաստութիւնը յայտնի է անոր տպագրուած գրքերէն, որոնք ամէն տեղ տարածուած են¹»: Հոովմայ մէջ ևս այնպիսի հոշակ մը ստացաւ իւր խոհական վարմունքով, սրբութեամբ և իմաստութեամբ, որ ծիրանաւորներէն ոմանք մինչև իսկ Ս. Պետրոսի աթոռոյն զահակալութեան արժանի կը համարէին զինքը, ինչպէս հաստատեր է արժանահաւատ եկեղեցական մը:

1. Հասք. էջ 139:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ .

Մխիթարայ վերջին հիւանդութիւնը . — Կտակը . — Մահը և թաղումը . — Ամօր արտօքին մկարագիրը . — Տապալմիմ բացումը և Ոչխարաց փոխադրութիւնը 1899ին . — Մխիթարայ երկու հրաշք-Սերը :

Սիրուն է վերջալոյսը, բայց մեղմ, տկար, դուրկ միջօրէի շողող պերճութենէ : Արևն որչափ խոնարհի ի մուտս, այնչափ կը նուազի անոր պայծառութիւնը և շերմութիւնը . կը զգաս՝ թէ խոնջ է և դադարի պէտք ունի : Իսկ Մխիթար իրեն վերջալուսին, — կենաց յետին Հնգամեկին մէջ, — ժիր էր տակաւին, շունէր խոնջութեան ոչ մի նշան, կը գործէր ինչպէս երեսուն տարի առաջ, նոյն կարողով և նոյն եռանդով, հակառակ այնչափ խօթութեանց : Ինչպէս կ'իմանանք Մխիթարայ թուղթերէն, թուի թէ Կիպրոսի մէջ կրած դեղնացաւ կամ դարուկ հիւանդութիւնը ձգեր էր իրեն սերմը, որ մերթ ընդ մերթ կ'ընծիղէր վերջին տարիներուն մէջ : 1739 տարւոյ հոկտեմբերին սաստիկ հիւանդացաւ, ամբողջ ձմեռը տկարութեամբ անցուց, և հազիւ 1740ի դարնան առողջացաւ, բայց շրտացաւ նախկին ուժը : Քանի մը տարի վերջ, 1746ին, դարձաւ դալուկը, սաստիկ ջերմով և թանջ հիւանդութեամբ . դեղերն օգուտ չէին ըներ, հազիւ քիչ մը կը մեղմէին ցաւերը և դարձեալ կը սկսէին : Բոլոր միաբանութիւնը տազնապալից, ջերմեռանդն աղօթքով դիմեց առ Աստուած՝ իրեն Գլխոյն առողջութեան համար : Քառասուն օր անընդհատ ցաւերու մէջ անցուց, անքուն և անսուաղ, միայն սակաւ մի արգանակ կ'աւանդէր : Երկու՝ երեք քահանայք միշտ կը հսկէին քովը, կը ծառայէին, և կ'ընթեռնուին դանազան հոգեւոր զրքեր . այս ընթերցումն էր միայն որ փոքր մի կը սփոփէր և կը մեղմէր անոր ցաւերը : Ստէպ կարդալ կու

տար իրեն սիրած Ղեմբացույ Նմանութեան գրոց հեռակեալ խօսքերը. «Տէր... միայն թէ իմ կամքս ուզող և միաբան ըլլայ քու կամացդ հետ, ըրէ՛ ինձի՛ ինչպէս որ հաճոյ է քեզի... եթէ կ'ուզես միտիթարել զիս, օրհնեալ ըլլաս. և եթէ կ'ուզես որ նեղուիմ և տանջուիմ; նոյնպէս օրհնեալ ըլլաս ամէն քանի մէջ»: Քառասուն օրէն թանջը նուազեցաւ քիչ մը, և ելաւ պատարագ ալ մատուցց. բայց նոյն օրը դարձեալ սաստկանալով ցաւը, բժիշկը պատուիրեց որ անկողին երթայ և նոյնպէս քառասուն օր առանց կերակուրի անցունէ, պարզ մտի արգանակով: Գրեթէ բոլոր տարին անզաղար ցաւերու և տառապանայ մէջ անցուց, հազիւ քանի մը շարաթ միայն ցաւերէն ազատ մնալով: Էրեք տարի այսպէս անցուց, մերթ հիւանդ և մերթ առողջ, առանց պակսելու բնաւ իւր պաշտաման գործերէն: 1749ին բունուեցաւ դարձեալ սովորական հիւանդութեամբ, առաջին անգամներէն աւելի սաստիկ, որուն ճիւղաններէն այլ ևս պիտի չազատէր: Անոր վրայ աւելցան նաև լերդի պնդութիւն, սաստիկ հազ, և թոքերու մշտապէս բարախուսն, որոնք յուսահասցուցին ամենէն աւելի ճարտար բժիշկները: Անկարագրելի է միաբաններուն ցաւը և տագնապը, որոնք աղօթքէ զատ ուրիշ օգնութիւն չէին կրնար ընել իրենց հօր: Արբաշայրը հասկնալով թէ այն ընթացքով զէպ ի մահ կ'երթար, փութաց հոգւոյն մերձաւոր պատրաստութիւնները տեսնել: Կանչեց առանձին իւր տեսնազպիրը՝ Հ. Մատթէոս Եւդոկիացին, և զրել տուաւ առաջուց պատրաստած հոգևոր կտակը, պատուիրելով թէ ինչ պիտի ընեն մեռնելէն վերջ իրեն մարմինը, և հրահանգներ տալով առժամանակեայ Փոխանորդին և Արբային ընտրութեան համար: Տուաւ նաև ուրիշ շատ խրատներ և յորդորներ, սիրով և միաբանարար ապրելու, համբերելու և խոնարհելու իրարու փոփոխակի և կամակար շնազանդելու երկնացունից: Սոյն կտակը զրել տալէն վերջը, բարձին տակ զրաւ պահեց, պատուիրելով ոչ մէկուն չչայտնել զայն:

Աւագ ուրբաթ օր, ապրիլի 4ին, երբ միաբանք Քրիստոսի թաղման հանդէսը կը կատարէին, թափօր ընելով վանքին սրահներուն մէջ, և թափօրը զէպ ի Արբաշօր սննեակը կ'ուզղուէր, ծանուցին իրեն, թէ Քրիստոս կը մտնենայ սե-

նեկիդ : Նոյն ժամուն այնպիսի սաստիկ հազ մը և սրտի բա-
 րախում մ'ունեցաւ , որ քիչ մնաց՝ խեղդամահ կ'ըլլար : Յետոյ
 մեծածայն աղաղակեց . « Ո՛վ քաղցր և սիրելի Փրկիչ իմ,
 նայէ՛ տառապեալ և վշտացած անձինս , և ողորմէ՛ ինձի » :
 Հագիւ աւարտեց խօսքը , իսկ և իսկ դադրեցան ցաւերը ,
 հանդարտեցաւ , և երկրպագութիւն ընելով Յիսուսի , հե-
 տեւեալ գեղեցիկ աղօթքը ըրաւ . « Յիսուս Քրիստոս , թա-
 զաւոր փառաց և որդի Աստուծոյ , զու որ այսօր հոգիդ
 երկնաւոր Հօր ձեռքը աւանդելով մանկութենէդ ի վեր ինձի
 համար կրած վշտերէն և տառապանքներէն ազատեցար ,
 կ'ազաչեմ , եթէ կը հաճիս , թող որ աւանդեմ հոգիս քու
 ձեռքդ , որպէս զի ես ալ ազատիմ այս անտանելի ցաւերէս
 և վշտերէս . ապա թէ ո՛չ՝ սիրով կ'ըմպեմ այս բաժակը ,
 որպէս զի կամքդ ըլլայ : Ա՛ազաչեմ , տո՛ւր ինձի քու սուրբ
 օրհնութիւնդ և զօրացո՛ւր տառապեալս , որպէս զի համբերեմ
 ցաւերուս : Օրհնէ՛ միաբանութիւնս , և սլա՛հէ՛ զանիկայ սի-
 րոյդ և շնորհացդ մէջ . տո՛ւր անոր խաղաղութիւն և կա-
 ռավարէ՛ քու սուրբ և բարերար կամքովդ , վասն զի այլ
 ևս չեմ կրնար ես կառավարել : Քու ամենազօր աջոյդ հս-
 վանին միշտ անոր վրայ ըլլայ , և ամենօրհնեալ Մայրդ՝
 օգնական և պաշտպան ըլլայ : Ա՛րքածարէ՛ անոր բարերար-
 ները և զարձ տուր հակառակօրդներուն : Պա՛հէ՛ միաբանու-
 թեանս անձինքը սատանային պատրանքներէն , որպէս զի
 անսասան մնալով իրենց կոչման վրայ , սրբութեամբ կնքեն
 իրենց կեանքը և արքայութեանդ փառաց արժանի ըլլան » :
 Աղօթքը վերջացնելով խաղաղ և անուշ քուն եղաւ :

Ապրիլի 6ին մեղմացան ցաւերը , և սակաւ մի հոգի ա-
 ռաւ : Երկրորդ օրը դարձեալ սաստկանալով հիւանդութիւ-
 նը , խոստովանեցաւ և ընդունեցաւ Ս . Խորհուրդը՝ իրր
 վերջին թոշակ , ինչպէս սիրիչ անգամներ ևս ըրած էր :
 Որչափ որ անընդհատ կը տանջուէր ցաւերէն , բայց միշտ
 միտքը վրան էր և ստէպ սլաքական աղօթքներով ինքզինքը
 Աստուծոյ կը նուիրէր . հոգևոր մտածութեանց և Աստուծոյ
 սիրոյն քաղցրութեամբ կ'անուշընէր ցաւերուն դառնու-
 թիւնը : Երկու օր վերջը դարձեալ սակաւ մի հանդարտեցաւ
 ցաւերէն . խոստովանալայրը , որ միշտ քովն էր , զննելով
 երակը՝ քաջայերեց որ չվախէ . Արրահայրը պատախանեց .

« Ինչո՞ւ պիտի վախեմ մահուընէ, եթէ Աստուած ուզէ, այս վայրկենիս իսկ պատրաստ եմ յօժարութեամբ մեռնելու: Մանկութենէս ի վեր կը սպասէի այս ցաւալից կենցաղէս ելնելու օրուան, և ուրախ եմ՝ որ ահա հասեր է: Կը փափաքիմ մեռնիլ, որպէս զի տեսնեմ Յիսուս Փրկիչս իրեն փառաց մէջ, և անձինս լուսատու և միաբանութեանս պաշտպան Տիրամայրը՝ փառաց աթոռին վրայ բազմած: Ո՛ր էր թէ շուտով թողուի արօտաւանաց հովիտը և թռչէի երկնաւոր հայրենիքը, ուր պիտի տեսնեմ ամենասուրբ Երրորդութիւնը, պիտի օրհնեմ և փառաբանեմ զինքը հրեշտակաց հետ, և պիտի վայելեմ երկնից անձառ և անվախձան երանութիւնը»: Երբ մօտ եղող հարք զանազան հոգեւոր գրոյցներով կը քաջալերէին զինքը, « Հանդարտ թողուցէք զիս և մի շփոթէք, ըսաւ, ես բաւական նիւթ ունիմ մտածելու»: Տեսնելով որ արտում տխուր կեցեր էին շուրջը, ըսաւ. « Ինչո՞ւ տխրած էք ինձի համար, չէիք զիտեր թէ պիտի մեռնիմ»: Բետոյ աւելցուց. « Երբ մեկնիմ աշխարհէս, ցաւերով կոչկոծուած մարմինս զրէք այն տապանին մէջ, զոր վաղուց պատրաստեցի ինձի համար: Կուրծքիս վրայ զրէք ներողութեան խաչը և մեղալը՝ զորս նուիրեց Հոգիմայ սրբազան Քաջանայտպետը: Իսկ Տիրամօր պատկերը, զոր նկարել տուի ծաղկեայ պատմուծանով ինչպէս երեցաւ ինձի տեսիլան մէջ, ո՛չ մէկուն առանձին սեփականութիւն ըլլայ այլ հասարակաց»: Երբ խոստովանահայրը խորհրդածեց, թէ « Գերշարգելի, զերեզմաննիդ ըստ պատշաճի չեղաւ », պատասխանեց. « Այսպիսի ցաւերով փասած մարմնայս՝ այն զերեզմանը բաւական է, և շատ ալ է»: Եւ այսպէս ամէն բան արթուն և զգաստ մտքով կարգադրելէն վերջը՝ լուեց:

Ազգրիլի 9ին, տեսնելով բժիշկը թէ շատ տկարացած էր և կրնար յանկարծ մեռնիլ, պատուիրեց որ վերջին Օձուճը տան: Արբաշայրն երբ լսեց՝ ուրախացած ըսաւ. « Այս օրը ծննդեանս օրէն աւելի մեծ է, բերէք որ ընդունիմ սուրբ Խորհուրդը ». և ընդունեցաւ կենդանի հաւատարմով և ջերմեանով սիրով: Կոյն պաշուն թեթեւան քիչ մը ցաւերը, և օրուան մնացած մասը հանգիստ անցուց: Երեկոյեան դէմ կանչեց ծերագոյնները, տուաւ

հրաժեշտի ողջոյնը և Հայրական օրհնութիւնը, և հոգևոր խօսքերով և խրատներով վառեց՝ խրախուսեց զանոնք յառաջ տանելու արիարար իրեն սկսած գործը: Տուաւ նոյնպէս կարևոր հրահանգները՝ թէ ինչ պիտի ընէին իրեն վախճանելէն վերջը, որպէս զի միարանութեան մէջ ու է շխաթութիւն չծագի. յանձնեց անոնց իրեն կտակը, և յուզուած ձայնով օրհնելով զանոնք և աղօթքնին խնդրելով արձակեց, որոնք ցաւագին և արտասուաթոր աչօք Համբուրքի իրենց սիրելի հօր աջը, դուրս ելան սենեկէն: Յետոյ կանչելով մնացած միարանները, յանձնեց անոնց՝ Աստուծոյ և եղբայրական սէրը, կրօնաւորական կենաց կարևոր պատուէրներ տուաւ, օրհնեց զիրենք, անոնց աղօթքին յանձնեց ինքզինքը, և սրտաճմիկ հառաչանաց մէջ սաղով աջը Համբուրքու, զանոնք ևս արձակեց:

Ապրիլի 25ին ընդունեցաւ եռանդուն և ջերմ սրտով ամենասուրբ Խորհուրդը, և ձեռքը բռնած ներողութեան խաչը, խանդակաթ սիրով կը Համբուրէր, և իւր սիրելի Յիսուսին ձեռքը յանձնելով հոգին՝ կ'ըսէր. «Ով Փրկիչ իմ Յիսուս, քու ձեռքդ կ'աւանդեմ հոգիս, ողորմէ ինձի և ներէ՛ բոլոր յանցանքներուս. մաքրէ՛ հոգիս ամէն մեղաց արտա՛ն՝ պատուական և սուրբ արեամբդ, վասն զի քուկդ եմ, Տէր հոգեսէր»։ Յետոյ աւանջով Տիրամօր ծաղկենկար պատկերը, որուն յատկապէս ջերմեանդ էր, Համբուրքիով կ'ըսէր. «Օգնէ՛ ինձի, Տիրամայր, այս վտանգաւոր ժամուս, և ինչպէս մինչև ցարդ միշտ օգնեցիր ամէն վշտերուս մէջ և զիս լուսաւորեցիր, նոյնպէս Հիմայ զիս ձեռքէ մի թողուր, այլ միջնորդ և բարեխօս եղիր ինձի Համար առ Միածին որդիդ, որպէս զի թշնամեայն որոգայթներէն ազատիմ»։ Չայս ըսելով, պատկերը և խաչը կուրծքին վրայ դրաւ, և փոփոխակի Համբուրքիով՝ կ'ըսէր. «Յիսուս, Մարիամ, սիրտս և հոգիս ձեզի կու տամ»։ Երբեմն ալ, երբ երկար ժամեր լուսկը կենար, մօտը եղողները կը յորդորէին զինքը՝ հաւատոյ, յուսոյ և սիրոյ ներգործութիւններ ընել, և նա յօժարութեամբ կ'ընէր:

Յաւերը դեռ աւելի զայրացան ապրիլի 26ին. և սակայն անոր բերնէն շրուեցաւ երբէք արտունջ մը: Բժիշկը բողո-

բովին կտրած յոյսը՝ ըսաւ, թէ այս գիշեր առ Աստուած
կը փոխուի, անոր համար միտքանք սկսան հոգեվարքի ա-
ղօթքները ընել: Այն ժամուն ուղեց նստիլ. բայց չկրցաւ
այն գիրքով կենալ, բոլորովին ուժաուպաւ եղած, և դարձեալ
ընկողմնեցաւ՝ ըսելով. «Ընդ երեկոյս հանգիցեն լալիք, ա-
ռաւօտուց եղիցի ուրախութիւն»: Միտքանք քնանալէն
առաջ եկեղեցի ժողվելով՝ եռանդագին աղօթեցին առ Ս.
Կոյսն, անոր խնամոց յանձնելով իրենց հայրը: Գրեթէ բո-
լոր գիշերը հսկելով և աղօթելով անցուցին. զի ո՞վ կրնար
քուն ըլլալ, այնպիսի մեծ կորուստ մ'ընելու թախիծով
համակուած:

Արշալոյսը ծագելու մօտ էր. վանքին սրահներուն մէջ
լոկկ մնջիկ կ'երթային՝ կու գային տխուր դէմքեր, աղօթե-
լով անշուշտ, սրբելով արտօսալիք աչքերնին: Մխիթար՝
հանդարտիկ տարածուած էր անկողնին վրայ, տագոյն՝
բայց խաղաղ, յստակ դէմքով, կիսաբաց աչքով, զող-
ղով շրթներով, ձեռնամաձ, խաշը՝ մեղալը և Տիրամօր
պատկերը կուրծքին վրայ, շուրջը բոլորած ալևոր՝ պատ-
կառելի դէմքեր: Հանդիսաւոր վայրկեան մ'էր. համակ
լուսթիւն: Հոգեվարքին երեսին վրայ շէր նշմարուեր
տագնապի ո՞ր և է նշան մը. սպասելու գիրքի մէջ էր, իրր
թէ մէկը պիտի ձայնէր կամ ակնարկէր վերէն, և նոյնհե-
տայն մահկանացութեան կապերը խզուած, թեթևակի պի-
տի թռչէր իրեն անձկալուսն գիրկը: Կը մօտենար վերջապէս
հոգին տւանդելու երջանիկ բոպէն. քովը կեցողները մօ-
տեցան համբուրելու անոր աջը, ջերմաջերմ արտասոււաց
կաթիլներ թողլով անոր ձեռաց վրայ: Նա ոչինչ զգաց-
զմայման մէջ էր, աւելի երկնքի պատկանելով քան երկրի:
Խոստովանահայրը ականջէն վար շնչեց. «Յիսուս, Մա-
րիամ». ինքն ալ կրկնեց, «Յիսուս, Մարիամ»: Խոստով-
անահայրը հարցուց, թէ կ'ուզէ՞ր վերջին արձակում
մ'ալ. նա մեղմով զլուխը ցնցեց՝ իրր հաւանութեան
նշան, այն ժամանակ վերջին արձակումը արուեցաւ,
յետոյ ներողութեան խաշը և Տիրամօր պատկերը շրթունքին
մօտեցուցին, զօրս համբուրեց նա: Այն պահուն քահա-
նաներէն մին զնաց պատարագելու, արպէս զի խաղաղու-
թեամբ աւանդէ հոգին: Երբ պատարագն աւարտելու վրայ

էր, ի ներկայութեան բոլոր միտրան հարց, ննջեց Մխիթար արդարոց քունը, աւանդելով մաքրափայլ հոգին Աստուծոյ ձեռքը, 1749ին ապրիլի 27ին, եօթանասուն և չորս տարեկան հասակին մէջ: Անմիջապէս անոր հոգւոյն համար պատարագներ մատուցուեցան: Աւելի դիւրին է մտքով երևակայել քան զրջով նկարագրել՝ Մխիթարայ սիրասուն որդեկաց սուգն ու կոծը, արտասուքը և հառաչանքը, զբրկուելով այնպիսի սիրելի, բազմավաստակ և աստուածարեալ հօրէ մը, որուն խնամոց և առաջնորդութեան դեռ պէտք կը զգային:

Յետ հոգին աւանդելուն, երկար և դժուարակիր հիւանդութենէն բուրդովին ծիրած և սոժունած երեսները՝ յանկարծ կարմրափայլ վարդագոյն պայծառութեան փոխուեցան, զոր տեսնելով ամէնքը կը սքանչանային: Գէմքին այդ զեղեցկութիւնը տեսց երկու օր, մինչև որ գերեզմանին մէջ ծածկուեցաւ մարմինը: Իրեն յատուկ զգեստները հագցնելով, արտաքին սենեակը փոխադրեցին մարմինը, ի դիւրութիւն անոնց՝ որ կը փափաքէին տեսնել զինքը և աղօթել հոգւոյն համար:

1749ի ապրիլի 27ին, երեկոյեան դէմ, Ս. Ղազարու սրահներու միջէն կ'անցնէր թափօր մը սգաւոր՝ տխրադէմ արեղաներու, վառուած մոմեր ձեռքերնին: Մղձուկ, հատկըլիալ ձայներ բախելով կամարներուն, սարսուռն զանգիւններով կ'երբէրէին օդը: Խունկին ծուխը, լալկանի մը հագարումէկ զալարուսները կ'առնուր, սգակիր դէմքերուն զարնուելով: Թափօրին ետեւէն կ'երթար յամրաքայլ դագաղ մը սևապատ, յորում կը հանգչէր այն Մեծը, որ զոհեր էր կեանքը աշխարհիս ամենէն մեծ և սուրբ զաղափարին, այն է՝ Կրօնից և Ղիտութեան սեղանին վրայ: Այդ մեծը՝ ՄԻԽԻԹԱՐ ՍԵԲԱՍՏԱՅԻՆ էր, Հասնելով եկեղեցի, բարձր գահաւորակի մը վրայ դրին դագաղը: Երկրորդ առաւօտը դարձեալ պատարագներ մատուցուեցան, և թաղման կարգին մէկ մասը կատարեցին: Երեկոյին, լրացնելով թաղման կարգը, բազմութեամբ ճրագներու, անուշահոտ խնկոց բուրմամբ, ողբաձայն երգերով և արտասուօք հանգուցին այն պարկեշտ, սրբասուն և մշտամեռ մարմինը, եկեղեցւոյ դասին մէջտեղ՝ տարիներով աւաջ իրեն պատ-

բաստած տապանին մէջ, Թագման ներկայ գտնուեցան երկու ազգային եպիսկոպոսուներ, — Զմիւռնիոյ՝ Մինաս և Կեսարիոյ՝ Սարգիս արքեպիսկոպոսները, — անոնց հետ բոլոր ազգայիներ և հայ քահանայք, որոնք քաղաքին մէջ կը գտնուէին, ինչպէս նաև բազմաթիւ խալալացիք, եկեղեցական և աշխարհական կարգէ, և բոլոր ծանօթք և բարեկամք: Աւթ որ անընդհատ հանգստեան պաշտօն կատարեցին տապանին վրայ, և ութերորդ օրը՝ բոլոր միաբանութեան առջև՝ Հ. Մատթէոս Եւզոկիացին. Մխիթարայ ատենադպիրը, խմաստալից և զգայուն դամբանական մը խօսեցաւ ի պատիւ լուսաշողի Արրաշօր:

Մխիթարայ կենսագիրքը հետևեալ կերպով կը նկարագրեն մեզ անոր արտաքին տեսիլը: Միջնահասակ էր, ոչ շատ գէր և ոչ շատ նիհար, անձնագեղ և վայելուչ: Կազմուածքով՝ զօրաւոր էր. խառնուածով՝ արիւնային էր, սակաւ մ'ալ մաղձային. զէմքը՝ փոքր մի երկայնեբետ, բայց մեծարոյ և պատկառելի: Կոյուածքը՝ անուշակ և խիստ միանգամայն. ունջը՝ կանոնաւոր և վայելուչ, և գրեթէ արծուեռունգն. յօնքերը՝ բարեձև, ոչ թաւ և ոչ նօսք. գոյնը՝ ընդ մէջ թուխին և շառագունին. կերպարանքը՝ զուարթ, յակնթի գոյնով մանրաթել երակներ ունենալով զէմքին վրայ, բայց առթին համեմատ՝ քաղցր կամ խիստ: Չայնը՝ զօրաւոր. խօսուածքը՝ ազդու և գրաւիչ. քալուածքը՝ ծանր և վսեմ. կենակցութիւնը՝ տխորժելի և յանկուցիչ: Ավ որ անոր խոհական և անուշ ընկերութեան ճաշակը կ'առնուր, կը սիրէր և կը կապուէր հետը, որով շատ մեծամեծ և նշանաւոր անձինք մէկ անգամ միայն տեսակցելով հետը, ընտանի և սերտ բարեկամներ եղան:

Տարի մը յետոյ, երբ եկեղեցւոյ բեմը բարձրացաւ և աւագ խորանը ետև տարուեցաւ, ինչպէս ըսինք յառաջ, Մխիթարայ երախտապարտ գաւազունք՝ նոր, վիմակերտ, շքեղ տապան մը շինեցին բեմին վրայ, ճիշդ աւագ խորանին առջև, և հոն փոխադրեցին անոր մարմինը, որ անեղծ և անապական մնացեր էր: Տապանին վրայ դրուեցաւ երկնագոյն մարմարէ գեղեցիկ կափարիչ մը, քանդակելով վրան հեռեկալ արձանադրութիւնը:

ԲՆԱՐ ՔԵՐՈՒԲ ՀՈԳԵՏԱԻՂ,
 ՆԵՐԿՈՒՌ ՄԱՏԻՆ ԱՄԾՈՒԱԾԱՃԻՂ,
 ԱԶԳԵԱԼ ՍԵՐԱՍ ՄԱՐԶԷՆ ԽԱԻՂ,
 ԲԱԿԵՐՏ ԱՐԲԱՅ ԼՈՒՍԱՇԱԻՂ,
 ՔԱՏԱԿ ՄԱՐՄՆՈՅ ԿԱՅՏԱՌ ՈՒՂԻՂ,
 ԱՆՃԱՌ ԱՆՀԱՍ ԽՈՐՈՅ ԲԱԻՂ,
 ՂԱՄԲԱՐՔ ՇՆՈՐՀԱՅ ԳԵՐՇԱՌԱԻՂ,
 ՅԱՅՏԻՉ ԼՈՒՍՈՅ ՇԸԼԱՅ ՇԱԻՂ,
 ԲԱԽՃԱՆ ԳԻՏՆՈՅ ԻՄԱՍ ԱՆՆԻՆՉ
 ԱԶԳՈՒ ՈՒՍԱԻ ԻՆՔՆԻՆ ԱՆՋԻՆՉ
 ԽՄԲԻՅ ՈՒՍՈՅՅ ԲԻԻՐՈՒՅ ԱՌԻՆՉ
 ՕՃԱՆ ՈԳԻՈՅ ՄԸՏԱՅ ՇԸՌԻՆՉ
 ՍՈՓԵՐՍ ԳՐԵԱՅ ՅԱԽՏԷ ՈՉԻՆՉ
 ԱՍՔԱՆԱԶԵԱՆ ՏՈՀՄԻՍ ՍԱՏՐԻՆՉ
 ՍԱՅԹԱՔ ՉԱՐԻՆ ԳՈՌՈՅ ԿԸՌԻՆՉ
 ՏԱՐԱԻ ԱՆԲԱԻ ԻՐԲԵԻ ԶԵՐԻՆՉ
 ՈՐՈՎ ՀԱՍՏԵԱՅ ԿԱՐԳ ՀՈՄԱՇՈՒՆՉ
 ԻԻՒՍԵԱԼ ՏԵՐԱՄԲ ԻՐ ՈՍԿԵՓՈՒՆՉ
 ԱԿՈՒՄԲ ԿԱՅՈՅՅ ԴՊՐԱՅ ՄՐՄՈՒՆՉ
 ԽԱՂԻԿ ՎԱՐՈՒՅ ՔԱՐՈՉ ԱՆՇՈՒՆՉ
 ԱՐՓԻՈՅՆ ՄԱՐԶԷՆ ՄԸՏԻՅՆ Ի ՔՈՒՆՉ
 ՅՂԿԵԱԼ ԴԱՐԱՍ ՏՆԿԵԱՅ Ի ՅՈՒՆՉ
 ԻԻՐԱՅՈՐԷՆ ՆԱԻ ՎԱՆԸՍ ԶՈՒՆՉ
 ՆԻԹԵԱՅ ՆԱՐՕՏ ԿԱՐԳԻՍ Ի ՓՈՒՆՉ
 ՀԱԳԱԿ ՀՈՎՈՒԻՍ ԱԽՏԻՅ ՅԸՐՕՆ
 ՈՒՈՐՏ ՀՆՉԷՐ ՄԵՂԿԻՅ ԿԸՐՕՆ
 ԳՈՒՀԱՐ ՄՏԱՅ ԽՈՆԱՐՀ ՍԻԳՆՕՆ
 ԻԻԻՍԵԱԼ ՈԳԻՈՅ ԳԵՐ ԼԻՐԱՆՕՆ
 ՈՂՈՔ ՅԱԽՏԻՆ ԳԱՂԹԷՐ ՊԱՇՏՕՆ
 ՅԱՍՊԻՍՆ ՀԱՅՈՅ ԱՐԺԱՆՆ Ի ՏՕՆ
 ՆՈՒԱԿ ՈՍԿԻ ԸՆԽԱՅ Ի ՉՕՆ

1749 ԱՊՐԻԼ 27.

Միխիթարայ դամբանը ուխտատեղի մը դարձած է. վեր-
 նետեայ և շրջակայ քաղաքաց և զիւղորէից մէջ շատ լսուած
 և յարգուած է անոր անունը, մանաւանդ Քիոճճիա քա-
 ղաքին մէջ: Շարաթ շանցնիր որ մի քանի Քիոճճիացի

ընտանիքներ ուխտի չի գան անոր շիրմին, շնայելով շորս՝
 Հինգ ժամուան հանապարհի հեռաւորութեան, յաճախ ևս
 անձրևոտ և մրրկալից օդերուն: Շատ տարիներէ ի վեր կը
 տևէ անընդհատ այս ուխտագնացութիւնը, որ կը նշանակէ
 թէ կ'ընդունին խնդրած շնորհքնին, ինչպէ՛ս իրենք ալ կը
 հաստատեն: Կ'ուզեմ հոս գնել այն սքանչելի բժշկութիւն-
 ներէն երկուքը, որոնք կատարուեցան երանաշնորհ Հիմ-
 նադրիս բարեխօսութեամբ, երկուքն ալ ականատես և ար-
 ժանաչաւատ վկաներէ արձանագրուած, և որոնք երբէք
 երկրայութեան աւարկայ եղած չեն: Առաջինը պատահե-
 ցաւ Մխիթարայ Յաջորդին՝ Մելգոնեանին արքայութեան
 ժամանակ:

Վենեսկոյ մէջ տասներկու տարեկան պատանի մը, ազ-
 նուական ընտանեաց որդի, սաստիկ հիւանդացաւ, այնպէս
 որ յուսահատեցան բժիշկները: Հայազգի պարոն Խաչիկ
 Զուղայեցի, որ շատ մտերիմ էր պատանւոյն ծնողաց,
 ցաւակցութեան երթալով անոնց տունը, Մխիթար Ար-
 բաշօր փոքրազիր պատկերը տուաւ անոնց, և ըսաւ. «Գի-
 մեցէք հաւատքով զօրաւոր բարեխօսութեան այս Աստու-
 ծոյ ծառայիս, որ Հայոց Ս. Ղազար վանքին մէջ թա-
 դուած է»: Բարեպաշտ ծնողքը երեկոյին հողեվարք պա-
 տանւոյն բարձին տակ դրին պատկերը: Ո՛րչափ մեծ ե-
 զաւ ծնողաց զարմանքը և ուրախութիւնը, երբ երկրորդ
 առաւօտը բոլորովին առողջացած գտան իրենց զաւակը, որ
 նոյն օր իսկ ելնելով անկողնէն, քալեց, կերաւ ատոր-
 ժով, հիացնելով բոլոր տեսողները և լսողները, և նոյն իսկ
 բժիշկը, երբորդ օրը ծնողքը վանք բերին իրենց տղան,
 և երախտագէտ սրտով համբուրելով Մխիթար Արբաշօր
 դամբանը, ուխտական պատարագ մը մատուցանել տուին¹:

Երկրորդն է՝ Տիկին Նեվիլի բժշկութիւնը, որ կատա-
 րուեցաւ նոյն իսկ Մխիթարայ դամբանին վրայ, զոր կը
 պատմէ Տիկին Աւգ. Կրավէն իւր գեղեցիկ գրքերէն միոյն
 մէջ².

1. Ազոնց. Պ-տ՝. Հ-ր-ո-յ Միլի-ր-յ. էջ 294-5.

2. M.me Augustus Craven, «La soeur Natalie Narischkin»
 etc. էջ 185-185. Paris, Perrin et Cie. etc.

Վենետիկ, հինգշաբթի, ապրիլ 1847.

«... Երկու շաբթէ ի վեր զոր տեղ վայրկեան մը փնտառեցի՝ քեզի գրելու համար. սուրբ շաբթուն տօնական աւուրց զբաղումներն ինծի ժամանակ շթողուցին, և սակայն շատ կարևոր լուր մ'ունէի քեզի հաղորդելիք՝ իմ սիրելի հիւանդիս նկատմամբ, որուն վիճակը երթալով գէշցեր էր յետ իմ վերջին նամակիս: Քեզի գրելէս վերջը՝ թէ երթալով կ'աղէկնայ, երկրորդ օրը ընդհակառակն այնչափ գէշցաւ, որ մեծ տագնապի մէջ ձգեց զմեզ, և այն օրէն սկսեալ այնչափ հսկայաքայլ երազեց հիւծիչ հիւանդութիւնը, որ բժիշկը յայտարարեց թէ այլ ևս ոչ մէկ գեղ սգուտ պիտի չընէր անոր: Երևակայէ՛ անոր բարեկամներուն տագնապը: Եւ յիրաւի զգալի կերպով կը հալէր ու կը մաշէր, և այդ ակնյայտնի ծիրումը բոլորովին կը յուսահատեցնէր զմեզ: Սակայն մեր վշտացած սրտերը տակաւին հրաշքի մը յուսով կ'որսրուէին: Նախորդ օրը, երեկոյեան ժամը ուշ, Մարգարիտա-Մարիամ Աւակոբի միջնորդութեամբ ընդունուած երեք այսպիսի մեծ շնորհքներու պատմութիւնը կարդացած էի: Մտքէս ըսի, եթէ աւելի կենդանի հաւատք մ'ունենայի, իննորեայ ջերմեռանդութիւն պիտի ընէի. բայց այլ ևս ժամանակն անցեր էր, հիւանդութիւնը չափազանց առաջ գնացած էր: Տարակոյս չկայ թէ բոլորովին սպառեր են ուժերը, և կարող չէ՞ ո՞ և է կերակուր առնուլ, և վերջապէս (ամսոյս) 23ին երեկոյեան՝ ծանոյց բժիշկը՝ թէ այլ ևս յոյս չկայ, և յանձն շառաւ շարունակել իւր գեղերը և դարմանները:...

«Զկին, առաւօտեան ժամը 9ին, դեռ սենեակս էի: Գոնդարայ մը կանգ կ'առնու մեր դրան առջև... Ստեփանիա Նեովիլ, շունչը կարած, յանկարծ սենեակս կը մտնէ, և կը խնդրէ որ շուտով վար իջնեմ, վասն զի բան մը պիտի ցուցնէ ինձ, «բան մը, կ'ըսէ, զոր չկրնար վեր բերել, այսչափ բարձր»:

«Վար կ'իջնեմ իրեն հետ, կը մտածեամ զոնդուային: Գուշակէ՛ թէ ինչ կը գտնեմ մէջը... իմ սիրելի մայրիկս, հրաշքով բժշկուած, որ յուզումէն դեռ բարբախուն՝ եկած էր իմացնել իւր թոռնիկին: Այս շնորհքս ընդունած էր

սուրբ Մխիթարայ գամբանին վրայ՝ Ս. Ղազարու վանքին մէջ, ուր տանել տուած էր ինքզինքը: Մնացած մանրամասնութիւնները պիտի գիտնաս ի Վենետիկ, և ուրիշ բանի համար չեմ գրեր այս քանի մը սողերը, բայց գալու և զմեզ տեսնելու փափաքդ փասելու համար»

«Ն.»

Երանաշնորհ Հիմնադրիս մահուընէն հարիւր յիսուն տարի վերջ, 1899ի դեկտեմբ. 4ին, եկեղեցւոյ նորոգութեանց առթիւ, բեմին յատակը բրելով՝ նոր մտրմար քարերով սալարկելու համար, ստիպուեցանք բանալ նաև Մխիթարայ տապանին կճեայկափարիչը: Տեսնելով թէ փայտեայ արկղը, որով թաղուած էր, փտած և քայքայուած էր, ամենայն խնամով զատելով Մխիթարայ նշխարները, ընկուզի նոր կապարապատ տապանակի մէջ զետեղուեցան, իսկ ցփսէից փշրանք և միւս մանր մասունք սափորի մը մէջ ամփոփուելով, յիշեալ արկեղ կամ տապանակին քով դրուեցան: Բեմին աւագ սեղանը զէպ ի ետև փոխադրուելով, հարկ եղաւ Մխիթարայ տապանաքարն ալ տեղափոխել սակաւ մի ետև զէպ ի խորանը: Էւ այս նշխարաց ամփոփման և տեղափոխութեան համառօտ՝ բայց մանրամասն նկարագիրը, հանդերձ ամէն պարագաներով, գրեց Վ. Հ. Ղևոնդ Ալիշան՝ Ուխտիս Աթոռակալը, որ և զազափարուելով մագաղթեայ թերթի վրայ, հանդերձ ձեռագիր ստորագրութեամբ Ուխտիս Արհիպպատիս Ղլխոյն և նոյն ժամանակ վանքին մէջ զանուոզ բոլոր մխարանից, ապակեայ անօթի մէջ զրուեցաւ նշխարաց արկեղ մօտ՝ ի գիտութիւն ապագայից: Ահաւասիկ յիշեալ արձանագրութեան պատճէնը.

Իղձ էր բազմաց ի մխարանիցս և առաւել Գերապատի Աբրահամ մերոյ Տեսան Իզնատիսի Արեւելեան արքեպիսկոպոսի Տրայանգուպուոյ, որ էր վեցերորդ ի Հեղինակէ ուխտիս ծառայէ Տեսան Մխիթարայ միանգամայն և առ յիշատակէ մեր ձեցեալ երկերի բամբակի հաստատութեան սորին (1704-1901), ընդարձակել զբեմ աւագ խորանի տաճարիս առ զերազոյն և վայելչագոյն ևս կատարել զհանդէսս տանական պատարագաց և ձեռնագրութեանց. վասն որոյ յայսմ ամի որ է 1899 մարդեղութեան Փրկչին, քակեցաւ շրջապատ որմն ի թիկանց

սեղանոյն, և արկաւ բացազոյն իրրի հինդ բնաչափ (mètre) նոր հիմն, որմն և յատակէ Եւ սեղանն՝ տապանակաւն հանդերձ և անդրեօք ընթերակայ հրեշտակացն՝ վարեցաւ յառաջ կոյս: Ընդ նորակառոյց հայակապ գմբեթաւն: Եւ յորժամ սկսան սալարկել զյատակն, ի բրելն՝ երեկեցաւ բացատ ի սնարս տապանի նախահօրս, և կողք փայտեղէն արկեղն փտեալ և սորսորեալ ի ներքս ի վերայ զիականն. զոր ծանր համաբեցաք թողուլ այնպէս խառնիխուռն, այլ վայելուչ՝ մաքրել և յարդարել: Բայց առ խղճելոյ զի մի արդեօք հակառակ ինչ կեկեղեցական հրահանգաց իցէ ձեռնմխուցթիւն և տեղափոխուցթիւն նշխարացն, և այնու խելի ինչ և խափան լիցի խնդրոյ փափագելի երանացուցման ծառային Տեառն, պատշան գատեցաւ Վեհա հարցանել զպատրիարզ քաղաքիս՝ ծիրանաւոր Յովսէփ Սարգոյ, և առաքեաց առ նա յերկրորդում աւուր զեկտեմբեր ամսոյ՝ զքարտուղար իւր Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան և զեկեղեցպանն Հ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեան: Կարգինալն վտառացոյց զնոսա առնել անկասկած զոր կամ էր մեր, խրատ ևս տալով ի փայտեղէն տապանակի հանգուցանել զնշխարան, որ լաւ ևս պահէ յապականուցթիւնէ քան զքարեղէնն, և արարաւ այնպէս: Յետ երկուց աւուրց (Գ. զեկտեմբ.) յառաջ քան զմիջօրէն ի բաց առաւ արձանագրեալ կենայ կափարիչն, և տեսաք և գտաք յետ երկից յիսնեակ ամաց թաղմանն (1749-1899) զպատուական սակերան՝ լուծեալս ի յոգից և ծածկեալս փառձով փայտիցն և զգետտուց. զանկն կայր ի տեղաւջ իւրում, այլ ստորին ծնօտն ստամախառն՝ անջատեալ ի նմանէ. մասունք ինչ փիլոնին և կապային բրզզգեալք ի վերոյ և ի ներքոյ զիականն: Յսակերացն յայտնեցան՝ որունիցն, բարձից և բազկաց, մասն ինչ կողից և ողնայարին, և այլ մանր մասունք մատանց և թաթից:

Զայս ամենայն՝ մտեալ ի տապանն գործակալ Ուխտիս Հ. Յուսիկ Վ. Մէհրապեան՝ մի ըստ միջէ հանեալ տայր առ Գեր. Աբրահայրս, որ և նովին խնամով զետեղէր ի կապարապատ փայտեղէն տապանակի: Գտան ոչ սակաւ մեծահաս, փայտեայ համրիչք վարդարանին, և որ ցրուեալ և է որ առկուին յեռեալ, հանդերձ պղնձեայ մեղալիւք, փոքրիկ պղընձեայ խաչ լանջացն, և թզաչափ խաչ փայտեղէն՝ պղնձեայ խաչեցելալի, եղեալ յաշակերտացն ի վերայ կրճոց կամ ի միջի ձեռաց հօր իւրեանց, անփուտ կային և ներքանք հաղաթափիցն, բայց զսօի մաշկեղէն ոչ երեկեցաւ և ոչ մատանի, այլ միայն երկդք ինչ, թերևս փիլոնին: Ի սոցունց մասն ինչ

ի բաց առան ի պահեստ, ի յիշատակ և յարգահատութիւն
 սիրողաց Նորին և յարգողաց: Իսկ այլ ամենայն պատառք
 ցփակիցն և մանր մանր մասունք կամ փշրանք, հանդերձ ա-
 մենայն նիւթով ամփոփեցան ի սափոր մի և եղան առ երի-
 արկեղ նշխարացն ի նմին յառաջնում տապանին, զոր այսու-
 առթիւ և ըստ վայելութեան զրից ընդարձակեալ բեմին՝ յա-
 ռաջ վարեցաք ի սեղանն կոյս: Եւ յառայպա ծանօթութիւն
 այսմ ամենայնի՝ եղաք յապակեայ ամանին զայս զի՛ր վասն
 այնոցիկ՝ որոց զէպ լիցի բանալ զիտակեալս և զկնքեալ ի ներ-
 կայիցս սրտառու: որչառց և թոռանց հոգեւոյս հօրս մերոյ և
 Լուսաւորչի նուազեալ ազգիս Հայոց. փափազելով անձկաւ
 ոչ յամել վերարացմանն, ի փառս Փառաւորին փառաբանու-
 զաց իւրոց՝ առաքինեաց և սրբոց և ի մեր քաջալերութիւն:

Գրեցաւ ի մայրավանքս Ծառային Աստուծոյ Մխիթարայ,
 ի Ս. Ղաչար կղզեկէս Վենետկոյ. յամի Կենարարին մերոյ
 1899, ի Ե ամսեան զեկտեմբերի, և ի Հայոց թուականիս
 ՌՅԻԹ (1349), ի ԻԲ ամի Քահանայապետութեան Լևոնի ԺԳ:
 և ի ԻԳում ամի առաջնորդութեան Աբրահամի որ և ստորա-
 զրէ և կնքէ և հաստատէ զգրեալքս:

Ես Իգնատիոս Վ. Կլարեղեան
 Արքեպիսկոպոս Տրայանուպոլսոյ
 եւ ընդիս. Աբբ.

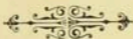
Մխիթ. Միաբանութեան, հաստա-
 տեմ՝ զվերոյգրեալքս.

Ես Հ. Ղեւոնդ Ավիշան, ընդիս. Ա-
 թոռակալ Ուխտիս, հաստատեմ՝
 զվերոյգրեալքս. եւ այն:

Այսպէս կարգաւ ստորագրեցին վանքին մէջ զտնուող
 միաբանք Ուխտիս, ընդ ամէնը քսաներեք անձինք:

Իսկ նշխարաց փոխադրութեան հանդէսը կատարուեցաւ
 զեկտեմբերի 5ին: Այդ օրուան վերջալոյսն էր. Ուխտիս
 Արչիսպատիւ Գլուխը՝ եպիսկոպոսական զգեստներով և
 երկու ընթերակայ սարկաւաղներով դասին մէջտեղ կանգ-
 նած, շուրջը խմբուած քահանայից դասը, վառուած մոմեր
 ի ձեռին, և բեմին վրայ՝ ուխտեալ և նորընծայ պատա-
 նիք, նոյնպէս հրազարք, բոլորն ալ աչքերնին սևեռած

այն փոքրիկ արկղին, յորում ամփոփուած էին Արանաշնորհ
 Հօրս նշխարք, սաղմոսաց և շարականաց նուագներով,
 լոյսերով և անուշ խնկոց բուրուձներով, զետեղեցինք նշխարակիր
 արկղը նոյն տապանին մէջ: Այն պահուն իւրաքանչիւրին
 միտքը գրաւուած էր զանազան խոկուձներով և զգացուձներով,
 որոնք ինձ անթափանցելի մնացին. բայց ինչ որ կրցայ
 կարգալ այն մտածկոտ ղէմքերուն վրայ և յուզուած
 ձայներուն մէջ, այն էր, ըլլալ մի մի Մխիթարներ:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԷՈՒԹԻՒՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Միիթարայ Տոզևոր տաղերը, քերթուածները և շարակամները. — Միիթար կը ճրատարակէ ի Գոլիս և ի Վեմեաիկ այլոց շարագրած կամ թարգմանած գրքերը. — իրեն թարգմանութիւնները և իմքնագիր մամր երկասիրութիւնները. — շրատարակութիւն Աստուածաշունչ գրոց:

Յետ տեսնելու թէ ինչպիսի բազմազարդ և մրրկայայտ կեանք մ'ունեցաւ Միիթար, կ'ափշի մարդ թէ ինչպէս ժամանակ գտաւ գրականութեամբ ևս պարագելու, ոչ երկրորդարար՝ քանի մի աննշան հատորիկներ մամուլէն դուրս հանելով, այլ իրր թէ նախնարար և յատկապէս գիտութեան նուիրած ինքզինքը, այնպիսի գրքեր ի լոյս ընծայեց, որոնք կրնան մէկ մէկ գլուխ գործոց համարուիլ: Միայն Աստուածաշունչին հրատարակութիւնը, այնքան խնամով եղած և այնպիսի գեղեցիկ պատկերներով, կրնար բանասիրի մը անունը յաւերժացնել: Այսպէս նաև Մատթէի մեկնութիւնը կամ Հայկազեան բառարանը, ուրոյն ուրոյն նկատելով, կրնային մի մի անմահ կոթողներ ըլլալ: Ա՛րթողունք անոր այնչափ մանր գրութիւնները կամ հրատարակութիւնները, որոնք բոլորը միասին առած, հազիւ մէկ մարդու կեանք պիտի բաւէր — ժամանակին տպագրական դժուարութիւնները ի նկատի առնելով — զանոնք ի լոյս ընծայելու:

Մխիթար՝ ստեղծող միաք մ'է, որ իւրովին կ'ուսանայ, կը ծառայի, հսկայ կը գառնայ, երբ իրեն յարմար միջավայրը կը գտնէ: «Քարծր բաները հասկնալու մէջ՝ երազ, նուրբ խնդիրները հետազօտելու մէջ՝ խորունկ և սրատես, նշմարաւթեան խօսից խելամտութեան մէջ՝ կորովամիտ, իմաստները միաքը պահելու մէջ՝ մեծ յիշողութեամբ օժտուած»: Այս է Մխիթարայ ծանօթից և ժամանակակցաց դատաստանը անոր իմացական կարողութեան մասին:

Չարմանալի կարգ մ'ունէր աշխատութեան, որով կը հասնէր ամէն բանի: Ի նմին ժամանակի երկու՝ երեք գործի ձեռք կը զարնէր, ինչպէս կ'իմանանք իւր թուղթերէն, առանց շփոթելու, առանց մին միւսոյն արգելք ըլլալու: Յաճախ գիշերուան ժամերը գրական աշխատութեանց կը նուիրէր, յետ քոյր որը նիւթական կամ վարչական գործերով զբաղելու: Մխիթար, զեռ հազիւ տասնըհինգ տարեկան, զգաց ինքզինքը հօգևոր բանաստեղծ և երգիչ. զիւրութեամբ կը շինէր տաղեր, ոտանաւորներ, և անոնց կը յարմարցնէր արևելեան տիւրանոյշ եղանակներ, որոնցմէ մի քանին բերաւ հետը ի վենետիկ, և մինչև այսօրս կը պահուին աւանդաբար մեր մէջ: Անոր պատանի հասակին երախայրիքն է «Աղաչեմք զքեզ, Աստուածածին» երգը, այրուբենի գրերուն վրայ յարմարուած, որուն առաջին վեց տանց վերջին տողերուն սկզբնատառք «Մխիթար» անունը կը կազմեն: Գովեստներու փունջ մ'է, հիւսուածք մը ամէն քրիստոնէի հարկաւոր խնդիրներուն, զոր կ'ընծայէ Տիրամօր. հոն կը լսենք Մխիթարայ անմեղ և տաք սրտին թրթուռները, Աստուածածնայ տօներուն կ'երգուի այն մեր մէջ, ինչպէս նաև արևելքի խորր: Ունի ուրիշ նարտար, երկայն ոտանաւոր երգ մը, իբր 1500 տող, — իրեն կուրութեան օրերուն արտագրութիւն, — այրուբենի գրերով շարակարգուած, որ կը սկսի «Ամենօրհնեալ սուրբ Կոյս», զըթա՞, որուն առաջին տողին երկրորդական տողերուն սկզբնատառք կը կապեն հետևեալ խօսքը. «Մինչ կոյրն էի՝ ուխտեցի, Չի ի Կուսէդ լոյս տացի»: Չգայուն տաղ մ'է, նարտար յօրինուածով, և յաճախ իրարու յաջորդող տողերուն մէջ այնպիսի բառեր գործածուած, որոնք եթէ զուրս հանուին, շայտայիր բնաւ ոտանաւորին իմաստ

տը, և հանուած բառերը քովէ քով գրուելով՝ Հայր մեր կամ ուրիշ աղօթք մը կը կազմեն : Հոն՝ «լոյսն» է ամենէն անոյշ բառը, ստէպ կրկնուած, որուն կը ձկախ բոլոր ուժով, և կը բացատրէ հազարումէկ դարձուածներով : Այնպիսի յորդութեամբ կը զեղուն իմաստները մտքին մէջ, որ բաւական թուղթ չի գտներ գանոնք, գրի առնելու . « Գրրելոյ՝ թուղթ չին բաւական » . կ'ըսէ : Անշուշտ իւր կենաց այդ գիշեր օրերուն մէջ շինած է « Անճառին խորան » երգը, յորում հառաշանքով կը գոչէ, « Յուեցուակն իմ, փարատեա՛ս զցաւս իմ, Մարիամ », և քերականական զարտուղութեամբ մը, որ ներհիլի է ցաւած սրտի մը, կ'ըսէ . « Լոյս տուր իմ ակիկն » : Իրեն միւս ոտանաւոր երգն ալ, որ կը սկսի « Երանելի մայր անարատ » բառերով, ուր չկայ տող մը՝ յորում կրկնուած չըլլայ « Լոյս » բառը, մի և նոյն պարագայից մէջ շիներ է : Բարձր, ազնուական սիրտ մը, որմէ չի լսուիր բնաւ տրտունջ մը ամենէն աւելի դառն ցաւերուն մէջ . ընդհակառակն, լոյսերու, ծաղկանց, զոհարներու մէջ կը պտըտի մտքով, որոնցմէ կը հիւսէ իւր գովեստները : Բոլոր ոտանաւորները հոգևոր երգեր կամ աղօթքներ չեն, մերթ բարոյական խրատներ են, ինչպէս .

« Զրոյոյ իրաց միմէ առ բարիմ սարաւամնել սկըսամիս,
Յայնժամ բամիոք բազմօք լըցեալ Արիստոտէլ երկիս,
Իսկ ըզբարեացմ ալոց խօսել՝ մաև զայրբէմ անգիտես » : . .

և մերթ նկարագիրներ իրեն կրած ալեկոծութեանց, զորս յիշեցիմք պատմութեանս մէջ : Քեղեցիկ ոտանաւորներէն մին է նաև « Սրօրք »-ը, ի դիմաց Ս . Կուսին առ մանուկն Յիսուս, որ կը սկսի « Ննջեա՛, որդեակ, քաղցր և անոյշ » բառերով :

Մխիթար զեռ սարկաւազ, Սերաստիոյ մէջ, անգամ մը տիրացուն շարականներու տետր մը յանձնեց, չորս աւագ տօներուն վրայ շինուած, եկեղեցւոյ մէջ երգելու համար : Շարականաց բառերը և եղանակները նոր էին . տիրացուն ոլորուն ձայնով երգեց ճիշդ այն եղանակով, ինչպէս ուսուցեր էր Մխիթար : Ժողովուրդը շատ զգացուեցաւ, և

ամէնքն ալ կարծեցին թէ նախնեաց նորագիւտ շարահաններ էին. բայց քննելով յետոյ իմացան՝ թէ Մխիթար շինած էր զանոնք: Շինած է նաև ուրիշ երեք շարահաններ, ի պատիւ Յիսուսի և Աստուածամօր անուանց տաներուն և Ս. Յովսէփ աստուածաձօր, առանձին տետրով տպագրուած, զորս կ'երգէինք վանքին մէջ մինչև վերջին տարիներս:

Ոսանաւորներու և շարահանաց մէջ ընդհանրապէս պարզ լեզու մը կը գործածէ, մերթ շափազանց զարտաշեղով քերականական և տաղաչափական կանոններէ: Շնորհալուոյ Հեօևոզ մ'է տաղաչափութեան և յանգերու մասին, որուն Յիսուս որդի քերթուածը մանուկ Հասակէն բերան ուսած էր: Յանգերը՝ ամենամեծ կապեր են երգչին, որ կարող չէ աղատօրէն խոյանալ իւր զգացմանց թևերով: Այդ կապերը խղոզ սուրը պիտի ըլլար՝ Մխիթարոյ զաւակներէն միոյն՝ Բագրատունւոյն խիզախ զրիչը:

Մխիթար, զեռ հիմնադիր շեղած, եզու հրատարակիչ զրբերու: Ինքը, տանջուած զրբի ծարաւէն, շուզեց որ այլք ևս նոյն տանջանքը կրեն: Գեռ կը յիշէր կսկիծով այն օրը, երբ Միքայէլ եպիսկոպոսը ձեռքէն խեց զիրքը. և զեռ աշքին տոջևն էր, թէ ինչպէս Գեմրացոյ մասենին մի միայն օրինակ ունենալով, կէսը կտրեր և աշակերտին տուած էր:

Անոր հրատարակչական գործունէութիւնը կը սկսի Կ. Պոլսոյ մէջ 1700 տարւոյ հոկտեմբերին, այլոց զրածները և թարգմանածները տպագրել տալով, և իրեն վրայ տունըլով տպագրութեան ծախքը և սրբագրութիւնները: Սակայն անունը կը ծածկէ, յիշատակարանաց մէջ յայտարարելով միայն, «սրբագրութեամբ ուսմէն շնչին բանասիրի»: Այնպիսի դժուարին և ազմկալից ժամանակի մէջ, յաջողեցաւ հրատարակել շորս զիրք, — Գեմրացոյ՝ Քրիստոսի Նմանութեան մատենանը, Մտածական ազօթից զրբոյկ մը, և երկու մեկնութիւններ՝ Յայտնութեան և Երգոց երգոյն, — Ոսկան վարդապետի տպարանին մէջ, որ ժիշ գարուն վերջերը Պոլիս փոխադրուելով, «Էջմիածնի և Ս. Սարգսի» անունը կը կրէր: Մեթոնի խախուտ և զրականութեան

1. «Պատմութիւն Հայկական տպագրութեան». 2. Գարեգին Վ. Զարբհանաշեանի. էջ 155. Վենետիկ, 1895.

աննպաստ դիրքը՝ շրնծայեց Մխիթարայ այդ գործը շարունակելու միջոցները. բայց երբ անցաւ ի Ղենեակի, Հայկական սպազրութեան խանձարուրքը, ուր կը գանուէին արդէն ձուլուած Հայերէն տառեր, անոր գործօնէութիւնը մեծ ծաւալ մ'առաւ: Յամին 1715, Հազիւ ոտք կոխած գոժերու քաղաքին մէջ, ձեռք զարկաւ բաղդատելու մեծին Ալրերաի «Աստուածաբանութեան» Հայ թարգմանութիւնը լատին բնագրին հետ, և սրբագրելով և յղկելով լեզուն, որքան կարելի էր, Քորտոլիի սպարանին մէջ անոր երկրորդ սպազրութիւն մ'ըրաւ, առաջինը սպասած ըլլալով: Քանի մը տարի վերջ, 1719ին, երկու Հոգևոր գրքոյկներ ևս հրատարակեց, «Պարտէզ Հոգևոր» և «Խոկումն քրիստոնէական», ի վայելումն և ի կրթութիւն ջերմեռանդ անձանց: 1722 թուականին, Թէոդոսեանց Կեմետրի սպարանին մէջ հրատարակեց երկու բաւական ստուար Հատորներ, «Գիրք առաքինութեանց» և «Գիրք մոլութեանց», — զորս թարգմաններ էր Յակովբ ոմն Նախշուանցի 1339ին, — սրբագրելով լեզուական յայտնի վրիպակները: Նոյն տարւոյն մէջ հրատարակեց նաև «Աղբիւր բարի» կոչուած գիրք մը, թարգմանուած Տփղիսեցի Պետրոս վարդապետէ: Յամին 1731 սպազրեց նոյն վարդապետին ուրիշ թարգմանութիւն մ'ալ, «Յարացոյց սպաշխարոցոց» կոչուած:

Մխիթար, զրքեր հրատարակելուն մէջ, ուրիշ զիտում չունէր՝ բայց ազգին շահը և յառաջադիմութիւնը. և ինքը, իրր կրօնաւոր և եկեղեցական անձն, ի հարկէ ամէն բանէ աւելի վեր կը դնէր Հոգևոր և կրօնական կրթութիւնը. և այս է պատճառը՝ որ անոր գրած, թարգմանած և հրատարակած գրքերը մեծաւ մասամբ կրօնական նիւթոց վրայ կը ճառէին: Շատ տարիներէ ի վեր կ'ուզէր նա «Քրիստոնէական» մը շինել աշխարհարար լեզուով, անոնց համար՝ որովք գրաբար լեզուն չեն հասկնար. բայց կասկածելով թէ զուցէ մեղադրուի ոմանցմէ, իրր նորամուտ սփորութիւն մը, գրաբար լեզուով գրեց և սպազրեց 1725ին Հանդերձ այբբենարանով: Տարի մը վերջ՝ աշխարհարար լեզուի քերականութիւն մը շինելով և անոր առաջին մասը սպազրելով, «այնուհետև մէկգի թողուցի մեղադրուելու կասկածանքը, կ'ըսէ աշխարհարար Քրիստոնէականի յառաջարա-

նին մէջ, և շարագրեցի աշխարհարար լեզուով այս համա-
 ոտ Քրիստոնէական վարդապետութիւնը. և եթէ մէկ
 գոհչիկ միայն օգտուի, և իւր կարևոր մասերը ուսանի,
 արժան էր որ ես ձեռք զարնէի այս աշխատութեան»¹ :
 Կարծես Մխիթարայ վերապահուած էր ամէն բանի մէջ
 առաջնութիւնը. նա եղաւ առաջին մղիչը աշխարհարար
 լեզուին գործածութեան և զարգացման, և որպէս զի ամէն
 գրողի քմահաճոյքին շմատնուի այն, կանոններու տակ
 դրաւ, դրութեան մը վերածեց, և յիշեալ Քրիստոնէականի
 յոռաշարանին մէջ ջատագով կը հանդիսանայ անոր օգտա-
 կարութեան. «Ազգի» անտէրունչ ըլլալուն համար է՝ որ
 գրութեանց մէջ անգործածական եղած է աշխարհարարը...
 ուստի եթէ ընթերցողք ի սկզբան կրած զտուարութիւն-
 ներէն շնեզուին և շեպերեն գայն, մանաւանդ թէ ամէն
 ջանք և փոյթ ընեն լաւ կերպով ուսանելու, շուտով պիտի
 համոզուին թէ որչափ օգտակար է անոր գործածութիւնը
 գրութեանց մէջ²» : Աշխարհարար Քրիստոնէականին ետևը
 կցեց իրեն «Տաղարանը», իրր «ի զուարճութիւն մանկանց
 ուսանողաց գործածական վարդապետութիւն» : Իւր շինած
 աշխարհարար քերականութիւնը, որուն վրայ առանձին
 պիտի խօսիմ յաջորդ գլխոյն մէջ, տանկերէն թարգմանեց
 և տպագրեց, ետևն ալ փոքրիկ բառարան մը հայերէն և
 տանկերէն բառերու, մասնաւորապէս Գաղատացւոց համար,
 որպէս զի հայերէն լեզուն ուսանին :

Մխիթար այնչափ հռչակուեցաւ ազգին մէջ իրր հրատա-
 րակիչ, որ շատ նշանուոր անձինք, ինչպէս շատ անգամ
 յիշուած Պետրոս վարդապետ Տիգրանեցին, Ստեփանոս վար-
 դապետ Ռաջեան, և այլք, անոր կը դիմէին իրենց ինքնա-
 գիր երկասիրութիւնները կամ թարգմանութիւնները հրա-
 տարակելու համար : Յաճախ կը գրէր նա իրեն քարոզիչ
 միարաններուն, որոնք ի Պալիս կամ գաւառներուն մէջ կը
 գտնուէին, որպէս զի նախնեաց գրչագիրներ որոնեն, և
 գտածնին վանք դրկեն հրատարակելու համար : Անոր գրա-
 դէտ և ուսումնասէր հոգին կ'երևի հետևեալ խօսքերուն մէջ,

1. «Գիրք Քրիստոնէական վարդապետութեան, աշխարհարար լե-
 զուաւ, և այլն. Բառն առ ընթերցողս» . էջ 4. Վենետիկ. 1727 :

2. Անգ. էջ 4 :

զորս կ'ուզդէ առ Տիրացու Մաղաքիա Ճէվազիրճեան, նոյն
 ժամանակի ազգիս նշանաւոր զրազէտներէն և բանաւէրներէն
 մին. «Այն բոլոր պիտանի զրքերէն, զորս նշանակեր էիր
 նամակիրդ մէջ, շունինք մենք այս եօթը. Գիտնեսիս (Արիս-
 պագացի), Թարգմանուած լեհացի Ստեփանոս վարդապետն,
 Սաղմոսամեկնիչ Լամբրոնացոյն, Մեկնութիւն ԺԲ մարգա-
 րէից՝ նոյնպէս Լամբրոնացոյն, Մեկնութիւն Գործոց առա-
 քելոց՝ Յովհաննու Ոսկեբերանի, Թարգմանուած Գրիգոր կա-
 թողիկոսէ, մեկնութիւն ԺԳ թղթոցն Պօղոսի՝ Ոսկեբերանին,
 և Վեցորէից զիրք սրբոյն Բարսղի Եթէ այս զրքերը ունե-
 նայինք ձեռքերնիս, թերևս յարմար աթիւ մը տպագրէինք,
 ըստ կարի սրբագրելով սրինակողաց անհոգութեամբ սպրդած
 վրիպակները և խանդարումները: Գալով ըրած հարցմանդ,
 թէ մենք ի՞նչ զրքեր ունինք կամ ի՞նչ նոր բան թարգմանե-
 ցինք, կը պատասխանեմ, թէ համեմատաբար շատ սակաւա-
 թիւ են մեր ունեցած զրքերը, և ցարդ շատ քիչ բան թարգ-
 մանած ենք. որովհետև մեր անդափսխութիւնը Մոռէայէն ի
 Վենետիկ՝ գրեթէ տասը տարի խափանեց զմեզ գրական աշ-
 խատութենէ, ինչպէս նաև մեր չքաւորութիւնը և մենաստա-
 նիս բնակարանաց շինութիւնը և ուրիշ ձախողութիւնք՝
 շթողուցին որ աչքերնիս բանանք, գրութեանց և դասախո-
 սութեանց պարապելու համար: Հազիւ եօթը տարի կայ որ
 քիչ մը շունչ առինք և սկսանք զարգացնել ուսումները և
 հետամուտ ըլլալ թարգմանութեան և գրութեան՝»:

Այն ժամանակները վանքին մէջ յատուկ տպարան շունե-
 նալով, քաղաքին մէջ կը տպուէին բոլոր գրեանք, և զլիա-
 ւոր տպագրապետք էին Անտոն Բորտոլի, Գեմետր Թէոդո-
 սեանց և Մկրտիչ Ալբրիցցի, որոնց անունները կը կար-
 դանք Մխիթարայ տպած զրքերուն ճակատը: Յիրուել շատ
 տաժանելի աշխատութիւն էր զրքի մը տպագրութիւ-
 նը, հեռաւորութեան և շարողաց բոլորովին մեր լեզուին
 անգէտ ըլլալուն պատճառաւ, տառերն ալ հինցած և մա-
 շած: Ասոր համար Արքահայրը, զեռ շրջակած իրեն մեծ

1. Թուղթ Մի. Աքրայի առ տիրացու Մաղաքիա. (1732 յուլիս 28:

— Սոյն Թուղթիս մէջ կը յիշատակէ Նայերէն ընդարձակ քառասունին
 յօրինուող և Աստուածաշունչին մերձաւոր հրատարակութիւնք, և այլն:

գործերուն տպագրութիւնը, հայերէն մաքուր տառերու հաւաքում մը ձեռք բերելու ետեւէ էր : Իրեն բարեկամներէն մին, ֆարութիւն անունով հայ վաճառական մը, երբ Ամբաստերգամ պիտի երթար, յանձնեց անոր հարցփորձ ընել՝ թէ ինչ եղիր է Ոսկան վարդապետի տպարանը, և որո՞ւքով կը գտնուին անոր գործածած տառերը և անոնց պողովատէ կաղապարները : Քննեց՝ տեղեկացաւ վաճառականը, թէ նոյն քաղաքէն տեղացի մը պարտուց փոխարէն գրուեր էր : Անոնց զինը հարցնելով՝ խմացուց Մխիթարայ. սա ևս գրեց՝ որ գնէ գանձք և հետը վենետիկ բերէ : 1729ին վենետիկ դառնալով վաճառականը, բերաւ հետը տպագրական տառերու պղնձի կաղապարները և անոնց իւրաքանչիւրին պողովատէ նշանագիծերը : Այս տառերն, ըստ շտիպու և մեծութեան, երեք տեսակի կը բաժնուէին, մեծ, միջակ և փոքր : Իւրաքանչիւր տեսակն ունէր իրեն զլիսագրերը, ինչպէս նաեւ կէտերու, շեշտերու և ուրիշ նշանախեցներու կաղապարները, որոնք անհրաժեշտ են կատարեալ տպագրութեան մը համար : Միջակ և մանր տառերն ունէին իրենց յարմար և համեմատական նօտրագրերը, իսկ մեծ տառերը չունէին : Այսին նաև շարականի խազերու նշանագիծեր, ամբողջ և կատարեալ, բոլորն ալ պողովատէ : Այս տառերով է որ Մխիթար տպագրեց յետոյ իրեն ամենէն աւելի կարևոր երկասիրութիւնները, Մատթէի Մեկնութիւնը, Հայկազեան բառարանը, և այլն, որոնց վրայ պիտի խօսինք յաջորդ գլխոյն մէջ, և անոնցմէ յառաջ, յամին 1733, ըրաւ ամբողջ Աստուածաշունչին տպագրութիւնը, որ իրեն հրատարակութեանց մէջ առաջին տեղը կը գրաւէ :

Տեսնելով Մխիթար թէ օրէ օր կը սպասէր Ոսկան վարդապետի հրատարակած Աստուածաշունչը, և շատերը կը փափաքէին և չէին գտներ, մանաւանդ որ այն սակաւութիւն օրինակներն ալ թանկ կը վաճառուէին, և միւս կողմանէ՝ Պոլսոյ մէջ հրատարակուածը լի էր անթիւ վրիպակներով, որոշեց յարմար ասթիւ մը տպագրել զայն, ուղղելով օրինակողաց անհոգութեամբ մուտ գաած վրիպակները : Զուշացաւ ասթիւը : 1732ին վաճառուելով վենետիկոյ մէջ Եօթնդեզուեան՝ Աստուածաշունչ մը, գնեց զայն,

1. Երբայեցի, սամարացի, ասորի, քաղզէացի, արաբացի, յոյն և լատին լեզուներով, տպագրուած ի Պարիզ արքունի ծախուք, յամին 1645 :

չխնայելով բնաւ դրամի. և այն օրէն սկսաւ այդ մեծ գործը, ինքն իսկ Մխիթար մանրամասն կը պատմէ զայս Յիշատակարանին մէջ. « Թէպէտ շատ տարիներէ ի վեր կը փափաքէի տղազրել մեր Աստուածաշունչը ի փասս Աստուծոյ և յօգուտ ազգիս, բայց զանց կ'ընէի ձեռնամուխ ըլլալ, շունենալով կարևոր միջոցները. արդ ինչ որ վաղուց կ'որոնէի և շէի գտներ, յանկարծ Աստուծոյ սղորմութեամբ հանդիպեցայ անոր՝ անակընկալ տեղւոյ մէջ, եօթնիցուեան Աստուածաշունչը ըսել կ'ուզեմ: Երբ ձեռք բերի զայն, ծանրագոյն աշխատութեան տակ դրի զիս, մեր աշակերանէրէն զոմանս ընկեր առնելով ինձ. և սկսայ Ծննդոց գրքէն տուն առ տուն կարգալ տալ անոնց՝ իւրաքանչիւր լեզուի թարգմանութիւնները և մանաւանդ յոյնը և ասորին. և ես ուշ դնելով անոնց, կը նայէի մեր Աստուածաշունչին, համեմատելով ամէն մէկ բառը և պարբերութիւնը: Տեսայ որ մեծաւ մասամբ մեր թարգմանութիւնը բառ առ բառ կը զուգընթանար յոյն և ասորի թարգմանութեանց, և շատ սակաւ էին զրչազրի վրիպակները. իսկ ուր որ մերը կը տարբերէր յոյն և ասորի թարգմանութիւններէն, յաճախ գրողաց անհոգութենէն էր այն¹: Այս մեծ աշխատութիւնը, այն է՝ բազդատութիւն Աստուածաշունչին, սկսաւ 1732 տարւոյ նոյեմբեր ամսոյն, և հազիւ 1735 տարւոյ սեպտեմբերին աւարտեցաւ. իսկ տպագրութիւնը սկսաւ 1733 տարւոյ յունիսի 13ին, և վերջացաւ 1735ի նոյեմբերին: Իսկ թէ ինչպիսի մեծամեծ դժուարութեանց հարկ եղաւ յաղթել, և որքան ջանք և փոյթ ի գործ դրուեցաւ, ըստ կարի գեղեցիկ, կատարեալ և անսխալ կերպով ի գրուի հանելու այս վիթխարի և հսկայ գործը, լսենք թէ ինչպէս անկեղծօրէն կը պատմէ մեզ Մխիթար իւր Յիշատակարանին մէջ. « Անկարելի է նկարագրել զրշով թէ որպիսի ջանք, փոյթ, հոգ և աշխատութիւն յանձն առինք կրել Աստուածաշունչի տպագրութեան համար, որպէս զի վրիպակներ չը սպրդին... Վանքին մէջ վեց անձինք որոշած էի, անձ մ'ալ տպարանին մէջ, սրբագրութեանց ուշ դնելու համար, և իւրաքանչիւր տպագրուած թերթ՝ հինգ, վեց ան-

1. Աստուածաշունչ գիրք՝ Մի. Աբրայի. Յիշատակարան. էջ 1275.

ձինք այլ և այլ անգամ աչքէ կ'անցունէին: Իսկ թուղթին, պատկերաց, ծաղկազրերուն և զարդերուն համար՝ ծախքը զրեթէ կրկնապատիկ եղաւ: Դժախուց մեծագոյն մասն եղաւ պղնձի պատկերներուն համար, ոչ միայն անոնց փորագրութեան, այլ և առանձին տպագրութեան համար: Բայց ես բնաւ ծախուց ծանրութեան չնայեցայ. բաւական է որ պղնձի և գեղեցիկ պատկերազարդ տպագրութիւն մ'ունենանք Աստուածաշունչի, և ասով ազգիս հոգեւոր օգուտ մը և բարի ծառայութիւն մ'ըրած ըլլամ¹⁾:

Դեռ այսօր ալ մարդու հիացումը կը շարժէ այդ հրատարակութիւնը, որ ամէն մասամբ կատարեալ է, մինչ տպագրական արուեստը դեռ շատ անկատար էր: Այդ գործը զարդարուած է պղնձի վրայ քանդակուած գեղեցիկ պատկերներով. իւրաքանչիւր գրքի առաջին զլխուն սկզբնատառերը՝ զարդագիր կամ ծաղկագիր են: Միով բանիւ, ճաշակաւոր և պատուարեր տպագրութիւն մ'է, ընտիր թուղթի վրայ, խնամքով սրբագրուած, լուսանցքին վրայ նշանակուած Ս. Գրոց այն տեղերը, ուր կը գտնուին նման ասացուածք. և Ոսկան վարդապետին աւելցուցած բառերը: Յայտնութեան զբէն վերջը գրուած են «Աղօթք Մանասէի» և «Գիրք Եզրասայ շորորդ» . վերջինս՝ Ոսկան վարդապետի թարգմանութիւնն է: Ասոնց կը յաջորդեն Հերոնիմոսի այլ և այլ տեղեկութիւնք Աստուածաշունչ գրոց մասին, Նախագրութիւնք աւետարաններուն, ցանկ մը այն բոլոր վկայութեանց՝ զորս Հին Կտակարանէն Քրիստոս կամ առաքեալք գործածած են Նոր Կտակարանին մէջ: Բայց քան զամէնն աւելի շահեկան են երկու այբուբենական ցանկերը, մին՝ «Երբայեցուց, Քաղզէացուց և Յունաց անուանց թարգմանութիւն», և միւսը՝ «Յանկ մատենական» կոչուած, որ Աստուածաշունչի մէջ գտնուած ամենայն նիւթոց և խնդրոց ցուցակն է: Ամենէն վերջը գրուած է «Բան առ ընթերցողս և Յիշատակարան մատենիս», յորում նշանակուած են հրատարակութեան պատճառները, հանգերձ բոլոր պարագաներով և զժուարութեամբք նոյն գործին ձեռնարկութեան:

1. Յիշատակարան Աստուածաշունչի. էջ 1278:

Յետ աւարտելու այս շքեղ հրատարակութիւնը, կազմե-
մելով փառազարդ օրինակ մը, ընծայեց զայն՝ նոյն ժա-
մանակի նշանաւոր աստուածարան և իրաւագէտ Բենեդիկ-

Բենեդիկտոս ԺԴ

Ջաննայայակետ-

տոս ԺԴ Քահանայայեօտին, որ իրեն մեծ մտքով զնա-
հատելով սոյն աշխատութիւնը, ուղղեց առ Նախահայրս
հեռեկայ զեղեցիկ թուղթը, 1742ի սեպտեմբեր 22ին.

Ս Ի Բ Ե Յ Ե Ա Լ Ո Ր Դ Ի Ո Յ Դ

ՈՂՋՈՅՆ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ.

Երէկ ընդունեցանք, Հաւաստասիւիւ ժողովոյն գերպ.
Քարտուղարին ձեռքով, հայերէն Աստուածաշունչը, ար-
ժանաւոր ընծայ մը՝ որ մեզ շատ հաճելի եղաւ, և որոյ
համար մասնաւոր շնորհակալութիւններ կը յայտնենք.
Նոյնչափ շնորհակալ ենք Ձեզ և ձեր կրօնաւորաց՝ այն

առաքելութեանց համար՝ զորս կ'ընեն այնքան պտղաբեր կերպով: Եւ գրկելով զամէնըր հայրական գորովով, կու տանք Ձեզ եւ ձեր բարի կրօնաւորաց՝ մեր Առաքելական օրհնութիւնը¹:

Չմոռնանք յիշել Մխիթարայ ինքնագիր մանր երկասիրութեանց մէջ, «Համառօտ ճարտասանութիւն, դիւրին ոճիւ և վայելուչ օրինակաւ», և «Յաղագս Մաթէմաթիգայի, այսինքն, Քանակաբանութեան» զրգերը, երկուքն ալ անտիպ մնացած, որոնց վրայէն կը գասախօսէր աշակերտաց: Առաջինը, զբարբար լեզուով, իբր 180 փոքրագիր միասին էջերէ բաղկացած զրգոյկ մ'է, 1733ին զրուած: Ի Հարկէ շպահանջուիր գտնել հոն արդի ոճով շինուած հոետօրութեան դասագրքի մը ամէն նրբութիւնները և առաւելութիւնները. սակայն կը գտնուին բոլոր ճարտասանական ձևերը, յստակ և համառօտ սաչմաններով, իւրաքանչիւրը յարմար օրինակներով բացատրուած: Լեզուին կանոնաւորութիւնը և զրգին ոճը ցոյց տալու համար՝ մէջ կը բերենք ո՛ր և է օրինակ մը. «Թոռումն մասանց է ձև ինչ ճարտասանական, որով սեռն ի տեսակ», կամ տեսակն յանհատս, և կամ բոլոր ինչ ի մասունս իւր տրամբարչիս. որգոն. Ո՛չ հրամայի ձեզ պատառել զառիծս, յաղթահարել զարջս, նուաճել զփիղս, յետս նհանջել զընթացս կառաց բազմերիվարաց, և կամ յետս ընկրկել զամեհի ալիս ծովու Ովկիանոսի, առ ի ստանալ առաքինութիւն և ժառանգել զկեանս յաւիտենականս, այլ այս միայն, զի մաշացուցանի-

1. Ահաւասիկ այդ թղթոյն բնագիրը.

BENEDICTUS P. P. XIV

Dilecte Fili, Salutem et Apostolicam Benedictionem,

leri ricevemmo per le mani di Monsignor Segretario di Propaganda il degno regalo da Noi sommamente gradito della Bibbia armena, e le ne rendiamo distintissime grazie. Uguali sono le altre, che rendiamo a Lei, ed a tutti i suoi monaci per le Missioni, che con tanto frutto vanno facendo; ed abbracciando tutti questi con paterno affetto, diamo a Lei, e a tutti i suoi buoni monaci l'Apostolica Benedizione.

ցէք զչարժմունս աստից և ըղձակերտութեանց՝ որք բուսանին ի ձեզ», և այլն (էջ 30, 32)։ Գրքին վերջը կը գրանուի ցուցակ մը Նարեկացւոյ աղօթագրքէն բերուած օրինակներու, ըստ իւրաքանչիւր ճարտասանական ձևերու, նշանակելով անոնց զուխները և թիւերը։ Իսկ «Յաղագս Մաթէմաթիքայի» գիրքը, նոյնպէս գրաբար, աւելի ընդարձակ է, մեծագիր՝ երկսիւն 373 էջերէ կազմուած, բայց կրնայ համառօտ ըսուիլ, եթէ անոր մէջ ճառուած զանազան նիւթերը կամ ուսումները նկատենք, որոնք են. «Թուարանութիւն, Երկրաչափութիւն, Աստեղաբանութիւն, Բանք տօմարագիտականք, Երաժշտականութիւն, Ընդհայեցողութիւն, Կլորդարանութիւն»։ Ուզեր է Մխիթար, այն ժամանակաց սովորութեան համեմատ, ընդհանուր գիտական հմտութիւն մի տալ աշակերտաց. սակայն միշտ զերակշիռ առաւելութիւն մը տալով եկեղեցական գիտութեանց։ Ունինաև ուրիշ ինչ ինչ թարգմանած կամ ինքնագիր գրքոյկներ, ինչպէս «Գրաստ հոգւոյ» (մեծին Ալբերտի), «Քրիստոնէական ի մեկնել զպատկերս հոգևոր խաղու», «Արճեստ փրկութեան», «Չայն Քրիստոսի», և այլն, որոնց վրայ շուրջով երկարել խօսքս, կ'անցնիմ անոր աւելի մեծ երկասիրութեանց։

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Գրաբար և աշխարհաբար քերականութիւնք. — բառգիրք Հայկա-
զեան լեզուի. — Մեկնութիւնք Մատթէի և Ժողովողի. — Նամակա-
միք. — Գիտողութիւն լեզուիմ և գրութեան ոճոյմ վրայ. — Չեր-
չարան :

ԺԷ զարը՝ Հայ գրականութեան Համար անկման զար մ'ե-
զած է : Լեզունիս օրէ օր խանգարելու վրայ էր՝ զանազան
խորթ և օտարամուտ բառերով և ասացուածովք : Ամէնքն
ալ կը զգային կարգաւորեալ քերականութեան մը պէտքը,
լեզուն իրեն նախկին յստակութեան վերածելու Համար :
Այդ փորձը բրին ոմանք նոյն դարուն, օրոնց մէջ գլխա-
ւորք եղան Ոսկան և Յ. Հոլով վարդապետը իրենց յօրի-
նած քերականութեամբք : Սակայն ոչ միայն անյաջող ան-
ցաւ անոնց փորձը, այլ և վնասակար, մեր լեզուին քերա-
կանութեան մէջ մուծանելով լատիներենի կանոնները, որով
նորանոր ազաւազութեան պատճառ եղան. և որ մեծն է,
իրենց կիսկատար գիտութեամբ և այլանդակ լեզուով
յանդգնեցան օրբազրել մեր նախնեաց սակեղինիկ լեզուն,
և ինչ որ տարբեր կը գտնէին լատին կանոններուն կամ բա-
ցատրութեանց կերպէն, իբր վրիպակ՝ կը սրբազրէին կամ
կ'արտաքսէին իրենց քերականութենէն : Ասկէ մտան մեր մէջ
եցեալ կրաւորական անցեալ գերբայք, ըն կամ ներ նա-
խադաս մասնըկով և ոչ վերջաւորութեամբ արականները՝
ներքոյակամ կոչուած, գունեղ վերջաւորութեամբ բազդա-
տականները, նախադաս ածականներուն Հոլովուժը և Հա-
մաձայնութիւնը գոյականներուն Հեա, և այլն : Նախ քան
զՄխիթար Աբբայ՝ յիշուելու արժանի միակ անձն, իբր
զբիշ քերականութեան, է Սիմէոն Չուզայեցի, որ ընդ-
Հանրապէս Հիներուն Հեաեկով, կը զգուշացնէ իւր ընթեր-
ցողները զարուն օտարամու նորաձեւութիւններէն :

Մխիթար Աբբայ, կենաց մեծագոյն մասը նախնեաց

գրգեբուն ընթերցմամբ անցընելով, հին գասական լեզուն վերականգնելու գաղափարն ունեցաւ: Այդ նպատակով իրեն այնչափ զբաղանաց մէջ, ժամանակ գտաւ կարգաւորեալ և ընդարձակ քերականութիւն մը շինելու գրաբար լեզուի¹, որուն ստիպեցին զինքը «շատերուն թախանձը», ինչպէս կ'ըսէ յառաջարանին մէջ, և մանաւանդ մեծ պէտքը զիւրացնելու նորավարժ աշակերտներուն քերականութեան ուսումը: Այդ քերականութիւնը լոյս տեսաւ 1730ին, Քորապիի տպարանին մէջ: Եթէ այդ գործին միջէն զուրս հանեմք քանի մի թերութիւններ, որոնք աւելի ժամանակին կ'ընծայուին՝ քան թէ հեղինակին, կատարեալ և հմտալից գործ մ'է: Ընթացքին մը իւրաքանչիւր հոլովմանց և լծորդութեանց վրայ գնացող բառերու և բայերու, լուծման օրինակներու, խրթին իմաստից և կանոններու բացատրութեանց, և այլն, նպատակ ունենալով, ինչպէս կ'ըսէ հեղինակը, «նորավարժից տկարութեան սգնել և զարգացնել զանոնք քերթողութեան ուսման և հայկարանութեան հմտութեան մէջ»: Բարդութեանց և անանցնելուն վրայ հմտօրէն կը խօսի, բացատրելով անոնց կազմութեան կանոնները և գործնական օրինակներ տալով (յէջս 195-6, 234-240), բաց ի յարարարդէն, օր. «քաղցրակենցաղասէր», որ անգործածական է ի սպաս:

Ա մասը (յէջս 5-191) զուտ գործնական է, որուն կցեր է յաւելուած մը, յորում կը գտնուին հարցնւպատասխաններով բոլոր կարևոր տեղեկութիւնք քերականութեան: Սոյն յաւելուածը առանձին ևս տպագրուած է փոքրագիր: Իսկ Բ և Գ մասերը՝ հմտալից ընդլայնումներ են յաւելուածին, որոնց մէջ վարդապետօրէն կը խօսի ութ մասանց բանի և շարադրութեան կանոններուն վրայ: Այս մասերուն մէջ այնպիսի բարակ զիտողութիւններ կ'ընէ, որ նոյն իսկ ժամանակիս քերականութեան ուսուցիչներէն բազումք կարող են շատ բան գտնել ուսանելու: Ոչինչ զուրս թողած է. բառերու սովորական դարձած սխալ գրութիւնները կ'ուզղէ, կը դնէ տառերու հնչմանց տարբերութիւնները, կ'որոշէ

1. Քերականութիւն գրաբար լեզուի հայկազնան սեփն, շարադրեցեալ աշխատասիրութեամբ Տեառն Մխիթարայ վարդապետի, և այլն:

Համանիշները, ընդարձակ տեսութիւններ կ'ընէ՝ Հոլովմանց և լծորգութեանց վրայ, կը բացատրէ պատուազրութեան նշանները (դոսր, երկարեակ, նշանագիր, սիւն), կուտայ օրէնքներ շէշտի, առողանութեան, վերժանութեան, և այլն: Պ մասին մէջ առանձին գլուխ մը կը բանայ, «Յաղագս դանազան կերպից շարադրութեանց նախնեաց», ուր Մխթար երեք տեսակ շարադրութիւն կ'որոշէ: ա. Պարզ և Հասարակ, որուն օրինակ կու տայ Յայամաւուրքը. բ. Միջին, ընտրութեամբ լեզուին և դիւրիմացութեամբ, որուն օրինակ կու տայ Աստուածաշունչի մեծագոյն մասին շարադրութիւնը, և գ. Բարձրագոյն, գեղեցկութեամբ լեզուին և նոխարանութեամբ. այս կարգէն կը դնէ Մակարայեցւոյ գրքին, Մովսիսի Խորենացւոյ, Նարեկացւոյ, և այլն, շարադրութիւնը: Նոյն դարուն ճաշակն էր այդ, որուն ազդեցութիւնը կրած է նաև Մխթար. կ'ընտրէին խրթին, ձօխ, ճոռամբան ճեղինակները, և անոնց սճոյն կը հետևէին: Պարզութիւնը, որ գրութեան մը առաջին պահանջուած յատկութիւնն է, շափազանց մերկ և աղքատ կ'երևէր անոնց: Յիշեալ գլխոյն մէջ, Աստուածաշունչէն և միւս մասննագիրներէն մի քանի դժուար Հասուածներ կը բերէ, կը բացատրէ, կը լուծէ քերականօրէն ի դիւրութիւն ուսանողաց (յէջ 452-466):

Մխթար, ինչպէս ըսինք, փոքր ինչ ազդուած կը թուի դարուն գրական ճաշակէն: Քերականութեան մէջ սեռի շօք բաժանում կը դնէ, հետևողութեամբ յոյն և լատին լեզուաց, «արական, իգական, չէզոք և Հասարակ» . նոյնպէս բայերուն՝ «Ստորակցական» և «Քղձական» եզանակներ կը դնէ, «Քերակատար» և «Յարակատար» ժամանակներ, չէզոք բային «Ընդմիջակերպ» և «Չայնակրական» տեսակներ, անեցեալ վերջաւորութեամբ անցեալ դերբայք, և ուրիշ մի քանի տեսութիւնք և կանոնք Համաձայնութեան մասանց բանի, որոնց չկրնար երբէք վարժիլ Հայ ականջ մը, և զօրս ինքն իսկ Մխթար զործադրած չէ միշտ իրեն գրութեանց մէջ: Պարզապէս խոհեմութեան և չզըրգուելու Համար Հակասակ ոգիները, — որոնք ցոյց կու տային իրենց օտարամոլութիւնը նոյն իսկ բայերու և Հոլովմանց մէջ, — ըրած է այդ քանի մը զարօտութիւնները. զայս յանախ կ'ականարկէ իւր քերականութեան մէջ:

Աշխարհարար քերականութիւն մ'ալ շինեց 1726ին, համառօտ, երկու մասերէ բաղկացած. առաջնոյն մէջ գրուած են ձեւերը և օրինակները հոլովմանց, լծորդութեանց և միւս մասանց բանի. երկրորդին մէջ՝ կը գտնուի վարդապետական մասը: Երեք տեսակ հոլովում կը դնէ. առաջնոյն սեռականը կը վերջանայ ի (օր. հաց, հացի), երկրորդին՝ ու (օր. հաւ, հաւու), երրորդին՝ ան (օր. գուն, գուն). առանցմէ դուրս կը դնէ շինց գարտուղի հոլովներ, «տէր, տիրոջ. եզրայր, եզրօր. օր, աւուր». և այլն: «Ես» դերանունն բացառականը կ'ընէ «իսմէ». «սա կամ տաի», հայց. «գասի կամ գաս». «սա կամ սփի». սեռ. «սփոր», բացս. «սկից». և այլն: Քային ժամանակներուն մէջ կը դնէ նաև «Պերականար» և «Յարականար»: Երկրորդ մասը, որ վարդապետականին վրայ կը խօսի և շարագրութեան կամ մասանց բանի համաձայնութեան կանոնները կու տայ, թէ և համառօտ՝ բայց ոճով գրուած է: Տեղ տեղ գրարար իմաստներ կը դնէ, և դիմացը՝ աշխարհարար և տաճկերէն, և փոխադարձարար՝ աշխարհարար բացարձակները՝ գրարար կը գարձուեն: Կրթին վերջին (ԺԳ) գլուխը յատկապէս նուիրած է՝ ուղղականը և տրականը՝ հայցական հոլովէն գանազանելու խնդրոյն, զոր ոչ միայն օրինակներով կը պարզէ, այլ և անոր յատուկ կանոն կը սահմանէ. «Պէտք է դիտնայ, կ'ըսէ, որ եր (ը) գիրն անուններուն վերջը միշտ բացօրուելու համար կու գրուի այս մեր աշխարհարար լեզուին մէջ. նորա համար շարագրութեան և խօսից մէջ՝ անունն թէ ուղղական լինի, թէ զօրութեամբ նախգրիւ տրական, և թէ հայցական, եթէ բացօրուելու պիտանաւորութիւն ունի, եր (ը) գիրը կ'առնու. և թէ շունի, առանց եր (ը) գրի կու մնայ և ինչ բայի որ խնդիր եղեր է, այն բային ուզած խնդիրն հայելով՝ պիտի իմացուի նոյն անունն՝ ուղղական լինել, նախգրիւ տրական և կամ հայցական¹»:

Իրաւամբ ուրեմն կրնայ Մխիթար, ոչ միայն գրարար լեզուի վերականգնող կոչուիլ, այլ և հիմնադիր կամ ուղղվիրայ մը աշխարհարար լեզուի, յատուկ կանոններու սան-

1. Այս աշխարհարար լեզուն՝ Մխիթարայ է:

ձին ենթարկելով այն վայրասլատին, անկանոն և խառնակ լեզուն, իրեն օրինակով՝ բարձրացնելով անօր վարկը և գրական լեզու դարձրնելով:

Քաւական չէ կենդանացնել մեռած լեզու մը, հարկ է նաև զօնել աղաւաղումներէ, ճօխացնել զայն: Այդ դժուարին գործը կարող չէ ընել քերականութիւնը, առանց իրեն թիկունք ունենալու բառարանը, որ ըլլայ ընտիր և ամէն թիւրութիւններէ զերծ: Վաղուց Մխիթար յղացած էր մաքին մէջ մեծ բառագիրք մը յօրինելու գաղափարը, որ զանազան արգելներու պատճառաւ՝ հազիւ կրցաւ 1727ին ձեռք գարնել, և յետ երկար ժամանակ ընդհատուելու, դարձեալ սկսելով 1742ին, վերջապէս յաջողութեամբ աւարտեց 1745ին: Թէ և Մխիթար էր գլխաւորապէս այդ մեծ, հսկայ աշխատութեան ծանրութիւնը վերցնողը, սակայն գործոյն մասնակցեցան ևս աշակերտք, և յատկապէս Հ. Սիմոն Աստուածատրեան և Հ. Մկրտիչ Անանեան, որոնք կը քննէին և կը ճշդէին բառերուն իմաստները և զանազան առումները¹: Թէ ինչ պատճառաւ ձեռք գարկաւ Մխիթար այս մեծ գործոյն, կը բացատրեն հրատարակողք — ի դիմաց Մխիթարայ — ընդարձակ և հմտալից յառաջարանին մէջ: Այն ժամանակները չզտնուելով տակաւին ազգին մէջ կանոնաւոր բառարաններ, մոռցուած և խանդարուած էր բառերուն ճշգրիտ նշանակութիւնը. ամէն մարդ ըստ քմաց կը խեղաթիւրէր, կ'աղճատէր լեզուն, և չգիտնալով բնիկ հայերէն բառերը, անսօփօր և խորթ բառեր կը հնարէին: Հարկ էր անոնց առջև ամբարտակ մը կանգնել, և ազատել լեզուն խառնակութեան վճին մէջ գլորելէն. այդ ամբարտակն եղաւ «Քառգիրքն հայկազեան լեզուի», աննման իւր տեսակին մէջ, զարագուիս կազմող գործ մը: Քան զայն յառաջ, ազգային գրականութեան մէջ, չենք հանդիպիր նմանօրինակ վիթխարի աշխատութեան մը: Հարկ չկայ ըսել թէ ինչպիսի դժուարութեանց պէտք եղաւ յաղթել. չկար հայերէն բառգիրք մը. զոր Մխիթար իրեն առաջնորդ անուր, — չկար ձեռագիրներու ճօխ հաւաքածոյ մը, ուսկից քաղէր առատօրէն բառարանին պաշարը, — հարկ էր ստու-

1. Ժամանակագր. Ա. (1744 տմ Քրիստոսի) - էջ 425. Թ. 4.

զել իւրաքանչիւր բառին նախկին և Հարազատ իմաստը, և զայս անկարելի էր ընել, բայց միայն համեմատելով թարգմանութիւնները բնագիրներուն հետ, — և ի հաստատութիւն իւրաքանչիւր բառին բնիկ նշանակութեան՝ հարկ էր վկայութիւն մը բերել Աստուածաշունչէն կամ նախնեաց զրգբերէն: Այս ահագին ճիգերն ըրաւ Մխիթար իւր աշակերտներով, գիտելով պարզապէս ազգին սգուտը և լեզուին վերականգնումը, շինայելով ծախուց, աշխատանաց, շէնայելով նոյն իսկ առողջութեան, գողնալով քնոյ և հանգրստեան ժամերէն, որպէս զի միւս կարևոր զրազանաց և գործոց խափանումն չըլլայ:

Ի նմին ժամանակի, մինչ Մխիթար կ'աշխատէր իւր բաւարանին վրայ, անդին Լեհաց Ստանիսլաւ քաղաքին մէջ նոյնպէս հայերէն մեծ բառագիրք մը կը շինէր Ստեփանոս վ. Ռոչքեան: Այդ երկհատոր ստուար գործը՝ բաց ի բաներու ճոխութենէն, — զրեթէ 4500 նորագիւտ բառեր բովանդակելով մէջը, — և կարգաւորեալ ոճէն, ուրիշ մեծագոյն առաւելութիւն մ'ալ ունէր քան նախորդները, այն է՝ ամէն բառի առջև դրուած էին նախնեաց վկայութիւններ, և մերթ այնպիսի հեղինակներէ և զրգբերէ, որոնք մինչև ցարզ ձեռքերնիս չեն հասած: Ստեփանոս Ռոչքեան, ոչ միայն ժամանակակից էր Մխիթարայ, այլ և մտերիմ և թղթակից: Յամին 1731 զրած նամակով մը կը խնդրէ նա Մխիթար Արքայէ, որ սօնացոյց մը և Մաշտոց մը տպագրել տայ ի Վենեաիկ՝ ի պէտս կաթողիկէ Հայոց: Նոյն թղթով կը ծանուցանէ ևս իւր բողոքքին աւարտիլը, որուն համար խնդակից կ'ըլլայ Մխիթար¹, որ այդ ժամանակէն շատ յառաջ սկսած էր արդէն յօրինել իրեն բաւարանը: 1730ի մարտի 8ին կը գրէր առ Հ. Յակովբ Կարնեցի, թէ «հիմայ կ'աշխատիմ բաւարանի մը վրայ, որուն մէջ կը մեկնուին և կը բացատրուին այն բոլոր զժուարիմաց բառերը, որոնք կը գտնուին քերականութեան և Աստուածաշունչի մէջ. կը յուսամ տարիկ մը աւարտել զայն, եթէ Աստուած կեանք տայ և յաջողութիւն»: Սակայն հասնելով

1. Թուղթ Մխ. Արքայի առ Գեր. Ստեփանոս վարդապետ. 1731 յուլիս 14:

մինչև Ե գիրը («Երախայրի» բառը), զանազան գրազանգ, գրաւորք և նիւթականք, շինութիւնք, հիւանդութիւնք, և այլն, թոյլ շտուին շարունակել գործը և զուխ հանել, ինչպէս կը յուտար: Գրելով դարձեալ առ վերոյիշեալ Հ. Յակոբ Կարնեցին, 1743ի մայիսի 4ին, «կը յուտամ, կ'ըսէ, մինչև տարւոյս սեպտեմբեր ամիսը՝ լրացնել բազիրքը, և անմիջապէս տպագրութեան տալ¹»: 1745 տարւոյն ամբողջապէս աւարտած և տպագրութիւնն իսկ սկսեր էր, ինչպէս կ'ըսէ մեր ժամանակագիրը², և 1749ի ապրիլին կը տպագրուէին անոր վերջին թերթերը, երբ Մխիթար հիւանդ պատկեր էր, և կը յանձնէր աշակերտաց յառաջարանին նիւթը: Այն պահուն, երբ կը մեկնէր նա դէպ ի յաւիտեանականութիւն, լոյս կը տեսնէր անոր մեծագոյն երկասիրութիւնը, 1251 մեծագիր երկսիւն մանրատառ էջերէ կազմուած, արդիւնք անխոնջ և տոկուն աշխատութեան: Հայերէն գրչագիրներու նուագութեան պատճառաւ, չէր կրնար ի հարկէ բոլորովին անթերի գործ մ'ըլլալ, մանաւանդ վկայութեանց և բաւերու ճոխութեան մտտամբ: Այդ պակասը լեցուցին ժամանակաւ Մխիթարայ աշակերտք, ուրիշ հատար մ'ալ աւելցնելով, «Մնացորդք գրարաւ բաւից հայկազեան լեզուի», և այլն:

Ատուածաշունչի համեմատութեան ժամանակ՝ այն ամէն բաները կամ պարբերութիւնները, որոնք խրթին և բացատրութեան կարօտ էին, առանձին նշանակեց Մխիթար, յետոյ զանոնք մեկնելու համար: Այս ոճով ըրաւ նաև «Ժողովոցի» մեկնութիւնը, զոր ապա ամբողջացնելով՝ հրատարակեց: Մեկնեց դարձեալ Ատուածաշունչի ուրիշ խրթին տեղերը և գրքերը, ինչպէս Սաղմոսները և Պողոսի թուղթերը, որոնք հրատարակուած չեն: Ասոնց մէջ միեւնոյն գրիչը և հմտութիւնը կ'երևի, ինչ որ Մատթէի մեկնութեան մէջ, Անոր մեկնական երկասիրութեանց մէջ առաջիններէն մին է՝ Ժողովոցի մեկնութիւնը, 1735ին գրուած և հետևեալ տարւոյն տպագրուած: Գրքին վերջը գրուած յիշատակարանին մէջ

1. Ենչնպէս կը գրէ առ Հ. Պեարոս Կուրումեան. 1745 Նոյեմբ. 25ի թուղթին մէջ:

2. Ժամանակագր. Ա (1745 ամ Քրիտոստի). էջ 425. Թ. 4:

կ'ըսէ, թէ երախայրիքն է սա իրեն բազմամեայ աշխատութեան, Աստուածաշունչի հրատարակութեան առթիւ ըրած տուն առ տուն համեմատութեան եօթնվեցուեան թարգմանութեանց հետ: Մեկնութեանս աչքի զարնող յատկութիւնք են՝ պարզութիւն և յատկութիւն. նա չերևիր հոս մեծ՝ խորունկ աստուածարան մը, որ «վարդապետօրէն» կրօնքի բարձր խորհրդոց վրայ ճառէ, և ոչ ճարտարախօս մը՝ որ պերճ և զեղեցիկ նկարագիրներով ուզէ մոգել իւր ընթերցողները. այլ հայր մ'է՝ որ կը բացատրէ զաւակաց՝ խողովողին խրթին իմաստները. բարոյախօս մ'է՝ որ գործնական հրահանգներ կու տայ, ախտերուն դէմ կը կուսի, կը պարզէ աշխարհիս հաճոյից՝ պատիւներուն և վայելից ունայնութիւնը, կը ցուցնէ երկինքը՝ իրեն անմահ փառքերով և անոր սիրով կը վառէ զիրենք: Ընդհանրապէս համառօտախօս է, որուն պատճառը կու տայ Հեղինակը, թէ «Մենք տղայոց և տղէտներուն համար գրեցինք, որոնք գոհ կ'ըլլան աշխարհով... և խորչեցանք երկարարանութենէ՝ ընթերցողաց տաղակալի շրջալու և նկարագրական մեկնութիւնը շթողելու համար բազմակոյտ բառերու ներքև»:

Մխիթարայ մեկնութեանց մէջ ընդարձակագոյնը և կատարեալը, ըստ ամենայն տեսութեանց, է «Մատթէի մեկնութիւնն», սկսուած հաւանօրէն 1718ին սկիզբը, և հասնելով մինչև աւետարանին յիշուիք, ընդհատուած է զանազան պատճառներով մինչև 1736 թուականը: Այդ տարին գարձեալ սկսու, բազմաթիւ բարեպաշտ անձանց թախանձանքներէն յորդորուած, և տարիէ մը աւարտեց: Սա ևս վիթխարի գործ մ'է, բառարանին նման, իբր 1000 երկսիւն էջերէ բաղկացած, յորում կը փայլի Հեղինակին ընդարձակ հմտութիւնը Ս. Գրքի և աստուածարանական ուսմանց: Այս և միւս մեկնութեանց մէջ ընդհանրապէս հետեող է Ոսկերեքանի և ուրիշ սուրբ հարց, ինչպէս կ'ըսէ յառաջարանին մէջ. բայց մի թէ փոքր աշխատութիւն է, ձայրէ ձայր կարգալ անոնց գրքերը, քննել թէ այս ինչ բառը կամ պարբերութիւնը ի՞նչպէս հասկցեր է այս կամ այն մեկնիչը, որոշել այնքան զանազան մեկնութեանց և կարծիքներու մէջ ընտրելագոյնը և առնուլ զայն: Ինչպիսի յատկութիւն գաղափարաց, ինչպիսի օժութիւն իմաստից. փաստ

քայլերով կը միտ հաւատոյ խորհրդական մթութեանց մէջ. և ուր որ կը թափանցէ, լոյս կը փայլատակէ շուրջը: Հիմնական տեղեկութիւններ ունի հրէական ազգին սովորութեանց, ծիսից, անոր հնախօսութեան և աշխարհազրութեան. սրատես մեկնիչ մը, որուն աչքէն չվրիպիր ոչ մի բան: Չկայ աստուածաբանական խնդիր մը, զոր շոշափած և լուսարանած չըլլայ, մանաւանդ այնպիսիներ՝ որոնք ուղղակի կապ ունին ազգային խնդրոց հետ: Քսան էջ միայն կը նուիրէ Քրիստոսի անձին միութեան և երկուց բնութեանց խնդրոյն (յէջս 437-457), այնչափ յատկօրէն և հմտութեամբ խօսելով «անձին» և «բնութեան» նշանակութեանց և զանազան առումներուն վրայ, իմաստասիրօրէն քննելով և սահմանելով զանոնք, յարմար օրինակներով, աւարկութեամբ և պատասխաններով լուծելով խնդիրը, որ քան զայն լուսագոյն չէր կարելի ընել: Հոն կը զանուին կենդանի նկարագիրներ ախտերու, զանոնք զգուելի ընելու համար. հրափառ յորդորներ առաքինութեան, խրատներ քարոզիչներու, առաջնորդաց, ամէն վիճակի և հասակի անձանց: Հոն կ'ուսանի մարդ, թէ ինչպէս կարելի է միարանել աւետարանին վսեմ սկզբունքներուն՝ մարդկային կենցաղափարութեան պատուէրները, երկնքի սէրը՝ հայրենեաց սիրոյն հետ, հաւատքը՝ գիտութեան հետ: Հոն կը փայլի դարձեալ Մխիթարայ այնչափ աղքատսիրութիւնը, որ զօրովելով ի տես թշուառութեան մէջ տուայտող աղքատներուն, բուռն կերպով կը շանթաւարէ անողորմ հարուստները, անոնց ուղղելով մեծ հայրապետի մը խօսքերը. «Քաղցածներուն է այն հացը, զոր գու քովը կը պահես. մերկերուն է այն զգեստը, զոր սենեկիդ պատէն կը կախես. բոկոտն քաղողին է այն կոշիկը, զոր տանդ մէկ անկեան մէջ կը փտեցնես. աղքատին է այն զրամբը, զոր հօղին տակ կը թաղես» (յէջ 694): Այս խօսքերով է՝ որ մեծն Քարսեղ Կեսարիոյ բեմերէն կը դողացնէր երբեմն իւր ժամանակի հարուստները:

Մխիթար նշանաւոր է նաև իրր նամակագիր: Ամէն պայմանի և աստիճանի անձանց հետ թղթակցութիւն ունէր, որոնց խրատանշիւրին յատուկ սնով մը կը զրէր: Զանազան կողմերէ անոր հարցումներ կ'ուղղուէին, մատենագրա-

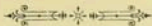
կան կամ սրբազան խնդրոց նկատմամբ, որոնց միշտ պատրաստ էր պատասխանելու գոհացուցիչ կերպով: Այդ նամակներուն մէջ կ'երևի Մխիթար՝ սուրբ անձ մը, խոհական ուղղիչ մը խղճերու, կատարեալ հմուտ մը: Անոր նամակներուն այնպիսի յարգ կու տային շատերը, որ իբր նըշխար մը կամ նուիրական աւանդ մը կը պահէին, և ոմանք ալ բաց զլիսով և սոքի վրայ կը կարդային յարգանաց համար: Ընդհանրապէս զրուիթեան մէջ կը գերադասէր պարզ ոճը. «Պրուիլններս վարդարուն, ձօխ և պերճարան ոճով չըրի, կ'ըսէ Մատթէի մեկնութեան յառաջարանին մէջ, ոչ այնչափ անբաւական ըլլալուս կամ ժամանակիս խնայելուն համար, որչափ ձօխարան և զարդարուն իմաստներով շխրթնացնելու համար գիրքս, որպէս զի իմաստուն մտքերուն զմայլեցուցիչ ըլլալով, չի գրկեմ համբակ մտքերը Քրիստոսի խօսքերէն»: Այսպէս յստակ և պարզ լեզու մը կը գործածէր, մանաւանդ նամակաց մէջ, մերթ սամկերէն և օտար բառեր ևս խառնելով:

Հոս կը լռեմ ես, և կ'ուզեմ որ խօսի նոյն ինքն Մխիթար, և իրեն խօսքերով կնքէ մատեանս, ինքն իսկ տալով իւր ճշգրիտ նկարագիրը, ինչ որ Զանացի ես ցուցնել զրքիս մէջ, առանց յաջողելու թերևս: «Որչափ կրնամ և որչափ որ կենդանի եմ, պիտի Զանամ աշխատիլ ազգիս հոգևոր օգտին և շահաւէտութեան համար, թէ և երբեմն հաւատոյ ճշմարտութեան համար մեղադրուած և արհամարհուած ըլլամ ոմանցմէ, և կամ միշտ արհամարհուիմ: Աւստի թող զիտնան անոնք ամէնքը, որոնք իմ վրաս կը մտածեն կամ կը խօսին, թէ ես՝ թէպէտ կը սիրեմ ազգս և կ'ուզեմ անոր օգտին համար աշխատիլ, բայց անով երբէք սիրտս չթուլնար Հոսովմայ սուրբ Եկեղեցւոյն հաւատոյ ուղղափառ դաւանութենէն: Կէ փոխադարձաբար, թէպէտ ըստ ամենայնի կը հպատակեցնեմ ինքզինքս Հոսովմայ գահուն շնագանդութեան ներքև, ինչպէս օրինակ տուաւ ինձ մեր սուրբ հայրը Քրիզոստ Լուսաօրիչ, բայց անով երբեք չթուլնար իմ սէրը և աշխատելու Զանքը յօգուտ ազգիս, թէ և նա զիս քամահէ

այսպիսի Հնազանդութեան Համար ¹⁾ : « Քանի անգամ որ կը լսեմ կամ գրոց ձեռքով կը տեսնեմ, թէ մեր ազգէն ոմանք կը ջանան և կը փափաքին գիտութեանց Հետամուտ ըլլալ, նոյնչափ ևս կ'արժարժի Հոգիս : . . . Մեր էր թէ տեսնէի ազգս և անոր նորարոգրոջ վարդապետները՝ գիտութեանց, իմաստից և կրթութեան մէջ զարգացած և ճշմարտութիւնը ճանշնալու փափաքով վառուած, ոչ միայն բնութեան՝ այլ նաև Հաւատոյ իրաց մէջ, և այնպէս գոհութեամբ մեռնէի ²⁾ : — Այս Հոգւով, ուղղութեամբ և ջանքերով գործեց Մխիթար, և կանգնեց իրեն Համար եռագէմ կոթող մը, որու մէն մի երեսին վրայ քանդակուած են, ԱԶԳ, ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ և ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ, և կոթողին ծայրը կանգնած՝ կը ճառախայթէ մշտապա քոցալոյս ջահ մը, ԿՐԹՆՔԸ :

1. Յիշատակարան Աստուածաշունչ գրոց. էջ 1279 :

2. Թուղթ Մխ. Աբրայի առ Իսահակ վարդապետ, առաջնորդ Կարնոյ. 1756. յունիս 20 :

Յ Ա. Ի Ե Լ Ո Ի Ա. Ծ

Ա

Վ Կ Ա Յ Ա Գ Ի Բ Ք

Ի

Ego infrascriptus Sacerdos Societatis Jesu fidem facio, Mekitar armenum religiosum et diaconum, Petri filium Sebastenum, Catholicae Fidei, quam a puero conquisierat, et catholicorum armenorum, ac librorum antiquorum lectione didicerat, sed nondum professus erat, quia nullum hactenus missionarium ad id in patria sua receperat, hic demum in sacello nostro professionem emisisse apud me, juxta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Decreta. Cumque optimus juvenis maximo zelo ardeat propagandi fidem et unionem cum Ecclesia Romana inter suos, atque ad id exequendum, tum propter morum innocentiam ac pietatem singularem, tum propter ingenuam indolem et cognitionem operum Sanctorum Patrum armenorum, quorum testimonia in promptu habet contra haereticos, aptissimus mihi videatur; non potui non probare consilium, quod jamdudum cepit, eundi Romam, ut ibi tanquam in arce Catholicae Fidei armis instruaturn tum doctrinae inconcussae, tum pietatis sinceræ contra haereticam pravitatem; ac deinde iis instructus, in patriam redeat ardenti suo zelo pro conversione armenorum facturus satis. Itaque enixissime rogo et obsecro eos omnes, qui has litteras visuri sunt, ut ejus tam sancto desiderio obsecundantes, non solum tanquam fratrem benigne eum recipiant, sed et adjuvent, ut propositum suum ad majorem Dei gloriam, et Sanctae Romanae Ecclesiae exaltationem valeat adimplere. In horum fidem has ei litteras manu propria subscriptas, et sigillo Societatis

nostrae munitas, quibus et Superiores Generales Syriae tamquam testes subscripserunt, dedi. Alepi die 30 Maji anno 1695.

Antonius Beauvossier Societatis Jesu.

Joannes Verzeau Superior Generalis Societatis Jesu in Syria.
Frater Josephus Engeriacensis Missionum Orientalium Capuc-
cinatorum Provinciae Turonensis Custos licet immeritus.

Fr. Ferdinandus a Sancta Liduvina Provincialis Missionum
Carmelitarum Discalceatorum in Syria et Palestina.

(L. S.)

2.

Ego infrascriptus testor me in hac urbe, quo me negotia Missionum nostrarum vocarunt, Mekitar armenum religiosum, nuncque sacerdotem Petri Filium Sebastenum reperisse, magnoque cum gaudio et audivisse, et per me ipsum cognovisse, optimum juvenem eodem teneri propagandae Orthodoxae Fidei studio, quod ego ante annos duos Alepi videram, et scripto authentico testatus eram. Quamobrem catholicos omnes, ac praesertim Reverendos cujuscumque Ordinis Missionarios per Christi charitatem precor, ut ejus tam sanctum propositum foveant, juvent, omnique ope promoveant. In quorum fidem has ei litteras manu propria subscriptas, et sigillo Societatis nostrae munitas dedi. Constantinopoli 15 Julii 1697.

Joannes Verzeau Superior generalis Missionum Societa-
(L. S.) tis Jesu in Syria.

3.

Ego infrascriptus sacerdos Societatis Jesu fidem facio, Mekitar Vartabiet, idest doctorem armenum Sebastenum Petri filium (cum quo per hanc Urbem transiens collocutus, cognovi eum optima indole praeditum, ingenio non mediocri et doctrina singulari instructum) fidem inquam facio, praedictum Mekitar. sanam, sinceramque fidem et doctrinam Ecclesiae jamdudum amplexum, ut testantur patentes litterae, quas a nostris Patribus habuit, eandem doctrinam aperte, constanter et erudite profiteri, docere, et apud suae gentis viros saepe saepius praedicare, in lectione SS. Patrum armenorum versatissimum esse, et maximo dilatandae Fidei studio teneri; quare Catholicos omnes, sed praesertim Reverendos cujuscumque Ordinis Religiosos oro atque obtestor in Domino, ut eum benevole excipiant, pro eru-

ditissimo doctore habeant, et sancta ejus desideria omni ope promoveant. In quorum fidem has ei litteras manu mea subscriptas, et sigillo nostro munitas dedi. Erzerumi in Maiori Armenia 22 Augusti anno 1699.

(L. S.) Cornelius Leau Societatis Jesu.

Ego etiam Cacciaturus Arachiel Nuntius Apostolicae
Sedis ad nationem armenam omnia suprascripta

(L. S.) confirmo.

4.

Nos infrascripti testamur, quod occasione itineris Urbem majoris Armeniae Erzerum transeundo, Reverendum ac pereruditum Dominum Mekitar Sebastenum Petri filium sacerdotem catholicum, non absque singulari solatio et aedificatione inveniremus, qui Fidem Romanam, quam juxta probata testimonia sua publice professus fuit, non solum magna religione ac constantia conservare, sed et singulari fervore ac zelo propagare, ac inter indigenas suos armenos disseminare studeat, et fructu laudabili plures ad verae Matris gremium reducat, nec non singulari pietate ac doctrina ac zelo suo spem maximam faciat, se non leve haeresi armenicae detrimentum illaturum: quare cum petierit a nobis omnibus de Catholica Fide recte sentientibus commendari, sanctissimis ejus desideriis satisfactori, litteras manibus nostris subscriptas dedimus, unanimiter omnes vere catholicos, et maxime eos, qui ad Sanctae Fidei nostrae promotionem juvare possunt, precantes, ut quo consilio, qua ope valent, apostolicum virum adjuvare non desinant. Erzerumi 9 Martii anno 1700.

Fr. Cherubinus ab Ascensione Carmel. Excalceat.

Fr. Joseph Maria de Perusio Capuccinus Missionarius.

P. Guilielmus Weber Societatis Jesu Missionarius Malaban.

P. Guilielmus Mayr Societatis Jesu Missionarius Malaban.

5.

Noi Antonio Nani per la Serenissima Republica di Venezia etc. Provveditore Generale dell'Armi nel Regno di Morea.

Nella visita di questa Piazza di Modon, affissandosi Noi agli affari della Religione, abbiamo ricevuto motivo di riconoscere nel Padre Abate Mechitar Pietro, in questo Monastero di S. Antonio, gradi di singolar merito. Dopo essersi Egli trasportato in questo regno dalle remote provincie dell'Armenia al refugio

della pubblica protezione, e posto col favore di essa in esecuzione il disegno di stabilire il monastero coll'aggregato di molti de' suoi nazionali di buona vita, si è poi impiegato nella direzione di esso con tal fervore di zelo, e con tal santità di spirito per lo servizio della Religione e per lo miglior culto del Signore Dio, che Noi intieramente edificati della probità ed esemplarità, così d'esso Padre Abate, che de' suoi Monaci, devenimmo ad autenticarne il merito colle presenti segnate della nostra firma, raccomandandoli alla pubblica protezione e grazia. In quorum fidei etc. Data in Modon li 24 Giugno 1705. S. N.

(L. S.) Antonio Nani Provveditore Generale.

Domenico Cuccati Segr.

6.

Noi Angelo Emo per la Serenissima Republica di Venezia etc. Provveditore Generale dell'Armi in Morea.

Fuggendo le persecuzioni... si ricovrò sotto la pubblica protezione in questo Regno il Reverendissimo Padre Mechitar Pietro Abate de' monaci dell'ordine di S. Antonio, di nazione armeno, con varii monaci. La probità de' suoi costumi, il santo esempio, e l'edificazione, che ne ricevevano i popoli, ben persuasero la pubblica pietà a promover nello stabilimento di questa Sagra Comunità l'incremento della Cattolica Religione, ed il servizio del Signore Iddio. Ebbe per sovrani decreti dall'Eccellentissimo Senato il domicilio nella Piazza di Modon con assegnamenti per lo mantenimento d'un numero conveniente de' religiosi, che il Padre Abate con zelo venne ad accrescere in sino a quaranta. Gettò i fondamenti di un monastero, e lo rese abitabile in buona parte, ed a Noi toccò di fondar la prima pietra all'erezione di una Chiesa capace e decente, non rallentando mai fra queste benemerite fatiche gli esercizi di pietà, ed intiera osservanza religiosa con nostra ed universale edificazione. Di che desiderando esso Padre Abate, prima della nostra partenza, le nostre testimonianze, non possiamo negarle alla verità, ed al merito singolare del soggetto degno della pubblica predilezione, mai abbreviata verso chi promove colla gloria del Signore Iddio, e della Religione gli oggetti più importanti del suo real servizio. In quorum etc. Dato li 10 Settembre 1708. Modon.

(L. S.) Angelo Emo Provveditore Generale.

Giacomo di Ruvì Segr.

7.

Noi Marco Loredan per la Serenissima Republica di Venezia etc. Proveditore Generale dell'armi in Regno della Morea.

Essendo sempre stato oggetto primario della pubblica pietà l'aumento del culto e della gloria del Signor Iddio, ci siamo noi fissati con particolar vigilanza per renderlo intieramente adempito anco nel corso di questo generalato. Con tale incontro cadè sotto le nostre osservazioni il venerando monastero di Sant'Antonio eretto nella Piazza di Modon sotto la direzione del molto Reverendo Padre Mechitar Pietro Abate. Egli con probità de' costumi, tutto sollecitudine, infaticabile, et attento supplì perfettamente l'esercizio delle sue commendabili inspezioni. Fu così regolata la disciplina dei monaci (in buon numero, e tutti di esemplarità) tanto negli studi, come nelle spirituali funzioni, che restò impressa una piena edificazione con merito distinto del medesimo Padre abate, e del suo Ordine religioso e divoto, da Noi ben rilevato in maniera, che conosciamo di necessità renderlo noto da per tutto col mezzo delle presenti nostre attestazioni. In fede etc. 1711. S. N.

(L. S.) Marco Loredan Proveditore Generale.

Gio. Francesco Vincenti Segr.

8.

Noi Daniel Dolfin Quarto Cavalier per la Serenissima Republica di Venezia etc. Capitano Generale di Mare.

Portatosi in grembo della Serenissima Republica il Padre Abate Mechitar Pietro, e prestatavi mano della pubblica pietà per lo stabilimento d'un monastero nella piazza di Modone sotto i gloriosi auspici di Sant'Antonio, gode egli il merito d'aver condotti da lontani confini dell'Armenia molti de' nazionali a vestir il sacro abito, ed aver istruiti alla rigorosa osservanza di quella regola monastica. Tale è la virtù, il zelo, e l'attenzione al servizio del Signore Iddio rilevata in esso Padre Abate, e tanta la probità ed esemplarità de' Monaci, che Noi rimasti pienamente appagati, conosciamo giusto rilasciare le presenti nostre veridiche attestazioni in comprobazione del loro merito, perchè vagliano loro di scorta ad esigere gli universali graziosi concorsi. Grat. etc.

Data in Modone li 24 Febrajo 1715 S. N.

(L. S.) Daniel Dolfin Quarto Cavalier Capitano Generale.

Vincenzo Lio Segr.

9.

Frater Angelus Maria Carlini ordinis Prædicatorum, Miseratione Divina Archiepiscopus Corinthi et Regni Peloponesiaci Administrator, etc. etc. etc.

Universis et singulis præsentibus nostras inspecturis et lecturis, fidem facimus et attestamus Reverendissimum D. P. D. Mechitar Petro Abbatem Monasterij S. Antonij Armenorum, Methonis Nostræ Administrationis subjecti, pro agendis rebus sui Monasterij hinc discedentem Venetias versus, per integram tredecim annorum permanentiam in hoc Peloponesiaco Regno habitam, morum probitate, vitæ integritate, ac virtutum meritis specimen dedisse summæ aedificationis ac Religionis, nec non sollicitudine, labore ac vigilantia in commisso sibi abbatiali munere omnes numeros laudabiliter adimplevisse.

Ipsè enim dicti Monasterij promotor, illud cum Ecclesia a fundamentis erexit, et ad opus redegit. Ex Armenia juvenes piæ, proficuaque exspectationis accersivit, ac in catholicis dogmatibus, et ordinis regulis instructos supra viginti Monasterio adscripsit. Catholice fidei contra hæreticam pravitatem acerrimus propugnator, nonnullos, qui verbo et exemplo ad augmentum salutis animarum proficerent, in Armeniam remisit. Nec non in omnibus, quæ respiciunt majorem Dei cultum ac gloriam, integram monachorum disciplinam, in fidelium aedificationem ita se gessit, ut in eo nihil desiderandum fuerit. Merito igitur has nostras commendatitias requisivit, ac promeruit, quarum testimonio illum associare volumus omnibus Illustrissimis locorum Ordinariis ad quos illum declinare contigerit, plurimum commendantes, promittentes Nos, in similibus et aliis, longe majores vices in Domino responsuros. In quorum etc.

Datum Naupliæ ex nostra Archiepiscopali Cancellaria,
Die XV Martij MDCCXV.

(L. S.) Frater Angelus Maria Archiepiscopus, etc.

Jacobus Rolli Procancellarius
Archiepiscopalis de M.

10.

Trovandosi ad habitare in Modon nel Regno di Morea, in un sontuoso convento, che sin da fondamenti con grosso dispendio si avevano eretto li RR. PP. Armeni Monaci dell'ordine di S. Antonio Abate, sotto la savia e zelante condotta del Rev. Padre Mechitar Pietro loro Abate, diedero sì esso, come tutti gli altri,

tanto buon esempio colla divota uffiziatura della lor Chiesa, coll'esemplare loro morigeratezza, e colla candidezza del loro vivere, che edificarono molto quei popoli, e si conciliarono una universal venerazione, il pubblico intiero aggradimento e l'amore di tutti i rappresentanti. Come che per tutto il corso, in cui sostenni la carica di Provveditore Generale di Mare in Levante, ho avuta occasione d'ammirar e commendar il loro fruttuoso zelo nel culto divino, e la stima, con cui li riguardava, e mi li raccomandava la paterna predilezione del Monsig. Fr. Angelo Maria Carlini Arcivescovo di Corinto, ed Amministratore nello Spirituale di tutto quel Regno; così ora, che per le funeste vicende della Morea si trovano ricoverati in questa Dominante, mi pare atto di giustizia rilasciar loro la presente attestazione, perchè serva di scorta al loro merito.

A di 2 Marzo 1717 Venezia.

Alvise Mozenigo Terzo
fu Generale di Mare.

II.

Noi infrascritti ecclesiastici e secolari armeni, figli della Santa Madre Chiesa Cattolica Apostolica Romana dimoranti nella città di Venezia, quando abbiamo saputo e veduto, che il nostro Reverendissimo Padre Abate Mekitar bramava d'andare alla santa città di Roma, assieme coi due religiosi sacerdoti, abbiamo voluto scrivere cotesta lettera per la buona testimonianza del medesimo Abate Mekitar, e di tutta la sua Comunità, affermando, che egli è il sole della nostra nazione, e le glorie di essa furono i suoi religiosi, che in quegli ultimi calamitosi tempi, col buon esempio e colla fruttuosa scienza, hanno fatto germogliare e pullulare come le rose la fede Cattolica tra la medesima nazione, per la gloria del Signore Iddio, e per la difesa della Santa Madre Chiesa. Mentre ecco sono 18 anni, da che questi buoni religiosi cominciarono questa loro santa opera, e dovunque dimorarono, dovunque passarono, sparsero l'odore della loro santa vita; poichè non solamente quando stavano fra gli armeni, ma anche quando dimoravano in Morea, esemplari di tutti quei che li miravano, di modo tale, che i nobili ed ufficiali delle milizie, e i cittadini venuti di Morea tutti insieme lodarono la di loro buona vita. Parimenti ecco tre anni sono, che abitano in Venezia, noi coi propri oechj mirandoli, ci siamo meravigliati delle loro prudentissime conversazioni, ed ottimi costumi, e molto più dell'altissima intelligenza e sagacità del loro Abate, Laonde non solo incitano a meraviglia noi, che in-

tendiamo la loro loquela, ma anche gl'istessi latini, i quali nel mirare solamente la qualità e il costume d'essi, stupiscono di loro, e innanzi di noi in ogni luogo spesse volte li lodano; e però noi, che siamo forestieri in questo paese, molte volte ci consoliamo per mezzo della loro buona fama, allorchè dai latini ci viene proposta ed approvata lodevole. Eglino, coi loro ottimi costumi, innalzano la fede cattolica al grado più sublime, con procurare incessantemente notte e giorno la conversione dei fedeli. E certamente sono moltissime le città, ed innumerevoli le persone, che nell'Armenia per mezzo della loro predicazione sono stati convertiti alla fede cattolica; le quali conversioni noi infrascritti parte con averle vedute coi proprj occhj, parte con averle udite dalle persone fedeli venute dalla provincia dell'Armenia, ne facciamo irrefragibile testimonianza. In quanto poi alla dottrina e prudenza, come conosciamo, così testifichiamo, che nella comunità si trova la perfetta scienza; mentre il soprannominato Abate è perfettamente scienziato teologo, dottore, e predicatore versatissimo nelle divine lettere, avendo colla sua mente composta la teologia; e si è conosciuto da molti anni, ed approvato per tale per la testimonianza di molti eccellentissimi dottori teologi. In somma egli è ornato di tale facondia, che chiunque parla con lui una volta, ed ode la di lui dottrina, può senz'alcun dubbio confermare il tutto, che si è detto di lui; e molto tempo fa egli ha insegnato anche a' suoi religiosi. Sapendo noi adunque la verità di tutte le sopradette cose, conoscendoci obbligati a dire il vero, testifichiamo coll'anima nostra, e confermiamo il tutto colle nostre sottoscrizioni, acciocchè questa nostra testimonianza sia ricevuta al cospetto della nostra santa madre Chiesa Cattolica Apostolica Romana.

Scritta nell'anno 1718 a' di 24 di Aprile.

Io Pietro Vartabied della città di Thiflis affermo quanto sopra.
Io Don Taddeo da Merdin sacerdote della Chiesa Armena in Venezia affermo quanto sopra.

Io Don Luca d'Abramo da Karpert affermo quanto sopra.

Io Gasparo di Sceriman affermo quanto sopra.

Io Giacomo Safrad di Sceriman affermo quanto sopra.

Io Diodato di Sceriman affermo quanto sopra.

Io Leone di Sceriman affermo quanto sopra.

Io Giuseppe Sceriman affermo quanto sopra. etc. etc.

Ego Cacciaturus Arachiel sacerdos et doctor armenus, missionarius apostolicus pro Armenis Venetiis degentibus, fidem facio et attestor, hanc testimoniam scripturam esse notabilium armenorum ecclesiasticorum, et saecularium a me cognitorum hic Venetiis reperorum.

Վ Ճ Ի Ռ Ք

Վ ի ն ձե ր ա զ ա ռ ի թ Վ ի ճ ի կ ա ղ ի ղ, որ ո զ կ ր շ խ ր ի ն ի Ւ թ ի թ ա ռ ի ղ Ս.
Վ յ զ ա ր կ զ զ ի կ ր:

Li Padri Armeni di S. Antonio abbate, che, fugiti prima dall'Asia minore per la persecuzione degli eretici, furono accolti dalla pubblica mano in Modon e doverono pur allontanarsi da quella parte nell'inondazione dei Barbari sopra il Regno e ridursi come in asilo in questa dominante, vivendo essi nella brama lodevole di ridursi raccolti in sito appartato della Città ad attendere a loro devoti esercizi, implorano la pubblica permissione di poter ricever in affittanza l'isola di San Lazzaro.

Considerandosi però per l'informazioni avutesi rendersi esaudibile la loro istanza, tanto più che l'isola stessa per se medesima angusta ella è di particolar ragione del pio luogo de Mendicanti, si concorre ad approvarle l'affittanza medesima, così che consolati possano nel solo numero, che di presente qui esistono applicar ivi al loro pietoso istituto, e porgere calde preci per la felicità della Rep. nostra.

Resta però dichiarato che l'affittanza stessa non possa mai essere rinnovata senza il previo publico assenso; come pure, che qualunque breve pontificio, che riguardasse la loro compagnia, abbia ad esser assogettato al Collegio nostro per la sua approbatione.

(L. S.)

Giacomo Busenello Segretario.

MDCCLXVII — Agosto XXVI

Decretum S. Congregationis Generalis de Propaganda Fide habitae die 26 Septembris 1718.

Referente Em. et Rev. Domino Domino Cardinali Tansio, Sacra Congregatio ex hactenus deductis censuit et declaravit

Monachos Armenos Congregationis S. Antonij Abbatis sub regula S. Benedicti Venetiis residentes, et praecipue P. Giorgium non esse repertos culpabiles in ijs, quae contra illos ad eandem Sacram Congregationem hucusque delata sunt.

Decrevit etiam licere P. Michitar Petro Abbati, et Superiori eiusmodi Congregationis, eiusque pro tempore successoribus, suos Religiosos in Orientales regiones ad praedicandam fidem Catholicam, juxta quartum eorum votum, transmittere; dummodo prius a D. Nuncio Venetiarum examinati, praecipue super his, in quibus schismatici a fidei Catholicae veritate deflectunt, ad praedicationis munus idonei reperti fuerint, et non alias. Statim ac ad loca Episcoporum, seu Vicariorum Apostolicorum, jurisdictioni respective subiecta pervenerint, necessarias facultates ad missiones exercendas juxta Sacrae Congregationis consuetudinem, ac stylum ab iisdem Episcopis seu Vicarijs Apostolicis, saltem per litteras, ubi ad eos sine maximo incommodo et periculo, propter locorum distantiam, sive alia gravi de causa personaliter accedere nequeant, petere teneantur; interim vero missionem exercere possint, et valeant.

Datum Romae, die et anno quibus supra.

(L. S.)

Joseph Cardinalis Sacripante Praefectus,
P. A. Archiepiscopus Larissae Secr.

3

Վերջին Հաւատարմութեան ժողովոյն արուած յամին 1719 յանուարի 12ին, այն կրօնական խնդրոյն նկատմամբ, թէ կրօնն կաթողիկէոյ նոյն երթում ազգայնոց (Էջմիածնականաց) կկեղեցիները:

In Congregatione generalis S. R. et universalis inquisitionis habita in palatio apostolico Montis Quirinalis coram SS. Domino Nostro Clemente Divina Providentia PP. XI. ac Em. et Rev. Dom. S. R. E. Cardinalibus in tota Republica Christiana contra haereticam pravitatem Generalibus inquisitoribus a Sede Apostolica specialiter deputatis.

Relatis infrascriptis tribus dubiis propositis pro parte Catholicorum Armenorum a Patre Abate Mechitar Superiore Monachorum Armenorum Venetiis degentium, Sacrae Congregationi de Propaganda Fide, et ab ipsa ad S. Officium remissis, videlicet:

1.º Se sia lecito ai cattolici armeni portarsi nelle chiese dei scismatici, atteso che non possono in altra maniera senza il pericolo della vita conferire il battesimo, contrarre matrimoni, e dare sepoltura ai defunti?

2.° Se confessandosi alcuno di aver contravenuto (supposto che non sia lecito) si possa dar loro l'assoluzione, senza esigere un giuramento espresso di non più andarvi?

3.° Se sia lecito il ripiego prudenziale, che i cattolici possano entrare nelle chiese dei scismatici per atto di curiosità, la quale non può effettuarsi, se non col fermarsi alle lorosacre funzioni, come a rappresentazioni profane, senza fare orazione, nè adorare il SS. Sacramento interiormente, ma solo coll'esterno per non essere dai scismatici maltrattati, ed insultati nella persona.

Sanctissimus Dominus Noster Papa praedictus, auditis votis DD. Eminentiarum, dixit - Ad mentem - Mens est quod consulant doctores et probos, et doctos Ecclesiasticos diu versatos in illis Missionibus, abstinendo prorsus ab actibus protestationis falsae sectae, ab occasione scandali et subversionis.

Joseph Barrolus S. R. E. et Universalis
Inquisitionis Notarius.

ԿԱՐԵՒՈՐ ԹՈՒՂԹՔ

ԵՒ ՆԱՄԱԿԱՆԻՔ

I

Ամենազատուելի և սիրելի մեծի Աքրոյի Մխիթար աստուածաբանութեան վարդապետաց վարդապետի, ողջոյն նազերն չայրապետական արհեստեամբ.

Յայտ առնեմ առ ամենախոն և մեծարգոյ եղբայրութեանց, վասն որպիսութեան աստուազելոյս, յոյժ սակաւագոյն, և ապա խնդրոյս և լինի թէ լուեալ իցես. շնորհքն Քրիստոսի ՚ի տիս մանկութեան զիտեմ զսուրբ չաւան, եմ յայժմ վաթսուս և երկու տ'աց. երեսուն և մէկ տ' անարժան եպիսկոպոս Քերեոյ պարժիմ միայն ՚ի նախատինս, մերթ ՚ի չալածանս և մերթ ՚ի տեղիս տեղիս յաջտարանս թազաւորական չրաժանաւ. Աստուծով եզև ինն ազատութիւն և ասուել չամարմակութիւն վասն չմարտութեան յայտնի ՚ի մէջ եկեղեցեաց Հայոց. իսկ Յովնանէս կոչուան, և նան ՚ի թազաւորեն մին աստակ չրոզարտակ վասն իմ աւելի քան զքան տ'աց. զի զնայցեմ յԱրուսազէմ ՚ի սուրբ Յակոբ մինչև ՚ի մահ, և ազաշխարհեմ վասն զի կորուսի զանձինս քազուս. զի բարձի տղմարարն ՚ի խեղճ ազգէն Հայոց. ուր և զտանիցի Աքրանամ Ղարապաշն քաց ՚ի սուրբ յԱրուսազեմէ, կապանոց և կրկին շրթաճի յառնին ՚ի յատեան թազաւորի. և այս չինգերորդ Ֆէրման և չինգերորդ քանաչարաք. և ևնա Ֆէրմանն ՚ի քաչարն կրապոյիս. չարկեաց զիս փաշայն զնալ ՚ի յԱրուսազէմ եօթն զինուորոք. Յրանկքն ստից կանչնեցան և ասացին փաշային թէ մեք իրեք չազար մառչիլ յունիւնք ՚ի վերայ սորա զիտութեամբ վկայից եթէ յարտրես զայս վարդապետս յԱրուսազէմ մինչև ՚ի մահ և մեր զրամն յարմէ առնել պարտեմք. սոաց ինն փաշայն թէ վնարէ զպարան քոյ ասացի ի Ֆէրմամ, ևս աչքաւ և աւերիլն ամ եմ, պիտի որ մուրամ վնարեմ. նոյն ժամայն չրաժայեաց թէ զնա մուրս և վնարեա զպարան Յրանկաց. ելի յանախ աչակերտոս նազերն ՚ի լեան Քէտրվան և ազատեցայ ՚ի զնաւոյ յԱրուսազէմ. զրկիմ ազատեցայ ՚ի մահուանէ. և տնի զլեան իբրև երկիր քրիստոնէից. Մասունոց ազիին քանրչարս վանք, Հասունոց յաւղափասաց ինն վանք. Քապուչաց իրեք վանք, Յրաուսեանց և Սոլունդից մի մի, և մեք ևս սոացաց մեզ տեղի, և չիմեցաց զվանք մի յանուն Յրաուսի

Փրկչին մերոյ և եօթն զիրաց Մարիամու սրբունոյ կուսին և Յովսեփայ
 առաւածածանօրն, ազքառութեամբ և առաւագանօք մինչև ցայժմ յաւարով
 նոցին որոց ի փառս է շինեցեալ և այս քանն ամաց. և ոչ ինչ ամաց եր-
 կարից այլ սակաւից միարանք վանիցն կալան կրօն և կանոն սրբոյն
 յԱնտօնի որ նաստասեալ է ի Հոմմայ սրբոյ եկեղեցւոյն առ ի Լիբա-
 նանու կրօնաւորացն Մառոնոց. թէպէտ առ մեզ ոմանս մասունս ի կա-
 ռաք: Արդ առ մեզ եղեն առանձովեց կարգաւորք. ի սոցանէ իրենքն եղիս-
 կոպոսք եղեն. ելին ի վանքն Նրամանու և ընտրութեամբ. մին եղիսկո-
 պոս մին քահանայ և մին եղբայր ի վանքն առ Աստուած փոխեցան. և
 երկու եղիսկոպոսքն կեան յայժմ արտաքոյ վանքին ի թէ՛ն իրեանց. և
 յամի տեանն 1758 և զհիպոտիքի մասոյ 30 ասուրն յորժամ աօին Բերի-
 աջիք որչիք սրբոյ եկեղեցւոյ սուրբ Աստուածային եկեղեցիին ի ներեալի-
 կոսաց, առաքեցին ինձ մին նոր ֆէրման, նակառակ ֆէրմանին կոյտ-
 պաարիարդին, զոր յիշեցաք. թէ որ և զնայցեմ ոչ ոք կարիցէ խօսիլ
 ի վերայ իմ քան ինչ. և այս Աստուծով ընչիւք և խնդրանօք Բերիա-
 ցաց, և յօգնութեամբ նրեշտակին կալլիսացոց. և զրեցին ինձ զգիր
 պալիեօզն և ամենայն կարգ առաքելոց, նասարակ քահանայ և ժողո-
 վուրդ. և ի՞նչ ի Բերիա վից կուսակրօն քահանայիւք և քուռն նարաք
 շչակել յայդու՞ Տեանն. և այնպէս բարձրացոյց Տէր զեղջիւր եկեղեցւոյ
 իւրոյ որպէս և կամեցաւ. ահա աւետեմ սիրելւոյդ, սակաւ առն թաց
 ներեալիսս ի Բերիա և այլք ստուրք և վաճառականք. որ ըստ որէ ա՛նի
 սուրբ նաւան Աստուծով. իբրև տեսին ոմանք զպոյժառութիւն սուրբ
 եկեղեցւոյ և զաճումն սրբոյ նաւատոյ, նարեալք զնախաննիւ ժառանցին
 զիս թէ քաննընդոս առն տանիկ մկրտեաց ի լեան ի վանքն զոր շի-
 նեաց. սեպին ի նամարն. սարան զիս յասեան փաշային. Աստուծով
 արշարացոյցի գանն իմ և սեպան թշնամիքն սրբոյ նաւատոյ նազար
 իրեք նարիւր մարչլաւ. յայտ լիցի սիրելւոյդ և զոյս զի ամենայն քա-
 զաք որ ի փոքր Հայաստան և ի յԱսորիս նաւանութեամբ յուզգափա-
 ոսց նայոց և ընտրութեամբ եղիսկոպոսաց քահանայից և ժողովրդոց
 մանաւանդ ամենից առաքելոց ընտրեցին կաթողիկոս և մեծնապրեցին
 գառապեալեալ ժերս որ ոչ եմ արժանի զի եղէց զգուխ. և բարձցին երկ-
 պառակութիւնք ասարանայնութիւնք և քաղմազլիտութիւնք. և այս թագ-
 նարար և նաւանութեամբ ամենից զրիւ և կնքաւ և նաստասութեամբ:
 Իսկ յայժմ զրեմ զիմնչիւն իմ, եթէ նա՛նի և կամի եղբայրութիւն քոյին,
 վասն կանոնի և կրօնի նասարակութեանս մերոյ, ի վազու՞ն ի սուրբ
 զայս և նամարիմ թէ յԱստուծոյ իցէ, զի մեք մի ազգ և մի նաւատ
 եմք, կամի՞ք ևս մի կրօն և մի կանոն վարիցիմք. եթէ նա՛նի եղբայ-
 րութիւնդ յիցես մեզ զկանոն և կրօնն զոր նաստասեալ է սուրբ եկե-
 ղեցին զորս վարիք: Երկրորդ, ոչորմութիւն և շնոր՝ առնելով յիցես
 մեզ զո՞նն կանոնու զի ուսուցէ զկանոնն և կրօնն զի նաստասեացին:
 Երրորդ, եթէ զու կամիս և մեք, և մերայիւնք յոժար կամեց կամի՞ք ի
 ներքոյ ամենասուրբ նազանգութեան Աբրախայ կեալ և մեռանել. և
 յայժ երե՛ի մեզ բարեգունեզ զի յուսուորեցիւր զարեւելս ի յարեմօից.

ազա որչափ աշուտ և լուսաւորութիւն լինելոց է խեղճ ազգիս մերոյ, և կամ մեզ ազիտացո, յարմամ չառանձն ի յարեզակնէլ լոյս կրօնի կանոնի և կառավարութեան վասն փառացն Աստուծոյ և փրկութեան նազաւ մարդկան զի այնպիսի յոյս և անկեղարութիւն յունիմ Աստուծոյ: Որ բազում բարութիւնք լինին միջոցիս եղբայրութեանց և յոյժ պատկասանոց զրեցի, վասն զի ոչ յունիմ պատու սիրոյ աս Աքրոյ նորչ ոչ զքիս և ոչ այլովք իւրք: սակայն ի խզնէ իտյմիմ տիւ և զի. չեք. վասն կրօնի և կանոնի ելի ի մտի իմու՛մ իբր թէ ի Աստուծոյ իցէ, վասն որոյ և չա՛ռանկեցոյց. անմեղազիր գոյով կատարես զայս ինչիւրն մեր ի փառս Աստուծոյ և ի սգուս մերձաւորի, ոչ չա՛մայնելով այլ ժաւելով. և պատասխանն ի բերիս յղեոցես, Սրբանչիք պատարցն, որք կոչին աստ Երեսուցեանց պատրիք, և մեզ անյապաղ նստանի: Լուսոյ թէ զերսպայժառ եղբայրն մեր Մինաս եպիսկոպոս կամի զալ ի յարեհել, եթէ յունիս կամք և կարոյ ես խափանել, յոյժ բարոք երեխ վասն փրկութեան նորին, զի որ կես ի նաւանանգստի խաղաղ, մի էլնցէ ի ծով ալեկոսեալ և մրրկեալ:

Գարնեալ եթէ զտանի աս ձեզ մեռնորնէք, ըստ լատինացոց և թարգմանեցեալ ի մեր լեզու, յղես մեզ. զի կամիմ անտանել զձէսն ընդ ձեւի մերոյ, և որպիսութիւն ազգիք որք զտանին ի նստին: Իսկ նստարակութիւնն մեր որք աստ զրին գտուրք ալջ նամբուրեն. և ընդ քեզ եղևոց անկեղք զօրնութիւն և զազմոս նայցին մեծաւ խոնարհութեամբ. և արչ վերջնացանանմ սիրով և կրկին օրնութեամբ յանձնելով զյարգեցեալ նստարակութիւնն ներ ի սրբազունեղ վիճարն Երեսուցի և զմեզ ընդ ձեզ, միջնորչութեամբ սրբուհոյ Մարիամոս Աստուածածնին և ազութիւք անկեղք սրբոց. ամէն:

Եւ Յամ կարօս և պատրաստ ամենայնի

Պրեկուս յամի անան Երեսուցի
 (174) և Յուլիոսի ամսոյ 18:

ԻՄասոյ անպիտան
 Աքրու՛ամ արհիպիսկոպոս
 Մայրաքաղաքին բերիոյ:

(Տ. Կ.) Պետրոս Կաթողիկոս շապոյց ուղղափառաց:	
Չ. Պետրոս Կերտեհեան վ՛անաւայր:	Չ. Ղուկաս Աքրու՛ամեան:
Չ. Կեղեղոյցոյ Գրիգորեան:	Չ. Գրիգոր Կերտեհեան:
Չ. Անան Աստուածատուրեան:	Չ. Պոզոս Սաւակեան:
Չ. Գէարք Աքրու՛ամեան:	Չ. Թաթևոս Կոյուսեան:
Չ. Մատթէոս տէր Կիրակոսեան:	Եղ. Յովնանէս:
Չ. Յովնանէս:	Եղ. Մարկոս:

Սրբս են ծառայք քոյք որք են ուխտեալք զերիս սուրբ ուխտան և վարին կանոնիս և կրօնիս զսրբ յիշեցաք, զսուրբ ալջ և զարշապարչ կամ բուրնն:

2.

Ան զերջարգելւոյ տեսան տեսան Հայր Աբրահամ Մխիթար Աստուածաբանութեան վարդապետի ներմանիցի սէր և ողջոյն տառապալէս:

Յայտ առնեմ զերարգելութեանց ձերոյ սակաւիկ զբով վասն որպիսութեան քաղաքիս և յսակապէս վասն ազգին Հայոց, և իւրաքանչիւր եւ ի կողմանէ պարոն Խաչիկին զի զբիւ և լեզուս իցէ մեզ պատմեալ երկարապէս զոր ինչ հասն աչօք կամ թէ լուսու ականջօք. բայց զկնի շուման նորս քաղաքէս եկն զերապայծաս Աբրահամ եպիսկոպոսն ի քաղաքս և ել յետոյ յայտնի զայր և զնայր եկեղեցին իբր ութը ամիս և ներ ժամանակիս այսմիկ մեծնապրեաց զանարժանս բնարութեամբ և ճանութեամբ ըստ քան զստեանայից և ժողովոցոց եպիսկոպոս ի վերայ Բերիոյ, և զսէր Սահակն ընկերն իմ ի վերայ այլ թէմի. և զՄարգար վարդապետն եպիսկոպոս ի վերայ Մէրսինոյ, և ինքն ևս մեծնապրեացու կաթողիկոս ի վերայ ամենայն Հայոց ուղղափառաց: . . . Գարնեալ կրկին տգաչեմ վասն միաբանութեանն և կրօնին զոր զերապայծասն մեր զբնաց առ մեզ, զի յոյժ ճանչ թուեցաւ մեզ զի լինիցին նոքա ընդ կառուարութեան և ի ներքոյ նպատակութեանն մերում. քանզի որպէս պայծասացուցից զարեմուս և զարեւիս, նմանապէս ևս լուսաւորիցէք զԱսորիսանեաց և Բաղեստինեաց յերկիրն. քանզի միշտ զտանին ի սոյն միաբանիցն երկու և երկու քանանայս ի քաղաքիս մերում. և թէ լեւոյք իցէին ի ներքոյ կառուարութեանն մերոյ, ասանապատիկ պողաքեր լինէին. նոյնպէս և նոքայն որք ոչ են առ մեզ: Գարնեալ յոյժ սիրով ողջոյն մատուցանեմ ճասարակ չարք վերապատուելոյ, ևս առաւել ճանանելս վարդապետին և իայր Գրիգորին և իայր Միքայելին, իայր Մատթէոսին և իայր Անտոնին և ամենայն եղբարց սէր և սրմնութիւն մատուցանեմ: Արդ յանձնելով զիս առ աստուածընկալ ազօթս մեր Քառով

Գրեցաւ ամի տեսան 1741

և յուլիսի ամսոյ 22: Ի Բերիոս:

Պատրաստ յանձնայնի ծառայ

Յակոբ եպիսկոպոս Բերիոյ:

3.

Ամենապատուելի և զերազանցի՛ նրն մերոյ տեսան տեսան մեծի Մխիթարայ Աբրայի աստուածաբանութեան վարդապետի, ողջոյն տեղեկերս որդիական սիրով և խորին խնամարկութեամբ:

Յեա բազում սիրով և յոյժ կարօտի մատուցման պատուի բոս արժանայն վերայգրեալ նպատակեանց մերում, ազերս արկեալ և պաշտաման մատուցանեմք՝ խնամարկ զիմօք արտասուէթս աչօք զի լինիցին մեզ փրկիչ և կեցուցիչ միջնորդութեամբ և արդեամբն Քրիստոսի:

և ահեղով ի ազաւանս մեր զորս է խնչիրս մեր ի նայրութենէզ բնկայցիս
 զմեզ ի թիզս որչոց քոց: զորս ըստացար ի Մոսկոյ և կատարեցեր ի
 Վենէտիկ կամիմք զի տարածիցի ի Լիբանան շեան Քէտիբէլան ևս
 ի նուստութիւնս մեր. եթէ նահիքլ զայս մենք նահեցանք և գրեցանք
 որպէս գրեաց ևս նոգեար տէրն մեր Պետրոս կաթողիկոսն: . . . Անարբիւն
 որչոցչ ինչդիրն այս է - զկանոնն մեր նաստատեալ ի սուրբ եկեղեցեաց
 եթէ կամիցէք շնորհ ասնել մեզ կանոնին շեան միտարանութիւն ի ներ-
 քոյ կառուարութեան մերում և իշխողութեան կամիմք կեալ և մուս-
 նիւ: այն կրօնաւոր կանոնաւոր նայրն մին կամ երկուք զոր յշնոց ևս
 նա կանոնին որպէս նոգեար տէրն խնչրեալ է նայրութենէզ: զի եկեալ
 կրթիցեն զմեզ և քննիցեն զմեծներս և փոքրներս: (այս նայրութիւնզ
 զիտես լաւ ոչ է նարկ որ ասեմք նրամանոցչ): այս է մեր վերջին կամքն
 որոց անուանքն գրեալ են ի վերջն նամակի գերարդեյի նորն մերոյ:
 նայր քահանայք ասանբէկ. ուխտեալ եղբայր կրօնաւոր իրեք նորընծայք
 շորս ևս, քահանայքս որու քաղաքէ էն, շորս Բերիոյ, իրեք Անթազու,
 մէկ Բուզանդիոյ, մէկ Կուրճի Ակոկացի, մէկ Էթոկիացի, մէկ Ամթեցի,
 և իրեք եղբայրքն ուխտեալք ևս Ամթեցիք են. ամենեքեանքն սուրբ աջի
 և զարչապարզ կու նամբուրեն, նուանապէս նորք կառուարչաց ևս նայր
 զործակալին և զորնութիւնն մեր նայցեմք, նմանապէս ամենայն նորք
 քահանայից սուրբ աջերն նամբուրեմք վերապատուութեամբ: ևս ամենայն
 եղբայրք կրօնաւորաց ուխտելոց, քաղում չեմ սիրով ոչնոյն մատուցա-
 նեմ, զի զմեզ պատարագաց և ազօթից յիշմանէ չի մտանաց: ևս ամենայն
 նորընծայից և զգրատուն եղեալ եղբայրք սիրով ոչնոյն մատու-
 ցանեմք, ևս ազօթ նայցեմք: որ մերնեայ ի սուրբս սրբեցի, ասաց
 Ասատուած: ուրեմն ազօթեցէք վասն մեր և վասն նայցուածոց մերոց:
 վասն սեանս Բիսուսի արչեանցն: զի և մեք մերնեայով ի սուրբս և
 ի արչարս սրբութեամբ և արչարութեամբ զարչարիցեմք զնոգիս և
 զվարս մեր: Գրանեալ լուանք թէ աս Աստուած փոխեալ է Խաչատուր
 վարչապետն, Աստուած իւր նոգույն նանդիտան յաւիտեանական և լոյսն
 շշանջնական պարգեւեացէ, քարեխոսութեամբ սրբուհոյ Աստուածամանին
 և ամենայն սրբոյ և սրբուհեաց, և մեզ քարի մահ և կարճ քաւրան
 պարգեւեացէ տէրն: ամէն: Գլուխներ ոչլ կենա կենքերներլ երկար Աս-
 տուածով միութարիք: Հողին Սուրբ Աստուած ասա պահուցէ զմեզ շնոր-
 ճիւն իւրով և նանչերմայն իւր փառացն արժանիս արասցէ զասակիցս
 ընչ ամենայն սուրբս: ամէն: Ամեղպոյի լերուք երկարելոյ քանս: այսմ
 գրին պատասխանն վերայ գրէք այսպէս: նասանի շեան Լիպանան Քէ-
 տիբէլան վանքն նայոց ուղղափառաց Բիսուսի փրկչին և նորին սաաջ-
 նորչին նայր Պետրոսին: վերջացուցանեմ քանս սիրով և կրկին ոչլու-
 նիւ: և որնութիւններզ նայցեմ, թեամ պատրաստական ծառայ ամե-
 նայնի նուստս

Գրեցաւ զիր նորաշէն վանս

Բիսուսի Փրկչին ամի տեանն 1741

Սեպտեմբեր 5 օրն:

Հայր Պետրոս Կերսեսեան
 սպասուար նասարակութեան մերում:

Յարգելարդեցեցիկ եղբորդ իմոյ մեծի Աբրահարչ Գրիթարայ աստուածաբանութեան վարդապետից, մեծազոյն շնորհակալութեամբ ի խորոց սրտէ որնութիւն և ողջութիւն մատուցանեմ:

Մանիր սիրելի և զեղյարզելի, զիրն զոր յուր 26ին զրեալ էջեր, ի ոգոտոսի Յին ընկալայ: և միւս զրերն ևս որ Հոսով յղեցեալ էիր զերպայծառ Արզանէս եպիսկոպոսին, ընկալայ մի և նոյն յաւուր, ընդ թարգմանեցեալ կոնչակաւ սուրբ փափին: զի նոցա որինակեալ էին ի սոյն պատճառ յամեցեալ զոյ: և յոյժ ուրախ եղէ ի թարգմանութեանէն: և զունութիւն ասմ Աստուծոյ որ սուսղ է պարզեաց, զի ևս մեզ և ազգիս մերոյ եղբայրութիւնոյ իբր փարթամ և առատ վաճառական, որ ծածկես զմերկութիւն և զարգարես պատուական ակամբ: զի քեւ յարես մեռեալ չամերութիւնն և նազանդութիւնն ներ յաշխարհի ազգիս մերոյ: և առելի ազքատութիւնն սիրելի եղև: չամեսա ողջաբանութիւնն յազմեաց զթշնամին: ասարմեցաւ սուրբ չաւան և փառասորեցաւ անունն Յիսուսի շորորչ յուխտին սուրբ կրօնից: այսու և այլովք ուրախ եղև մայր ամենից սուրբ եկեղեցի, և ամենից վազման ներ ծոցում նորին եղիցի, ամէն:

Աբրջացուցանեմ կրկին շնորհակալութեամբ և որնութեամբ, և ողջունեմ զիրաքանչիւր աննն չասարակութեան ըստ արժանաւորութեան աննին աննամբ իմով:

Անս զրեմ զցաւ և զսրպիսութիւն իմ ցաւակից եղբորն իմոյ: Յուրիսի 11ին ելի ի Հոսովայու, և 18ին մտայ ի յԱլիկոնա: և շորս կալէտի յեսա միջօրէի, լաւ պայտաթի ի շեանեցոցին զմեզ և զամենայն պիտոյս պատրաստեցին, բաց ի յուտելեաց: զի վէշիրն սուրբ փափին և կարտեալ վիկարն և սուրբ ժողովն զրեալք են փոխանորկաց իբրեանց և եպիսկոպոսաց փիլոսոյս Ե. Յլորէնցիոյ: և երկու կառուցայ սուին մեզ: իսկ յուրիսի 21ին արշիեպիսկոպոսան փիլոսոյս եկն առ իս և ողջունեաց: միւս որն զարձաւ ի փիլոս, և այլք զբիւ բարովեցին և չրախիբեցին որ զնամ ի փիլզէ և ի Յլորէնսայ տեսանել զքապարն և զքսանալ: զես ոչ եմ զնացեալ: նախ որ բազումք եմք: երկու եպիսկոպոսք իբեք քաչանայ: մին ախրացու, և անպիտանս, յթն աննինք եմք: եթէ զնամ մէկ քաչանայ կամ երկուքս զնամք:

Ես ցաւի տէր: նախ ոչ տեսի պատուելի եղբայրութիւնոյ: մինչ ի նա՛ն ցաւ մայ ինձ այս զի զրկեցայ բազում խրատուց և բարի սրինակաց: երկրորչ ցաւն իմ զի ոչ զոյ նաւ զնայ յարեք: յուսամ յԱստուած և ի սուրբ յազմիս չասարակութեան: երբորչն է զի իբեք խորհուրդք միաբանեալքն մարանչին ընչ յիս, մինչև ցայսօր ոչ կարացի բացորչել մինն կամ զմիւսն: վանքն իմ զնայ կամիմ ի լիւան՝ վասն զի ակարացան յես շուեցման տառապելոյս: երկու՝ Սասանգոլ կամիմ զնայ թագնարար զի ողնեցից Աստուծով զարձան եկեղեցոյ և եղբայրց և ինձ ֆարման ազատութեան ի յաքսորանաց: իբեք՝ տեսմ զնայ առ թագաւորն

կալիբոյ՝ զի յունի՛մ գրեանս վեղերին թագաւորին նրէշտակին և այլոց ի սուրբ փափէն. աւա միտքինակ մեր զբիս նասանի եղջարութեանդ որ իմանաս զէութիւն իրին. այն զորութեամբ թագուհւոյն բէճինայի նրէշտակին ի կոստանդինուպոլսոյ: Իսկ յայժմ խնդրեմ, խոնեմ և իմաստ աննախանկ և նախանկայոյզ նորէ խրատ քարի. զի Աստուծով արտաւանդիցի ոգուս ինչ նասարակաց ազգիս մերոյ. զի քաղում ընչից թափեցոյ յայս ներագանատութեան որ երկու ամ է. զատիմ և զատեցոյց ի փառս Աստուծոյ. յունի՛մ յայս նաստատ խրատից զորանալ զի անձամբ իմով ոչ ինչ կարեմ տոնել զի ի Հոսմ զարժանալի բանք անսի. սրբութիւնն և կարտինալքն ոչ ինչ զիտէին սրպիտութենէ յարեկելից ամենից ազգաց մանասանց խեղճ ազգիս մերոյ. պատանոն է յայնց, որք խնդրեն զփառս անձանց միայն. և ոչ զփառս միոյն Աստուծոյ. զօգուան անձին և ոչ նասարակաց. իսկ ցայժմ ժանեան և քացան աչք և զիտեն ճշմարիտ. քաղում անգամ խոսեցաւ սրբութիւնն ի մէջ յատենի թէ պատրիարզն Հայոց ամոզ մեծ վերացոյց աչաց մերոց ի կողմանէ յարեկելից. և ես զուեմ և նաստատեմ, թէ կամօղիկոսն նայոց սիրտ իմ է. և նաստարիմ որոյ յաթոռոյն Հոսմոյ. անսկընկալելի բան և առանց ենթակայի իր: Ուրեմ թագաւորք զիտըզ զիտասցեն եթէ ոք ոչ պատմեցէ նոցա բերան առ բերան եղևոյ իրաց զճշմարիտն, որ ետես և փորձ առեալ. երեսունհեթն յամէ ի վեր:

Այսու պատանաս և քարի յուսով, առաւել նակիմ և կամիմ զնալ ի Ֆրանսա առ թագաւորն. լինի թէ Աստուծով մին սղոտյկար զորժ առաջ անի այսու միջոցաւ. յակնազէտ նայիմ խրատու, զի զոր ինչ ննչէ մտքուր սրտի քոյ Ողին սուրբ Աստուած. և թեամ կարտ

(1743 Օգոստոսի 7:

Մասոյ անպիտան

Պետրոս Ա Պատրիարք Հայոց
նաւասացեալ ի սրբոյ զանն:

Յ.

Ամենապայծառ և վեհաշուտեք Տեան Տեան Աքրահամու կաթողիկոսի.

Բազմա յարգութեամբ և մեծա խոնարհութեամբ յայտ անեմ զայս վերոգրեցեալ զերապայծառութեան քուժ, զի զսիրալիք քարտէզն մեր և զպարունակեալսն ի նմին՝ ընկալայ յօգոստոսի 16 և ընթերցեալ զայնս ուրախ եղէ. զի քարտէզքն որք ի մէն՝ առաքեցան ի Հոսմ, նասալք են առ մեզ: Նաև ուրախ եղէ զի այդք ի մեծաւորոց անկողնոյ զմեծազոյն բնշունելութիւնս զտեալ ես: Արասցէ Տէր զի ոչ միայն այդք՝ այլ և յայլ տեղիս՝ սուր և զնայեցես, առաւել քան զայնս գտցես ի փառս Տեանն:

Արդ զրեալ էիր զերից իրաց. այսինքն, արկեց ի կոստանդնուպոլսոյ զնայոցի. թէ ի Լիբանան և կամ թէ ի Ֆրանսա, և խնդրեալ էիր ի ակարութենէ մերէ զիտուրչոյցս: Արդ որպէս ինձ երեւի, եթէ այժմ

անձինչապէս զնայցես ի կոստանդնուպոլիս, կրես զքաղաք նեղութիւնս: Կս և զի այն ոչ է քո թեմ, մինչ ի վերայ կիլիկիոյ, այսինքն Սրբայ աթոռոյն է պատրիարքական իշխանութիւն քո, և ենթ այնմ թեմի ուղղափառացն: Բայց ուղղափառքն կոստանդնուպոլսոյ զոլով միամիտք, և ոչ զիտեղով զզանազանութիւն, ոմանք զաշն իարկսենն, և ոմանք զմախն, և յայնմանն ծագի խառվութիւն մեծ, և ծանառոյն լինի քեզ որոզայլն սոցա: . . . Փանդի թէ և ասիցէ բարձրութիւն քո ամենից ուղղափառաց. թէ ևս ի վերայ ներ ոչ ունիմ գիշխուցութիւն, այլ Մանսինեօր վիզարն պատրիարքական իշխէ ի վերայ ներ, ասկաւն այսու ոչ զերմանիս յորոզայլթէ, զի միամիտ մոզովորչք խոսին զոր ինչ չաճին: Երկրորդ՝ զի որքան և ծածկապէս զնայցես անդ՝ կարես յայանիլ, զի եթէ որ զիտաց զքեզ թէ անդ ևս, որքան և իցէ չաւատարիմ, ՚ս պատմէ զայն իւրոյ բարեկամին, և նոյն բարեկամն այլու՛մ. և այսպէս խելոյն նրատարակի անդ լինելն քո և ծագին մեծա՛հծ որոզայլթք, որպէս և յայտ է:

Արչ որքան աս այս ըստ կարեացս զրեցի նա՛ստատապէս: Բայց քո նրամանքդ տէր ևս խորհրդոց և զործոց քոց, ուստի արա որպէս և կամիս: Իսկ վասն Քոստանդնուպոլսոյ և Երզնայի (ի Լիբանանն գնալ այժմ՝ կամ ի Ֆրանսա վասն ինկրելոյ զողնութիւն) զայս ասե՛. թէ զերպայծառութիւնն քո լաւ գիտե՛ զայսմանէ. զի եթէ ի Լիբանանն զնայցես, միայն ի վանն նստելոց ևս, և զայնմանն չաղալոց. իսկ եթէ ի Ֆրանսա զնայցես, թէրես զողնութիւն ինչ զանալ ի թագաւորն յառաջնայցէ զործն քո, և . . . եղիցիս պատրիարք կիլիկիոյ, այսինքն Սրբայ, ի ներքոյ որոյ է և Հալէպ: Սակայն նաև զայսմանն բարձրութիւն քո պարտի մտածել զկարեւութիւն և զանկարելութիւն: Ուստի զայստակ զամենեւեան մտածելով, ընտրել պարտիս զայն զոր չաճիս:

Զյաննեարարական գրոյ սրինակն զոր առաքեալ էիր աս իս, ընթերցայ և ծանեայ. յոյժ բարւոք է. զի զրեցի ալ է անդ թէ սա պատրիարք կիլիկիոյ նենտարեցաւ. և յանն ամենեք զսա մեզ. զի խեամամու և սգնական լինիցիր ս՛մա. և այլ ն՛անք բանք: Արչ՝ յոյժ բարւոք է այսպիսի գիրն, և այլ ն՛անք զորս ունիս. ուստի յոր կողմն և զնայցես, սգնականք լինին քեզ:

Եւ զի նաև զերապայծառութիւն քո զրեալ է թէ առաւել չարկի կամքդ զնալ ի Ֆրանսա՝ աս թագաւորն, որպէս զի զողնութիւն ինչ զոցես, ուստի ինկրելք ի Տեաննէ զի ինքն առատ պորմութեամբ իւրով յաջողեացէ քեզ ուր և զնայցես ի փասս իւր. Ամեն:

1743 սպտեմ. 17.

Ամենապայծառ և Գերայարգոյ Տէրութեանդ
Նուստագունեզ ծառայ Մխիթար Աբրայ:

Գերազանցաբար և վեհալուստեր Տեան Տեան Բակորայ եպիսկոպոսի.

Բարձաւ յարգութեամբ և սիրով յայտ անեմք փնտնանութեան քում վերայ զբեցեցոյ, զի զգիրն ներ զոր յանցելում ամի յամեննն յաւիտի 22 զրեալ էիք, ընկալաք. և ընթերցեալ ծանեաք զամենայն վիշտս չալածանացն զորս ի պատշառս շնորհաութեան կաթողիկէ նաւաստցն կրեալ էք, և ցուակից եղաք նեղ: Բայց նաև իմացաք, զի այժմ զերծեալ էք յայն ամենից վտանգաց: Իւրնոյ այս ուրախ եմք, և զոնութիւն մատուցանելով Տեան, չայցեմք ի նմանէ, զի Բիջնորդութեամբ ամենաորոշուոյ Կուսին Մարիամու զփնտնանութիւն ներ միշտ և յաւատանքս և անասանն պահեցէ ի վտանգալից կենդարդունս յայսմիկ, և զներ զերաստիճան սուրբ կարգն զոր ընկալաք, շնորհաւորս արասցէ և իրբն զանչէ՞ յուսապայծաս ճրագ ի վերայ աշանակի նաստասեալ անդրչուելի պահեցէ զքեզ ի յամերամ ժամանակս առ ի յուսուորութիւն ժողովրդեան իւրոյ և ի նատագութիւն շնորհաութեան կաթողիկէ նաւասոյ: Առնն: Արդ՝ առ առաջին չայցումն որով առ ի մէնջ անարժանից զազոյն խնդրեալ էք, առ այս միշտ պարտաւոր զմեզ խոստովանիմք, և զոսոյն նանապազ զցայոյ և զցերեկ նանամք ընու: Իւր նա կապարձարար զնոյն առնել վասն մեր ի զերաստաութեանէզ խնդրելով յանն առնեմք զմեզ սրբազանից և աստուածանշուոյնց պաշտատանց ներոց: Իսկ առ երկրորդ չայցումն ներ աննեաննա եմք, և ցուալմք զի ոչ կարեմք կուսարել, և զպատշառն քանիս այսորիկ նամատարք յայտ անեմք ներում յարգութեան. որպէս և ամենապայծաս զերայսրոյ Կաթողիկոսին ևս ի պատասխանուլ թղթոյ նորին ցուցաք: Քանզի կանոն և կացութիւն մեր նրաման այս մեզ ի կրօնս մեր ընդունել զայնորիկ, որք ի պատշաճաւոր նաակի իւրաքանչիւր ասաննին զան մտանել ի կրօնս մեր. և մեք անանելով և փորձելով զնոսա, յորժամ գտանեմք զնոսա ընդունակս կրօնի և պաշտանի մերում, անուեմք. և զորս անանեմք անընդունակս՝ ոչ անուեմք: Այսու կերպիւ ասնուլ նրաման այս մեզ կրանն մեր: Այլ ոչ նրաման այս մեզ միանգամայն զբոլոր վանք մի կրանաւորաց ի կրօնս մեր մտնանել և ընդ իշխանութեամբ մերով անուլ: Վասն այսորիկ ոչ կարեմք արտարայ սաշմանաց կանոնի և կացութեան մերոյ ընդարձակել զնոսա մեր: Իւր եթէ յայլ ուստեքէ այս արգելուսն Շնորհոյի բառելի, առկախն այլ անկարելութիւն մի ընդդէմ մեզ և լանէ, որ ոչ իւր կարէ բառելի:

Չի առ կացութիւն կրօնի մերոյ, որ ուրախք պարտանդէ զմեզ առ քարոզութիւն, նարկաւոր է կատարեալ զիտութիւն, և վասն նասանելոյ այժմ նարի է ուսանողին, ի մանկութեան նասակի սկիզբն առնել ուսման. և ըստ կարգի զամենայն զիտանկան մակացութիւնն զաս ասեալ ուսանելի: Իւր վասն այսորիկ մեք զերեքասասան կամ զչորեքասասանամեայ մանկանս ուշիւն ընարեմք և անուեմք, որպէս զի կարասցեն նասանել

առ կատարելութիւն գիտութեան: Արդ՝ յայտնի է այս, զի կրօնաւորք վանիցն Լիբանանու արդէն անցեալք են զժամանակն ուսման կատարել գիտութեան, և կարգաւոր իսկ եղեալք են: և յորպէս մարթէ է զնոսա կրթիւ յուսուեմ թակացութեանց և նոսա անեղ զնոսա կատարել գիտութեան, զոր պաշտօնն կրօնիս մերոյ պահանջէ: Իսկ եթէ զանց առ նիցեմք զկատարել գիտութեանց ուսմար, գիտեմք ստուգիւ, զի անընարին վասնզ նեաեի կրօնիս մերոյ, որում թոյլ տալ ոչ է որէն, այլ մեզք մեծ: Բազում և այլ պատճառ զոյ անկարող լինելոյ մերոյ կատարել զայն խնդիրն, քայց զանց անեմք զրիւ, զի մի երկարեացուք զքանս...: Եւ որպէս զի մի երկարութեաւք ձանկրանալի արացուք զքանս մեր, յայտմ վայրի վերջ՝ սամք բանից մերոց: Բաւ է ոչ չ լեր ի Տէր:

1742 փետրվար 9.

Գերազայտա Տէրութեանց
Նուսա ծառայ Միթիմար
Աբբայ:

7.

Վերապատուեցելոյ Տեան Տեան Միճասոյ Աստուածաբանութեան վար-
դապետի՝.

Յիտուասանց ոչչունի և բազմաւ սիրով յայտ լիցի, զի ընկալոյ զգիր եզրայրութեան քոյ, զոր գրեալ էիր ի 27 նոյեմբերի և յգեալ ընդ եզրայր Յարութենին, և ընթերցեալ զայն ժանեոյ զոր ինչ և խնչրեալ էիր, և գիտեմ զի սպասես այժմ իմոյս պատասխանոյ: որպէս զի և զու բաւ այնմ սկանիցիս տրամադրել զքեզ: Արդ զոյով ի մէջ զբազմոց բազմաց յանցեալ շարաթմ՝ ոչ կարեցի պատասխանել, ուստի ահա այժմ գրեմ: Ս՛վ եզրայր սիրելի, ոչ կարեմ այսպիսոյ ծանրագունի և զժուարպունի բարոյ խնդրոյ ստորանել կամ շուտով քացասել: Վասնզի վասն մեծի ծանրութեան և զժուարութեան որ յիրն խնդրեալ, արգելանիմ ստորակել, քայց վասն բարութեան որ է ի նմին՝ յեսա նաշանիմ և ոչ չաճարձակիմ քացասել: Վասն որոյ զայս քացարշեցի, զի այժմ զրեցից եզրայրութեանոյ զժանրութենէ և զժուարութենէ իրիս որում քազառ, նաև որպէս զբարեկամ որ իւրում բարեկամակցի լինել քիչ խորհրդատու այսու եղանակաւ:

Ս՛ բարեկամ և սիրելի իմ, յոյժ բարի է իրն զոր կամիս, քայց մինչ իցէ որպայթաւոր սակս մեծամեծաց զժուարութեանց՝ որք են ի նմին, բարեզոյն է նրաժարելոյ յայդպիսի բարոյ: Վասնզի բազմիցս չանդիպի:

1. Սա պատասխանն է Միճաս վարդապետիմ մամակիմ, որով կը խնդրէր Միթիմար Աբբայէմ ընդունել զիմքմ իրնմ միաբանութեան մէջ:

զի բարին փոքրագոյն զոր ունիմք՝ է մեծագոյն քան զբարին մեծ, որում
 ցանկամբ զուսն գոյց ոմանց որոգայթից ի մեծագոյնի բարսոյ։ Արդ՝
 եղբայրութիւն քո կամի կրօնաւորիլ ի միջի մերում. բայց մտածելի է
 զի մեր վասն գոյց սակաւաւորք և աշխատագոյնք և ազրոգք բազմօք
 ստառագանջք և հանգերմ նայածանք զորս կրեմք, ի մէջ մեծամեծաց
 վշտաց կեամք. և Տեանն կամք ապրիմք մեծաւ որդրակուլութեամք։ Քանզի
 ի կողմանէ ապրուստից՝ սեղան մեր է յոյժ աշխատագոյն. զի ի նմին
 նացն միայն է որ պնի՝ որքան պիտոյ է՝ բայց զինին, միսն և ձուկն և
 սոյլքն են չափով. և ոչ զնին սոյնքան՝ որքան պիտոյ է։ Իսկ ի կողմանէ
 կացութեանց անձանց՝ ոչ ոք է ի փաստ կամ ի պատիւս. թէ և իցէ
 մեծագուծի թէւութեան որք. քանզի մինչ են ի մեծաստանի՝ յամենայն
 որ չեղբեալ զժով տախով և ցրտով և երբեմն հոգմով ահապոցչաւ գնան
 ի վիճակի սո ի պատարագել, և սպասեն ի յաւանդատուս եկեղե-
 ցեանց՝ մինչև տացի ինքեանց ժամ պատարագելոյ, յորում զբովանդակ
 կէսն աւուր կորուսեալ՝ հազիւ վերագտնան ի մեծաստան. զի հաշիցեն,
 Իսկ եթէ արտաքոյ մեծաստանին ի վերայ պաշտանի քարոզութեան իցեն
 ի յարեւել, բաց յունելոյն զբազմագան երկիւզս և որոգայթս, ունին
 նաև գմեծագոյն և գանատանելի վիշտս ի մեծ յատկաց թշնամեաց ուղ-
 զափառի նաւասոյ, որոց որքան հանդիպիցի առիթն վերաւորին գործի
 մերայնոց, և այնու նաև գմերն, որպէս և իսկ գիտես. և մեր զայսո-
 սիկ զամենեւեան սիրով ընդգրկեալք եմք։ Արդ՝ մեր միաշունք ի ման-
 կութենէ առ սոյապիտոս տասցեալ զժուարութիւնս և վշտս կրթեալ
 զուով կարեն տանիլ. բայց եղբայրութեան քու զժուարին իմ է, և
 ընզէր զնիցես զքեզ յայտպիտ որոգայթի։ Քանզի ո՞ գիտէ եթէ նա-
 զիպիցի քեզ ոչ կարել տանել սոյապիտեաց և սոյնոց նմանեաց զժուար-
 ութեանց և նրամարիցիս. յայնժամ լինի մեծագոյն փաստ՝ սոյնքան քեզ՝
 որքան և մեզ։ Իչ բաց յայտցանէ՝ տեղիս այս ոչ երևի սոյնքան յարմար
 բնութեան քուս. զի եղբայրութիւն քո ունի զյարմարութիւն միշտ ընդ
 մարդկանց ընձեռել և կենցաղաւորել, և զորժուներար ևոգալ և տա-
 ձել զհոգայթս և ասնել զիմե պատկանեալ առ ոգուսն և բարին քոյ և
 սոյնոց։ Իսկ աստէն ոչ կարել լինիլ սոյզ, քանզի զորով մեր բնակեալ ի
 կողմս ոչ ոք է ընդ որում բնձեռեացի, և թէ իցէր՝ զուով քո նորեկ՝ ոչ
 թոյլ տուեալ լինէր։ Կտե ոչ ունիմք աստէն զպաշտան ինչ խոստովա-
 նաւարութեան կամ քարոզութեան, որպէս զի այնու առիթի ընձեռեցես
 ընդ սոյնոց։ Աւասի լինելն քո աստ ի կրօնի մերում կարգեալ վարա-
 զոյն քան զամենայն քաւանայս՝ նախ քան զքեզ ուխտեալս, բնակելոց
 ես յիմիք խզի առանձնացեալ վարմելով ի ներկրթութիւնս հոգեւորս, և
 պարտապելով ի ջանս զբոց, և լինելոց ես որպէս զօշինչ գիտող, և
 իբր զայն որ ոչ գիտէ ընձեռել և խոսակցիլ ընդ ոմեք. և համառօտն՝
 լինելոց ես որպէս մարդ որ ոչ լսէ, և ոչ գոն խօսք ի բերան նորա։
 Իչ սոյնոցիկ ամենեքեան են զժուարինք բնութեան. և եթէ կամուզ
 ընդգրկեցես ես՝ սակայն մինչ բնութիւնը ընդզէր յարմարութեանդ ի-
 բում սանձիցի, սկսանի վատուսիլ և նիւարանալ և պէտպիտեաց կրից
 նանդիպիլ. և եթէ զէպ լինիցի զի և ի քարոզութիւն յիցիս յարեւելս՝

եակ ի նմին ոչ դոն միտիմարութիւնք, այլ վիշտք և նեղութիւնք որպէս ի վեր անդր յիշեցաւ: Եւ վերջապէս՝ գոյ եակ այս դժուարութիւն, զի թէպէտ նաեւալէ եղբայրութիւն քո, թէ զինչ իցէ նազանգութիւնն, և սրբան մեծագոյն բնուն և դժուարութիւն իցէ ուրանայն դասուիկ կամեցողութիւնն, որոյ նիւն և արժանն է խորագոյն իննու ի խորս կատարելոյ խոնարհութեան, և նաեւալման իւրոյ ինքեան՝ թէ գոչ իմ քարոյ ունի յինքեան, այլ միայն է շահմարանն ո՛ր և իցէ ցեղի պակասութեան: ... Արդ, ո՞վ սիրեցեալ եղբայր՝ ա՛նա զաստուիկ դժուարութիւնս անսանելով իմ, գրեցի ի նախարակի, յորոց գրագումն ի նախարարի կարես իմանայ, և այնու ոչ մեղադրել զիս վասն լինելոյ քեզ այսպիսի խորհրդատու, թէ քաղանք քո և խնդիր, թէպէտ իցէ բարի, բայց ունի յինքեան զմեծամեծ դժուարութիւնս և զորոգայլմն յորոց զգոշանայն ևս է բարի:

1724 զեկտ. 22:

Նուստ ծառայ Միտիմար Աբրայ:

8.

Ան մեծարգոյ և յարգոյապատի Միտիմար վարդապետ, Աբրայ նայ կրօնաւորոց, ոչնչոյն շատ ի Պետրոս Գիւֆուրէ, որ ի կարգէ Քարոզիչ եղբարոց, ուսուցիչ սրբագան Աստուածաբանութեան և նետաքննող նայ ազգին պատմութեան և լեզուին¹:

Թէ և դէմքով անծանօթ քեզ և ազգով ևս ստար, վստահ եմ սակայն, զեղբարդելի Տէր, որ պիտի վայելեմ Քո մարդասէր շնորհները: Վասն զի հշարտութեան սէրը և զրական նետազօտութիւնը մերձուոր և աւանանաբար կ'ընեն նոյն իսկ զանոնք՝ զորս աստուածային նախախնամութիւնը երկիրներու անուան անջրպետով իրարմէ բամներ է. շեմ ստարակուսի բնու թէ ետանդս՝ որով նետամուս եմ ուսանիլ նայկական լեզուն և ներգրականութեան պատմութիւնը, սիրով պիտի ընդունիս. պիտի վառես և պիտի նպաստես ըստ կարելոյն: Բայց որպէս զի աւելի դիւրաւ կարենաս օգնել ինձ, ինչպէս թախանձանքը կը նայցնեմ, ներք ինձ ներկայացնել նոս սակաւուք այն պատճանները, որոնք յորդորեցին զիս պարապիլ այսպիսի ուսմամբ:

Վեց ամիս կ'ընէ, որ իմ երեք ընկերներովս սկսանք մեր լեզուն ուսանիլ. մեր նայերէն լեզուի վարժապետն է Նյանասուր քահանայն, Վիլ-

1. Գիւֆուր, ժՐ դարու ճայագէտներէն մին է, ազգաւ գաղղիացի և աշակերտ մշամասուր Ջիւֆուուայի: Սոյն թուղթս ուղղած է առ Միտիմար 1749ի օգոստոսին, մինչ մտ արդէն կըքած էր իւր մահէ կամացուն մոյմ տարւոյ ապրիլին: Նամակը գրուած է լատիներէն, զոր ճարկ տեսայ ճայիրէն թարգմանել, մէջը իմչ իմչ մատնագրակամ խմբիրներ շօշափուած ըլլալով, որոնք կրնան շահեկան ըլլալ:

ֆուսա, արևելեան ուսմանց հռչակաւոր ուսուցիչը, որ այցուցնի գրասան թոյր հայկական գրչագիրները աշքէ անցուց, և զանոնք ցանկի առաւ իմաստա տեղեկութեամբք: Յետ ուսանելու իրէն հոյերէն լեզուին ըն- թերցումը և քերականութեան նախնական կանոնները, թարգմանեցինք Սաղմոսարանը, որչափ որ կարելի էր Ռիփոյայի ինչո՛ւ բառարանին օգ- նութեամբ: Այնուհետև ձեռնարկեցինք զազգիերէն թարգմանել շնթմոյ թագաւորին շայոց մէկ բանաստեղծութիւնը: Յետ աւարտելու այս զարժը, կը փափագէնք ուրիշ մեծագոյն աշխատութեանց մեռք զարնել:

Հայերէն լեզուն ուսանելուս նպատակը չէ՛, յարգոյազատի: Տէր, անմիա ցուցամուտութեամբ մը, սոսոր ազգի մը բարբառը գիտնալով, ըն- զուսայն իմարաւ կամ պարծանք մը ստանայ ժողովրդեան առէն: Մեր միակ փափազն է, նեոս ո՛ր և է փառասիրութենէ, իտարակաց օգտին ծառայել, ինչպէս կը վայել խնչական և կրօնասէր անկանց. ասոյ միայն պիտի կարենանք արդիւնաւոր ընել մեր տաժանելի աշխատանքը: Ուստի ուրիշ գիտում չունինք, բայց միայն Գազգիացոց ծանօթացնել և իրեն ընական զոյներով ներկայացնել մեր ազգը, որ նշանաւոր եզաւ կրօնից պարծանքներով և մասննագրական ուսմամբք: Եւ եթէ մեր ինչիւնակաց զարժերուն մէջ զանեկք այնպիսիներ, որոնք օղջմիտ են վարչապետա- կան մասամբ, ընտի՞ր թարոյականի մէջ, և զերթանց՝ չարատրօսու- թեան մէջ, պիտի յեղումք ի մեր լեզուն: Ուստի եռանդագին կը խնդրենք որ ինչոս նշանակել մեզ այն մասննագիրները, որոնք զերթանց են ի- րենց գրութեան սնով, ըլլայ պատմարան, ըլլայ բանաստեղծ, ըլլայ սըր- բազան չարատրախոս, որոնց թարգմանութիւնը կընայ օգտակար ըլլայ կրօնից և եկեղեցոյց:

Գիտենք որ մեր պատմչաց գլխաւորն է Մովսէս Խորենացի, որուն լատին թարգմանութիւնը արդէն ըրին երկու Արխանեանք, որոնք շատ արդիւնաւոր են և շատ ալ յարգուած թէ՛ մեր ազգէն և թէ՛ գրական չա- սարակութենէն: Թէ և անոնց թարգմանութիւնը անկնաչաւատարի՞թ չե- րիէր հոյազգեաց, ինչպէս յաւնա լատի կ'մ Յովնանէն Պազտաստրեանէ 1, որ շատ պատուաւոր մարչ մ'է և ծագմամբ բնիկ հայ, որ և պատճառ եզաւ ինձ գրելու առ Քեզ ոչնչ թուղթը: Արչ մեր Խորենացի պատմչին նաութիւնը, արժանաչաւատութիւնը, սնոյ զեղեցիութիւնը այնքան է՝ որ անտարակոյս նաւոյ պիտի անցնի Գազգիացոց՝ եթէ զազգիերէն թարգ- մանուի:

Սակայն իւր պատմածներէն շատը, եթէ սուս ալ չնամարինք, չենք գիտեր ինչպէս պաշտպանել անոնց պատմական էջմարտութիւնը ընդդէմ մեր ազգին Արխատարքաներուն, քննաչառները բուլ կ'ուզեմ, որոնք շատ բան կը մերժեն իբր ստայոյ կեզձիք. ինչպէս սրիսակ իմ, Արզա-

1. Այս ամեն ծանօթ էր արդէն Միխիթարայ, և միասին կը թրղ- թակցէին նս: 1743ի ապրիլ 12ին Միխիթար մամակ մը գրած է առ նա, յորում կը խօսի Տայ-լատին բառարան մը յօրինելու մասին, զոր խնդրած էր Ռուչեմու զուքսը պարոն Յոյնամէն Ռազոտասա- րեանէ, և սա գրած էր առ Միխիթար Արքայ:

բու և ֆրիստոսի մէջ եղած թզմակցութիւնը: Թերեւս զանաւորն ձեր քով այնպիսի յիշատակարաններ, որոնցմով կարելի ըլլայ չհրքել քննազատ, ներուսն առարկութիւնները:

Ունինք նաև, զերջարգելի Աբրահայր, արքունի մասննազարանիս մէջ քանակներք չառեր Ս. Գրիշոր Լուսաւորչի, Յովհաննէս Լիզնկացի վար. դասկետի ներդրելին չեա. սակայն կը տարակուսիք թէ արդեօք սուրբ չայրապետին ստոյգ և չարագոտ գործերն են աւանք: Մի և նայն սա. բակոյնն ունինք նաև այն խրատաց և վարդապետութեանց նկատմամբ, զորս կու տայ Լուսաւորիչ նորագործ քրիստոնեայ Հայոց¹:

Մեծ ճանաչութեամբ սեռանք որ չափով և յանգերով կը կազմուի ձեր բանաստեղծութիւնները: Բոլորովին տարբեր՝ երբայական քերթումաններէ, որոնք առանց չափու և յանչերու, միայն խոսքերուն և իմաստից վայելն չաւթենէ, պատկերներու շփոթութենէ և ներդաշնակութենէ կ'իմացուի. թէ բանաստեղծութիւնք են: Կը լսեմ թէ ձեր վարդապետներէն մին՝ Ս. Թովմայի Ակոսինացոյ Աստուածաբանութեան երկրորդ մասը չայն. բէն ոտանաւոր գործուցեր է. կը փայտինք զիտնայ թէ արդեօք զորոն աւարտեցաւ ամբողջագէտ: Բաց ի այն Հեթումէն՝ որ չեղինակն է վե. րոյիչնեայ բանաստեղծութեան, Գալանու երկու ուրիշ Հեթումներ ալ կը յիշատակէ. մէկը՝ իշխան կոստիկոսի, ասորոյն ժամանակից և ազգական, իսկ միւրը. թագաւոր Հայոց, որ արքունի գասազանը և թագը իւր Լիւն որդւոյն թողլով, իբր 1270 թուականին, կ'աւանդուի թէ կրանաւոր ե. դած է: Կը փոփարինք զիտնայ, թէ արդեօք Ս. Գովմիկոսի կրանքը մաւա, ինչպէս որ բանաստեղծութեան չեղինակն ալ Ս. Փրանկիկոսի աստուածագրութիւնն ընդգրկեց 1507ին:

Արշ, սիրոյձար կատարէ ինչդիրքս, և տարակոյններս փարաւէ. զերջարգելի վարդապետ: Հաւէ սփռել իմաստութեանց չառազայթնե. րը և տայ մեզ ծանթութիւն ինչ ինչ գրքերու մասին, և թէ ինչ կեր. պով կրնանք չայնական զիտութեան զանները ձեռք բերել. և մասունց, եթէ զիտես ընտիր բառարան մը, զանց ընես ծանուցանել ինձ զայն:

Փրանկիկոս Ռիփոյայի բառարանը թէ որչափ անկատար է, իմացած ես, եթէ կարդացեր ես: Բնաւ յարգ շունի այն մեզի չամար. ընչչա. կատակն սպասկարագոյն գասնք Շրշէրի քերականութիւնը, որ յԱն. տերգամ ապուած է: Մեր ազգայ յաստիչիտութեան մեծագոյն յոյրը քն վրայ չաստատած ենք և թագաւորական մասննազարանին մեռագիր բառարանին վրայ, որ քառածայ եթննարիւր էլներս մէջ կը պարունակէ լեզուին ամբողջ բառերը, զոր կէտէն աւելի որինակեց մեզմէ մէկը անւ. ւատայի երազութեամբ: Չեմ տարակուսիր, զերջարգելի Աբրահայր, որ մեզի մեծատու պիտի ըլլաս զիտութեամբը և պիտի վառես մեր հոռուը: Ազանով եմ թէ զիս պիտի սիրես, եթէ զիտնաւ թէ ինչպիսի սէր և չամարուս՝ ունիմ Հայոց վրայ, և ինչպէս եռանդագիր կ'ազդեմ առ Ա. սուսած, որ զքեզ ոչմէ առողջ պահէ ընդերկար ի գարգ և ի պարծանս ազ. րիչ: Ոչմէ լեր:

Ի Լուսահատիս Պարխապուց

12 սոսոտս 1749:

1. Այդ իսոքերով կ'ակնարկէ Ազաթաթեղոսի մէջ գտնուած Ս. Գրիգորի վարդապետութիւնը:

Տ Ա Պ Ա Ն Ա Գ Ի Բ Ք

Ս . Ղ Ա Ջ Ա Բ Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ի Ռ Յ Ն

D. O. M.

Այս է տապան Աստուածատրոյ
Ղարդապետի Ճուղայեցոյ
Որ էր ամաց իբր հարիւրոյ
Մինչ եզերեաց զկեանս մարմնոյ .
Սա ամս վեց առ մեզ կացեալ
Կրօնիս մերոյ բարերարեալ
Քարեաւ վերջնով վախճանեցեալ
Յամի փրկչին որ ստորագրեալ (1728) .

D. O. M.

Այս է տապան բարեպաշտի
Պարոն Գէորգ Տիւացուի
Կրօնիս մերոյ բարեկամի
Եւ պանդխտոյ բարերարի .
Ի յՄտանալօղ ծնեալ սնեալ
Եւ զաւակօք հնգիւք ծաղկեալ
Սակս հաւատոյ ճշմարտութեան
Նոքօք յայս վայր պանդխտացաւ
Քտան եւ երեք ամ սյրի կացեալ
Եւ զաւակացն ըզճօզ տարաւ .
Իսկ յխնեւեօթն ամին կենաց
Քարեաւ մահուամբ վախճանեցաւ .
Յամբն տեառն 1729 . մայիսի 6 .

Յարութիւն Արքեպիսկոպոս — ծնունդ Բիւզանդեան
Հանգեաւ ի Տէր՝ եղեալ — եղեւ ի յայս տապան .
Սա արդարեւ տակս հաւա — տոյ ճշմարտութեան
Փախեաւ յերկրէն զրկեաց — զվիշտն պանդխտութեան .

Պարկեշտ վարուք զատուրս — ելից ի ծերութեան
Այնու զանուն բարի եթող — զկնի մահուան .
Յամի տեսում 1738 . յունուարի 19 .

Տապան տանն Պաղտատարեան — Թոխաթեցի արն Անտոնեան
Բարեկամիտ մեր բազմամեան — Յամի Տեսում 1750 .

Տապան տոնմիմ Ամանխանց
Եւ էմիթղեան տան Վարդանանց
Այլ և սիկնոջըն Ովաննայ
Որ ի տանէ Շահրիմեանց
Յամի տեսում 1763, ապրիլի 28 .

Աստ Թաղեցաւ Կարմեցի Տէր Յովսէփ Վարդապետն Անտոնեան
Յամին 1763 . դեկտեմբ . 9 .

Աստ Թաղեցաւ Ղա — սէֆէթ օղլու Արրահամն Ստեփանեան .
Յամին 1766 . հոկտ . 8 .

Բարուն Կարապետ Մելքեան — Հրմծեցի — Արքեպիս-
կոպոս Թիֆլիզ — Քաղաքի — Թողեալ զամենայն ի Հոսմ
— պանդլստի անտի ի Վէճէժ . Որ եւ աստ — Հանգչի .
Յամի Տեսում 1790 . դեկտ 22 .

Յառըմթեր տապանիս հանգեաւ Պօղոս Վարդապետ Սիվ-
րիհիսարցի ի Գաղատիոյ, որդի Գէորգայ, ձեռնադրեալ ի
Հոովմ, եւ զամս բազումս աշխատեալ ի քարտզութիւն բանին
յԱնկիրիա եւ ի Կոստ . փոխեցաւ ամաց Կէ . 1798 .
նոյեմբ . 28 .

Դիր հանգտեան Հայլ Մատթէի
Եւղոկիացոյ Վարդապետի,
Մեծ արքայի Մխիթարայ
Համալստանի աշակերտի .
Ներամծմութեան և իմատոից
Վարժիչ ներհուն և հոգելի
Նոյն վերբերիչ վարուց բարեաց

Եւ օրինակ որոց ըզկնի .
 Վասն այն որոշ յայլոց հանգչի
 Ի սեփական յայս տապանի
 Ութսուն և հինգ ամաց փոխեալ
 Եւ յիշատակ խր օրհնելի .
 Յամի Տեառն 1773 ի նոյնեմբեր 6

Ստեփանոս Ազոնց ազատ ճուրճովայ
 Արքանայր երբորդ տան Մխիթարայ
 Առաջին պատուեալ Սիւնեաց դիտապետ
 Ի մարմնի ցուցաւ ամմարմնոց հանգէտ
 Զոր երկինք առին փառօք ցնծալի
 Որդիքն արտասուօք ետուն հանգստի
 Ընդ որս Աղերսանդր ասպետ 'Լարամեան
 Հօրն հոգևորի ձօնեաց զայս դամբան
 Հանգեաւ 1824 Յունվ. 29 ամաց 72 .

Աստ հանգչին ոսկերք
 Բազմավատտակ Հ. Մկրտչի Ազեբեան
 Աթոռակալ Վարդսպետի .
 Վախճ. ի 1854 Մարտ 3 .

Տ Ա Պ Ա Ն Ա Գ Ի Բ Ք

Ս . Ի Ա Չ Ե Կ Ե Ղ Ե Տ Ի Ո Յ Ն

- Այս է տապան Զուղայեցի — Մերմամենց Գևրաքի որդի —
 Գրիգորին որ փոխեցաւ ի Քրիստոս — Թվին ՌՃԼԷ . յու-
 նուարի ԻԱ .
 Այս է տապան Զուղայե — ցի Շամայեցէնց Մարտիր — ոսի
 որդի Փանոսին որ փոխե — ցաւ առ Քրիստոս ՌՃԾԷ —
 Ապրիլէլի ԻԵ .
 Տապանս ա — յս է հանգստի եւ — Ըտտանպօլցի Խազութի

- Կողակցոյ պարոն Մուրատի — Ուր փոխեցաւ կենաց աստի — Հոկտեմբերի ԻԵ 1711 թուի :
- Այս է տապան Ստամբուլցի — Ջարարի որդի Նորսունկին :
- D. O. M. — Այս է տապան Շահ-սումնեցի Պարտասարի — Որդի Աղաջանին . որ — փոխեցաւ առ Քրիստոս — Թվին Ռ. Ճ. ԿՔ Յունվարի 20 :
- Այս է տապան Ակուլեցի Մարտ — իրտի որդի Ոսկանին որ փոխե — ցաւ առ Քրիստոս . Թվն . ՌՃԷ . մայիսի Ի :
- Այս է տապան դամբարանի Մէրափնցի Տէր — Քաթէնոյ որդի Յօհաննիսի — Հաւատարիմ պաշտօնէի . Ննջե-աց ի Տէր յամի Փրկչին եւ վեց 1Ա Մարտի :
- Այս է տպան Ղարանեցի — Եարուի որդի Պարտասարի — Որ հանգեաւ յամի Փրկչին — 1733 . հոկտեմբերի 24ին — Նա (եւ) իւր կողակցին Ակմէսին :
- Այս է տապան Թիֆլիզեցի — Դաւիթ որդի Տէր Սլոտնի — 1737 Մարտի 1 :
- Աստ հանգուցեալ է — Վարդապետն աստուածաբան — Որ Թալատուր յարանուանիւր Արզրումեան . — Ամբ երեսուն մաս երկու այնմ յաւելան . — Յորս աստ եկաց ազգիս — Հայոց ի հովուութեան . — էր սրբակեաց և արժա — մի մեծ գովութեան . — Եւ Հատազով Հովմէ-ական Տշմարտութեան . — Յամի Տեառն 1740 Ապրիլի 30 :
- Այս է տապան Ըտտամ — պօլցի Պարտասարին — որդի սէր Եղիազարին — որ փոխեցաւ առ Յիսուս — Յամի Տեառն 1740 . Հոկտեմբերի 2 :
- Այս է տապան Մարտիրոսի — Որդւոյ Ղափանցի Պօղոսի — որ փոխեցաւ առ Տէր աստի — Յամի Փրկչին որ աստ գրի — 1743 . 17 Ապրիլի :
- Այս է տապան Արեասդօմի որդի — Գուլեաջին որ փոխեցաւ ի Քրիստոս — Յամի 1746 . Ապրիլի ԻԲ :
- Այս է տապան Ըտտամ — պօլցի Մուրատի դուս — տր Սառային որ էր կողակցից Ասկէր Պլու-ին որ փոխեցաւ առ — Քրիստոս Թվին 1753 — Օգոստոսի 2 :
- D. O. M. — Այս է տապան Բարեպաշտի — Պարկեշտ տիկնոջ Անապիսանի — Դտտեր Դաշտցի Դանիէլի — Կնոջ Բա-րումենց Ռափայէլի — Հանգեաւ ի Տէր յամին 1773 — ի Յուլիսի 15 :

Մարխաւ Խամուժ — Խօճամալեանց — Զուղայեցի — 1797
— մայիսի 21 .

Յովհաննէս իշխան սարձամբ Արամեան
Շառաւիղ յԱլկնայ տանէ Սեղրոսեան .
Այր ականատր ծնունդ Բիւզանդեան
Բազմերախտ ազգիս յարկիս սրբութեան
Աստ համզեալ ի Տէր իրր իննըսամեան
Յամին ՌՊԺԱ . ի թվիս ՌՄԿ . դեկ . 1 .
Յակըրոս ժառանգ եւ եղբորորդի
Զարձանս հաստատեաց իւր բարերարի .

Այս տապանաքարը յառաջն եկեղեցւոյ մէջ էին, յետոյ
1712ին փոխադրուեցան դաւթին մէջ, ինչպէս կը կարդանք
որմին վրայ դրուած հետեւեալ արձանագրութեան մէջ .

Յամին 1812 . Թվին ՌՄԿԱ — Արղեամբք տոհմին Սեղրոսեանց
— Յառաջնորդութեան — Տ . Զ . Յովհաննու Վարդապետի
Զոհրապեան — նորոգեցաւ եկեղեցիս Հայոց — Աստէն
փոխադրեցան — Տապանազիրք գերեզմանաց — Թողեալն
տակերացն ի մերրս ամի — Ուր հանգուցեալ էին .

ԺԱՄԱՆ ԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՐՈՒՅ ԵՒ ԳՈՐԾՈՅ ՄԻՒԹԱՐԱՑ

ԱՄԲ ԳՐԻՍՏՈՒԻ

- 1676 *փետր* 7 - Մեանի Միտիթար, և մկրտուելով «Մանուկ» կը կոչուի:
- 1681 Ուսման կը տրուի քահանայի մը մաս:
- 1683-4 Առաջին փորձը հղնութեան:
- 1685 Զորս փոքր աստիճանները կ'ընկուի Ս. Նշանի վանանայր Անտիա կոպիկոպուէն:
- 1686 Էրկու «հոգեան» կուսանաց տունը կ'երթայ հոգևոր կրթութեանց համար:
- 1691 Սարկուազ կը ձեռնադրուի Ի Ս. Նշան՝ Անտիա եւ կոպիկոպուէն:
- *սեպտ* կ'աշակերտի Միքայէլ կոպիկոպուի և կ'ուղևորի անոր հետ յԷջմիածին:
- 1692 *փետր* կը հասնի յԷջմիածին, ուր երկու ամիս կը կեցայ:
- *ապրիլ* Խորվիրայի և Սեանայ վանքերը կ'երթայ. վերջնայ մէջ Ս. Աստուածածնի տաճիը կ'ուսենայ:
- *մայիս* Բասենոյ վանքը կ'երթայ, ուր տարիէն տեղի զատարակ և ուսուցիչ կ'ըլլայ պատանեաց:
- 1693 *յունիս* կը թողու Բասենոյ վանքը և Սեբաստիա կը գտնայ:
- *հոկտ* Ստասիկ աշքի ցասով կ'անցունէ ամբողջ ձմեռը:
- 1694 *մայիս* կ'առողջանայ աշքը Ս. Նշանի վանքին մէջ սրբազան ուսմանց կը պարտուի:
- 1695 *մարտ* Բերիա կ'երթայ Էրզրոյիցի Յովնան վարչապետին հետ:
- *մայիս 30* Վկայագիր մը կ'տանու Յիսուսեան 2- Անտանէն, և Հոովմ երթալու համար կ'ուղևորի Ի Կիրաս:
- *յունիս-յուլիս* Կիրասի մէջ շարունար կը իւսանականայ, ալիւսոյ վշտեր կը կրէ:
- *սեպտ* կը մեկնի Կիրասէն և Սեբաստիա կը գտնայ, ուր կը հասնի ձմեռուան սկիզբը:
- 1696 Գարնան քահանայ կը ձեռնադրուի, կը սփի իրեն քարոզութիւնները, և միարեւութիւն մը հաստատուու զազափարը կը յղանայ:
- 1697 *ապրիլ* կ' Պոլիս կ'երթայ առ խաշատուր վարչապետ միաբանութեան խնդրոյն վրայ խոսելու համար. կը քարոզէ Ղալամիոյ Ս. Լուսուորիչ Էկեղեցւոյ մէջ:

- 1697 սեպտ . . . կը մեկնի Պոլսէն զէպ ի կարին. այլեկոծութեան կը
 շանդիպի Ս. ծովուն վրայ:
- 1698-9 . . . կարին չառնելով՝ կարմիր կամ Հնչուց վանքը կ'եր-
 թայ, և պատանեաց դաստիարակ և ուսուցիչ կը
 զբուխ:
- 1699 . . . Վարչապետ կ'ըլլայ վանքին Մարգար եղիակոստան:
- 1700 . . . կը թողու կարմիր վանքը, և կը քարոզէ կարնոյ մէջ
 կաթողիկէ կրօնքը:
- յուլիս . . . կը թողու գաւառները, Պոլիս կ'երթայ և կը քարո-
 ղէ նոն Ս. Լուսուորիչ եկեղեցւոյն մէջ:
- սպտեմ . . . Ոմանք Պոլսէն և գաւառներէն կ'աշակերտին իրեն:
- նոյեմ . . . Պոլսոյ մէջ կը ճարտարակէ այլոց թարգմանած և
 շարադրած քանի որ նոյնքոյ զբնքը:
- 1701 ապրիլ . . . Բերայի մէջ տուն մը կը վարձէ և նոն կը նաւաքէ
 աշակերտները:
- սեպտ. 8 . . . Հաստատութիւն միաբանութեան՝ Աստուածամեր
 պաշտպանութեան ներքե:
- 1701-2 . . . Էփրեմ և Աւետիք պատրիարքունք կը նախնին կա-
 թողիկէ Հայերը:
- 1702 . . . Մխիթար Վեղարաւորաց վանքը կ'ապաստանի նախ-
 ծանաց մամանակ, և իրեն աշակերտաց մաս մը
 Մոռէս կը զրկէ:
- սեպտ . . . Ազատելով Աւետիքի մեռքէն, Զմիւռնիս կը փախչի
 քանի մը աշակերտներով:
- նոյեմ . . . Զմիւռնիսէն Մոռէս նաւելով՝ այլեկոծութեան կը
 շանդիպի Արշիպեղազոսի վրայ:
- 1703 փետր . . . Նուազիս քաղաքին մէջ կը գտնէ աշակերտները, և
 Մեթն բերդաքաղաքին մէջ կը նստաստուին:
- 1705 յուլիս 1 . . . Իրեն երկու աշակերտները Հոսով կը զրկէ առ կղզի-
 մէս ժ. Ա. անոր նաւանութիւնը ընդունելու նամար:
- 1706 մարտ . . . Մեթնի վանքին նիւթարկութիւնը և մէկ մասին շի-
 նութիւնը:
- 1708 մարտ 1 . . . Ս. Ա. տան եկեղեցւոյն նիւթարկութիւն և շիւնութիւնն
 ի Մեթն:
- 1712 . . . Ս. Ա. մարտ կու տայ իրեն նաւանութիւնը միաբանու-
 թեան, և Մխիթար «Աբրահայր» կը կոչուի
 այնուհետե:
- 1715 մարտ 1 . . . Մխիթար կը մեկնի Մեթնէն աշակերտներով, բե-
 լով Տանկաց մերձաւոր պատերազմը ընդդէմ Վենե-
 տիկացոց Մոռէսի նոյն վրայ:
- ապրիլ . . . կը նախի ի Վենետիկ, և բնակութեան տուն մը կը
 վարձէ ի Ս. Մարտին:
- 1717 սպտեմ. 26 . . . Նիւթարկութեան վնասով Մխիթարաց և իրեններուն կը
 տրուի Ս. Ղազարու կղզին:
- սեպտ. 8 . . . Հանդիսաւոր մուսք միաբանութեան ի Ս. Ղազար:

- 1718 մայիս 7 . Մխիթար կ'երթայ ի Հոովժ արդարացնելու միտքա-
նութիւնը զրդարտութիւններէն:
- յունիս 10 . Առաջին և հանդիսաւոր մուտք Մխիթարայ՝ շորհիւ
չհասցանին վեհեակոյ՝ առ կղեմէս ժԱ Քաւա-
նայապետը:
- սեպտ. 26 . Ս ժողովը կ'արդարացնէ զՄխիթար և միտքանու-
թիւնը հղած ամբաստանութիւններէն:
- զեկտ. 6 . Մխիթար կը մեկնի Հոովժէն, և ամսոյն 20ին կը
հասնի ի վեհեակի:
- 1721 կը սկսին շինութիւնք եկեղեցոյն:
- 1724 Շինութիւնք վանքին սենեկաց (ընթաց սրահին):
- 1726 մայիս . . . Շինութիւն նորընծայարանի:
- 1752 մարտ . . . Շինութիւն վարժարանի:
- 1755 յունիս 15 . Տպագրութիւն Աստուածաշունչ մասնին:
- 1757 սեպտ. 18 . Տպագրութիւն Մեկնութեան Մատթէի:
- 1758-40 Արտոյշական աւարտուած շինութեանց վանքին (հա-
րաւակոյցման սենեկաց, սեղանաւան, մեծ սան-
դուղին, գրասան և այլն):
- 1759 հոկտ . . . Դաւուկն հիւանդութեամբ կը բռնուի Մխիթար բոլոր
սմեռք, դարնան կ'առողջանայ:
- 1742 սեպտ. 22 . Որհնութեան գիր կ'ընդունի Բենեդիկտոս ժ.Գ Քա-
նանայապետէն, որուն ընծայեր էր Աստուած-
շունչի փառակազմ սրինակ մը:
- 1746 Դարձեալ կը բռնուի դաւուկն հիւանդութեամբ, և
կ'առողջանայ սոժամանակեայ:
- 1749 փետր . . . Վերջին անգամ կը բռնուի նոյն հիւանդութենէն, և
երկու ամիս համբերութեամբ մուսկուլութեամբ կը
կրէ քոյր ցուերը:
- սպր. 27 . Արքութեամբ կ'աւանդէ հոգին, և իբրակերտ առաջա-
նին մէջ կը թաղուի:
- մայիս 19 . կ'աւարտի Հայկազեան լեզուին բառարանին ազա-
գրութիւնը:
- 1750-1 Փոխադրութիւն մարմնոյն՝ քեմին վրայ նոր պատրաս-
տուած առաջանին մէջ:

Յ Ա Ն Կ

ՅԱՌԱՀԱՐԱՆ	5
ՆԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆ	9

Մ Ա Ս Ն Ա

ԳԼՈՒԽ Ա

Սերաստիա քաղաքը. — Ծնունդ և նախնական դաստիարակութիւն Մխիթարայ. — Երկու հոգեւեա կուսանաց զուշակութիւնք Մխիթարայ ապագայի մասին 35

ԳԼՈՒԽ Բ

Ճգնութիւնք, կրօնաւորութիւն և սարկաւազութիւն Մխիթարայ. — Ս. Նշանի վանքին մէջ անցուցած կեանքն. — Կաշակերտի Միքայէլ եպիսկոպոսին. — Էջմիածին կ'ուզեորի եպիսկոպոսին հետ 53

ԳԼՈՒԽ Գ

Մխիթար կը հասնի Եջմիածին. — Սաստիկ աչքի ցաւ մը կ'ունենայ. — Խորվիրապի և Սեանայ վանքերը կ'երթայ. — Հոն կ'երևի իրեն Ս. Աստուածածին. — Կը թողու Սեան, և Բասենայ վանքը կ'երթայ, ուր աղայոց զաստիարակ կ'ըլլայ. — Կը զառնայ հայրենիք 64

ԳԼՈՒԽ Դ

Մխիթար, Սերաստիա հասնելով Ս. Նշանի վանքը կ'երթայ. — Անոր ուսուցիչութեան սեր. — Վարդապետք կը փորձեն իրենց աշակերտել զինքը և շին յաջողիր. — Սաստիկ աչքի ցաւ մը կ'ունենայ, ուսկից կ'աղատ. — Յաջեան վարդապետի հետ կ'ուզեորի զէպ ի Բերիա 84

ԳԼՈՒԽ Ե

Մխիթար Բերիա կը հասնի, ուր յիսուսեան Հ. Անտոն կրօնաւորը խորհուրդ կու տայ Մխիթարայ՝ շերթալ ա-

րեմուտք. — Վկայագիրներ կ'առնու և Աղեքսանդրիա-
ղէն կը նաւէ ղէպ ի Հոսովմ. — Նաւը կը հանդիպի
Կիպրոս կղզիին. — Կղզւոյն մէջ կրած սաստիկ հիւան-
դութիւնն և վշտերը 92

ԳԼՈՒԽ 2

Մտիթար կը թողու Կիպրոս կղզիին և կը մեկնի ղէպ ի
Սեբաստիա. — Ճանապարհին մէջ կրած նեղութիւնք. —
Սեբաստիա կը հասնի, և ըստըրովին առողջանալով՝ Ս.
Նշանի վանքը կ'առանձնանայ. — Քահանայ կը ձեռ-
նադրուի. — Միարանութիւն մը հաստատելու զա-
ղափարը կ'ունենայ. — Պալիս կ'երթայ՝ Կարնեցի Խա-
չատուր վարդապետին աջակցութիւնը խնդրելու. բայց
չի յաջողիր. — Կը քարոզէ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ
եկեղեցւոյն մէջ. — Կը թողու Պալիս և կը վերադառնայ
գաւառները 106

ԳԼՈՒԽ 3

Կը մեկնի ղէպ ի Տրապիզոն, Օլթի գաւառն երթալու և
հան հաստատելու միաբանութիւնը. — Ալէկսանդրեան
կը հանդիպի Սե ծովուն վրայ. — Հասնելով ի Կարին,
Կարմիր վանքը կ'երթայ. — Նոյն վանքի առաջնորդ
Մարգար եպիսկոպոսէն կ'ընդունի վարդապետական գա-
ւազան. — Կը յայտնէ վանահօր իրեն մտաքը և անոր
աջակցութիւնը կը խնդրէ, բայց չի յաջողիր. — Կար-
նայ մէջ կը քարոզէ կաթողիկէ հաւատքը. — Կը թո-
ղու վերջնապէս գաւառները և կը գառնայ ի Պալիս . 123

Մ Ա Ս Ն Ի

ԳԼՈՒԽ Ա

Մտիթար վարդապետի առաքելական զործունէութիւնն ի
Պալիս. — Աշակերտաց թիւը կ'անի հետզհետէ. — Մի
քանի հոգևոր զբքեր կը հրատարակէ. — Բերայի մէջ
սուն մը կը վարձէ՝ իրեն և աշակերտաց բնակութեան
համար. — Եփրեմ պատրիարքին յարուցած հալա-
ծանքն. — Մտիթար կ'ապաստանի Վեղարուտոց վան-
քը. — Կը մտածէ երթալ քրիստոսնեայ աշխարհի մը
մէջ հիմեղ միաբանութիւնը 143

ԳԼՈՒԽ Բ

Ս. Աստուածածնայ Մենզեան տանին (1701ին սեպտ. 8ին) կը հիմնէ Միաբանութիւնը և կը նուիրէ Ս. Կուսին. — Մոռէա կ'որուչէ երթալ և հոն կը շրկէ Հ. Գէորգ՝ երկրին վրայ տեղեկութիւն տալու. — Եփրեմ պատրիարքին կը յաջորդէ՝ Աւետիք. ասոր նենգաւոր հնարքները զՄխիթար ձեռք բերելու համար. — Մխիթար կ'եղնէ Վեղարաւորաց վանքէն. բարեկամներու տունը կը պահուի. — Կը շրկէ աշակերտները ի Մոռէա. ինքն ալ կը փախչի ի Չմիւռնիա. — Վենետիկցի նաւով մը կը մեկնի զէպ ի Մոռէա 158

ԳԼՈՒԽ Գ

Մխիթար Նաւաղիա հասնելով, միաբանութեան բնակութեան համար կ'ընտրէ Մեթն բերդաքաղաքը. — Երկրին իշխաններէն կը ստանայ բնակարանի զիւղ մը և ազարակներ. — Իւր քահանայ աշակերտներէն երկուքը Հոսով կ'ուղարկէ Ս. Աթոռոյն հաւանութիւնն ընդունելու միաբանութեան համար. — Առաջնորդութեամբ Վենետիկ զեպանին կը ներկայանան Կղեմէս ԺԱ Քահանայապետին, որ սիրով կ'ընդունի զիրենք . 177

ԳԼՈՒԽ Դ

Մանր կերպով կը հիշատականայ Մխիթար և կ'առողջանայ յուրախութիւն ամենուն. — Հ. Մանուել վարդապետ առաքելութեան կը շրկուի յԵւզուկիա. — Կարգէ զուրուջաւորութիւնը միաբանութեան և անտեսական անյաջողութիւնք. — Մխիթար պարտքերու ներքե ճընչուած, ձեռք կը զարնէ վանատան շինութեան և յաջողութեամբ կ'աւարտէ 195

ԳԼՈՒԽ Ե

Աւետիքի կոխները և աքսորուիլը Քաղզիոյ զեպանին ստիպմամբ և յետոյ զարձեւել պատրիարք ըլլալը. — Երկրորդ անգամ կ'աքսորուի և կը տարուի ի Քաղզիա, կը բանտարկուի և կաթողիկէ կրօնքն ընդունելով կը մեռնի ի Պարիզ. — Յովհաննէս Չմիւռնացոյ հալածանքն ընդդէմ կաթողիկէայ Հայոց և եր. Կոմիտաս քահանային ձերբակալուածը, զատատանը և նահատակութիւնը 211

ՊԼՈՒԽ Զ

Զրպարանութիւնք ընդդէմ Մխիթարայ և միարանութեան.
 — Ս. Բենեդիկտոսի կանոնը կ'ընտրէ իրեն միարանութեան
 թեան համար. — Զ. Յովհաննէս վարդապետ կը դառնայ
 Հովհաննէս յաջող լուսարեւոյ. — Գարձեալ հակառակութիւնք
 կը սկսին Պաւսոյ մէջ ընդդէմ միարանութեան. — Մխիթար
 կը սկսի Ս. Թովմայի Ակուսեացոյ զրբին թարգմանութիւնը և անոր վրայէն կը դատախօսէ. 233

ՊԼՈՒԽ Է

Օսմանցիք պատերազմի կը պարտաստուին ընդդէմ Վենետիկոյ.
 — Կորսչէ Մխիթար փոխադրել միարանութիւնն ի Վենետիկ. — Այակերաներն առած կը մեկնի
 նաւով ի Վենետիկ. — Նկարագիր Վենետիկ քաղաքին.
 — Մխիթար տուն մը կը վարձէ Ս. Մարտինի եկեղեցւոյն
 կից. — Կը սկսի իւր զրական աշխատութիւնները, և իրեն
 առջին հրատարակութիւնն ի Վենետիկ. 234

ՊԼՈՒԽ Ը

Օսմանցոց պատերազմը Վենետիկցոց ղէմ. — Կորնթոս
 և Նապլիտ քաղաքներուն կը տիրեն. — Մեթն կը պաշարուի
 ծովէն և ցամաքէն. — Սաստիկ պատերազմ մը տեղի
 կ'ունենայ երեք օր անընդհատ. — Վենետիկցիք կը
 զարթոն պատերազմելէ և հաշտութիւն կը խընդրեն.
 — Օսմանցիք կը տիրեն Մեթնի, կը կողոպտեն և կ'սլոյնեն.
 — Զինուորները կը յարձակին մեր վանատան վրայ, և
 զերի կը բռնեն միջի անձինքը. օրոնք փրկանքով
 կ'ազատեն և ոչ մի կը հասնին Վենետիկ. 280

ՊԼՈՒԽ Թ

Մխիթար Ս. Վաչար կողին կը խնդրէ ձերակուտէն և կը
 շնորհուի իրեն, ուր կ'ընէ իւր մուտքը բոլոր միարաններով
 1717ին սեպտեմբերի 8ին. — Առօրին կարեւոր նորագութիւնները
 կ'ընէ. սենեակներ կը շինէ և հոն կը փոխադրուին
 միարանք. — Պաւսոյ մէջ այլևայլ կրօնական խնդիրք
 կը յուշուին և նորանոր ամբաստանութիւնք կ'ըլլան
 միարանութեան ղէմ. 292

ԳԼՈՒԽ Ժ

Մխիթար կը մեկնի ի Հոսով՝ — Նկարագիր իրեն ու զևորութեան. — Հոսով հասնելով Ս. Պանտալէոնի վանքին կրօնաւորաց մօտ կ'երթայ բնակելու. — Վենետիկոյ զեսպանին շնորհիւ Ծիրանաւորաց և Սրբ. Քա. հանայապետին կը ներկայանայ. — Կը տպագրէ իրեն ջատագովութիւնը. — Ս. Ժոզովը կ'արգարացնէ Մխիթար և իւր միաբանները. — Արքահայրը՝ Ս. Յակովբ Մճընացոյ ընծայուած Չգօն զերբը կ'ընծայէ Սրբ. Քա. հանայապետին. — Կ'ընդունի այլևայլ նուէրներ Սրբազանէն և յաշխանակաւ կը դառնայ ի Վենետիկ. 308

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

Ազգիս ընդհանուր կրօնական խեղճ վիճակը. — Մխիթարայ միաբանութիւն հաստատելուն զլխաւոր նպատակներէն մին էր առաքելութիւն. — Ի՞նչ կերպով կը պատրաստէր քարոզիչները և կ'աշարհէր զանոնք. — Ի՞նչ պատուէրներ և հրահանգներ կու տար անոնց խօսքով կամ գրով. — Հիմնարկութիւն Մխիթարեան առաքելութեանց. — Սահմանք և զլխաւոր կեդրոնք այդ առաքելութեանց. — Համառօտ ակնարկ մը անոնց վրայ. 324

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

Վենետիկոյ Հայոց Ս. Խաչ եկեղեցոյն սկզբնաւորութիւնը. — Անոր ընդարձակումն և վերջնական շինութիւնը. — Խաչատուր վարդապետին կենաց ուրուագիծը. — Անոր արդիւնքները առ միաբանութիւնս և մահը. 358

ԳԼՈՒԽ ԺԳ

Եկեղեցոյ նորոգութիւնն և հիմնական փոփոխութիւնք. — Երեսութիւն խորաններուն. — Այլ նպատակներն զրամով եկեղեցոյ շինութեանց. — Վանքին սենեկաց շինութիւնք. — Նորընծայարանի և վարժարանի շէնքերու կառուցումն. — Սեղանատուն, գրատուն, Ս. Բենեդիկտոսի մատուան, և այլն. 364

ԳԼՈՒԽ ԺԴ

Պայմանք ազայոց ընտրութեան. — Չգեոտաւորութիւն ուսանող պատանեաց. — Նկարագիր Մխիթարայ տուած զաստիարակութեան. — Աքեմաւորութեան և ուխտագրութեան հանգէտք. — Ընդունելութիւն սուրբ աստի-

ճաններուն և վարդապետական դաւադանի. — վարչութիւն, բարեկարգութիւն և վանական սովորութիւնք. 383

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ե

Մխիթարայ հոգին. — Անոր քանի մը զԱսասոր առաքինութիւնք. — Գեղեցիկ խօսքերը և խրատները. — Մի քանի օրինակներ, որոնց մէջ կ'երևի Մխիթարայ ներքին կենաց պատկերը 394

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Զ

Մխիթարայ վերջին հիւանդութիւնը. — կտակը. — Մահը և թաղումը. — Անոր արտաքին նկարագրերը. — Տապանին բացումը և նշխարաց փոխադրութիւնը 1899ին. — Մխիթարայ երկու հրաշքները 409

Մ Ա Ս Ն Բ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

Մխիթարայ հոգևոր տաղերը. քերթուածները և շարականները. — Մխիթար կը հրատարակէ ի Պալիս և ի Վեներիկ այլոց շիրազրած կամ թարգմանած գրքերը. — Իրեն թարգմանութիւնները և ինքնագիր մանր երկասիրութիւնները. — Հրատարակութիւն Աստուածաշունչի գրոց 425

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ

Գրաբար և աշխարհաբար քերականութիւնք. — Բառգիրք Հայկազեան լեզուի. — Մեկնութիւնք Մասթէի և Ժուզուզի. — Նամականիք. — Գիտողութիւն լեզուին և դրութեան սեպն վրայ. — Վերջարան 438

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ 451

ՅԱՆԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ 481

